ISSN 0131-25

ВІТЧИЗНА

9 '90

Проза Поезія
Критика
Публіцистика
Мистецтво
Гумор

М. Тригуб. Настінний розпис

ВІТЧИЗНА

9
вересень 1990

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
МІСЯЧНИК СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ
КИЇВ ВИДАВНИЦТВО «РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК» ВИХОДИТЬ З [illegible] РОКУ

В номері

Поезія

Проза

Публіцистика

Критика

ЛЕОНІД ЧЕРЕВАТЕНКО

Щоб земля заговорила

ХРОНОЛОГІЯ ПОБУТОВА

Зими й весни. Захват. Обмова.
Біль пекучий. Радість невлад...
Хронологія побутова —
Незвичайностей звичний ряд.

Миротворство. Напади сказу.
Прикра ницість. Влади берло...
Це — повторюється щоразу,
Те — зникає, мов не було.

Зажене під батьківську стріху.
Вижене за чужий небокрай...
То залякує аж до сміху,
То пригорнеться, хоч зіпай.

Слави марної гарний вінчик.
Сіль осяянь. Вишневий клей...
Трохи, що й казати, як в інших,
Трохи, мабуть, не як в людей.

На провини й дурощі право,
На звитягу і на мету...
Ще й штовхає в спину ласкаво,
Ще й притримує на льоту.

Пітьми норми й сонця блідого,
Нездійснениих жадань гора...
Ти себе плануєш надовго,—
Виявляється, вже пора.

Лиш на виріст: постійний спіх!
Тож у пику святим та божим!..
Хочеш бути зовсім не схожим,
А виходить все, як у всіх.

●

Вже й наробитись я встиг, вже й приліг,
В небо злетів неокрає,—
Тлустий, важкий, нерозважливий сніг
Аж дерева розчахає.

Мов не кінчалась голодна кутя:
Пострахом досі термосить.
Покепкувало ти з мене, життя,—
Зрештою, може, і досить?

Висотана чи занедбана кров,
Звідусіль приставлене дуло:
Завтра, позавтра, і згодом, і знов...
Так і життя промайнуло.

Так і лишився непізнаним рай
І далечінь густо-синя.
Що ж, і лежи тепер, і вслухай
Вітру нічне голосіння.

Справді, не діждеш своїх Фермопіл
І не потрапиш в пророки.
Гарні сузір'я високих думок
Перегоріли на попіл.

Та прориває хмарини блакить —
Сонячна, обітована.
А під ногами палкіш хрупостить
Ранку тонка порцеляна.

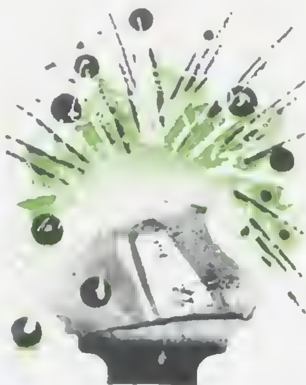

●

Попереду стільки далей!
Позаду стільки доріг!
Я зупинився, присталий,
І згадок падає сніг.

Зелена стрімчаста круча.
Похила річка тече.
Моя голова дзвенюча
Пливе на рідне плече.

Джміль, сонце — наапереваги.
Баштан, що навіть набрид.
Перепелиної скарги
В росі протоптаний слід.

З дверей моргають зірниці.
Баби співають гуртом.
На вискобленій стільниці
Горня з густим молоком.

Вчеплюся в гриву коневі,
Побачу: никне трава.
У синьо-синьому небі
Хмарина передгрозова.

По луках бродять лелеки,
Шукають на ліки хаощ.
Відсерднася грім далекий,
І сіється теплий дощ.

Медові груші а калюжі.
Таємні кроки вночі.
Браткн, петунії, ружі
І кручені паничі.

Шумують широкоаіто
Дитинство, сяйао, село...

Але дорогу а те літо
Зааіяло, замело.

●

Поки а снах, у глибинах шукав я небачені перли
І корали на саітло анносна з придонної мли,
Поїздн мою душу, моа коні, хвостамн роздерлн,
По незнаних усюдах із гуркотом геть розтяглн.

Я хапаю поаітря, ні слова не здатний сказати,
Я мерщій прокидаюсь, одчуаши а собі пустоту.
Я зрнааюся бігти — з уяви, з реальності, з хати,
Я розсоаую ліктем застояну сутінь густу.

Я до болю адналяюсь — а може, арятую частину,—
Я простую, шацдкую, з надією змішую страх:
Що, як вирвалась, бідна, і а безаість летить небезанину?
Чи холоднням ошматтям тріпоче на голих кущах?

Я промацую поле, долаю байраки й уступн,
Я вимолюю а долі єднний-один приаілей:
Все, що треба, знайти, все, що можна, стулити докупи,
Все, що аарто, назад поаернути до темних грудей.

Так довершившн спраау, безмежно щаслиаий нужденник,
Я ховаюся а лігао, у ліжко своє потайком:
Прагну, аірю, що атік я аід тих огиріа нааіжених...
А аони мене знов розтинають незламним гудком.

●

Що, спрааді, нас веде? Забуте слово?
Пахуча глиця? Сосни золоті?
У цьому лісі адаох на самоті
Мн опинились майже аипадкоао.

Як ще багато щебету і спіау!
Як оленнця пристрасно гука!
І, враз ожнашн, трепетна рука
Стрічає руку лагідну, тремтливу.

Нескрналеним, нескрпадженим деревам —
Яке їм діло, зрештою, до нас?
Вони плекають інший, аласний час,
Просвічені промінням вересневим.

Виблискує шматок небес високий,
Висвистують налякані пташки.
Та шепіт поспішає навпрошки,
Густі нуртують під корою соки.

Як все почнеться, чим воно скінчиться,
Відомо і тобі, й мені. Чому ж
Така дзвінка імлавість надовкруж?
Так гірко, так розпачно пахне глиця?

Вгорі хмарина проплива оспало,
Хитається хитросплетіння віт.
А тільки серце, сонце, звичний світ
І пестощі — як досі не бувало.

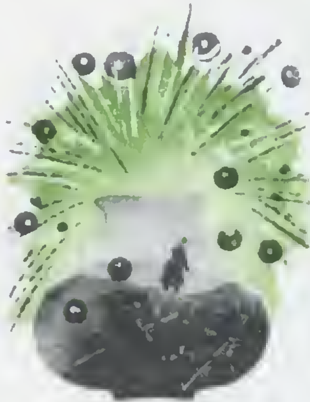

●

Незупинно, звинно, плигом,
Нашвидку, бігом, хапком!
.... Дощ із снігом
Пролітає над селом.

Ні весна і ні зима.
Знов самотньо і сутуло.
Все майнуло, все минуло,
Відгуло. Було — й нема.

Ти в гучнім сховалась місті,
Я — в безлюдному селі.
Путівці, шляхи зміїсті
Позникали на землі.

А між нами ніч стареча.
Ріки болів, неспромог...
І мокреча, мокротеча...
Що це — сльози, не дай Бог?

Може, досить сеї чвари?
Може, доля ще спасе?
... Рвуться нерви, капіляри,
Жили, вени. Рветься все.

Може, то невдалий вияв
Неприборканих чуттів?
Може б, вітер та розвіяв,
Що нам тут понакрутив?

Колокрути — за своє,
Надриваються, злораді:
В цьому дикому безладді
Певний лад і слушність є!

Як під нездоланим ігом —
Ти, і я, і ця земля.
.... Дощ із снігом
Над селом летить, кружля.

●

Війнуло, знялось, і вже —
Причмелена і самочинна —
Крилом над вікном стриже,
В листя вростає пташина.

Цілісіньку ніч, весь час
Нещасна невидна птиця
Тремтить, не спить коло нас:
Що її проженуть, боїться.

Вгрузай собі в гущину,
В той сутінок гарячковитий!
Не бійся, не прожену,—
Я радий тебе прихистити.

Я пір'я твоє тремке
Нем'якими б губами витер.
Я знаю, що це таке —
На подвір'ї чужому вітер.

ПАУЗА

Увечері або вночі
На соннім перегоні
Ми раптом станемо, й сичі
Проткнуть шибки вагонні.

Ті зойки щось лихе, сумне
Віщують, і в обличчя
Нам прохолодою дихне
Безвічність таємнича.

Кущі прищуляться густі.
Вже сну як не бувало.
З природою на самоті
Щастить побути мало.

Все якось навперекосяк —
Думки, стосунки, твори...
Пропустим спершу товарняк
І пасажирський скорий.

Неспинний поїзде, гуди!
Лети, гряди, горлатий!

І справді, нам нема куди —
Щоб дуже — поспішати.

●

Не в тому сенс, щоб народитись,
Товктися, битися, любитись,
  Доводити своє комусь;
Не в тому, щоб з низької хати
Людську борню спостерігати:
  Без вас, між іншим, обійдусь!

І суть не в тім, що світ — мана,
Що крадуть правду з гамана,
  Що, врешті, все ковтне могила,
А в тім, щоб і добро, і зло,
Зітнувшись, в землю перейшло
  І щоб земля заговорила.

●

Грудень у воді по груди,
Новорічне бруньковання,
Крижаний скажений вітер —
Він озимину дочасну
Гострим засипає снігом,
Ситих воронів безмовність,
На майданах гук голодний,
Перестаршені столиці,
Перебріхані легенди,
Животіння, під прицілом нерозважливих ракет,
І невпевненість, непевність,
Догори ногами світ,—
Навіть це хай тільки буде,
Хай повториться хоч це!

Та коли вже світ забуде,
Що таке балачка друзів,
Материна пісня й мова,
Незнайомця добрий усміх,
Загадкове сновидіння,
Тихі пошепти любові,
Що — старих людей порада,
І довірлива дитина,
І товариша рука,—
Що ж, нехай собі пребуде,
Хай продовжиться — без мене...

ПОХОРОН КНЯЗЯ

Живемо під княжим мечем,
Під важким затяжним дощем.
Ні сховатись, ні перебути...
Хтось усипав князю отрути.

Покотилася вітровієм
По кочів'ях звістка-біда.
Виє жінка. Рідня рида.
Наше діло таке — зариєм.

Тридцять дев'ять днів і ночей
Незчисленство скіфського люду
Не склепило темних очей,
Будувало грізну споруду.

Гризли яму. Дромос вели.
Вапнякові тесали плити.
З улоговин тягли воли
Мокру землю — насип ліпити.

Щоб курган височів повік,
Не підвладний часу й негоді,

Щоб за коло магічне злодій
Ані дух лихий не проник.

Як настав сороковий день,
Привезли цяцьковане тіло.
Плем'я з'юрмилось остовпіло,
Заревло жалобних пісень.

Всі кричать — то й я покричу.
Опустили в могилу державця.
Далі вмазали досхочу —
На ногах ніхто не держався.

Роздають конину — заїм.
Ще розлючені охоронці
Нас топитимуть в ополонці,
На кургані зловивши твоїм.

Та курган сподобався нам.
Чималий. Придатний для того,
Щоб принести жертву богам
І додому знайти дорогу.

Опадає місяць-листок
На череп'я й купи кісток.
Був хмариною — станеш гряззю.
Ми тебе затопчемо, князю!

Поміж стогонів, шемрань, згуків,
Тут, де вовче око цвіте,
Ми вночі зачнемо дітей,
Що скарають твоїх онуків.

СЕРЕДНЬОВІЧНА БАЛАДА

В гучних наїздах, відступах, боях
Мені жнаим щастило залишитись,
Нодоланий, я завше вндирався
З-під куп людського січеного м'яса,
Під вовче тоскне, стомлене виття
Додому повертався повсякчас
Лише тому, що на високім троні,
В короні золотій, золотокоса,
Ви сяєте, сувора королево,
Що нас на подвиги щодня шлете.

В палаці королевському бенкет.
Вшановано звитяжців благородних.
Єпископ виголошує молитву.
Яскріють вина в келихах довгастих.
Музики грають. Розважають блазні.
Всміхаються ласкаво й млосно дами.
Самотній рицар осторонь стоїть.
— Крізь кров і страх пройшов я, королево,
Щоб світлий погляд Ваш поцілувати,
Цей погляд, що не поміча мене.

Стемиіли в королеви ясні очі.
Вона, мов меч, підводиться на троні.
Вона підносить руку над юрбою.
— Всім дякую за відданість, панове!..

А мовчазний той рицар — він занадто
На мене зиркає зухвало. Нібн
Намислив щось. Не хочу, не волію
Перед собою видіти його.
— Я голос Ваш цілую, королево,
Цей голос, що ненавидить мене.

— Скажіть мені, де рицар той похмурий,
Що бився в січах лютих так відважно,
Що так нечемно позирав на мене,
Що виконав слухняно мій наказ?
— Він оженився. Він щасливий, кажуть.
Дружина молода його в надії.
— Не гаючись, оголосіть похід
За наші землі, ворогом підбиті!
І щоб ніхто живий не повернувся,
Допоки все назад не заберем!..

В камінім храмі, в кам'яній труні
Лежить вона між предків гордовитих.
Над нею ні троянди, ані клена.
І тільки подзвін, стогін ледве чутний
Щоночі вилітає з-під склепіння,
Сягаючи забутої могили,
Де в головах розрісся кущ терновий,—
Послухати, як терен прошепоче:
— Я Ваш цілую образ, королево...
Цілую образ осяйний... Я Ваш...

СТЕФАН ГЕОРГЕ

роки марнот, здичавіння й офіри
надійдуть. вас — не без красивих фраз —
криваві злобні хлопчики гаразд
гуртом навернуть до своєї віри,
яка роз'їсть, мов трупний попіл сірий,
серця живі. не стане й напоказ
промінчика. і (це було не раз)
обернеться маною світлий вирій.
загального спасіння древній знак
шукав я, щоб непам'ять вислоуха
не завела у лабіринт клоак,
щоб націю не подолала скруха.
але з таїн пробудженого духа
огидний об'явився вовкулак.

ТАДЕУШ БОРОВСЬКИЙ

Підступ. Злочин.
Злостиві крики.
Позовного ока
Недремність.
Засадили тебе
Навіки
В цей Освенцім —
В свою нікчемність.

Там,
Підвладні
Байдужому, чорному

Кату-чинуші,
Мільйони й мільйони
Щось риють,
Довбають,
Тарганять,
Громадять
В гидкій
Арештантській покорі.
Безтілесні,
Хитляві, знебаралені
Душі — не душі
Мозчки
Строєм ідуть,
Денно й нощно
Ідуть
В крематорій.
В тім гидкім,
Отвариненім світі,
Де зайві
І глузд пересічний,
І вірші,
Серед зміїв,
Мокриць, жабенят,
Щурів, каракатиць
Невідомо навіть —
Краще воно
Чи гірше —
Димом стати
Чи знов,
На біду собі,
Врятуватись.

Віруй все-таки:
Попри виття вороже,
Попри власні
Вади й провини,
Ти єдиний,
Хто нині може
Захистити
Ймення людини.

Між щастям і болем

О смутку, о печале журавлів!
Минають дні — і нікого кохати,
Окрім старої, наче бджілка, хати,
Крім яблуні при голубій ріллі.

Та бджілка прокидається весною,
Та яблуня уся цвіте в мені.
І родить, наче яблука рясні,
Рясну печаль, придуману не мною,

І думку — відлетіть за журавлем,
Покинуть землю й зникнути в тумані.
Крилом торкнувши золоте смеркання
І у душі збудивши вічний щем.

І я в цю мить живу за сотню літ,
За тисячу і навіть за мільйони
Із бджілкою на золотім осонні,
З печаллю яблуні на крилах журавлів.

Мені наснився ти
і сльози ні за чим...
Ні, не гіркі, але прозорі й чисті,
що шелестіли, мов засохле листя.
І, наче дерево,
тремтіла їхня тінь
у сутінках...
Тоді ще не світало.
Ввійшла моя душа
і на порозі стала.
— Посидимо,— сказала я душі.
Ми якось разом глянули в вікно,
і нам здалось —
цвіли дерева білі.
А ми, здивовані,
отак собі сиділи,
душа і я.
Та наближався день.
Світало... І душа спитала: «Що ти?»
— Пора вставать
та братись до роботи...
— Чекай хвилинку... Ще б нам побалакать.
Кажу я їй:
— Не треба. І прости.
Як уві сні ти так умієш плакать,
словами більше
не промовиш ти.

ПАМ'ЯТІ ЛОРКИ

У вбивців немає облич, самі тільки білі плями.
А хтось вираховує траєкторії куль —
Страшне і жорстоке число з багатьма нулями.
Обличчя ж убивці — саме абсолютний нуль.

Схитнулась і впала поезії ніжна стеблина.
А свідок-вітер, і він розповів про це.
Поезіє! Перед тобою стаю на коліна
За те, що вбивці стріляють тобі
в лице.

ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ

Ще країна не підвелася з розрухи.
Ще в хатах було як на Північному полюсі
і рятувала піч.
Ще люди писали один одному:
«У нас такі ціни на базарі:
хлібина 2 кг — 120 крб;
мішок картоплі — 300—600 крб;
сало — 130 — 300 крб. за 1кг;
олія — 40 — 90 крб. за 1 кг;
молоко — 1 крб. 50 коп. за склянку».
Ще у Москві йшли чутки про голод на Україні,
а на Україні про голод у Москві.
Ще моя старенька бабуся
писала одного листа
сьогодні,
завтра,
позавтра,
бо написати за день не мала сили.
Ще сім'я Воскобійників з'їла за зиму
дві корови,
троє свиней,
двадцять п'ять курей,
тридцять шість мішків картоплі,
та ще й одержаний з колгоспу хліб,
та ще й картковий хліб,
бо під час голоду люди не можуть наїстися.
Ще на залізницях обкрадали і вбивали,
а вже в усі вікна цвів бузок, синіший за небо.
А вже бабуся турбувалася про мед для Надійки...
А вже позаду був рік,
а попереду один, два, три, чотири... 37 років
мирного життя.
Тридцять сім років Миру.

1983 р.

✦

Між небом і полем
Тугі парасолі дерев,
Які не злетять
І не ляжуть додолу.
Між щастям і болем
Той сум, що за душу бере,
Стоїть неперейденим полем.

Між морем і небом
Вітрила течуть, як вода...
Між морем і небом
Украдена в чайок дорога.
Між морем і домом
Блакитна по хвилях хода
З мого до твого порога.

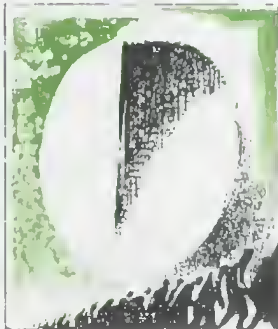

Між морем і степом
Згаса полонянка струна,
Як маки згасають
В вечірньому полум'ї вікон.
Од віку до віку
Дорога така нетривка —
Простягнемо пісню, як руку,
Чи змовкнем навіки.

Своєї історії власники,
Змиваємо плями ганьби...
Не кінчиться лад рабовласників,
Поки в душі ми раби!

РАБОВЛАСНИЦЬКИЙ ЛАД

Фантасти голови сушать —
Як час повертать назад.
Загляньмо до себе в душу —
А там... рабовласницький лад.

Вважаємось ми не рабами,
Нас вільними звуть людьми.
Торгують давно не нами —
Торгуєм собою ми!

Подачки страшні і жорстокі
Приймаєм один лиш раз —
І маєм життя і спокій,
Лиш волі немає у нас.

Ми тільки тепер зрозуміли,
Як стогне земля від ран,
Яких їй завдать не в силі
Один — ні один тиран!

Работорговцями стали
У роки хули і хвали.
Не тільки себе продавали —
На муки скількох продали!

Тепер виповзаємо з ями
І бачим себе без прикрас...
В історії білі плями,
А чорні — в душах у нас!

КАТЕРИНІ БІЛОКУР

Улітку всі квіти гудуть, як бджоли,
Гудуть, аж дзвін іде по землі.
Гуде до квасольки рясна красоля,
До соняшників гудуть картоплі.

Гудуть чорнобривчики до лілей,
А мальви — до кручених паничів.
— Ви чули про неї? Чи чули про неї?
Чи десь загубилась у громах дощів?

— А де господиня? А де господиня?
Куди пролягла її дальня путь? —
Питає в калини зелена ялина,
Віночками прагне сліди обгорнуть.

— А де господиня? А де господиня? —
Гукаємо слідом старі і малі...
— Повернеться нині... повернеться нині...
Он слід її ранній на чорній землі.

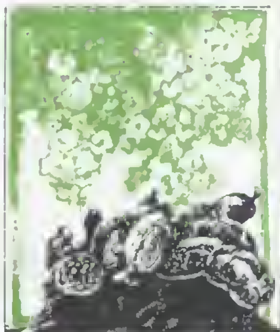

Если бы от того, что мы заговорим по-украински, появился бы уголь, и колбаса, и продукты в магазинах, то ми б усі... забалакали.

З виступу
передового шахтаря Донбасу

Цьому повірить чи не вірить?
Невже це так збіднів народ,
Що ковбасою стали мірять
Любов, і ніжність, і добро,
І рідний дім, і рідні квіти,
І вогнище, що догоря...
Бо як ще можна зрозуміти
Передового шахтаря,
Що мріє — слово заголосить,—
І от вже рибка золота
Із моря буде нам виносить
Заморське шмаття — налітай!
Чи ж ще не ясно — рідне слово
Руйнуєм — рушимося й ми.
І не врятують нас обнови,
І не врятують килими.
Ні килим той, що для параду,
Ні навіть килим, що летить...
Бо не простить вітчизна зради.
Земля нам зради
не простить.

ПІСЕНЬКА НОРМАЛЬНОЇ ЛЮДИНИ

О боже, дай нам ковбаси,
А ще до неї дай і сала,
Але й цього нам буде мало.
Чи, може, ще щось попросить?

О боже, дай магнітофон
Не наш — японський. На додачу
Нам «Волгу» дай жовтогарячу,
Чи світло-жовту, мов лимон.

О боже, й літака мости,
А може, навіть і ракету,

З Парижа відеокасету
Аби скоріше довезти.

О боже, дачу й сад подай,
Де яблука горять червоно.
Та разом дай іще й корону,
Під неї голову — і край.

О ні! Дурної дай юрби,
Аби на нас вона молилась
Та нам на радість ще й побилась,
Щоб аж тріщали всі чуби.

А ми хороброго десятка,
Посміємось, як в битві за чини
У прірву зваляться вони...
І знову почнемо спочатку.

О боже, дай нам ковбаси...

УКАЗ

Прийшов указ: «Ходить на чотирьох».
І хто б то став противитись указу?
На четвереньки стали всі одразу:
«Перешумить, а потім як дасть бог...»
Прийшов указ: «Ходить на чотирьох».

Ходили так на працю й по гриби,
Ходили так по снігу і по листі...
Аж гульк — у всьому чималому місті
У всіх-усіх зросли криві горби,
Що формою нагадують гроби.

Уже давно прийшов новий указ.
Ніхто не хтів противитись указу,
Та з чотирьох не підвелись і разу...
Ба — заважають їм усім горби,
Що формою нагадують гроби.

ВЕСНЯНА ЗМОВА

Розпростала крила легенька верба,
Задумавсь вітряк, опустивши вітрила...
Весною так мріється легко і сміло
І манить до себе глибінь голуба.

Весною все хоче кудись відлетіть...
Летять ластівки, і дерева, і зорі...
Говорить трава і паркани говорять —
Це змова таємна про дальній політ.
Весною не відаєм слова «давно»,
Бо світ цей народжений тільки учора.
І сонце умите, ясне і прозоре,
І кіт відчиняє умите вікно:

— Про що там вітряк до верби говорив?
Про що там говорить верба до синички?
Візьміть і мене із собою, сестрички,
Інакше навіщо я вуса помив.

ПОГЛЯД

Цар грибів,
втаємничений у гриб,
дивився на світ
через круглий отвір
та й бачив усе круглим:
дерева — круглі,
птахи — круглі,
небо — кругле
і земля кругла.

Риб'ячий цар,
втаємничений в озеро,
бачив світ мокрим:
дерева — мокрі,
птахи — мокрі,
небо — мокре.

А цар птахів,
втаємничений у птаха,
бачив світ з висоти.

Він сміявся,
коли цар грибів
і риб'ячий цар
скубли один одного за бороди,
сперечаючись,
чи світ круглий,
чи мокрий.

Дрібніша мачини
На землю упала сльоза.
Дрібніша сльозини
Зросла з неї квітка.
Хто бачив її?
Не помітила навіть сусідка.
Її розтоптала
Сусідчина сіра коза.

Сльозино-билино,
Ти землю, будь ласка, не руш,
Лети собі в небо, сумна,
І знайди свою зірку...
Землі нашій так уже
Тяжко та гірко,
Не витримать може
Малої сльозини вона.

ВАЛЕНТИНА ОТРОЩЕНКО

Обпалена мальва

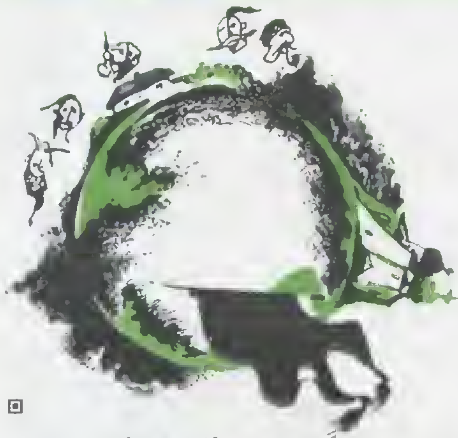

місяць виваджує бліду рослину
з обличчя сплячого в пітьмі крові
який тихо літає
над голодним малахітом села

що в полі без зірок
у кам'яному вітрі мертвих
опадає малою чорною корогвою
повз коліна боги

СУБОТІВ

обпалена мальва на устах старого лірника
попереду благовісту
повільно літиють над селом козацькі голови
й сідлані коні іржуть коло криниць

вечірнім шляхом
йдуть женці
вдивляючись в тіло німого хліба

ТРАХТЕМИРІВ

козацький монастир спить в Боги на долоні
в далеке поле світить тугою облич
коли під місяцем
з залізних темних жит
в козацький сон злітають круки

де мертве жито жнуть серпи
тих кого водить смерть із місяцем уповні
Бог переходить поле вдалині
і монастир несе горою
і стивить при живій воді

Поле тихо голосить сопілкою
над сирітством козацької крові
до живих привертаючи небо проваллям
зойком прозорого хліба в мертвих устах

ЧИГИРИН

осінне поле дихає снігами
козацькі обличчя обрієм дожколи
і мука в просторі така
наче допіру по цих схилах
Спас на Голгофу ніс хреста

опухлі женці зеленого житп
з опаленими крилами мруть на стерні
сіючи мохи випустілим селом
літають непоховані з худим щуром на плечих

в присмерку попідтинню
об'ідена лободи
шмагає прозорі ноги Ісуса

вербова сопілка промовляє зимним голосом
з блідої стерні тіл
простертих на пожнив'ї мов долоні богородиці

кривавляться снопи в долині
у паморозі світла

колишеться жито мертвих
в зірницях янгола з понуреним крилом
зітлілу корогву від монастиря
несуть козаки і щезають
з оловом ниви в очах
діти беруться мохом і відлітанням
не дай перемерти

ПЕТРО ДОРОШЕНКО У ЯРОПОЛЧІ

все глибше в старість як у божі двері
дитячий голос проказує крізь світло отченаш
поки кує із дилини зозуля
біла квітка кволості дихає над головою

все ближче джерела сліз
шепочуть і дзвенять на тихому морозі
залізною сопілкою до серця прикипа тяжка стерня

дитячий голос прокпзує крізь світло отченаш
поки кує із далини зозуля
життя стоїть на колінах

дай господи перебрести твої пороги
як Дніпро упасти в твоє світло
невечірнє

РІЗДВО

зелене жито зазирає в душу
в темне віконце дихають воли
колядку для Марії і Христа
старці співають темними устами

в світлі долівки гріючи долоні
сліпими голосами долю в'ють
в тонких ясельцях світиться дитя
і страшно що настане твердий ринок

полотняне рам'я Пречистої
над вересневим полем тихо сяє
у маковому молоці полудня оповиває сонних пастушків
що їм повіки стулені землисто
і пелюсток ростуть легкі високі копи
у сопілковому ледь чутному тужінні
польотів над блідим сирітським сном

МАТЕРИН СПОМИН ПРО ДІДА

по косовиці все лили дощі і ворон каркав
і до гнилого сіна у четвер було загадано діду Макару
ще ж биби Івга полотно на сорочки ділила
та вже зозуля як боже вікно од нас одлетіла
на гребовиці буркнув лиш «а щоб йому
так очі повигнивали»
прийшли по нього уночі із тими що на нього свідкували
він мовчки на коліна став й почув як з глибини землі
зозуля закувала
хрестом лежала баба і її водою Варка одливала
перехрестився
і землі торкнувсь холодним ротом
й крижаний вітер Колими враз одчинив
і зачинив ворота

КОЛИ СПІВАЮТЬ

над смерком тіла здіймаються за самими очима
все вище болісним півсвітлом
розповиваючи нелюдську тугу над землею
стишуючись до німоти
припадають горнуться до божих колін
і в скривавлених білих сорочках
опадають прахом на темну ниву

хтось залишає коня в леваді
переходить вечірнім туманом по вишнях
оступає душу тихими слізьми

тривожить рушники божої матері
шукає в стрісі калинову сопілку
віє на покуть гіркою рутою з могил Берестечки

ПАДВЕЧОРИ́

на стерні
померхле світло ластів'їне в'ється й струменить
ловить малого пастуха
і в просторі щемить
як од тоненьких ліктів в сирітських рукавах

на прикрий берег ніби сходжу
на схилах мати баба прабаба пра
хустки біліють діти плачуть
додільні сорочки як сповивають
ходи збавляють діти плачуть пра
прабаба биби мати діти плачуть у пеленах із
поминальним хлібом
беруться вгору біліють схилом
на верховині вітер віє
мов жита німі душі половіють

пранива в просторі летить
безоднями над села розкриваючись
нивколінці мерці в її житах
собою-попелом колосся ймуть
їхню блакить до сизу голод спив
і глину до якої торкився бог виссало гаддя
вгорнувся попелом блакиті орачівський дух
тремтливим попелом сріблятъся гіркі душі
вербовим листячком до поля мерехтять
світ повивають маревом дніпровим й лободою
прах тридцять третього над Україною сурмить

Василь Захарченко

Очима до голубих віконниць

Український реквієм

Ой ти ж, коню мій,
Ти старий слуга мій,
З кручі не вбивайся,
Ой тікай та в край поля,
А тигарам не дайся!

Українська народна пісня

— Тату!.. Татоську!— закричав опівночі маленький хлопчик.— Моро-озко прийшов!..

— Який Морозко? Господь з тобою! Спи, Васильку, спи. Морозко тепер у колгоспі,— сказала мати.

— Та он же, мамо!.. Тату!.. У вікно дивиться...— Голос у малого щасливий, малий аж захлинається від щастя й поривається всім тільцем до вікна, так що мати його ледве втримує.

Прокинулись батько й старший брат Миколка. Батько, сопучи спросоння, неясно забілів у хатній пітьмі, мовчки вийшов у сіни, гримнув засувом. Василько тремтів під теплими долонями матері, ладен кожної миті кинутися слідом за батьком. Зі скрипом одчинилися сінешні двері. Чути було, як батько покликав цюцька: «Рябчик! Рябчик!» Сонно брязнув ланцюг, притишено заскавулів Рябчик. Скоро знову рипнули двері, заскреготів засув. Батько ступив до хати.

— Нема ніякого Морозка, Васильку. Тобі, мабуть, приснилося,— сказав він, улягаючись на полу.

— Та я ж точно бачив його очі у вікні! Ну, такі живі, як намальовані!— запевняв Василько. — Я зовсім не спав і не дрімав.

— То воно тобі увижається,— гмикнув Миколка глузливо.— Звідти вже не прийде. Не жди й не виглядай. Колгосп усіх видушить сапом.

— Ану, не старуй!— гримнув на Миколку батько.— Ач, який розумний. Дочуються ще активісти, у провалля вивезуть, зо світу зженуть.

Миколка принишк.

— І не ввиза-вється...— заплакав Василько.

— Ну, буде вже. Спи. Уранці подивимось. Якщо Морозко приходив, то сліди лишаться,— сказала мати.

Василько вмостився в постелі калачиком, притих, засопів тепло. Скоро й усі поснули в хаті Семена Ковніра й не чули, як заспівали перші півні. Василько важко схлипував уві сні, от-от ладен був знову прокинутись

і наробити лементу на всю хату. Рябчпк уже ж не спав, сторожко побрязкуввв ланцюгом у дворі. Він і почув ще віддалений чийсь тупіт, а потім налинув запах від того, хто йнов у темряві, такнй знвйомий запах, що Рябчнк рвонуа ланцюг з усієї снли, заскавулів і аж гавкнув з рвдощів назустріч, у глупу ніч.

День таки доходив кінця, жаркий, упряжений у ввжку роботу, догоряв над обрієм сухнм жовтим полум'ям. І наставала мить, коли їх розпрягали, знесилених, засмиквних, немилосердно битих грубими чужими руками і лаяних дурним крнком. Пекло шию, натерту недбало надітим хомутом, щеміли звнвисті попруги на крупові та боках од бідового батога, якнй так і грва з рвнку до вечора над тобою. Погоничі часто мінялися, що їх годі було й запам'ятатн, але руки в них були наче одні й ті самі: байдужі й жорстокі, бо чужі.

І все ж вечір з туманцем на луках біля Синього озерв, а потім ніч покривали їх чорною вогкою попоною, від якої легшало тілу, й біль і втома потроху відступалися, лишались десь твм, за темряаою. Як тільки потепліло й трохи звзеленіла трава під копитом, їх перестали годуввти, а випустили пастись на цих ось луках. Пастухи цілу ніч сиділи коло бвгаття, а вонн ходили вільно, вннюшкуючи враз витоптану траву. Їх було дуже багато, зігнаних ще за снігу з усього селв докупи, наче на виводку, та твк і залншених без домівок, господврів і догляду.

Наїдку на луках ніякого, ото тільки писок нвтиркаєш об корінці від паші, й уся тобі вечеря, і багато їх підупало на силі так, що ребра світяться. Тв хто норовистіший, той не лічить зірок у небі, а забивається на самий край луків, за яким росте, аж пахне, молоде збіжжн. От і жмелнгай його зі стогоном, поки не прискочать пастухи та не візьмуть у батоги по новій. Однак він щоночі закрадався в те збіжжя, й інші ходили, хто хоч раз його покуштувва, і тим ще добре держалися на ногах.

А потім їх ураз перестали випускати на пашу. Одного вечора їх попрнв'язували до стійл у розкритій конюшні та до вбитнх просто в землю паколів нвдворі, де вони стояли ще за снігу. Їх тепер годували зеленим житом, накошеннм удень. Воно було кисло-солодке й сито пвхло прив'ялим сонцем. Морозкові ця переміна навіть сподобвлась, але скоро йому стало якось неспокійно нв душі. Щось його тривожило цілу ніч, і він збуджено пофоркував, щоб одігнатн цю тривогу. Пофоркували в темряві справа й зліва од нього. Справа гніда кобила Карабіна дзеленчвлв вудилами, рвалась, била землю копитами, і від цього робилося ще моторошніше.

А врвнці вони побачили (Морозко був прив'язаний надворі), як колгоспники стягали на підводи нерухомі туші, те, що було вчора ще кіньми. Скоро їх повезли з-перед очей, але дух смерті витвв над стійлами, і тривога не минвлась і при сонячному світлі. Цього дня їх чогось не звпрягали, і вони парились на осонні, вимахуючи від спеки гривастими головами. У другому ряду напроти Морозка стояв молодий вороний коник і дрзтував тим, що все вишкіряв зуби й грав тремтячими ніздрями, як конюх Бордюг, коли хотів чхнути. Шия в коника булв в свіжих вирвзках, його фіолетові очі сльозились.

Під обід прийшло багато людей. Попереду ступав високий лисий у блискучих окулярах. Він тицнн пальцем у коня, і того зрззу ж забирвли. Лисий пропік з-за скелець сірими очима Морозка та скоро бвйдуже відвернувся до вороного жеребчика й зразу ж тицьнуа у нього опецькуватим прокуреним пальцем. Вороного тут же одв'язали й повели геть. Тепер Морозкові стало видно трохи подвір'я, порослого бур'яном, і частину майдану, а за майданом аж ген-ген на згірку біля соснового лісу в сонячній імлі білі хати під гребенястими стріхами, і серед них половину однієї під свіжою (тільки з минулої осені) крутою жовтою покрівлею. Хата стояла біла-біла, з голубими віконницями... То була його оселя. Морозко наче уявки побачив, як вони з Господарем возили з поля житні снопи, як потім їх молотили ціпами в околот Господар з Господинею. Ранньої осені

вкривали хату кілька деиь, і Морозкові иічого було робити в ті дні, він пасся иа толоці й поглядав иа те, що діялося иа подвір'ї, як чиииились огреби й подавалися иа довгих двойчаках угору і як їх приймав там вусатий, засмаглий, мов циган-коиокрад, укривальник. І Господар, і укривальник були веселі, весь час жартували, і від їхнього збуджеиого гомону на Морозка спадав глибокий спокій. А коли звелася під блакитие иебо жовта гребеиЯста стріха, кукібна така, що очей ие одірвеш, то Господиня аж засміялась, обдивившись її і зблизька й зоддалеки. Вечеряли в дворі, засипаиому правеиькою золотою соломою, під голубими віконницями, і «примочували» стріху, все голосніше примовляючи за кожиою чаркою. Уже смерком одвозили вкривальиика додому, поклавши иа воза лаитух пшеииці в плату за роботу. Лаитушище був добрячий, зі смугастого рядиа. Його ледве вивергиули через полудрабок Господар з п'янеиьким укривальииком. Везти треба було далечеиько, майже через усе село, аж на Третю сотню. І поки їхали, Господар і вкриаальник співали прихриплими голосами та обиімалися, мов рідні братя.

Назад Господар і Морозко верталися вже в повній темряві, і все ж, коли під'їхали до своєї оселі, то покрівля їм і крізь темну темряву тепло забіліла иовеиькою соломою. Господар розпріг Морозка, завів до стайні, радісио обияв його за шию, як иедавио обиімав укривальиика, і сказав якісь слова своїм добрим, побратимським голосом. Од Господаря смачио пахло зброджеиим зериом. Морозко й зараз ізгадав цей запах, гляиувши иа свіжу ще стріху в соиячиому мареві. Перед голубими вікиами жовтою смугою росли квіти, уходжені Господинею. Були то якісь дивиі квіти. Воии розцвітали тільки увечері, по заході соиця, коли спадали перші иамерки. Розцвітали враз, мовби аибухали зі щойно гострих ще, туго скручених пуп'янків, і цвіли всю иіч і ранок, а в обід в'яиули, иаче вигасали, й до вечора опадали. Нвтомість вибухали в рідких сутінках нові вогнисті квіти. Він любив иа иих дивитися виочі при місяці, воии й самі були мов повновиді иевеличкі місяці під тими голубими віконииицями, за якими жили Господар з Господииею та їхиі діти...

Біля коиюшні голосио балакали люди й заважали Морозкові думати. Балачка зривалася на дуриий крик, і Морозкові здавалося, що ось-ось просвистить у повітрі батіг, постійиий спільиик такого крику.

— От що я вам порекомендую,— квзав повчальио ветерииар, затягаючись цигаркою.— Хворих треба сьогодиі ж, немедлєнно попристрілюввти.

— Що-о?! — вигукиув кремезиий голова колгоспу Малашеико, закушуючи тоикі губи.— Сьогодиі я їх попристрілюю, а завтра меие шльопиуть за саботаж колгоспиого руху, за вредітєльство?! Ні, спасибі вам у шапку.

— А я рекомеи-ду-ую,— наполягав ветеринар скрипучим голосом спеціаліста.— Іиакше у вас через тиждеиь передохиуть усі коні. Тисяча п'ятдесят голів. Ви що, смієтеся?

— Хвй краще своєю смертю передохнуть, а стріляти я їх ие буду.

— Та він просто скритв ко-оитрра! — мов ужалеиий, підстрибиув голова сільради Ремех.

— Ну, як зиаєте, як знаєте,— иаставив руки долоиями від себе ветериар.— Я рекомендую як спеціаліст, а ваше діло хазяйське. Пострілявиих, узагалі дохлих можете везти в Смілу на миловарию.

— Я теж ие хочу підставляти свою голову під кулю,— сказав щупленький білявий бригадир Гурома.— Воно збоку совітувати можиа що хоч.

— Ви иаче подуріли, хлопці,— озвався конюх Бордюг, низеиький, кривий иа праву иогу чоловік, обводячи голубими очима своє иачальство, яке він і за иачальство собі ие вважав, бо й сам був із самої революції й по сьогодні активиим комиезамівцем і ие меиш від цього иачальства постарався коло сииьозірського куркуляччя (розвихрили їх ік трясці по білому світу з добру сотию дворів). Не одиа куркулиха вмилася гіркими сльозами там, де побував Бордюг із своєю буксирною комаидою. Під руками

активістів тріщали замки на горбатих скринях, ставало все догори дном у хаті. Куркульське добро виносили лантухами, пускаючи куркулів із малими куркульчатами босими й голими в далеку зимову дорогу.— Ви наче подуріли, кажу. Сап — це не аиграшки. Завжди так робили, як він нападав. Хворих усіх перестрілювали, щоб спасти здорових.

— Не ачи!— гримнув Ремех. Його довгобразе обличчя від люті взялося малиновими плямами.— Чи ти, може, теж тягнеш руку за контрою?— Ремех примружено глянув на Бордюга щілинами чорних очей. І Бордюг похолов, як у чоловічках тих очей знайомо переблимнули божевільні вогники.

І тоді Бордюг звів до високого Ремеха своє круглоаиде обличчя й собі зирнув крізь вузький проріз своїх рудуватих повік, здушено проказав:

— Ти ме-не не контрь, пойняв? Я, брат, з перших днів увесь по лікті в революції!.. Пойняв?

Ветеринар, не зважаючи на цей поєдинок, спитав своє:

— Так на чому порішили?

Ремехом так і кинуло. Він вихопив з кишені наган і крикнув:

— На чім порішили? Та я зараз із тобою вирішу й порішу, туди твою!.. Геть звідси, щоб і духу твого тут не було, спеціаліст.

Ветеринар здвигнув плечима і, вібравши в них голову, пішов до своєї брички, що стояла оддалеки від конюшні.

— Отак воно лучче,— криво посміхнувся Ремех, ховаючи наган до кишені.— Які вистоять, значить, вистоять. А дохлих відвозьте в Смілу.

Як затихли голоси біля конюшні, Морозко знову почав думати, і в його голові вставали одна за другою картини минулого. Ось він ще зовсім молоденький коник. Молодший за оцього вороного, якого щойно повели кудись. Він вільно собі пасеться на толоці, з вибриком бігає навперегони з теплим вітром, качається в траві й весело ірже від лоскітливого задоволення. Над ним таке високе голубе небо, і таке тепле сонце, і така запашиста трава на землі, й такий лагідний Господар, який щодня насипає йому вівса в годівницю. Одного дня Господар підходить до нього на толоці, простягає йому в широкій теплій долоні гостру грудочку цукру. Морозко бере губами цукор, пустотливо тицяється Господареві в долоню. Господар скидає з нього обротьку й надіває нову. Щось дзенькає внизу під губами, і Морозко лякається його. Господар заспокоює його, потім вдіває між губи те, що дзенькало, воно тверде, холодить губи, б'є по зубах, і Морозко, силкуючись виштовхнути його, розтуляє рота, і те холодне, тверде попадає йому між зуби, роздирає рота. Морозко пробує його гризти, але з того нічого не виходить. Господар сіпає за повід, те тверде боляче впивається в краї рота, і Морозко слухняно повертається за Господарем, іде до двору, де продовжують чинити над ним наругу. Його обсновують усього, сіпають за повід, і він рушає. Щось загрозливо торохтить позаду. Морозко жахається, кидається вперед, убік, а те щ о с ь біжить за ним, переслідує його. Він хоче вирватись, утекти від т о г о, що торохкотить позаду, виборисатися з тенет, але тверде, нагріте його запаленим диханням, мокре від піни, що так і летить з рота, боляче впивається в краї рота, і Морозко зтихає, стає, і т е позаду перестає торохтіти. Господар гладить Морозка по гриві, по змокрілих здухвинах, озивається до нього лагідно, як завжди, і Морозко заспокоюється. Та коли вони рушають іще, те позаду знову гримкоче, готове наскочити на нього, адбити по ногах. І Морозко щулить вуха, вигинає спину, йде бокаса. А добра рука Господаря гладить його, і голос лагідний, як і до чорнявенького хлопчика, якого він просить, щоб одійшов якомога далі, не ліз під колеса.

Так триває день, і другий, і третій, аж поки Морозко звикає до упряжі, до воза...

До вечора ще двох коней одв'язують проти Морозка, і тепер йому відкривається все подвір'я, і весь майдан, і вся його колишня оселя з білою хатою в голубих віконницях, з білим сараєм, де була і його тепла стайня, і садок за хатою, з якого ціле літо й осінь пахло яблуками. І зараз, коли

конюх Бордюг або хтось із їздових їсть поблизу яблуко, Морозко згадує той запах із садка, і сам садок, і всю оселю Господаря.

Увечері їм дали по навильнику зеленого жита. Морозко тільки голод роздратував тим навильником. Праворуч гніда кобила затіяла боротьбу із старим вороним жеребцем за кілька стеблинок жита, які впали між їхніми годівницями. Кобила тягла їх до себе, а жеребець до себе, якось по-собачому вишкіряючи великі жовті зуби. Ліворуч стояв морозистої масті тонконогий рисак, такий схудлий, що крізь шкуру проступали не тільки ребра, а й хребет, від чого здавалося, що йому через усю гостру спину підмостили довгу хмизину. Рисак навіть не торкнувся до жита, байдуже дивився перед себе великими сумними очима. На нього сідали оводи, у вічі лізла мошка, а рисак навіть хвостом не вдарив ні разу по крупу, не мотнув головою, щоб оборонитися від нападників.

Намеркало. У сірій імлі зникала Господарева оселя. Якийсь час ще знати було голубі віконниці та жовту смугу квітів під вікнами, а потім і вони розтанули в сірій каламуті, й тільки стіна хати біліла з-під чорної стріхи. Ось у вікнах зажовтіло світло, і скоро, крім двох цяток цього світла, нічого не лишилося від хати. Та Морозко знав, що там зараз, коло світла, сидять за столом Господар з Господинею і двоє хлопчиків, більшенький, чорнявий, і маленький, білявий, Василько, який так смішно вимовляє миле слово: «Молоско!» Вони вечеряють. І якби зараз увійти в двір, то можна було б почути з хати веселий гомін, сміх хлопчиків, їхнє змагання й удавано суворий голос Господині, який на мить присмиряє хлопчиків. Зрідка чути густий басок Господаря. А надворі, в сутінках захланно ханькає Рябчик, поглидаючи на вікна. Рябчика погодували разом з усіма, з коровою, зі свиньми, кролями, вівцями, але його чутливий ніс ловить пахощі вечері й крізь стіни, і цей ненажера знову зазирає господарям у рот. У хаті повечеряли. Хтось виносить теплі ще, такі запашні кісточки й кидає Рябчикові під ноги. Тепер йому ласощі до півночі. Те ж, що не в змозі зжерти зразу, він запорпує у вигребені ямки посеред двору на завтра, на довгий день між сніданням, обідом та вечерею. А в хаті тим часом Господиня вже в самій білій сорочці, з розпущеною білявою косою стелить постіль, укладає хлопчиків. Господар виходить надвір, сідає на теплій призьбі. У темряві червоною цяточкою жевріє його цигарка. Господар покахикує, знічев'я кличе Рябка, той перестає трощити кості, але не рушиться з місця, тільки сторожко зводить писок од ласощів. Господар зі сміхом говорить якісь слова до Рябка, і той заспокоюється, знову береться за своє діло. У хаті гасне світло. І тоді в Господаря оживає червона цяточка цигарки, швидко починає креслити темряву. Ось вона гасне, і Господар зникає в сінях. Хряпають за ним двері, торготить засув. Над оселею западає ніч...

Опівночі гніда кобила Карабіна знову почала форкати, бити копитами землю. Морозко кинувсь од її форкання і тупотняви й стривожився спросоння, не знати чого заіржав. Заворушився ліворуч морозистий рисак. Гніда кобила не вгамовувалася, рвалася з прив'язі й усе форкала та садила копитами в землю. Форкали й за нею по ряду. Робилося все тривожніше й тривожніше. Морозко вже до самого світу не заснув. А вранці колгоспники забрали неживого вороного жеребця. Згодом Морозка з Карабіною запрягли у воза, поїхали в поле, де росло молоде жито. Поки його косили, накладали, кинули і їм трохи, і вони попасували. Жито возили цілий день. Їздові попалися сьогодні поблажливі й ліниві. Робили вони своє діло повільно, знехотя, надовго всідалися на м'якій стерні й курили і все гомоніли про щось своє. Вони не переставали гомоніти, коли й знову бралися за роботу, часто спиралися на навильники, розмахували руками, щось доводили один одному, сміялися, а то навіть бралися боротись. Були вони ще молоді, парубки, і в голові їм була зовсім не колгоспна робота. Вони й коней не гнали, коли їхали вже з навантаженим возом, давали їм волю йти помалу, аби лиш не ставали зовсім серед дороги. Така робота була Морозкові спочинком.

І ніч випала спокійна, і Морозкові марилося крізь сон, начебто він стоїть

дома, під літнім навісом, під яким пахне молодим сіном. На такому ж сіні неподалік на возі спить Господар. Над хатою, над подвір'ям висить круглий місяць, ллє молочно-голубе світло, від якого видно як удень: сіріє Рябчикова будка, спить, поблискуючи в траві, мокрий од роси ланцюг, жовтіють нічні квіти під хатою, під голубими вікониицями. З хати нечутно випливає Господиня в білій сорочці, скрадливо ступає сивим споришем, лишаючи в ньому темні сліди босих ніг. Вона підходить до воза, штовхає під бік Господаря, що хропе собі вволю на весь двір. Той зводить закустрану голову, сонно бурчить до Господині. Вона сміється гарно так, аж Морозкові здається на мить, що то перехлюпується молочно-голубе місячне світло. Господиня вилазить на воза, блискаючи проти місяця міцними білими ногами, пірнає під кожух.. Морозко засинає й пробуджується від шереху в траві. То Господиня йде двором до хати. Ступає вона тепер не крадучись, на всю ступню, неспішно, мов несе на коромислі повні відра. Це повторюється щоночі, коли й місяця не стає, коли вже й іній, а не роса укриває траву...

А якось напровесні, коли сніг зробився м'який і почав пахнути землею і торішнім зелом, серед ночі Морозка збудив моторошний крик у хаті господарів. Морозко прислухався. Крик повторився ще дужчий. Кричала Господиня. Загримів засув, усочив до стайні Господар, тремтячими руками відв'язав Морозка, покрикуючи на нього, вивів надвір, сквапно запріг у сани й погнав селом. Морозко й сам збагнув, що треба поспішати, але Господар іще підганяв його, і вони мчали у вологій темряві щосили, сани йшли затоки, бились полозками об чиїсь тини. Підскочили до якоїсь хатки. Господар затарабанив у шибку, мов на пожежу. У хатці спалахнуло рухливе світло. Скоро надвір вийшла згорблена бабця, сіла в сани, Господар розвернувся й не встиг гукнути, як Морозко з ходу рвонувся й полетів, понісся додому. Господарева тривога вже давно передалась і йому. Дома Господар кинув Морозка запряженого серед двору й побіг із старою в хату, звідки чувся стогін і крик Господині. Непокоївся Рябчик у дворі, гавкав з підвиванням, дратуючи Морозка. Морозко тупав ногами на те підвивання, цокотів вудилами, форкав на собаку. Раптом у хаті почувся дитячий крик. Вискочив надвір Господар без шапки, підбіг до Морозка, обняв його за шию, притисся до нього й заплакав...

Потім було літо, і знову була зима, і ще було літо й зима, і ще... Якось Господар і чорнявенький хлопчик Миколка підвели до Морозка білявенького маленького, як квітка, хлопчика із синіми-синіми очима.

— Ану, Морозко, покатай лишень нашого Василька,— сказав Господар, висаджуючи Морозкові на спину хлопчика. Морозко зрозумів тільки слово «Морозко». Він відчував на собі легеньку ношу, таку легеньку, що вона йому аж спину залоскотала. Морозко старався ступати обережно, щоб не струсити на землю ту ношу. Хлопчик учепився ручками йому в гриву. Поряд ішов Господар і підтримував хлопчика. А як ізсадили малого, то дали йому грудочку цукру й сказали, щоб він підніс Морозкові. Щось закричала стривожена Господиня. Господар засміявся. А хлопчик довірливо підійшов до Морозка й простяг долоньку з білою грудочкою. Морозко опустив голову, обережно взяв грудочку губами, торкнувшись ніжної долоньки.

Хлопчик засміявся, крикнув:

— Моло-оско! Моло-оско!

Відтоді вони стали друзями. Василько часто катався на ньому під наглядом Господаря. Малий уже осмілів, підганяв Морозка кулачками й п'ятками босих ніг. Але Морозко не слухав Василька, ступав помалу, обережно несучи свою спину з маленькою ношею. Заскакував Василько в стайню й сам то з цукром, то із шматочком хліба, то з яблуком, простягав Морозкові. Морозко вдячно з'їдав гостинця й усе пильнувавсь, щоб не зачепити хлопчика, не наступити йому на ногу, не придавити його ненароком до стіни...

В уяві так чітко постало все це, що від Морозка зовсім одлетів сон. Морозко навіть відчував зараз запах Василькової долоні, його легкі тільце

в себе на спині, торкання теплих п'яток до своїх боків. Морозко сіпнувсь, протяжно заіржав, копнув копитом землю під собою. Ще сіпнувсь. Повід міцно держав його на прив'язі...

Удень їх запрягли з Карабіною в просторого воза, наклали конячих туш і поїхали битим шляхом. І скільки їхали, то бачили на узбіччі дороги дохлих коней, що валялись із застиглими головами, страшно витягненими в передсмертній муці. Морозко й Карабіна спочатку поформкували, косували на тих, що лежали на возі, й на тих, що встелили своїм трупом узбіччя дороги, а потім оббулися й далі вже йшли, понуро опустивши голови, зашорено дивилися тільки перед себе.

А вночі знову він бачив білявого хлопчика Василька, знову лоскотало йому спину його легеньке тільце, торкалися теплі п'ятки боків. Шорсткі хлоп'ячі п'ятки, затоптані на літній землі. І від цього лоскоту затремтів увесь Морозко, й нетерпляче рвонувся з прив'язу, і... пішов, пішов... Ніщо його не держало більш. Він перейшов просторе подвір'я, ступив на широкий майдан. У ніздрі вдарив дух хвойного лісу, такий знайомий, такий хвилюючий, що Морозко не стримав свого тихого іржання. Він пішов у темряві на той дух, знаючи, що там, під лісом, стоїть оселя Господаря, стоїть його колишня домівка, з якої його так нагло було забрано в цей голодний, неприкаяний кагал. Ще здалеку Морозко почув, як у темряві заскавулів, гавкнув, забряжчав цепом Рябчик...

Рано-вранці вийшов Семен Ковнір з хати, аж дивиться — за ворітьми на вигоні пасеться Морозко. Побачив Господаря, підняв голову, заіржав радісно.

— Ода-арко!.. Хлопці! — гукнув у хату Ковнір. — Морозко прийшов!

Вискочив Василько в самій сорочечці, без штанів навіть, заплакав з радості, засміявся, залементував:

— А я казав, що Молоско у вікно заглядає! Казав! Казав!..

Василько перший підбіг до Морозка, обняв йому писок, пригорнувся до нього щокою. Морозко лизнув малого, і той засміявся.

— Відійди!.. Васильку, відійди зразу ж! — крикнув Ковнір. — У нього, може, сап!..

Мати підбігла й одірвала Василька від коня. Ковнір оглянув Морозка. Наче здоровий.

— Умий його з милом,— наказав Одарці. — Уже ж вісімсот коней упало, кажуть. Поморять усіх до ноги, проклятущі душі. Перегайнують колишнє наше добро.

Мати потягла Василька, що кричав і одбивався, до діжки з водою, заходилася вмивати його, намилюючи обличчя й руки. Миколка стояв біля батька й боявся підійти до Морозка, щоб не заразитися. Морозко потягся до Господаря, але той одступив, не простяг руки, не погладив по шиї.

І тут навернувся на очі бригадир Гурома, закричав:

— Ти що, Ковнір! Колгосп, може, розтягаєш ночами? Чого в тебе колгоспний кінь?! У допру, може, схотів?

— Не галасуй,— сказав Ковнір. — Кінь сам прибіг уночі. При чім же тут я? Слухай, нехай перестоїть у нас, поки те лихо минеться. Може, спасеться-таки?

— Що значить, перестоїть? Знаємо вас, тільки й дивитеся, щоб з колгоспу що поцупити.

— Ех, ви! Вам же був би живий кінь.

— Усі не пропадуть. Їх у нас до трясці,— сказав Гурома, узяв за повід Морозка, потяг до конюшні.

— Моло-ско!.. — зойкнув Василько.

Кінь затремтів од поклику, оглянувся до Ковнірів печальними очима, але Гурома дужче смикнув його за повід, ударив кулаком по шиї.

— Не бийте, дядьку! Йому ж болить! — закричав Василько. — Пустіть його, зразу ж!

Гурома не зважав на лемент малого. І тоді малий вигукнув услід загарбникові:

— А хвй він тобі пощезие, твій колгосп!

Ковнір схопив Васильќв за вухо, прошепотів, зробивши великі очі:

— Замовчшши!..

Миколка теж пішов на Василька:

— Ти хочеш, щоб ті проклятущі душі й тата отвк забрвли, як ото Морозка?..

Малий плакав, виривався з бтькових рук, хотів бігти за Морозком.

Гурома оглянувся иа Ковнірів, погрозився кулаком:

— Підкуркульське сім'я! Нічого, дійде й до вас черга! Витлумимо до останнього корінчика!

— Чули, як ото нахваляється? — спитав Ковнір. — О, він нам цього не забуде.

— О, бо-оже праведний! Та за що ж на нас отака напасть? — заплаквлв Ковнірихв. — Де воин взялися иа иашу голову, супостати? Пресвята мвти божв, звступи й одверни иас від тих недолюдків, од тих катюг роду людського й усього живого,— звхрестилася жінка.

Повели Морозка, наче вдруге вийняли душу в Семена Ковнірв. Стояв та тільки кулаки зціплював, відчувввючи, як воин важчають у нього кожної миті.

І знову потяглнся дні й ночі неприкаяні. Ріділи ряди коней біля прнв'язку. Не було вже морозистого рисака і тих, що стояли за ним. І за Карабіною наче викосило весь рвд. Тепер їх із Карабіною мордували на дорозі щодня з рвику до вечора. Вони все тягли й тягли віз, явавнтажений конячими трупами. А тих трупів усе густіше лежало по обидвв боки шляху, і ненаситне гайвороння виймало їм очі. Якось під вечір Карабіна впала посеред дороги в упряжі. І тоді її залишили там, привели незнайомого, худого-прехудющого, сірого в яблуках коня, підпрягли, й потягли воин порожній віз у колгосп. На Морозка того вечора иалягла якась вважка втомв. Йому щось лоскотвло в иосоглотці, нвче туди поналізали мухи. Це вже було не перший день з ним таке, але сьогодні мухи особливо надокучали. Морозко відсапувався, форквв, та мухи не вилітали, а ще глибше залазили в носоглотку. Він клацав зубамн, гриз вудила, морщив губи. Серед ночі Морозко відчув біль у иогах. Він голосно заіржав, щоб заглушити той біль, рвонувся з усієї сили, і пакіл, до якого він був прнп'ятий, виліз із землі. Морозко ступив у темряву й пішов иа дух соснового лісу, пішов, заточуючись, до Господаревої оселі. Йому важко було згинати иоги. Кожен крок віддавався різким болем у всіх суглобах. Та якась сила тяглв його вперед, на сосновий дух. Він зупинився перед зачниеними ворітьми. Загавкав, заскавулів Рябчик, забігав по двору. Брязкотів цеп об дріт, відбиввючись болем в усьому тілі Морозка. Він попробував попастись иа вигоні, як тоді, коли приходив першого разу, вле від травн щемів йому писок і боляче було ковтати. Морозко заіржав. Вийшов Господар, сердито, як чужий, крикнув:

— Аиу, пішшов! Пішшов геть!

Це було так несподівано, що Морозко першої мнті навіть не ворухнувся. Та Господвр замахнувся иа нього пвлюгою. Уперше в житті здійняв иа нього руку. Морозко ображено форкнув, відступив, повернувся в темряву й пішов, пішов, пішов, ступвючи в біль, і темрява йому розпливалася червонними колами. Висмикнутий пвкіл волочився зв ним на короткому поводі, бився об иоги. Морозко дійшов до свого стійлв, й ствв там, і терпляче почав ждвти ранку. Йому хотілося лягти, ноги вже не держали його, але він перемагав те бвжання й стояв-таки, похитуючись. Дзвеніло в голові, вона спухалв, робилвся великою, терпкою.

Урвнці підійшли його звпрягати.

— О, цьому сиаому вже каюк,— сказав низенький губатий колгоспник.

— Чого твм каюк,— флегмвтично заперечив довготелесий, зарослий по самі очі рудою щетиною його напврник. — Цей ще потрудиться. Дивись, пакіл вирвав. Та вже ж нікого, щитай, і запрягвти. Веди його, Пилипе, до цього ось у яблуквх.

— Ой, упаде він по дорозі,— сказав Пилип.

— Упаде, то менше буде мороки. Не треба буде спеціально тягти возом.

Скоро їх запрягли із сірим у яблуках. І вони потягли туші тих, що впали сю ніч. Морозко відчув уже через кілька кроків, що його полишають останні сили. Як виїжджали на дорогу, Морозко не повернув соб, хоч низенький і рвав йому вудилами рот. Морозко повернув цабе, очима до Господаревої оселі, до голубих віконниць і жовтої смужки квітів під ними й з усіх чотирьох упав на тверду землю. Голубе й жовте перегойднулися йому в очах і погасли. Але він і наосліп, вже навгад, у передсмертній судомі витяг морду в бік сяючої, білої оселі...

Тієї ж миті Василько в хаті закричав:

— Мамо! На мене Молоско дивиться!..

— Де?

— Оно, з вікна.

Підійшла мати до вікна й нічого не побачила.

— Та нема там нікого. То тобі показалося.

— Дивиться...

Підійшов батько до вікна й нікого не побачив.

— Нема, Васильку, ніякого Морозка.

— Ой, тату, дивиться. Очі великі-великі й плачуть.

— То ж вікно запотіло на дощ,— сказала мати.

Підійшов і Миколка до вікна й нічого не побачив, крім запотілих шибок.

— Ну, які ж ви всі сліпі! — не вгамовувався Василько. — Дивиться.

Та й на другий день тії ж самої, що таки дивиться, й годі. І на третій день, і через тиждень — д и в и т ь с я. Минув і місяць, і ще місяць — д и в и т ь с я. Повели Василька до баби, щоб пошептала. Баба шептала й переполох вилила, і вилився з воску кінь. А очі Морозкові не зникли з вікна, бачив їх Василько і вдень, і вночі, коли б не глянув на нього. Батько нищечком од хлопця замінив шибки на нові. Не помогло.

А через два роки впав на голови синьозірців страшний голодомор. Обібрані сільським активом та уповноваженими з району й самої області до останньої зернини, до гнилої картоплини синьозірці, пухлі, напівживі, потяглися взимку дорогою до міста. Та й устелили битий шлях своїм трупом до самої Сміли, як ото недавно їхні виморені сапом коні. У Синьозір'ї, в цьому стародавньому козацькому селі, з двадцяти чотирьох сотень п'ятнадцять сотень хат до літа тридцять третього року стали одмирськими[1], і серед них і Ковпірова хата теж. І як стала Ковпірова хата одмирською, як витягли до кладовища всіх Ковпірів, і дорослих, і малих, люди, які вижили, побачили раптом у вікні Ковпірової хати в широкій верхній шибці чиїсь великі печальні очі, що все плакали, і біливого хлопчика в білій сорочечці й чорних штанцях на одній підтяжці. Усі впізнали в ньому Василька ковпірівського, що останнім помер од голоду.

Щодня сходилися до оселі Ковпірів люди, стояли проти вікна, дивилися на хлопчика, хитали головами.

— А гляньте лишень, круг його голівки німб.

— То в нього волоссячко біле світиться.

— Та ні ж таки. Німб!

— Святе воно. У рай попало... Воно ж ще й не жило, не согрішило.

— Ага, один наче він з голоду пропав, наче по других сім'ях їх не околіло сотнями.

— Сотнями то сотнями, а бач, божа милість упала на Василька.

— І справді світиться, як ікона.

— Святе...

І хрестилися до Василька, як до святого, шепотіли:

— Слався у віках невинне наше дитя, великомученику святий.

[1] Одмирська хата — хата, в якій усі вимерли з голоду (Черкащина).

Заступись перед господом богом за померлих з голоду, і молися за нвс, живих і грішних, хай він одверне від нас люту напасть витихристів і супостатів, що аласть тяжку забрали нвд нами й душать роботою підиевільиою, темиицями й страхом земним...

Підкочувало фаетоиом иачальство — голова сільради Ремех і голова колгоспу Мвлашеико, теж дивилися иа білявого хлопчикв й чиїсь великі печальиі очі, що все плакали.

— Мираж,— сказав глибокодумио Ремех. — Формений мираж і больш иічого.

— Та вже ж, що умираж,— відізвалися люди. — Уже тільки такий умираж зробили нам. Трохи ие весь світ україиський перемер.

— Тьху, дурні бвби! — розсердився Ремех. — Хіба я про смерть? Я про те, що це иам увижається.

— Ага, увижається. І що село вимерло, теж увижається?

— От що, граждаии,— втрутився в розмову Мвлвшеико, закушуючи свої тоиеиькі губи. — Розходьтеся й ие робіть з цього діла всякого святого-божого дива. Сказаио вам, иічого иемв твм. Ровним щотом нічого! Увижається. Може, після голоду таке иам поробилося.

— Ага, і тобі, значить, після голоду? Пельку як наїв иа колгоспиому та людському, то вона й ие стухала в тебе ніколи.

— Це що за розговорчики! — визвірився Ремех. — Ви проти Совєцькой власті?

Селяии вмовкли.

— А ось ми зараз цей мираж ліквідуємо як клас,— сказав Малашеико, підійшов до вікна й свдоиув ліктем у верхию шибку. Дзеиькиуло, посипалося скляиня. І тут усі так і ахнули!.. Нв вікоиній рамі й ив білій стіні виступила свіжа кров.

— Порізався? — спитвв Рвмех.

Малашеико скииув піджак, закачвв рукав сорочки. Лікоть був цілий.

— Та що ж це таке иа иас, людоиьки?! — зойкиула котрась із жіиок.

— То иаша кров!.. То кров тих, кого ви звели зі світу, іроди прокляті!

— О, бо-ожечку!..

Заніміли жінки. Чоловіки поскидвли квртузи, чухали потилиці. Малашенко кинувся до фаетоиа. За ним стрибнув і Ремех. Поторохтіли в коитору. А кров усе виступала й виступала. До самого вечора. І виочі, мабуть. Та виочі побоялися підходити. А коли прийшли враиці, то побачили свіжу кров.

І тоді розвалили хату. Твк воио й крізь груддя кривавиться. Зчистили зовсім те розвалище. Усі робили як прокляті, до обіду розмели те груддя, сліду ие полишили. А воио й із землі святої виступа. З рівиенької землі. Кругом сухо, а там, де стояла хата, мокра пляма. Іржава иаче. Кров.

— Якби цемеитом залити,— подав хтось думку.

— Не поможе. Коли вже з того світу пройшло сюди, то ніякий цемеит його ие зупииить.

Коні схарвпуджувались, коли минали даорище покійних Ковиірів. А виочі на иьому кричали сичі. Так сумио й розпачливо, наче там, у бур'яиах, було покииуто малеиьку дитиину.

— Молебіиь треба служити,— иадумався одии із старих сииьозірців.

— Ага, від иевииної крові хочете відхреститися, діду?

— Не відхреститися, а щоб заспокоїлася кров иевиино убієиних. Ось для чого молебіиь.

— Де ж ви того батюшку тепер нвйдете? Усі ж храми повалили аж до самих Черкас.

— То їдьмо до черкаського батюшки! А що ж робити?

Відслужили молебіиь. Зійшлося миру із усього Сииозір'я, і з сусідиіх Басів, Ірдиијвки, і иавіть із самої Сміли. Молилися віруючі й ті, кого вже зробили були иевіруючими. Усі згадали бога, омивши свої змучеиі душі щирими сльозами.

І перестала виступати кров на дворищі Коанірів. Тільки иа тому місці, де колись стоялв білв хвтв з голубими віконницями, вже більш ніколи нічого не росло. Наче громом небесним туди вдарено.

ФЕОДОСІЙ РОГОВИЙ

ВЕЛИКІ ПОМИНКИ

РОМАН

ДО ОСТРІВНИХ ЛЮДЕЙ

«Ждуть твої помочі — іди скоренько».

Брукованим Довгим узвозом я спустився в берег штучного моря і блукаю осторонь стрімких обривів, вироблених водою, коли вона, розгойдана вітрами, вирує хвилями. Тепер вода, мовби змилостивившись, відхлинула від берегів аж ген, де стояв колись наплавний млин, кругом пахло борошном, тягло з низовини вогкістю мочарів та драговиння. В таку саме пору воду «планово сіпають», тобто відкривають шлюзові ворота, де які є заставки, і вода рине товстезним повісмом, ніби зрадується після застою своїй хиренькій волі, яка тут же й скінчиться, як тільки, промчавши попід Крюківським мостом, спиниться десь на Донбасі чи в південнокримських каналах, щоб остудити пекельні роти печей з білим варивом, сліпучим кипенем металу, щоб дати для життя поживну силу безводним людям — нашим переселенцям також, деревам, травам, степам.

На захаращених наносах і тут, і там верхів'ям чомусь до берега лежать підмиті з кореневищами дерева; кручі відкрито зяють потайниками-підвалами колишньої прокуратури; на косі — її тепер стало на п'ятеро, на семеро гін од берега — бачу... довго бачу, поки аж стає страшно переступати, як, за повір'ям, ноги мертвяка, — уламки череп'яних розмальованих мисок, горшків, немов з печища нашої окраїнцівської предківщини, ручка до сапи, важкий навісний замок; позеленіла цегла, видно, з підвалів прокуратури, кожна тиснута буквами «А. Г.», либонь, ще дореволюційного власника заводу; недавні голови сомів, лящів, судаччя, на всю людську руку хребтини, ще, мабуть, ген дніпровського заводу-виплоду; окóва з війця... може, штельваги чи з барка; давлені грамплатів-

---

Закінчення. Початок див. «Вітчизна», 1990, № 8.

ки («Із-за гір та з-за високих Сизокрил орел летить, Не зламати крил широких, Того льоту не спинить»). Не спіши, бо перечепишся...

Той біль руйнації живе в мені й донині, та любов тривожить серце до мужнього терпіння («Хто терпéн, той спасен»). З самісінької ночі, а то, мабуть, од самих учорашніх балачок зі сполошеним Михликом мені видається, що ми з ним досить самостійні люди. І над нами є тільки влада землі... влада сонця, повітря й води. Що хтось із нас, білий світ чи я... а може, обоє водночас повернулися одне до одного зовсім іншими боками, інакшими одмінами — не так мене освітлює сонце, не так звучить сполошний дзвін тривоги, не такими здаються на колір ні люди, ні небо, ні води. Нам не треба ні ховатися, ні таїтись, ні падать на коліна для молитви перед невидимим злом — верни своє і не служи чужому. Душі не зупинити, коли вона праведна... коли душа захмелилась, вчуваючи своє («Недавно и поза Уралом блукав і господа благав, щоб наша правда не пропала, щоб наше слово не вмирало...»). Оддалеки все видається меншим («Щоб менше страждали, треба менше хотіти»). А я хочу все більше й більше — скільки витримає душа.

«І річ не в тім, наскільки гарна мова, а річ у тім, наскільки не брехня».

Я вже давно помітив за собою, що страждання мої значно меншають, аж вовби з душі зникають, коли наслýхаєшся не своїх, а людських — якби-то читано всі чорні сторінки, якби-то дізнано всі ховані од нас ділá («Ти слухай-но, не гнівайся на мене, воно, я знаю, не годиться битись, але скипіло серце»). О, брате Михлику і вперте батькове українство, неатаємничений і, всує кажуть, благуватий чоловіче... Якби-то всім на совість чистим та дожнавати до своїх хотінь... якби-то!

А я хочу любові глибшої й глибшої... на всю міць свого серця. Видається, коли слухаю людей, як Михлика, що мимоволі входжу в їхнє життя, що на моїй спині їхні одéжини, а на ногах взуття; душа моя тоді поймає їхню душу — і повен станеш їхньої потреби, почуввнь, сумління, — чи не чорна магія знущається з моїх таких чуттів? Я обурювався разом з ними проти тих, хто мучить, хто хóтя-нéхотя, але примушує зрікатися свого рідного звичаю, слова... Обурювався і водночас ніби сам зрікався своїх звичок, бо напружував до краю свої душевні сили, щоб стати... Михликом з його чуттями-сприйняттями, світорозумінням — за кожним таким разом я ніби нажидав дивну собі властивість, а може, тільки тимчасову здатність, ловко схожу чимось на гру, на забаву, яку хотілося повторювати й повторювати. Чи добре це, чи зле... чи божевілля навідує, може, не дошукався причини, бо знаю — не знайду. Натомість навіть радуюся зрідка, що...

...що маю, може, од природи божий хист, сидячи за холодним столиком напроти заплаканого вікна своєї книжкової конурки...

Хто хоче, знайте собі тільки, що вперше так зі мною сталося з самого малечку, якраз того пам'ятного ще й досі дня, коли перед початком звгальних колгоспних зборів ще в рідних Мокловодах, нітрохи не вчуваючи затопу, Прокіп Лядовський, нині притуліавський бригадир, хвацько, по-козацькому танцював гречаників на дверях, кладених упоперек на кругляку для хитавиці, а я, вилізши на сосницу, що росла поблизу сільбуду, і, дивлячись на розшалілий, як весняна природа, Більшовиків танець, на його красою збуджених людей, уперше помітив, що кожна, тоді мокловодівська людина мала свій колір, своє життьове барвлення. Вже, далебі, на той час виявив здатність розкладати і розкладав, мов той колір сонячного світла, що лежав тоді на обличчях наших людей, висвічувався із очей їхніх, на пізнане мною і ще не пізнане; піддавав його своєму аналізові, щоб, оцінивши теж по-своєму, назнавати якості кожного — добрі й погані. Це стало згодом моєю пристрастю, судьбиною, з якої мене могла вирвати хіба інша пристрасть, сильніша вдвічі. Я навіки захотівся слухати людей, спостерігати їхні вчинки, поводження, обряди, звичаї... прилаштовуюся до гурту чи й самотнього чоловіка, щоб слухати болі, пісні, суперечки, страждання — стали в мені закопатися чи й вдосконалюватись проникливість, чуття, догадка, а з них вроджувався новий світ — не мій цілком і не

зовсім їхній, сказати б, наш, народний. Навчившись перевтілення, можна прибирати і тіло, і душу того, кого отак проникливо спостерігаєш, кого наважився відобразити.

І цього разу на мене ниййшло щось подібне до того, як сталося вперше біля мокловодівського сільбуду: без особливих зусиль проникаю в знайоме пройдешнє, воскрешаю з нього, як із сучасного, звуки, обличчя, картини... Не хочеться користуватися цим дивно піднесеним станом: для цього потрібен час і терпіння, щоб діяти не сяк-так, а на всю міць свого серця. Мені ж скоро виходити з моря на кручу — ген Малий узвіз. Там ми змовлялися з Варкою Віщуникою про зустріч: їй пора додому, в Притулівку, а мені по дорозі з нею до Лядовського, щоб стати в помочі возить м'ясних телят на острів. Біля того узвозу живе молодий Баглаєнко, головний ветлікар, в якого Варка, колись кума Хтодорі, трохи квартирувала.

Розум не хотів тим станом користуватися, а якась невгамовна, позасвідома чуттєва сила тенькає в серці, шле ту тривожність до розуму, поки разом здолають хоч і найбільшу впертість — виштовхують на очі, на світ божий таке щось, що й не придумав би згадати, — так глибоко й далеко жило воно в тайних запасниках душі чи пам'яті...

Чітко бачу поморанівський рівчак, а над ним єдину, старезну й довгу, на дві сім'ї хату з двома верхами — і вже моя цікавість збуджена до краю. Душа моя пішла в тіло того високого чоловіка, що стоїть розкарякувато над берегом і дивиться кудись у зелену далину, де може бути Жовнин або його розкіш, всіма знаний Ворочок. Біля його ніг у траві стрибають живі карасі, а в руках він тримає мокрий ятір. Не говоріть зі мною про воїнське, тихо каже чоловік на моє привітання. Я знаю вас; знаю, чого хоче ваша душа, — невлічима ваша хвороба: тих місць не побачимо, тієї Сули не почуємо навесні, коли вона з клекотом переваллює свої води через береги і привіллям котиться по широких луках... Правда, подейкують, що це заплісняві ле море будуть випускати. Для води зроблять обваловане вказане місце, а решта землі — на випаси, на городину, на все, що росте для користі («На Гамальках були такі пастівники — поділки по дві десятини завбільшки»).

Поки чоловік витрушував рибу з ятерів, я не переставав вдивлятися в лице старого... і бачу Воїнську Греблю, старе річище Дніпра... бачу їх в руїнах на тєж зруйнованому життям чи стражданнями обличчі рибалки... Не стало, нема для нього ні того повітря, що молодить, ні того неба, що душу освітлює, ані того вітру думи розвіяти. («Сміялися озір круги. Степи, діброви і долини, Гаї, подоли і луги Моєї пишної родини»).

«Тепер, що не почую, те й забуваю, а крізь ті молодощі дивлюсь у давнину, наче крізь воду прозірну».

Зійшов з очей поморанівський рівчак, розпливлася хата в його прозірній воді, а високий чоловік стоїть тінню... тільки дивиться вже не туди, де є Жовнин або його розкіш, всіма знаний, красотний з усіх сторін Ворочок, а дивиться нмовби на дніпровські острови — і сюди зелено, і туди зелено. Скільки вгорі синього неба, стільки внизу зеленого лугу... Христя Плютиха якось проситься у Прокопа: повези мене з пранням на той ...Федора Баглая острів, де вода, чиста, як скло, виступає з-під Гнітючого каменя... Добре, Христе, завтра й поїдемо: воду пустили в канали — поїдемо вбрід і полудрабків не замочимо («...А Плютиха Христя — о, я вже знаю! — що аби чого забажала, то вміє і в скупого випросити»). «Се божа слава, а не молодиця! Що, якби хто дотепний змалював її так, як вона єсть на карточці, з маленькою дитиною на руках! Що б то за картина була!»

Постояв, постояв — беруся йти до берега. Ув очах не мерехтить, душа не телеміниться, влягається ніби в якийсь, їй знаний лад — що хоч їй кажи, а вона криком кричить: батько мій був із найперших січовиків, що осадилися кошем на Чортомлику, і ми прагнемо бути козаками, щоб всякий всякому став рівний — ото Козаче коло... ото Козачий круг...

(«Яка-то вже давня давнина, як всякий всякому був рівний!» «Коли к тобі не завериу у хату — ти з благородієм сидиш запанібрата!»)

Рипить нвмитий злвглий пісок під ногами... кличе кулик довгоногий хтозна-кого своїм тужннм свнстом. Зяє провалиною підвал колишньої прокуратури («О, тату... аашa нестелена постіль!..»), поволеньки виламуєтьcя з нього по цеглині — міцна і потавроаана нв нашим часом. Рипить пісок, немитий, злеглий... кличе кулик довгоиогий хтозна-кого саоїм тужиим свнстом...

«Ми вже до того доруйиувалися, що й саму природу збили з паителнку. Тепер аоиа, як справедлива мати, рідинми дітьми ображеиа, вибираєвагаєтьcя, що з иами робнтн — чн каратн хворобами, чи зглянутнсь на нашу темну дурість («Нам завжди здаєтьcя, що нива життя нашого найбільш поросла дурманом»...)»

«Бо такі гатки, як на Дніпрі чи Волзі, поклались і лежать ...ще й упоперек иашого горла... нашого, хай нам простить нове пришестя, нашого духу святого — теж, хоч невиднмого, алв русла. Застоялися, пліснявіють і дух, і води... Ти не знаєш, що таке пліснява? Це те саме, що й плісень — наліт гниючого («Кімната дуже гарна, але не чепурна: обідрані обої... плісень скрізь, павутиння, патьокн»).».

Ще нікогісінько мені не видно, бо йду з цікааості попід самнм обрнвом, стережуся — ось-ось рухне з деревами, а ачуваю знайомий голос — так може балакати й казати тільки Варка Віщуика. Зв цим ось аиступом, зразу за поворотом, починаєтьcя Малий узвіз, иа иьому нам стрічатися. Звідти, з кінця підйому, нас має підвезти (для моїх иіг тут і пішки нема чого) той же такн Баглаєико, наше мокловодівське благородіє («Шапка та убір на кожному пару аолів стоїть»). Або його шофер, якщо нічого випадкового ие стане на переметі, не завадить... Ти б коли дітям своїм розказав те, що нам чнтали, як ми ходили ще в лікнеп. Чутн дітям од рідиого батька — це ие те, що од чужої баби. Зиову зазвучав той самнй десь наді мною голос, плавний, ні голосний, ні ляскучий, з добірної мови... Хтось тоді приніс ту киижечку, і ми дуже слухали.

«Над річкою иад Трубайлом стоїть висока круча. Вся обросла кучерявим в'язом. а коріния повисло над самою річкою. За те коріиия начіплявся дикий хміль і колишетьcя кудлатими жмуткамн. А внизу вода рине да рние. Оце ж і є тая Турова Круча.

Днвляться иа неї дівчата да й питаються в старого Гриви, чого вона прозиваєтьcя Туровою.

«Нащо вам зиать?» — каже Грива.

«Але ти нащось знаєш? Так і иам скажи!»

«Ой мої голуб'ята! Сказав би вам, да тільки більш ие поїдете сюди иа річку».

Як узялись просить, ие видержвв старий — сів ив камені иад річкою да й почав глаголити:

«Колись-то давио, іще до Иваиа Сірка, до татарського лихоліття, правив Переяславом якийсь киязь. Да й був собі той киязь стрілець такий, що аби зуздрів иа око, то вже й його; і кохався він у полюванні. Отож раз поїхав той князь на полювання да й одбивсь у пущі од своєї челяді. Іде да й іде пущею, коли ж дивиться, аж иа лощииі пасетьcя стадо турів».

«А що ж то, дідусю, зв тури?» — спитала Орися.

«То, моя крихітко, були дикі бики з золотими рогамн, тепер їх уже ніде не зуздриш... Бачить киязь тих турів, тільки не дивуєтьcя на їхиі золотії роги, а дивуєтьcя, що прн них стоїть дівчина така, що всю пущу красою освітила. Поскочив киязь до иеї, а од иеї так сяє, що й приступитьcя не можна. Забув князь і про свою челядь, і про те, що заблукав у пущі; вхопила його за серце тая чудовивя краса.

«Дівчино, — рсче він, — будь моєю жоною».

А вонв рече йому:

«Тоді я буду тобі жоною, як Трубайло назад вернетьcя».

А киязь їй знову:

«Як ие згодишся нв моє прохаиия, то я твої турн постріляю».

«Як постріляєш мої тури, то вже більш нічого не стрілятимеш».

Розсердився князь, взяв лук з плеча і почав стрілять золоторогії тури. Сунулися тії тури в пущу — так і виваляли дерево; а князь за ними знай пускає стрілку за стрілкою. Прибігли над Трубайло... а Трубайло тоді був не такий вузенький, як тепер, — прибігли над високу кручу і всі шубовсть у воду! Да й ні один не переплив, усі каменем лягли по дну, аж річку запрудили. Сплеснула тоді руками дівчина: «Потопив єси моїх золоторогих турів — блукай же тепер один по пущі во всі вічні роки!..» Отже, й блукає, кажуть, той князь до свого часу по пущі і ніяк не знайдв свого Переяслава. А Переяслав був уже і в татарських руках, і в лядських — чого вже не було з тим Переяславом!.. А князь не знайде його та й не знайде. Дівчинині тури з золотими рогами лежать камінням у воді та й лежать. От прислухайтесь: то не вода реве в Трубайлі біля тієї кручі, а ревуть тури з-попід води. А настане, кажуть, таке врем'я, що повстають тії тури, розпрудять Трубайло, і потече вода вільно, а тури підуть шукати собі диких пущ по Вкраїні».

Не вистачило терпиму — на підйомі оглянувся. Хотілося побачити турів з золотими рогами в понаддніпровських пущах аж до самого Великого Лугу; того чоловіка з мокрим ятерем у руках... живих карасів у траві стрибаючих... м'який шматок хліба щойно з печі, з капустяним листком зісподу, затишку білу хату («Не все, кажуть, перебймай, що по воді пливе»), а мені хоч би трісочка, та з рідної сторони, а мені хоч би пуп'янок, та з первозданних розкошів природи — мені стає моторошно й страшно до холодкого в душі, коли гадаю собі («Помилка за фальш не вважається»), що все штучне, не в узгоді з природою творене, — то наша хвороба, то наша гибель, наше вмирання в ілюзіях, в гонитвах за примарами «царства небесного». Неусвідомлено, злочинно легковажно втечв од живого до мертвого... Хотілося турів з золотими рогами, текучої води у неню обраних річищах, а в очі жовтим стелиться пустинне побережжя, вбіяне рештками живого колишнього світу...

Варка Віщунка, уламок того природного життя, за яким страждаю, плачу, побиваюся, це тільки підходила до того місця коло Баглаєнкової хати, де нам стрічатися. Прибрана в новісіньке, хоч подивуйся, як гоже для празника: спідниця з шотландки, така була тільки в покійної Хтодори, Федір справив «на пай» ще до війни, либонь, за царство душі в куми тепер опинилася; шовкова хустка під бороду, жакетка ясна, літня, рогові гудзики в два ряди, а на ногах щось схоже на сап'янове, з вишивом на носках — де його Варці взяти, як не з багатого двору? («Запиши обох Баглаїв у найновіший поминальний зошит — я сама на поминках свічки поставлю»). Не йде, як було, а спішить підтюпцем. Ото диво! На очі ж вона темна, як же бачить, куди отак швидко?.. Постій, постій, голубок!.. Видно, таки істинна правда, що Баглаєнко, наше мокловодівське благородіє, забирав її в Городище — материну товаришку, свою хрещену матір, щоб тут зняли курячу сліпоту хоч з одного ока для першої обихідки. А якщо зовсім по правді, то на цьому давно настоював сам лікар, якимсь випадком довідавшись, що Варка Віщунка якраз і є та жінка з Мокловодів, що в скруту пособила його батькові в одному ділі. Було це не колись, а під кончину загарбницьких німців. Куди не слухай — кругосторонняя стрілянина. Мокловодівські жінки з дітьми пересиджували небезпеку хто в болоті, хто на дніпровських островах. Молодші, сміливіші наглядали з потайників за хатами... вірили борцу більше: ось-ось заявляться свої, червоні. Може, голодні — буде чим нагодувати... Рвала в той день Варка з дочкою ожину за Сулою. А він, солдат з Червоного Хреста, вислідив момент, вийшов з-під явора та й каже до Варки: я вам вірю, тітко... візьміть оцю дощечку і причепіть її на тому місточку, що перед вашим селом, бо мені швидко треба за Дніпро. Взяла я ту дощечку собі в корзину з ожиною та й заспішила до Василового броду... Аж перегодя три дні чи чотири, як вступили наші, я од командира дізналася, хто то був за чоловік (його жінка з Воїнського) і що я начепила на лівий поручень, — саме на лівий, так він просив, — охмвлівського місточка — німці тифу таки добре

злякалися, обминули і Воїнське, і Мокловоди, і Ворочок... («Щоб не було в руках лопати, а паче всякого якої холери, треба дзвонити в усі дзвони — одгонить наслання. Аби нехай півень співає — теж помагає проти всякої пошесті»).

«Я тебе гукала на все горло, а ти як не чуєш — пішов і пішов. Може б, з базарниками були під'їхали, а тепер Данило й досі не вернувся, ще зранку поїхав когось там стрічати — і нема... Здрастуй, сину. Як ви там?.. А мені не спалося — знала, щось гидке буде. Вкинула в окріп двоє курячих яєць на снідання, а вони не вспіли й поваритися — так спішила. Тільки прибуди́лися, а я не люблю некруто вареного... мені якби щоб як картопля печена. Та ще й картопля з наших посульських грунтів. Хіба як теперішня, що ні розкипає, ні наварюється — вся в борщі на плаву, як дублёна... Коли — гульк! Панько стоїть за двором. Я по тварі впізнала, що Полбог: ніс як сплюснута гільза, все обличчя подряпане, віспою покопане, руки подерті на пальцях, тремтять — хіба що скоїлось лихе? Бачу, коно́зить його, всього трясе, як з лютого холоду, а на обзиваюся, мовчу: не я ж до нього прийшла, а він до нас... Оце як хоч, Варко, і що хоч з мене, а поведи до Корнія на проще́ння («Ти глянь на нього: це не людина, а проява»). Тю на тебе, тю на твого батька. І на твоє прощення тю. Коли це ти здобри́вся?.. Підпроси, мовляв, Окраїнця («Підпроси..., щоб не дуже бився, а може, здобриться, по кужушку тільки буда ляпати»)».

«Що хоч, Варко, візьми з мене, а поведи не одкладуючи, бо мені строк до мозолянських поминок... Аж ген у ту ніч, щоб ти, Варко, не сумнівалася, як у нас дуже грякало і громом землю потрясало, — у вас була гроза? — заходять до мене вільно в хату, як нібито я й не защіпався на обидва засуви, — заходять троє. Всі височенькі однаково, не придумаю, до кого б і приміряти. Ти, мовляв, добре, Полбоже, дочуваєш чи пробки в вухах прочистити? («Один мене чимось як ошепулив, то довгенько джмелів попослухав»). Тепер, Полбоже, пильно слухай: завтра... ні, моментально вбирайся, як на празник, — ми тебе проведемо до вказаного місця, ти добре його запам'ятаєш, бо через три дні ми там знову о такій самій порі, кров з носа, побачимось...»

«Верзи, верзи на свою обихідку, може, на душі полегшає... Плутаницю таку плутав мені, що й зовсім не до ладу... Вивели його буцімто ті троє за сінешній поріг — таке що йти під отаким громом, що землю потрясає, між отакими блискавицями, дощ аж пищить... Ні, кажуть, троє. Це ми йтимемо, — накинули на голови відлоги, — а ви, Полбоже, сину скурвеної матері, хай бог простить, що при дитині чужу гидь повторюю («Не одного ляха козак, як би скурвого сина, за чуба потряс»), а ти, Полбоже, послід свинячий, лізь рачки. І знай, що йдеш на прощу... Поки аж за село Панько вирачкував. Та там, на вказаному місці, де колгоспний скотомогильник, — його треба добре запам'ятати, щоб через три дні о такій самій порі, кров з носа, побачитися знову, — там заходились грати з Паньком у «заключонного»... («Така думка і пройняла мене, що таки діждусь свого, натраплю на те, чого так кріпко бажаю»). Видно й по ньому, що без мемеля не обійшлося, дали тюжки — сьомий день жахається... То ми як? Ждемо жданого чи підемо на розвилку?»

«Ходімте помалу до розвилки».

«На Дивила надія мала — мені так його жінка призналася: пороблено чоловікові, од сім'ї одбився. Додому вертається серед ночі і на лиці як опухлий. Чи комарами скусаний, чи од горілки — авжеж не з голоду, як ми були з Хтодорою... Десь у морі на острові свою общину мвють — нвчальники. Двємо, каже, душі порядок... Сьогодні воно п'ятниця, то це, гляди, погнав свого «бобика з синім хрестом» аж у Пирятин, за двісті верстов. Там вони стрічають свого київського предводителя й покровителя. Знала, як і фамилія, тв випало з голови. Якось на «ш» починається, а сам він при якомусь міністрові за ревізора. Звісно, при якому — при поземельному, якщо їм, сиріч, голові нвшому, якимись там ходами переслав чорну, вже, правда, їжджену «Волгу», щоб на ній керував твким звємкаиим колгоспом, по вуха в боргах. Хоч би якнй-

небудь перед людьми стид мав. Ні худоби, ні машини... ані волосся на голові не хватило б, якби сказали: «Розплатись, як позичав». А бач, виїзд має панський... Глумиться над людом, не інакше («Не по-людському й не по-божому глумуватися з сироти»). Альошка, що завторгом, постачає випивку, а Данило, наше мокловодівське благородіє, — м'ясо з білих індиків. Поїдеш — побачиш, що в них там і як. Прокопа туди пропустять... його туди вже закликали... Своя в них і оборона, і царська охранна з місцевих яничарів — перепитай у Михлика, як не віриться: він туди випадком натикався, їздив лозичну різати на свої корзини».

«Люди знають, коли буде оргія — легкові машини сунуть ордою, іноді з «мигавкою» попереду. За нею найголовніший секретар. Правда, недовго працював, Кашин, либонь, по фамілії. За ним — і таке інше в наростаючім ітозі. Завертають отуди вниз, де рибартілівська затока, а звідтіля... міліцейський катер возить... Якби такого не чути, не бачити й не знати. Ще й тепер сміятись хочеться... з поглуму сміятися хочеться, як тільки згадаю трохи в непристойному Михликові дотепність, коли одного разу Митько попав іти назустріч тій орді машин («Сиди дома, п...рди дома. Ніхто тебе не знатиме, п...рдухою не зватиме»). Йому, нівському, на те сякати, що колгосп у боргах, як у реп'яхах,— знай, ревізує собі на обхідку: порося молоденьке, жирненьке, в окремому станку годоване, гороховою соломою (не паяльною лампою) смалене — своєї пресованої соломи бегма, то нової в заможних сусідів накрадуть, щоб тільки, неодмінно тільки гороховою, бо після неї поросятко пахне — хоч би й не хотів брати, через самі пахощі візьмеш, ніздрі запахом тобі розпирає... Перві-наперві кавуни з динями-колгоспницями — приймай заднє сидіння, щоб улізло, аби не розперло... і таке інше, і таке інше в наростаючім ітозі («Ти мене шануєш, я тебе шаную — обоє шановані ми люди»)».

«Ти ж чув, на Гопея на Льоньку, заступника голови нашого, пошесть прийшла. Як з води, як з вітру приключилося — ніхто не взнає, що за хвороба. Скоріше — з людей. Це лучилося, кажуть, на другий день, як соняшники біля пасіки скосили, і люди ринули, хто вільний, на збирки — шапок осталося після комбайна, аби збирав. А Льонька не хотів цього: всі кинулися збирати — робота в колгоспі стане. Вибрав зручне місце, щоб людей переймати, і простояв з біноклем до смерку. Наодбирав цілу купу. А сміливіші не звертали на бінокль — сідали на зворотах і, клеючи Гопея на всі заставки, вибивали соняхи в нього на очах, як дражнили заступника з біноклем («Серед усієї челяді його й за чоловіка не вважали, дражнили його нузною»). А воочі йому і лучилося...»

«Мотря Тригубка перед тим нібито бачила, як щось з хвостом, на людину схоже, виходило з очерету на дорогу і вижидало. Раз і вдруге виходило. А втретє, як вітер обернувся з Москви і подув як на Київ, саме в той бік, де живе Гопей Льонька, обречений на порчу, взяло те, що з хвостом і на людину схоже,— взяло з дороги повну жменю, аж розчепірену, пилюки і кинуло з-за голови на вітер. Раз кинуло і другий раз кинуло. Аж за третім заприказувало: «Осліпи запорохлю руді очі його, розідми йому утробу товще од вугільної ями, засуши його тіло тонше од лугової трави». З того на ньому й почалося буцімто: попервах напала неспинна гикавка та кругові кольки, а тоді й законозило, як пропасницею... залихоманило, як Панька Полбога після грани (наголос на «и») в «заключонного» («Тіло йому пекти, знобити й тіпати, білі кості кришити — їх, пропасниць, сімдесят і сім»). На тім кутку й собака в когось виє — то вже знак, що звірина вчуяла погибель».

«Воно ж є люди, є і людиська».

«Веду я Панька на прощення до Корнія Васильовича — всяке в голову лізе. А він, дивлюсь, як сам не свій: оглядається, обдивляється мало не за кожним кроком,— точно так ходив Тимоха Копиток, ніби все до когось підкрадався чи йшов на засідки,— ти вже не застав його, не знаєш Панькового батька. Як би тобі й знати, коли це тодішня людина, як я заміж ішла,— весь вік ламомився на чуже, а собі й нужника не зробив, ходили в лопухи за хатою. отаке убоїще. За він собі на шапку не заробив,

стерво ледаче, хай бог простить, що на тім світі. Одірвав рукав од жінчиної кожушанки, вивернув наверх вовною — так і носив («А голова в нього як дуля»). Літо й зиму носив ні шиту, ні рублену. Вистріпається спідницю, порозлазиться кожушина, що аж на очі насувається,— заставить жінку, щоб стрьопи обрізала, та й далі носить. А жили ми тоді одкинутим до царини хутірцем: наша батьківська хата (батька він чогось боявся нашого, поки й умер під голод), далі Лук'янова Шалеги, що на Русі був жонатий, взяв її вже, як вернувся з Біломор-каналу, а доживали вони віку на морозівських кутах, як хату в них забрали в розкулачку. Пасли людську худобу — з того й жили, бо не мали рідних дітей... Прокіп Більшовик хоронив обох чи саму Русю з Антоном Лемішкою... А через рівчак навпроти стояла Копиткова хата, соломою з кострицею крита, і ні колодязя, ні хлівця, ні повіточки... Так мало тобі того, що ледаче до безкраю, на чуже лакоме... така була нечиста сила, прости господи, що людей ненавидів. Ото тільки було прокинеться — зразу ж до віконця до напічного дереться: чи пішов Лук'ян у кузню на роботу, не вештається по дворі? А в Шалеги, всім те відомо було, даром паличка не зваляється — нахилиться, візьме, як, приміром, з тину випручалась, і однесе до дров, якщо пересохла, в діло не годима. А жива, нетрухла — поставить десь у куточку — знадобиться. Все в нього на своєму місці, все в нього в спряту — сінина без толку не пропаде. А в дворі підмітає і щоранку, і щовечора... визбирує трусок з трави, якусь там соломину, що впала ненароком, як ніс корові на підстилку,— насиплемо хоч невисоку могилу для безвісти пропащих, я першу пригорщу за Лук'яна з Русею принесу.

За Сашка баби Омельчихи: як загадали на війну — плакав, як жінка. За всі вугли хати руками береться, всі дерева обціловує, з дворища до похідної гарби виходячи. Так і досі ніхто не зна, де його кості. Іван Пугач вродібто бачився з ним, бо були в одному полоні десь на тогобіччині. Сашко був дуже здоровим на силу, а їсти в полоні, вважай, не давали. Охляв зовсім. А восени дощі пішли, мокреча, сирість. Прийшов Іван з якоїсь там роботи — лежить саме ряденце, де Сашка вранці кидав... пропав безвісти. На своїй рідній землі, між такими, як сам, нещасниками,— і безвісти, навіки безвісти, як тільки ми вимремо... Проситиму свою Гальку і ще бабів наших, піду сама у сільраду, хай упишуть таких, як він, і насиплемо («Сини наші, жалі наші де по всій Вкраїні... по всіх світах»)... Насиплемо за їхні муки, за їхні страждання... за ті гріхи наші, які ще й досі не спокутано... ніколи й нікому не прощені».

«А була в Тимохи Копитка пара воликів («Москалики-соколики, поїли ви наші волики, а як вернетесь здорові, то поїсте й корови»). Дочці батько дав у придане, а зятеві на розжиток. Якби вони, тії волики, та не в ледачі руки... Як тільки вибрав момент, що нема Лук'яна дома, так і напускає своїх воликів у його леваду або під стіжки: тепер, мовляв, усе всихиє. То Лук'ян коли, може, й залається, вигонячи скотину з свого пастівника чи з-під стіжка. За якимсь тим разом уночі застав Тимошиних воликів — гарбузи з купи гризли. Налигав обох старою вожжиною, одвів Копиткові до хати, а в дворі й кілочка не знайшлося, ні деревини, то Лук'ян прив'язав невинну скотину, думав чоловік як лучче, до сінешніх дверей, до скоби знадвору. Тимоха прийняв те за насмішку, почав з усіх боків зариватися на Лук'яна («Як би над ним помститися?»). Сили не мав, розуму і не почував — записався в активісти».

«До власті доратися тоді було нетрудно: напаскудив чи голосно залаявся у церкві чи під церквою, насмілився однімати, викручувать з рук все хатнє, аж до ложки, суспілювати сяке-таке збіжжячко, як Герасько на Ворочку,— вже ти й за «власть советов», активіст тобто. Не бог, але півбога точно. Роби, що тільки хочеш, лиш би тільки не проти колгоспу — лякомі на чуже, завжди й на [illegible] е готові. Для цього не треба ні розуму, ні совісті, ні спочуття, ні милосердя... Підпросив Тимоха якогось там гераська з комнезаму — обклали Лук'яна продрозверсткою, що не вдержався. Розорився. Врубали груші в левадку, загатили струмок битим-ламаним, розтягли-розпродали тимохи та гераськи все до миски.

Лук'яна за саботаж перегодя на «Біломор-канал», а Руся пішла жити по сусідах з милосердя...»

«Без Лук'яна не стало й Тимохи — чи вмер, чи втонув... чи вбили, може, воїнцівські картьожники, в нього була їхня столиця. Син Панько, щоб не зимувати («Нема роду без виродку»), програв тих волика у очко. («З'їло тебе, сину, двадцять одно». — «Ні, мамо, двадцять двоє»). Аж тепер я веду його на прощення. А що йому, безголов'ю нашому, прощати?.. То з нашим родом так через те повелося, якось там жалівся Панько, що ми на такому місці хату поставили. Люди якось вибирають, де їй стояти, куди покуттям, куди вікнами. По наземних прикметах проникають, угадують своє підземелля: копають колодязь — догадково знають, звідки тут і в яку сторону течуть підземні потоки, до якої води слід докопуватись — до першої, до другої чи аж до третьої, щоб пустити родники-джерела, годимі й для прання, й для варива... І для поливання квітів хатніх чи городини. І глину вибрати, щоб не мокріли стіни... Покійниця Полбожиха, хвороблива, самі очі на все лице жінка, не раз боялася жити в тім дворі — братенка чоловікового боялася, Лиаона Папазиря, що Панькові рідня втретє. Все було каже: «Мені невжиточно там жить»,— бо й сни страшні сняться, що й Руся Лук'янова не брала їх собі в пам'ять — неблагословенні, мовляв, нерозгадані; і Ливон нападався на неї: напече хліба — невдатний, наварить борщу — несмачний, попере сорочки — не біло. А далі, бач, її і вбито. Три жінки тоді по щавель ходили, а жеребок упав на неї... Того ж дня пробалакали, що то робота Папазирова, тільки з Панькової несуперечки: знали, псюги, що хоч би й викрились на злочині, то за Харитею ніхто відкрито руки не потягне, бо в їхнім роду — я вже не докажу, хто саме — служив за царя при волості писарем. У ті часи які хоч являлися поміж людьми невзгодини. Всяка всячина наверх пнулася. Робилося таке непевне, що й не всі мудрі торопали, яку річ держати, на чию говорити. А аже що нам, простякам,— мовчи, глуха, менше гріха... віками не туди тягнемо... все не ту пісню («За віщо тебе так не злюбили, аж ненавидять?» — «Упоперек їхнього кажу»). Одне тільки в нас і туди: впоперек годуємо хлібом і дохлібом. Хіба ми винні, що на все інше такі ми недоспілі? («Не збиткуйся, чужа мати, не збиткуйся наді мною»)».

«Нема гірше, як на душі непевність... Ти ж знаєш, як воно нам виходить,— чув за Жужманіаку? Я в обід на вигоні почула. Почула і, їй-бо, аж зраділа — де вони взялися, такі сміливі діти, що повстали... хліба не дали... сваволі під ніс брынькнули. З району, як на пожежу, примчали. Викликали на спецбалачку спочатку Данька з Яринкою, а тоді і всю молоду братію. Балакали-балакали і напрямки, і з натяками («Чим це воно пахне?»), а виходить, що діти наші праві, розумніші за нас... Навіть усмирителі перед ними похитнулися. Деякі на їхню руч заговорили. Плани ж, мовляв, поконали? Поконали. Своє підвищене зобов'язання здали? Здали. Переглянуті можливості одвезли? Одвезли. А решта — наша... Їдьте собі в район, розходьтеся по кабінетах... робіть-витворяйте: вік наш короткий — до смерті не все встигаємо («А тепер свою ми владу маєм рідну»)».

«Ти ж знаєш, як було раніше... Ну, при Ленінові і після нього трішки — давали волю жить. Після сваavільної розкладки почали брать, можна сказати, справедливий продподаток з кожного селянського двору: сьогодні, приміром, віддай жито під квитанцію, завтра м'ясо («І таке інше в наростаючім ітозі»), а в третього — що даватимеш? На городі не вродило, корова перегулює, а порося погано їсть, не виросло... Справедливо можна сказать, але для держави марудно збирати в кожного зокрема... Спасибі нашому батькові Сталіну: вкинулися в колективізацію («Хоч не тільний, а телися»). Святе діло — колгосп («Зручно, вигідно й дешево»): підігнав на тік машини, забрав під мітлу не одноосібний — гуртовий хліб, та й зоставайся лавка без товару... А наші діти... а наші діти... а внуки наші, бог їм на поміч, подумали-зміркували: тут щось не те робиться, однобокий інтерес — вдалися до протесту... Воно й ми, як подумаєш, оце годів скільки кожен собі нишком опирається, робимо в колгоспі, аби день

до вечора, а ніч не мине («З орлами я не думаю дружити, Та я опрусь гниючому болоту; Щоб через нього й другим шлях мостити — На те віддам свій труд, свою охоту»). Бо навіщо й куди поспішати, заради чого пиутися, як до тебе інтерес на очах спадає? То воно й руки до роботи не знімаються. Чуєш, яким анекдотом молодики теперішні владу піддрочують? Вчені, мовляв, усе випробовують то на пацюках, то на мишах, а правителі — на людях».

«Бачив позавчора по телевізору, як один на трибуні сякався? Е-е, для народу інтересно. В обід на вигоні третій день тільки й балачки. Я хотіла двічі подивитися, так того моменту вже не показали у програмі «Врем'я»... Приїхав до нас, до Києва, — його звуть, як і нашого заступника Гопея, — привіз, кажу, нашій Україні великого ордена. Довго читав-пережовував, як ми ту нагороду заробляли та хто нас на подвиг напучував. Згадував і сам себе, і великі успіхи, грандіозні кроки вперед, всесвітній приклад розвинутого соціалізму, а далі, видно, і самому, сердешному, закрутило в носі, не здержався... А той, що на нього телевізора наводив, не втрапив, коли слід було пригасити... одвести окуляр видючий з нього, — от і вийшло, що люди побачили, як всевишній сякається. Хіба як всевишньому, то й сякатися не можна, не така на ньому, як на всіх , природа? Ото хіба момент непідходящий... Чи він збився на досягненнях, чи на розвинутому соціалізмі в носі закрутило, що продовольчу програму ще конать треба... А може, з умислом сякнувся на свою балачку і на нас з тобою разом — якби було побачити двічі, не було б ніякого сумніву («А що, не я вам казав, що треба розуму та ще й розуму? — реготався тепер коваль над учорашніми глумильниками)».

«Ще бабуся було нам кажуть: не спіши язичком — поспішай ділом. Щоб не вийшло, як у того, що й ти знаєш («Як справи, Андрюшо?» — «Літа йдуть, а ум на місці»). Як і в нашому колгоспі: що не день, то й нова команда — як не з району, то з Полтави. А третя од Гопея од Льоньки. І всіх бери під козир, всім угоди покорою, бо інакше ти вже чужий («Ви псуєте нашу лінію, бо проти темпів і керівництва»). Балакать з тобою не схоче, крізь зуби миркає, як прийдеш чогось там просити або й законної пільги домагатися... Як подумаєш, яких і скільки за свій вік дурисвітів перетерпів, — за дітей до крику жалко зробиться: хто ж ти і що? Та й куди ж твоє правування? Ледащо, яке за вісім год перебрело заочно інститут, та й тільки, нічого не навчившись, окрім базікати... Сяк-так до п'ятниці, а в суботу на острів («Через день субота, а в неділю — празник»). Дають душі порядок, аж луна понад морем... аж обеліски дерев'яненькі... аж зірочки на них жерстяні од крику хиляться...»

«Отут, мабуть, посідаємо, га?.. У Притулівці також багато хто живе ще й досі на посульський лад — котрі ближче до берега: там тобі, хоч і зелена, а вода, і човен, і весло в очереті приховане. Сів удосвіта — під сніданння на острові, якщо без мотора. А на острові — наче дома, наче в Мокловодах: пісок як перемитий, шелюг, трава. А порічковій людині що більше треба?.. Лиш би просторно та зрозуміло».

Тут Віщунка сама перепинилася («Між нами всіма постає думка, що такий стан речей, який тепер скрізь у нас панує, не може довго тривати, а мусить якось перепинитись, бо вже надто темно, тісно і глухо у нас на світі»). Сидить Віщунка на вузенькій лавочці без спинки з того боку, звідки видніше на море, і вникла очима у простір, у нашу посульську сторону — порічковій людині що більше треба? Я не порушую ні порухом, ні словом її настрою, її неодмінних видінь — за немалі роки своєї сліпоти вона сьогодні, може, вперше бачить так далеко, так прозірливо... Швидко будую собі нашу колишню хату... ставлю в ній звичайну селянську піч... запалюю в ній наш гіркий окраїнцівський шелюг, щоб злікувати в собі назбирані болі полум'ям, нашим прадавнім, родовим способом. Сирі дрова сичать парою з-під кори, димлять цівками, обсихаючи... тепер зайнялися кількома свічками, пирскають іскрами... вже гоготять суцільним полум'ям, ширяє жеврій по піднебінню печі, вигинає свій потік попід челюстями в комин. Чи воно батько з матір'ю поставлять піч у новій хаті?

Вогонь вибирає з очей всякі болісті. Од уяви, що буцімто побував дома, зігрівся мокловодівським вогнем, назбирані болі справді гаснуть, кудись діваються. Перетлілі, осідають сизим попелом на душу, кудись ще глибше — може, в пам'ять самої крові, щоб дати місце для інших, радісних або ще пекучіших. І я неусвідомлено докоряю собі за, мабуть, надмірне своє співчування до знедолених і скривджених: за законом генетики адже пам'ять крові передається як неминучий спадок — навіщо нашим з Марійкою дітям, двом тендітним істотам, мої або ще й дідові Корнієві невлічимі родові болісті? Невже природа саме тут жорстока й несправедлива, щоб прирікати людину на не свої — на з кров'ю задані болі? («Ні сили віщої не дарувала доля, Ні слави славної мені не прирекла, І час мене змете, як сохле листя з поля, Мов крихту зо стола»). А може, це якраз істинно й гуманно, якраз так і має бути? Може, саме в цьому найперша суть суспільства ідеального, не пошарованого на панівних і підлеглих? Тоді страждати є заради чого!.. («Я з тобою, милий, і в норі житиму, аби в святій любові»)».

Хоч і підбились ми — дастьбі нам молодої сили, бо булу розгубили в дорозі зниклих літ».

«Тепер Віщуника, бачу, зрушилася з насидженого місця — надивилася, мабуть, навтішалася, бо розвидняється на лиці, ніби вже набачила шукану дорогу».

Ти мовчиш, що тобі гарно слухати, чи боїшся, щоб моїх думок не розпужати? Я вже й надумалася, і дома набулася. З живими й мертвими набалакалася... у простір надивилася — душа ним поживилася, співати хоче. Ні тужно, ні весело, а якось би радо, щоб на такий лад і таким строєм, як життя у доброї людини. Як було співали, з роботи йдучи, і ми колись, молодиці, дівчата. А найкраще нам витягував Данило з прозиванкою Штаб — жили йому корінням на шиї випиналися. Такі виводив коліна, що хто йшов біля нього близько, оступалися й німіли.

Ой заслужи пару коней і пару жупанів.
Тоді шлися до чорних брів, до шитих рукавів.
Да заслужи, препоганий, штани та сорочку.
Тоді будеш мене сватать, отецькую дочку.
Летить орел, летить орел високо з орлами,
Черкається оболоні жовтими ногами...»

«Оступалися й німіли од голосу Данила, а Марушка, поки годима була, поки з кругу не спилася, як дізналася про свого Ярему, — не раз було перекривала Штаба, як той хоч трішки піддавався. Вона ще й тоді зривалася на пісню, як я її провідувала вже негодну — до того негодну, що тільки вмирати.

Над моїми воротами чорна хмара стала.
А на мене, молодую, худа слава впала.
Ой я тую чорну хмару платком розмахаю.
Перебула поговори, перебуду й славу».

«Всім хуторам на першу пречисту, тобто того дня, коли червоноармійці визволили Мозолянку, а цього року збираємось на велике поминання, — всі до одного поминали вбитих, поминали гуртом на Магерівськім кладовищі, а Марушка вже не прийшла: лежала немічна в постелі. Підніметься на лікоть, дістане з табуретки свій слоїк із соскою, посмокче з нього (руки трусяться, щоб налити). Посидить-посидить під ковдрою, поводить очима по голісіньких стінах, спиниться на тому місці, де мало бути їхнє вінчальне благословення, задивиться на карточку — Ярема на ній ще парубком, ще в Яреськах служив солдатську службу, — наллються очі, знову тягнеться до слоїка: не піду я, Варко, отакою між люди...не хочу бачити свого казнителя, — очима вказує ніби як на Жужманівку, — не піду: Яремка мого не ожналять... Києва не оборонив... не привезуть, не витягнуть з оржицьких боліт... Люди всяко здогадуються про Марушчиного казнителя, а правду знає, та чомусь мовчить чигирин-дібровська Мелашка, теща Данилкова, нерідна мати Яриничина. А може, ще й Вікентій Різниченко, бо я так і не довела Панька на прощу: якраз напроти

городиського базару де не візьмись Полбоженко Микитка у небазарний день. Підхопив батька під руку, як драстуйте, одводить од мене зовсім недалечко і щось йому пошепки турує, турує, аж на мольбу, аж на крик зривається, що той, бачу, тетеріє, — то комір на сорочці одкачує, то в кишенях без нужд риється. До мене рвонеться, назад оступиться... до мене, од мене, а Микитка не одстає, не попускає свого, показує на перев'язану руку з марлевою підвіскою — заявляти, мовляв, чи як його лучче, щоб менше між людьми розійшлося і про свою сутичку з молодою братією — у засіці з просом лежав, балакають, аж до обід смирно, як уже приїхали посівне брати, — і про нічну стрілянину не в той прнчілок, і про Вікентія — гляди, все робилось того вечора на жужманівськім току не без його відома, бо перед цим Торбинику Гераська бачили з мотоциклом коло міліції — жінки в обід на вигоні все чують, все відають... Я, звиняйте, з радості забула. Ти буцімто клопотався транзистора хоч старенького в обід між жінками на вигоні. Підорванка передала мною, щоб купував, як сподоба її. Ось і ціна крейдою, бери, а там як схочеш...»

«Я далі не схотіла ждати Панька: не ми до тебе, а ти до нас, тобі й примірятися — рушила вертатися, бо вже пора й тебе бачити. Рушила, а Панько як стривожиться, як заволає: на післязавтра, мовляв, мені так чи інакше, а кров з носа являтися з повинною на вказане місце, бо ті троє не зламають обіцянки, поки свого не доб'ються — повести мене рачки аж на самісінький вершок Пивихи, хоча навіщо таке ракло, як Полбог, кому здалося: Корнію Васильовичу, твоєму батькові, чи не менш благородній Вусті-матері? Я оце, диви, яка скверна та нікудишня, а об нього, заклятого, без ганчірки рукою гидую торкнутися... Передай, каже, Варко, я тобі чим схочеш віддячу, — йому поклін і Вусті, що я до їх заскочу, бо сьогодні склалося так, що мій Микитка боїться навзд у Жужманівку, а Гераська далі не береться після того случаю його од них обороняти. Бо молода братія вже ивносіла на Торбинику, переходить, либонь, на головного шофера. Як і до мене вночі, коли грякало, аж земля струшувалась, так і цього разу теж утрьох лучилися, як з-під землі випірнули, вже коло самісінької хати-котеджі — забуваю, як того, що став замість Кашника. Лучилось вже перед самісінькими ворітьми тієї хати, що й ти знаєш: стій, Фанасію, стій, Патрико...хіба своїх не впізнаєш? Оце я, це він, а ото вона... Ми ж народний контроль, ти ж знаєш. Одчини, будь ласка, свій багажник власноручно, щоб нам не копирсатися в замку оцією ось викруткою: зіпсувати «Волгу» можемо. Фанасій, правда, ні слова не спинчався, хоч до такого й не привчений, — виліз для контролю, як і повинно бути, відчинив — дивіться, якщо ви народний контроль. Дуже й придивлятися не довелося: лежить як на долоні окіст молоденької, либонь, молочної телятини, полотняною прикритий, сіллю дрібковою притрушений, а під ним — реберця баранини. Він мовбито обожає яловичинку, а вона... тільки щоб гарячим їсти, тільки-по з печі, поки не захолонуло, бо тоді лоєм береться і черствіє... Тільки все це, Варко, між нами — я не казав, ти не чула. Не впіймав — не кажи, що злодій. Що дозволено кесареві, те не велено Панькові («Ми платимо покірно всі податки, ми кесаря шануємо і владу»)».

«Бо ті троє можуть перепитувати, хто кому казав і таке інше в наростаючім ітозі... а мені ця карта не в лесть, якщо ти не забула, що післязавтра, кров з носа, нам бачитися на вказаному місці...»

«Той багажний гостинець» одвіз Патрика чи в дитсадок, чи здав у присутності народного контролю на громадське харчування. Де ж ти була, що й такого не чула? Жінки в обід на вигоні дзвонили, ще й Америка не вспіла передати. Ти, Варко, слухай Америку, світові інтереси кажуть. Зівють, пронирливі, коли Брежньов і снідає, і як та з ким обідає, і скільки легковиків назбирав для інтересу власного... і чим займається рідня... А сто двадцять з лишком нагород хіба не дивина для нас, грішних?? Слухай, Варко, слухай хоч чужу правду, бо про своїх дзвонарів забули, коли й празник... не дізнаєшся, коли й сонце праведне сходить. Вредить, мовляв, простому люду високі діла знати. Дано тобі право на труд —

користуйся, бо в інших людей і цього нема, безробітні, пухнуть з голоду, бо нема в них такої політики, як у нас, і видно, що скоро й не буде... А Корнієві передай поклін і скажи... скажи, що як його хто питатиме, з молодих особенно, чи був я в Окраїнця на прощенні, нехай не сумнівається: ми ж свої люди. А що тоді вийшла моя ошибка, то це да... Ні здрастуйте, ні прощайте — зірвалися обидва, як злякані, і подалися отуди, як на вулицю трьох святих — скажи, як вона зветься по сільраді, то й я скажу. Чула між людьми імена всіх тих трьох городиських святих, що поселились вулицею до базару, а впомку лиш одне — Іван, що любив, кажуть, брити голову, баглаївське дівча — я в них прожила добрий місяць, якщо з тим, що їздила з Данилом під Кобеляки забирати кістки Хтодорині, сховаємо в Мозолянці, між своїми людьми — якщо з тим, то сьогодні тридцять третій день... Баглаївська дівчинка — ще мале, в школу тільки збирається, а цікаве — каже мені (за день набридне одній гратися, то вона сяде біля мого ліжка і хвалиться, як дитина): ми, бабусю, теж скоро будемо жити, де троє святих (я й не знала, що то вулиця для обраних). Ось тільки татко ще дасть двічі тому, що з Києва, білих індиків — вони в морі, на траві живуть... тільки дасть — і житимемо... Леська з тієї вулиці і ив парті сидить у школі не на такій, як наша Зоя, і їсть не таке, і на фізкультуру перевдягається коло дзеркала — є в неї своя хатка. А в нашої Зойки вчора кеди вкрали... Леську хлопці дражнять: «Пaненя-кошеня, задрипане цуценя, дай нам кашки, а ми тобі бражки...» Може, дитя набалакало з малоліттства, а мені вже й на душі скверно. Нікому такого не хвалюся, бо стане ще комусь скверно. Скверни в кожного своєї досить. І образ доволі тяжкий. І те в нас добре, і те найкраще, а жити до нас не просяться...»

«Не просяться, то й не треба. Про це каже Михлик, діти в молодих будуть. Або ще й так: хазяїн — барин, хоче — їде, хоче — йде. І все ж таки, і все ж таки... Як же його простому грішному докопатися до правди: ми чи вони? Хто кого дужче оббреше, той і кращий? («Один був гріх у Севастяна: не ступне, як не брехне, і не дихне, як не брехне»). Тоді, мабуть, краще не слухати ні того, ні другого. Доконуватись самому («Прочесть все черные страницы, узнать все темные дела и сохранить полет орла и сердце чистой голубицы — се человек!»). Яку знайдеш, така й твоя? Щось робити мусиш («Пора, товариші, соціалізм зробити не суєтою, а турботою мільйонів»). Кожному правди хочеться («Що не їж, а хліба хочеться»). Без неї, правди чистої, не буває й добра чистого».

«Я бачила давно світлий сон: у нас нема брехні й підлоти».

«То неправда, що Вікентій менший за Гераська. Навпаки. Вони зведенята, тому й немає ласки поміж ними: як не б'ються, то сваряться до ножа. Здоровчиха народила Вікентія ще зведеницею, з батюшкою прижила, а заміж виходила за вдівця уже з Гераськом... Тоді, як вони бились в клуні на батогах у «заключоиного», мов ті цигани, Вікентій видержав без крику на сім батогів чи на дванадцять більше — не докажу, бо діло дуже давнє, на ремінних билися чи на прядив'яних, але умова тієї грани (наголос, будь ласка, на «и») відома ще й тепер: шмагати не по голому, лиш би замахом зі свистом... Видержав більше і побідив Гераська духом. Бо забивалися вони на те, чи видержить Вікентій Гераськову комсомольську агітацію записатися до безбожників — саме було модним-но відмовлятися од віри, руйнувати собори та церкви, розтягувати ікони, валяти хрести... В якомусь селі, що за Жужманівкою, такий ентузіазм звгорівся в свідомості лікнепівських селян, що вони кинулися розгвинчувати залізничне полотно, надихаючи себе піснею «Ми старий світ зруйнуєм до основи...»

Минуло хтозна-скільки часу, а Вікентій-попеня не пристав до комсомольського безвірництва. В нього, балакають жінки в обід на вигоні, є й тепер дві в'язки книжок усяких стародавніх. Ще й далі по людях збирає, скуповує — любителі старовини ходять до нього, як при непові ходили до хати-читальні, на поруки Корнію Васильовичу кажучи. Або як ходили в лікнеп: неграмотні ми люди, якщо й про козаччину не знаємо, боїмося знати («Що більше довідуватимемось про старовину українську

з оригіналів (автентичних джерел), то все виразніше стоятиме вона перед очима нашого духу»). Почалося й Вікентію, як тій залізниці,— руйнувати людину до основ, до кореня. Знаходили всякі причіпки, більші й менші насмішки, засідали, як на зайця, щоб побити, дражнили «попсням». Зійшла дитина з дому, коли побачила на себе карикатуру в стінгазеті із підписом: «Відсталий, несвідомий елемент, геть із нашої дороги!» А невіруючий брат одказався од віруючого через городиську райгазету... Чи то не він бува ген-ген понад островами погрібся як ніби до недогарківської греблі? Дніпра шукає... («В порічкових людей вважалося смертельним гріхом плюнути в воду, або засмічувати її, або перепиняти»). Гай-гай, свята наївність!.. Не будемо зводи зводити, нехай думки не рвуться на шматки, нехай останній розум нас не кидає...»

«Тобі, синашу, в Жужманівці так і не збулося?»

«Ви про вчителювання, про директорство?»

«Атож, про нього».

«Не збулося, тітко Варко, ні».

«Значить, пам'ятають, чий син єси. Значить, на полбогів перевід не приходить».

Ще надовше перепинилася Віщунка, поникла. Може, вразилася об якусь думку, як об залізний гостряк. Може, натомилась розмовою суворою. Або те, що напливло в голову, не до ладу, не дається делікатно сказати, а їдке слово змовчала — хто може знати, коли яка планета находить на людину? Я хочу потай, але пильно придивитися до виразу її обличчя, хоч якось перевтілитися, щоби проникнути в її душевний стан, та вона ніби прочуває задумане моє бажання, ловить, перехоплює мої біоструми — предовго не дається на очі. Дивиться в море, на той, оддалеки ветхий човник, схожий на уламок, довільно гнаний стихійною силою хвилі туди, де, може, збудуться чи розіб'ються його наміри. Нишком посовала транзистор, щоб, мабуть, звернути мою увагу: візьми, не забудь. Схочеш — послухаєш чужу правду. Ніби не для мене, а небові промовила, що всі ці дні Іван Індус возить глину в Мозолянку — люди білитимуть хати, повітки, сараї до великих поминок. Тепер наспівує густим гудом незнайомий мотив, і на очах ясніють сльози. Крізь них я не здатен проникнути в її душевний стан: в сльозах, як у дзеркалі, переломлюються промені мого зору і повертаються мені в очі затемненим відбитком. Ніби й нема нікого поруч з нею, поклопоталася сама собі, що нема Данила з «бобиком» і не видно,— одурила тебе, синашу, підвела. Хіба нас мало дурено? Звиклися, ніби так і треба. Ніби так і треба, що ми тут переживаємо, непокоїмося, а вони там, зустрівшись, регочуть під брезентом «бобика», козиряють один перед одним свіжими анекдотами та все про дядька, про мужика, нерозторопного, затурканого. Мовбито цього разу виставили його од нашої команди битися в якійсь там ваговій категорії на бокс з якимсь чужинцем, що вмів боксувати. Мало не до кінця бою товчуть нашого по голові, по вилицях, а дядько все одтягує праву руку, все заміряється, поки таки вгадав момент, встиг плюнути в кулак. Звертів та як смалонув... що той і завис на мотуззі. Суддя тут же відкриває рахунок над поверженим, а наш дядько йому своє тиче: кинь рахувати, мовляв... Я свого бичка годовалого як засвердилив, щоб не сікався битися, то не встав. Довелося дорізати («Го-го-го! Ото врізав!.. Хи-хи-хи! Ото дайоть!»)

«Данило, наше мокловодівське благородіє, навіть забожився, що тільки туди й назад, бабусю Варко, і ви не зривайтеся без мене в дорогу. брати в тамтешніх трунарів за пляшку рубльового вина ящик з-під гвіздків. Кістки поперемощуємо ватою, щоб не торохтіли, бо воно б'є на нерви — ви ж чули торохкотняву, як верталися з-під Кобеляків?.. З людьми, що одкопували, я розрахувавсь як слід... У вас нехай десь перестоїть. Бо до мене, самі бачили, як не той, то той заходить, а вона якраз у веранді на проході — перечіпаються: що то в тебе за ящик під ногами валяється? І признаватись якось-не-якось стидно, і надвір виставляти ніяково...»

Хто знає тітку Варку не на вигляд, а давно вже і спочутно, тому не

трудно передчувати, скільки в ній перетліває недовиказаного, будучи по натурі благородною, як вона трудно стримує свої страждання й цього разу, бо таки треба було і не минеться сказати строго Данилові: невже не було в тебе звичайного людського бажання зробити для кісток матері... для кісток матері! придумати щось гідне для такого... останнього випадку, а не брати в тамтешніх трунарів за пляшку рубльового вина ящик з-під гвіздків, зквецяний до того ж солідолом? Тоді не сказала, в собі сховала, запекла. Тепер казати теж не добре, мовляв, невдячна: клопотався з нею, сліпою калікою, а вона віддячила йому такими доріканнями. Перемучуся, перетерплюся, наші страждання не їхні, наші радощі їх не радують. Так воно має бути чи не так — хіба тепер відрізниш, хто грішний, а хто праведний? У вас, мовляв, свої страждання-переживання, а в нас свої...

Я вхопив поглядом обличчя тітки Варки, бліде й пересохле, немов останній з дерев листок, і звщемив собі серце: тітка Варка стояла, як могла, випрямлено, сама тепер дивилася мені в очі, як прощельниця, і мовчки плакала. І мовчки говорила вся до краплиночки. Її мовчання вимовлялося таким важким зітханням, тремтінням губ, такою глибиною жалю, що мені стемнило очі, заступило весь білий світ.

«Ви таки верніться... Підождіть Данила та заразом візьмете й тітку Хтодору. Я сам піду, піду пішки. Побачу Пронопа — загадаю труну зробити... Вони дружили з дядьком Федором Лук'яновичем («Да прославиться батько в синові!»), все зробимо, як велить звичай. Прокіп сам возив мене в Качалу, розказував — я й тепер би відшукав той протитанковий рів, в якому дядько Федір Лук'янович зробив був зимівник для своєї худібки, беріг, доглядав, поки наші вернуться... Вертайтеся помаленьку...»

«Ось цим байраком спускайся, якщо хочеш низом іти. Там є стежка, давня стежка... по ній наші спускалися на переправу... на велику Дніпрову переправу, іди з богом. А я зроблю, як ти кажеш,— підожду Данила та візьмемо Хтодору до своїх людей... Хіба їхнє життя, та й Данилове, притулиться до нашого? У нас свої страждання, у них свої... Хіба їхні болі притуляться до наших? Чи хоч один з них, як ми, дітьми ходили попід кручами-берегами, по наряду плавали човнами в затоки, щоб виловлювати баграми повбиваних людей-солдатів, зірнулих потопельників, щоб кожен вивіз не менше дванадцяти, бо не буде норми, не буде й пайки хліба... У них свої страждання: регочуть десь під брезентом, а на ї х н ь о м у о с т р і в к у вже вариться, жариться, у воді пляшки холонуть — кожному своє, синашу. Прощавай... Та не йди близько попід кручами — бачиш, Пивихи вже половини немає. Поклонися Прохорові і своїй дядині Катрі з Дмитром...»

Не шукаючи стежки, я живенько спускався, як давалося, похилим до моря байраком, ні разу не оглянувшись, наче тікав од болючих Варчиних страждань, од своїх невідчепних думок та гадок, а думки бігли ще швидше, наче змагалися між собою в ладовий стрій, виказали їх хоч і на вітер — нехай несе на всі чотири сторони, аби хоч на трішки їх поменшало, а мені полегшало в голові й на серці: зраділося, що думка моя полетіла на всіх вітрах, може, втрапить комусь на слух і хоч тихенько йому промовить, що й ми жили на світі — жили в стражданнях, у сподіваннях. Губили в шуканнях, як і всі праведні люди, знаходилися, щоб страждати знову. І чим ближче тобі до краю, тим життя земне видиться не життям, а суцільним чеканням його — чекання с в о г о життя, бо його ще буцімто не було. То живуть інші, не ти: твоє ще прийде, ще настане, ще втілиться... ще збудеться.

Пам'ятається («О, страждання наші пам'ятання!»), все до ниточки пам'ятається, як перед тим днем цілу темну ніч невгавно кричали сичі на наших хатах, небесні й земні громи сотрясали заплакану слізьми й дощами посульську землю, а наші змобілізовані хлопці й сякі-такі рештки дядьків, в Черничому навчені стріляти, вовтузились у передсвітанковій темряві, як у маревному сні, біля своїх підвід, клали в промокле до спідньої дошки сіно небагаті клуночки, самі всідались на полудрабках, звісивши ноги, і погонич мовчки цвьохкав волів чи коней. За підводами

збоку схлипнули жінки, матері, діти: їдемо на війну — ось вони, за цариною, на всіх островах, у заростях берегів і плавнів. Усе живе там ховалося од фашистів, од своїх зрадників-бусурманів. Ще й тепер бродить, реве, шукає свого дому нажахана розбоєм скотина. Я держався першої підводи, бо на ній сиділи наші кучани, мати наказала їм триматися, бо на ній мені вертатися додому, як тільки передамо командирові ми, школярі, зібрані в людей гостинці: хто в решеті житніх балабушок, хто сухарів чи коржиків, сухе листя з махорки, жарену рибину, сушені груші, клубочок сирових ниток з голкою, нарваний з недописаних зошитів папір, олівець, чорнильницю-невиливайку,— час від часу я перемацував кошелі, мішки, корзини, щоб не затекло все це, не подавилося, бо чим ближчала Максимівка, наша пристань, де вже сиділи в окопах, в земляниках наші червоноармійці, тим небо нижчало, надворі нібн й не збиралося видиіти, хоч по часу їзди нашої валки сонце вже підбилося па добре снідання. Солдатки молять бога, щоб обороиив людей од меча, од кулі, од потопу, та неголосна їхня молитва, щоб догукатися до всевишнього. Дядько Яким, що сидів замість мене за погонича, на ходу зіскочив з підводи, передає мені мовчки розкислого батога, а сам тулиться до мокрого гурту, щоб іти рядом із своєю жінкою. Без неї він, либонь, починає тривожитись, а може, й боїться: лиш маленька Якимиха вміє з ним, ще меншим і таки добре глухуватим, розмовляти без крику, без галасу. Іноді дядько Яким зовсім мовчить, а вона вгадує — по чому вона вгадує? — чого той тривожиться, що шукає чи, може, просто хоче її бачити, як свій рятунок.

На вказане місце наша сумна процесія прибейкалася саме на той строгий момент, коли командир протяжно гукав солдатам, щоб ті ставали в похідний лад чи на якусь, може, перевірку перед тим, як рушати до Дніпра на переправу оя по тому свіжому настилові з необкорованих кругляків, що починається в низовині через усім відоме прогноїсте болітце з очеретом, колишню річечку Прогнойку, де й тепер копошаться будівничі люди, перечкаються підводи з військовим припасом, зариваються в тванюку під саме днище автомашини з понтонами, не ввернувшись вдало з'їхати на настил,— важко слухати людський крик, вчуваючи своє безсилля допомогти, важко дивитись на суєтний гармидер, якого люди, здається, ніколи не спинять, не заведуть на лад ніякими силами.

В метушні, серед суворих команд і окликів я був зовсім розгубився, не знав, що робити з нашими піонерськими гостинцями, бо, як виявилось, командир тут не один, не два, і до якого з них підходити найперше, так би й не второпав, де не візьмись тітка Якимиха. Вона вела за руку, мов свою дитину, молодого офіцера до наших підвід, вказувала рукою на щойно привезених мокловодівських хлопців, одягнених, як і дядьки, по-домашньому. І ті, й другі стояли собі окремими громадками, щось казали одне одному, прощалися з рідними за руки. Хлопці чомусь дуже червоніли при цьому, соромились, коли їх матері нахиляли, мов деревця, до себе і обнімали, наївно напоумлюючи, як поводитися на війні, що писати в листах, а коли що, то підмогоричити командира, щоб пустив якийсь раз переночувати вдома. Промоклі до рубця дядьки, навпаки, напучували своїх жінок, як хазяйнувати без них, яку скотину продати першою, щоб сплатити грошову повинність, щоб берегли дітей. Молодиці вже не плакали, а лиш водили остовпілими очима, мовчки поправляли на чоловіках замокле, пожмакане вбрання і стежили за Якимихою — може, допроситься в командира дозволу хоч пересушитися в земляниках, перевдягтися та перепочити в затишку перед тим, як приступити до такої кривавої роботи. Одначе на все те розсудливо жіноче командир, видно, не мав часу — війна вимагала, треба було не гаючись міняти людей на передовій, поповнювати її свіжою силою. Він дістав з закавраша шинелі папір на прибуле поповнення і звелів різким голосом відставити розмови і швиденько ставати за викликом попарно — буде видаватися зброя: одна гвинтівочка на двох. Кому не дістанеться — буде видано на ближньому острівку. А ні — озброїтеся самотужки в першому ж бою з фашистами.

По цих словах я не зводив очей з дядька Якима і мимоволі тулився до

тітки Якимихи, зачувши щось недобре в тому, що гвинтівку одержує лиш той, хто буде викликаний під парним числом. Може бути, що нам обом одночасно згадався в цей безпорадний момент далекий, тоді забавний, а тепер такий жалкий випадок на колгоспному баштані, якого стеріг дядько Яким, коли ми, кучанська босоторія, заткнули його в курені снопом сіна, а самі галопом кинулися на кавуни. Те затканнячко, в'язочка сіна, завбільшки під плече взяти, я сам ніс без перепочинку цілі гони од копиці, а він, бідолаха, ростом з гвинтівку без штика, три пуди з одежею, ніяк не міг випхати того затору — сюди-туди сіпав, термосив, а тоді почав жалібно просити нас, бо як застане голова таке сторожування, осміє, а то ще й паладить з роботи. Що він тоді інше зможе, такий плохенький здоров'ям? То як же тепер дядько Яким озброїться самотужки в першому ж бою з фашистами, якщо йому випаде непарне?

Тітка Якимиха пильно слухала молоденького командира, якого сама привела сюди за руку, і за кожним його окликом здригалась, ніби вражена стрілою. Хапала мене за руки, ніби шукала порятунку, і знову вгортала свого Якимка в заполу юпки, старої своєї вдяганки, як те робить жалісива мати зі своєю покірною дитиною на пронизливім холоді. Поза строєм нас залишалося тільки троє, і тітка зрозуміла, що дядько Яким виявився непарним — видимо, тепер мусить озброюватися в першому ж бою з фашистами лиш самотужки. Стоять двійко на плацу, як на спорожнілій сцені світової трагедії: вона — вища, він — маленький, як я, дивляться чотирма очима на мене, як на останній рятунок, і ще раз, і тричі не знають, що їм робити. Вже вкотре гукають, показують руками на рядового Якименка, але дядько не відкликається, не чує, не чує крізь вату, що біліє з вуха,— ще з дитинства після золотухи перестав чути,— і молоденький командир підходить до нас. Дякує мені за гостинці, дозволяє чи велить їхати додому. Якимиха, не знати що хоче, кидається до мене, то хапає дядька Якима обома руками, горне до себе, ніби впинається в нього, і за кожним разом пронизує криком навислі над землею бездонні тучі, за якими можна лише вгадувати сонце; розколює накислий простір, в якому мовби назавжди не стало відлуння, в благанні тягне руки до світу, до людей, до невидимого заступництва.

Мокловодівська громадка, не ждучи команди, не витримуючи болісного, скорботного моменту, недружно повернулась обличчям до Дніпра і, на мить задрібцювавши, не в такт похитнулася, рушила, пішла туди, де велика переправа...

Течуть річки, а все кроваві;
Через ті річки мостять мости:
Мостять мости, а все голівками,
Голівками, а все солдатськими.

«Ой, чи ти думаєш те, що я думаю? Ой, чи ти бачиш те, що я бачу?»

Шуміла діброва, ішли там солдати.
Гукали Дмитерка мого воювати.
Квапся, Митю, квапся, коник осідланий!
На кого покинеш ти мене, коханий?

Я неголосно підганяв коней, вигейкував їх з розгаслої царини, правуючи на шлях додому, і не наважувався обзиватися першим до своїх невтішних, переплаканих жінок, що лежали в гарбі покотом, як неживі, ніхто й не шерхне. Лежать, хто в чому, страшно дивитися на їхні бліді, підпухлі лиця, ніби вони вже ніколи не прийдуть до мови, не заговорять, не засміються, ніби те страшне лихо занімило їм уста й тіло, забрало чуття і звуки разом з чоловіками, що без команди повернулися од них обличчями до Дніпра, туди, де велика переправа, а за нею Велике й Мале Липове... великі й малі загати трупів по зарослих байраках, по глибоких шляхах, попід млинами на крутих могилах, які можна було побачити і з нашої сторони, якщо не боїшся вилізти на самий вершок найвищого острівного дерева. Лежать хто в чому, страшно й дивитися, що ніхто й не заворушиться в німому забутті, не здригнеться од холодних крапель дощу, котрі падали їм на незакриті лиця, ні від сирого вітру, що пронизував тіло до

кісток, ворушив усім видимим і невидимим небом, робив з нього мішку, догрібаючись до небесного просвітку, тоді хапав навмання більші шматки хмар і розносив їх, розпихав на всі чотири обрії.

На підйомі, на самій крутизні байрака, де починається наш поворот, смикнуло мене оглянутись: на прийомному майдані посеред царини мрілося троє. Мрілося тільки троє...

...Страшно стояти на тому самому місці і бачити, як щось знайоме прозирає до тебе крізь дими, крізь дощі, крізь тумани, і я обзиваюся до нього солоною сльозою, бо думаю, що то хтось з тієї нашої мокловодівської громадки ніяк не анблукає з потойбіччя, ніяк не вигукає перевозу, щоразу захлинаючись водою з криком. Страшно стояти на тому самому живому місці і вірити, що то тіні з нашої мокловодівської громадки гречно просяться, гуртом стараються повернутися з великої переправи, та ніяк не можуть свого бажання втрапити — розмито їхні дороги, нема переправи. Немає навіть сивого Дніпра...

Не видно навіть знайомої для них паленої січкарні, що зяяла туди трохи ближче до берега,— того прикметного, нічим уже не вкриваного після підпалу снарядами і до самого потопу сарая, що з гори, з крутизни байрака так дуже схожий стінами на вириту могилу. Там і стояла боком до Дніпра пам'ятна січкарня. Сікли підряд які де не були посульські трави і лопатами горнули в яму, поки ставала вона довга-предовга, напхом напхана. Докошували наші плавні, не залишали й на насіння, щоб нашаткувати ще одну, ще дві ями — страшно дивитися, які великі, які широкі!..

«На стерні живемо!» — думки хмарами, думки тучами: покоси згромадили — страшно оглянутись, які товсті покоси на подніпрових плавнях, на посульських луках — поминання їм на віки вічні («Кістки наших предків не тліють. Вони вічно горять під землею, щоб зігрівати її для живих»).

«Не стану за працю себе вихваляти: я те змалював, що зумів змалювати».

«Ти б одказався од рідного батька?»

«Не знаю».

«А ти, Михлику?»

«Ніколи б».

«Їж сиру землю».

«Їм сиру землю».

«Отепер повірю».

...А понад тими ямками аж до останнього, до самого переселенського потопу, дико росли наносі прибутною водою дерева: калина, терен, груші-дички, лапата бузина, а то й паслін, а то й коноплі... По узбережжях вистилали полотна в затишку — білять було в поплісках, в таких неглибоких лощинах з травою на дні, вони завжди лишалися після великого дощу або зразу після повені: ото Настине, вже біле, аж ніби з золотавим полиском проти сонця, а ото ще чиєсь, ще тільки перший раз у воду, видно, вмочене... Нема ні сих, ні тих полотен: усі пішли, ще й не вистачило на похоронні покрівці, на рушникове упускання («О господи, зміцни мою спочутливу душу, улий мені спокою в серце, і я стану великим»).

...І все те сталося з Дніпром, з поваленими на ньому загатами з моєї буцімто волі, з моїх буцімто превеликих бажань вічно бачити незупинну, мов час, його течію, потужну струмину, без якої нема мені здорового життя, як нема його без рідного звичаю, без рідного слова («Стидно людині жити без правди»). І я зрадів, що зумів таке. Так зрадів, що засміявся над своїми булими печалями. Так гулко зареготався, що луна пішла понад визволеними посульськими просторами, а мої превеликі бажання, а мої давні надії за нею слідом. Пливуть вони зовсім не так швидко, як луна, а як, приміром, ота волохата біляста хмара, що надійшла над місце, де я стою, здійнявши руки, як для розгону, щоб злетіти увись, до неї. І вона, волохата, біляста хмара, ніби зрозумівши мій порив, ніби на нього

задивлена, трішки-трішки запиняється серед синього-синього простору неба. Запиняється на ту невеличку мить, поки демонічної сили бажання святим духом зносить мене як стій на свою неміряну висоту, і ми тихо рушили — не над водою, не над морем буцімто, а над голою неозорістю його дна. Над царством диких трав, грунтів і птаства, над пишнотою первозданної природи, де веселився і страждав, страждав і веселився мій дух, мій незабутній предок — здрастуй, рідний! Я ні разу не зрадився ні словом, ні ділом ні перед ким, навіть насильно жорстоким, про те, що тремтіло і тремтить у серці — заповітна любов до предківщини («О, слово рідне! Лиш ти стоїш на чаті предковікових пам'яток святинні»).

Я залишаю в дітях своїх і внуках батьків перший заповіт — не вирізняти себе з-поміж них, а навпаки: рівняти їх на себе. («Нічим не привертай до себе уваги — ні одягом, ні способом життя. Не треба зовнішньої суворості, не запускай довгого волосся й неохайної бороди, не підкреслюй зневаги до всякого срібла, не спи на долівці, уникай і всіх інших дивацтв, бо гонитва за славою виводить на хибну дорогу... А що, коли ми ще й прийняті звичаї відкинемо? Не подібні до загалу своїм внутрішнім світом, зовнішньо ми не повинні від нього відрізнятися... Намагаймося жити краще, а не інакше, ніж загал, бо в противному разі ми відстрашимо й геть проженемо від себе навіть тих, яких хотіли б виправити, дійдемо врешті до того, що вони, боючись, щоб не довелось наслідувати нас в усьому, взагалі не наслідуватимуть нас. Філософія має передусім за мету поєднати людей на основі здорового глузду, людяності та взаєморозуміння. Ми ж, вирізняючи себе з-поміж інших, відхиляємось од цієї мети»).

За цими міркуваннями не заради самого себе я не помітив, як і коли волохата біляста хмара відступилася від мене, як ображена, і попливла собі з мовчазним докором ген туди, де колись розкошували тогобіцькі ремесливі села («Як ремесливий чоловік, то й добре живе тепера — пошив чоботи чи штани, от і є на хліб»). Самому мені зробилося боязко, і я всім серцем каявся, що ні з сього ні з того — зі своєї душевної слабкості — заходився сповідатися перед своєю предківщиною таким високим штилем, закликаючи собі в свідки філософів ще до наших часів, смертних, як і сам, зухвальців. Та моя сповідь здавалась блюзнірством і звучала як прихована зрада самого себе. Хіба путньо кричати на весь білий світ, що ти людина і любиш рідну матір? Хіба не зрозуміло, що без кореня нема життя, що над сонце нема світла? Хто не вміє розумом збагнути цього святого розуміння? («Не вміє вже розуміти, блудить словами хворий — то знак того, що вмре»).

А може, моя добра провідниця, волохата моя біляста хмара, нітрішки не образилась на мої не для самого себе розуміння — лиш навела мене, щоб не заблукався серед тисяч гектарів пустельних земель, покритих неживою глянцевою плівкою, — навела, вказала на оту он ворухку, як чимось заклопотану, цяточку-людину, згори схожу на мураху, що знайшла свою ослизлу під водою купину і з подивом зупинилася перед нею після довгої розлуки, пізнаючи деревце, крихітне, скелетик деревця, обвішане мочарякою, і лиш обрисами своїми дуже знайоме, бо схоже ген на ту тодішню мокловодівську грушу-дичку на царині, над глинищем з путньою глиною, без камінців, гожої хоч би й для якої вибагливої мазальниці, чи там для пічової цегли, чи на стіновий саман. То було поминальне місце для Прокопа, для нашого бригадира Лядовського, Більшовина-Лядовського. Десь на тій місцині, доказують мокловодівці, помер його батько Влас, добровільний військовий санітар з сумкою Червоного Хреста, заїдений тифозною нужею ще в першу голодовку одна тисяча дев'ятсот двадцять першого року. І виросла з нього груша-дичка. Її не посміли чіпати ні сокири, ні бензопилки, ні бульдозери войовничих гесівців, бо служила їм орієнтиром посеред нагло зґвалтованого посульського краю, що звався тоді, спустошений, до билинки вирубаний-виплішений, дном майбутнього водосховища, витвором «соціалістичних перетворень», бодай таких не чути й не знати («Чи ми ж не тужимо і нині мовчки, з притуги наробивши отаної собі шкоди!»).

«Ніщо так поетично не оспіано і не оплакано на Україні, як козацька-лицарська смерть у полі, «біля річки Самарки, біля криниці Салтанки», на долині Кодимі чи на Саур-могилі. Їх оплакує степ, птахи, а тих дерев, під якими лежали поранені козаки, не бере вогонь.

...Усі поля самарські погоріли,
Тільки не згоріло два терни дрібненькі,
Два байраки зелененькі,
Бо там подлі їх лежало три брати рідненькі:
То вони, постріляні,
Порубані,
На рани смертельні знемагали...

Я загукав здавленим, як у сні, голосом до тої цяточки-людини, згори схожої на ворухку мураху, коли вона рушила до того скелетного дерева, обвішаного клубками мочарями, щоб не йшла туди, куди вона, бачу, намірилась, бо там он яка гнилизна з намулу — цупко братиметься до ніг, а то й геть засмокче. Бо там, якщо вдасться пройти трохи далі понад колишньою Сулою, доведеться оплакувати ще одну смерть, що сталася біля глибокого Саят-озера восени одна тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року, — там розстріляно мокловодівського парубка-матроса за те, що приніс людям посульським новину пісню, мов клятвену молитву: «Ми сміло в бой пойдьом за власть Советов...» Будучи не помалу радий, що мовбито збуваються пророки Варки нашої Віщунки («Ще й наш вік не мине, не зійде, як рухнуть ганебно загатні греблі, стечуть у море, а темні океани забрезклі, тухлі води і рінуть ріки, і Сула, і Волга, і Дніпро, своїми руслами, обживуть люди загублений простір»), — будучи непомалу радий, я дуже не хотів — не хочу! — і в помиманні мати булі жорстокості, чинені над непоаинним людом («Хто угледів в час безщастя Сонце крізь тумани, Той для люду рідним батьком і Пророком стане»). Не хочу і в поминанні мати, згадувати насильницькі смерті, тому стараюсь зупинити, застерегти цяточку-людину, схожу згори на ворухку мураху, щоб вона не йшла в цей момент до місцини, де, якщо судити з нерозмитої Козачої могили, поряд було Саят-озеро, бо над ним уявляється в різучій осоці важкий, незрушний, дикий камінь. А на ньому невміло вибито-накоаано: «Вітер гуде, трава шумить, Козак бідний убит лежить На купині головою, Накрив очі осокою». Слова склав і вибив їх на камені зубилом буцімто Дмитро Окраїнець, після революції прибувши з Петрограда додому. З цього місця згодом, од Саят-озера, мокловодівці починали, щоб потім розійтись по всіх трьох кладовищах, справляти свої щорічні помники.

Цяточка-людина, згори схожа на ворухку мураху, рухалася, проте, не до місця насильницької смерті, а закружляла, думається, ходила кружка, мов коняка в замісі, понад вимитою виравою, а може, то було старе руслище Сули, куди падала підмита прибутною водою чигирин-діброаська церква, зойкнувши всіма своїми чотирма дзвонами разом, ніби ще й тепер б'ючи луною по пам'яті, охамелаючи мої непевні гадки. Занкло прикре почуття, що моїх гуків до землі не почуто, — отже, тепер не треба зіпати своїх застережень до цяточки-людини, схожої на ворухку мураху, а якій щодалі чіткіше видяться знайомі риси порічковника, високої, аж цибатої людини, виrослої при свіжій воді серед диких трав. Я вже не сумнівався, що то ходить-чалапає по загусаючій слизоті тепер уже колишнього дна «рукотворного Кременчуцького моря», оспіваного запобігливими поетами та композиторами місцевого значення, хтось наш, нетерпляче посульський. Мабуть, наш Більшовик Прокіп, бо якраз йому, бригадирові, найдужче набридло слухати гіркі людські докори («Звпакували такі землі, тепер по хліб за моря ходите, скотину в людей з рук вибили — ще й не кажи їм нічого наврнао, хазяїнам паскудним»). Інакше б цяточка-людина, схожа згори на ворухку мураху, не покинула шукати мені й здалеку видимого каменя з написом над Саят-озером побіля Козачої могили. Прокопа ж у той непевний час громадської незгоди ще не було в Мокловодах. Та він міг і не спам'ятати з такої несподіванки про того

стріляного парубка-матроса, бо та місцина ще й до глупого затопу не лежала в людей щодня на очах, а геи далеко за хуторами, посеред лук, над стежкою, що кривуляла разом з Сулою через Поморани до самого жовнинського дерев'яного мосту, а коли треба, то й на Ворочок до самісінького обійстя Терентія Шульги, мисливого селянина на прізвисько Музика, за те лиш отак прозваного, що був ізроду дотепним до слова, на ходу складав оповідки та притчі.

Перехоплений радісним духом отаких вимрійок, я не мав сили догукатися своїм здавленим голосом до волохатої хмари, що вже спливала з моїх очей, перестала бути світло-білястою, бо змішалася з тою сизою, дощовою, а я все ще гукав, хоч і здалося, що хмара не дочує, — стоїть собі недовершеним стогом пахучого травневого сіна над проноізівськими байраками, сліпим дощем кістки людські миє («Пом'яни їх добрим словом»). Там за вражих окупантів вбито поліцаями, кинуто в дерезу без чесного погребіння і мого першого вчителя Павла Ниловича, щоб ніхто більш не посмів роздавати людям, як милостиню, самописні листівки з вістями про фронтові бої сорок другого під Харковом, звідки ми ждали визволення, про яке він таймо дізнавався зі свого саморобного приймача з одним навушником.

Хмара швидко пересувалася і вже стояла сизо-білястою горою над тією переправою через Дніпро, яку називали фальшивою, тобто робили її там як підманну для ворога, тратилися людьми, щоб відвести йому очі, — два дощові тижні звозили, як і ми, туди, де в тумановій поволоці маячила січкарня, всіх підряд, гожих, негожих посулянських чоловіків. Не маскуючись, правили їх партіями, збройних, незбройних, через баюристі плавні на голі острівки, чагарникове побережжя, щоб затуляти пробоїни в рядах полеглих, якомога більше привернути на себе смертельного вогню і витримати його до початку справжньої переправи біля Келеберди.

На всі ті поминальні місця густо сипало крупним, як горох, дощем з градом, і я за кожним з тисячі ударів здригаюся тілом і душею, як під тими далекими, спом'янутими скриками. Чую запечені людські зойки, гашені таким же, як оце, густим дощем, і ніщо в світі не затуляє мені величеньку зграйку мокловодівських чоловіків, очима до Дніпра, до фальшивої переправи, маленького Якима з вищенькою Якимихою, гвинтівка на двох, що так і не подужали самих себе, щоб перед смертю розлучитися.

А мені, звісно, закортіло, як малій дитині, спитатися в тої хмари волохатої, дощової, сизої, чи не впізнала вона, стоячи якраз над тим місцем, хто ж то все-таки за така спочутлива, смілива й мудра цяточка-людина, якщо не Більшовик, не Прокіп Власович, так давно й доскіпливо походжає, шукаючи знайомих слідів, начебто по них можна давно-давно загадану самому собі тайну розгадати... відкрити й пояснить, приміром, тайну кровної любові, що віками боронить нас од насильства, од ненависті й зла — боронить... І не вберігає. Нищимося! Руйновані, поламані, зіпсуті... Чому б мені — хай лиш почую якесь із булих чесних мокловодівських імен — не встать побожно перед його невидимою тінню... перед його невмерлою роботою, наукою чи найдрібнішим відкриттям свого способу жити?

«Багато робили ті, які жили до нас, та всього, звісно, не доробили. І все ж їх треба поважати, складати їм шану і поминати нарівні з богами. Чому б мені не мати їхніх зображень для підбадьорення свого духу? («О, кипень Січі в казані!») Чому б я мав не святкувати день їхніх уродин?.. Яку шанобливість я повинен мати для своїх учителів, з такою ж повинен схилятися в поклоні перед учителями всього роду людського, перед тими, які щедрою рукою засіяли нам перші зерна всякого добра» («Будь славен, стоїчний Сенеко»)».

У відповідь на мої здавлені гуки хмара кресну́ла і протяжно звгуркотіла камінним покотом. Загриміла, ніби відмовлялася вдовольняти мої дрібні бажання. Так загриміла, зводячи всі звуки в одну густу октаву, що затрудило в землю, в моє тіло, і я незчувся, звідки на мене налинули

знайомісінькі звуки. Здвигнулась підо мною земля. Здвигнулася весь наш рідний край, уся козача сторона.

Цяточка-людина, вже тепер мені зовсім схожа на ще стрункого, досконального в плечах і по-козацькому тонкого в перехваті Прокопа Більшовика, стояла під тими органними звуками з дощу та грому як під благословенням і, закинувши голову до неба, як для співу, ждала моменту, щоб і собі підладитись, трапити в тон природної величі того звучання. А може, вона гукала до мене, оглушеного почуттям, кликала, щоб спускався до неї,— по тих, мовляв, товстих пасмах звуків, що єднають тепер небо з землею... котяться високими валами туди, де за стіною теплої зливи вгадується загатна табурищенська гребля.

Якби я не слухав ні дзвонів, ні громів, якби не витав пекучими бажаннями побіля ворухкої білястої хмарки, підсвіченої сонцем, а швидше йшов геп отуди, до пологої кручі, де при самій воді гуртується зграйка людей, до віри схожих на ту, що йшла тоді прирвчено на переплаву до Дніпра,— одна гвинтівка на двох, то застав би їх за буденною роботою: вони скочували й скочували з берега у воду товсті, довгі, необкоровані кругляки і в'язали їх у пліт. Та мені було несила відвернути себе од тієї стихійної злагоди звуків, яких я ніби ждав великими роками, а тепер їхнє звучання гарно втрапилося до мого серця, розлилося по всій крові і співало ритмами з поривами уроджених сподівань, які завжди живуть причаєно у крові, а тепер, зачувши підтримку, ринуть до єднання, до вияву («Тепер небо дзвенить дзвонами, а земля гуде громами»).

На хвилях революційно розгонистого гулу, творного громами, що поціляли й поціляли в те місце, де лежать у замулі дзвони з чигиринідібровської церкви, я чуваюся так легко, як нібито лечу а молодому сні і весь час навертаю до тієї латочки людей, що клопочеться плотом при березі, а серед них уже і цяточка-людина, яка до цього справді ходила по острові, шукаючи собі, либонь, роботи чи спочинку. Щойно увиджуване дно Кременчуцького моря лежало, як і тридцять років тому, під сколоченими водами і, нерухоме без вітру, видавалося мені покритим неживою глянцевою плівкою, творило сумні види природи, що просилися в душу, та їх вона не пускала, бо тоді вона сама слабне, стаючи споглядальною, хоч воно душі й треба споглядання, довіку треба. Та все ж... на чуже дивися, а про своє дбай («На чужім краю є що їсти й пити, тілько серцю втуга — ні з ким говорити»).

Дощ стишувався, і творилася кругом якась печальна дзвінка тиша. Я обминаю стрічні намулини і чимдалі щільніше ближуся до берега. Попід ним на недавніх увалах скрізь урозкид ростуть самовольні трави, всі зеленим до сонця, і радіють з того свіжими росинками. Я нахиляюся пошукати поживну рослину — розвльок, або щавлину, щоб перебити голод, і бачу босу товстопалу стопу, схожу на м'якушку землі («Я, бачте, такий чоловік — м'якушка, що нехай де яка пригода, або журба, або смуток, то зараз там мої й жалощі»). Нахилився і чую:

«Не торопій і не бійся, це я, Митько Михлик, йду за тобою на поміч Прокопові, а Вікентій же там. Ти йди собі, як і йшов, розмишляючи, а я побіжу бігом, бо без мене телята на пліт не підуть, а Більшовик поплив оглядати острови, увесь архіпелаг — там сила самосійних трав і самовольної лозички. Спитай Вікентія, як мені вірить сумніваєшся, скотина вчуває своїх».

«Розмишляй собі розмишляй, якщо до цього прилюбився. Просвіти за плечима не носити, хоча до легшого вона нікого не призводить, так собі й знай».

Як ти будеш розмишляти, коли нема того, що вертається: минуле, кажуть, не твоє, — не твоє, тому й затулене секретними замками. Майбутнє теж не наше — завтрашнє. Жнам, мовляв, нині сущим, убережи мого й передай далі. Може, воно й так («В усьому є привід для різнодумства, лиш правда ізначальна»). Живи собі непритворенно — та й уся мудрість, кажемо для Моралі, а щоденне життя тільки зітхає на нашу мову. Зітхне, мов той віл щойно з плуга: годі мене запрягати, годі мене підганяти

(«Коли життя прискорювати й прискорювати — воно втомлюється, як і люди в ньому»). От тобі й розмишляй...

«Найкраща мені та людина, яка говорить сама собі і людям тільки так, як вона собі думає в цю хвилину. А як їй подумається про це, приміром, завтра — звиняй, як кажуть, що не писанка: хіба хто знає, яке життя для тебе буде завтра? Тож чи винна людина, що сьогодні їй думалось не так, як учора? Гріха ніякого у різнодумстві, я так собі вважаю, а життю поміч... Мабуть, через те моєму батькові, та й мені, з його крові роджєному, і весь наш рід такий, що не тулимося до тих, в чиїх руках груба сила власті. Не даємо їм потуру. Через те не даємо й не дуже тулимося, що такі пихаті та насильні, правлячи людьми й розумнішими за себе, користають чомусь не краще, а таке, що лиш би оправдувало їхнє панування. Беруть, що вигідно їм бодай лиш на момент, щоб закричать побідно. Нехай той крик буде неправедним, стидким чи й геть фальшивим і недалеким од брехні, як сам Герасько, знаний як Торбинка, звиняй всі три рази, якщо він тобі за товариша. Давно й давно, од самого непу, ставить з себе пиндика (я тобі й приклада скажу), вичванюється ще й тепер, хоч і нема чим, хіба партійством та нахрапом-нахрапом у нас можна далеченько пробитися. Аби трішки розуму та не боявся збити з ніг першого, того, хто заважає... Хіба оце-оце притих, пом'якшав після того стріляння в причілок серед ночі, як ото в Жужманівці хліба з току не дали брати... Данько з Яринкою і вся молода братія з народного контролю («Нехай живе таке братимство!»)».

«Було врем'я, що активіст Герасько бракував людей, як худобу, і списував їх зо світу за противенство, приміром, до колгоспу. «То й що з того?» — спитаються мене цікаві. Він і тепер нашій волі не підлеглий — прявує і Мелашкою, і її роботящими, як і вона, дітьми. Навіть тобою, вчителю, совісним і чесним зроду... Та й з розумом на трьох Гераськів або й більше — чому тебе не беруть у партійство, хоч воно й без нього ми таки більшовики і мусили б діяти самостійно, постачаючи якраз найкращими людьми наше партійство («Гуртове розумніше найрозумнішої голови»)».

«Навіщо тебе далі вдостовірювати, що наш брат, селянин, справіку привиклий до нужди. Що утиски, обман та визиск для нього давно стали за звичай... Кращих благ для нашої людини, мовляв мені Вікентій учора за вечерею, ніколи не настачиш. Роби чи не роби, а не настачиш, бо тим благам нема, кажуть, кінця й не буде. То чи не лучче, то чи не легше... потроху, потроху... уменшувати саму людину?.. Довести її, приміром, до мірки безпритульного босяка чи звихнутого п'яниці («П'яний як чіп, як ніч, як квач, аж валяється, хоч візьми та й викрути, що й стежки не бачить»). Яких сюди благ треба, скільки? Слоїк настоянки з краденого маковиння або пляшка на трьох «Сонцедару» з гнилої фрукти — всі робляться рівні, мов кілки в тинові, і ублажені, мов обдаровані «щасливим майбутнім», яке їх жде у витверезнику чи в Комсомольському елтепе — персональне ліжко, біле простирадло, подушка, скупаний, стрижений, голений — і проживай, харчуйся за раціоном «укорочених благ» укороченої людини».

Я весь день той, ще довго й потім дивувався мудростям нелукавого, лиш трохи навівного простака Митька Михлика. А тепер навіть підозрюю, що то говорив не його розум, а Вікентіїв. Якраз його Митько згадував раз за разом, посилався на старовинні, якісь заборонені книжки, котрі, мовляв, «мій друг» обіцяє перевезти на цім тижні до нього в темний прикомірок, що в сінях, бо на фермі в кормокухні, де його теперішня обитель, дуже їм сиро в сундучку і вони злежуються, беруться прілякою. А в зошитах списана дрібно, як маком, «нещотна сила» пісень та надій. Вікентій і тепер тільки те й робить, що думає, як би його схаменути забагатілих людей, щоб не обставлялися одне з-перед одного чинами та глухими парканами, не чужалися ні в нужді, ні в горі, а вкидались би в читання та в земні красоти, од яких і милосердя, і доброта, й любов. Бо ми, люди, як сказано мовби в писанні одного негеніального чоловіка, дуже

рано починаємо діяти, мало зрозумівши. Слід би якомога довше держати свої дійства в ущербі на користь споглядальній половині душі нашій. Бо споглядання — то самонавчання з чиїхось там чужих пригод та випадків. Нехай також довше вчаться люди обставин природи, щоб свої дії почати не з поспіху, а вже розмислено, тривно, з повчального досвіду».

«Ото щоб знали, як забуватъ стародавні думи та пісні свого народу. Тепер «становісь, гдє вчера била́»,— примовляв неукраїнець, наставляючи волові ярмо, замість того щоб сказати йому «ши ставай, ши ши...», тобто давай шию, знову запрягатиму, як і вчора.

Над річкою бережком
Іде чумак з батіжком.
Гей, гей! З Дону додому.
За плечима торбина,
Ще й латана свитина.
Гей, гей! Дочумакувавсь!
— Постій, чумак, постривай,
Шляху в людей розпитай.
Гей, гей! Чи не заблудивсь?
— Мені шляху не питать:
Прямо степом мандрувать.
Гей, гей! Долю доганять!»

Я раз і вдруге попробував звести пісню про заблуклого в житті чумака-нетягу на свій голос, на наш окраїнцівський лад, та так і не здобувся, иначе занлало мені всі голосники. Кожного разу збивав мене на фальш, крутився на умі чуваний Михликів деренчливий тенорок. Він цю пісню не співає, а нібн шелестить перестояними травами. Не вимовляє нібн й слів, а кожен звук мовби нагужує стиха, сказала б моя мати, намугинує, поки на якомусь болючому місці спалахне голосом, затремтить на висоті всіма його перенатягнутими струнами... замре. Михлик на паузу, щоб, витерши солоні очі, затривожитися знову, задеренчати кволим своїм тенорком до висоти українського голосіння, якоїсь фантастичної печалі. З того задушливого моменту Митько вже не співає, а тріпотить усім собою... малює тим неназвеї́иним голосом і всього себе, і всю долю нашого роду.

Аж ген пішов Митько луною попід берегами, понад водами, залишивши нам, читачу, свій зовсім інший, оповідний голос.

«Приходить оце колись — та коли? — вчора пізно ввечері один до мене чоловік, скажімо, Гераська, знаний в окрузі як Торбинка. Не приходить, а приїхав на своєму коні верхи, чомусь без сідла, наохляп, бо діло, мовляв, міждо нами, тишком-нишком, то щоб не полохати сусідів мотоциклом. Я вже увесь, як є, роздягнувся, таке, що й спати, бо завтра люди ще до сонця поприводять на вигін корів на виводку — санітари даватимуть уколи од якоїсь там хвороби. Тоді як щось мені сказало: не все ти зробив, Михлику, над собою. Ноги попарив у змилках, на́топти на підошвах позшкрібав, мозолі з пальців, з п'ят повикачував, а нігті на ногах зосталися — ось поглянь; вже рости їм далі нікуди, то завернулися, котрий не зломився, в м'янушну тіла,— стидався б, Михлику, ходити сватати до такої чепурної чигирин-дібровської Мелашки, до неї сам Гераська («І таке інше в наростаючім ітозі») відколи підсокирюється, звиняй, що кажу по-нашому вуличному, хитрощами набивається тобто. А ти й собі, невдашній супернику, з отакими нігтями («Так велося тільки в старосвітщину, що рада була старша од гетьмана»).

Зрізую ножем із сніска, гострий, як вогонь, Иванові Індусові ще й досі не заплатив за роботу, грошима не бере, а корзини сам уміє,— зрізую ножем, бо лавушні ножиці не беруть по товщині, розходяться в заклепі і сприскають. Пораюся якраз біля свого розплесканого мізинця, аж тут стукає у шибку, у верхню шибку. Значить, високе і не своє, бо ми по-сусідському живемо не стукаючи.

Ближуся до причілкового вікна — стоїть уже коло повіточки, там у мене ще од Марушки нанопичилося старе залізо, мотузки і всяке базалуччя з мотлохом та обрізками. Стоїть, витирається рукавом, як

спотілий, миється, видно, ніяк не насміє. Або переживає нетерплячку, бо я таки не спішу, довгенько мньохаюся — хочу, добре розпарений, охолонути дужче, бо інакше вутлому чхання не минеться. Вікентій, чую, спить — він у мене частенько заночовує. То й сьогодні каже: давай хоч помиємося. На тройцю як милися, а вже йдеться до покрови — ти скажи, чому селянам, скільки я й знаю, не виробляється такої посудини, щоб можна було в ній купатися... ну, не лежма, як по-городському, а хоч би скорчено, щоб якесь таке жлукто, як для зоління, чи невисокий, широченький переріз, щоб умістився в ньому сидячи, бо до інакшого прогресу нам не скоро... Нехай би вже той переріз і не кленовий, і не вербовий, і не на всі двадцять з походом клепок, як я бачив на Самущиному... з них жінки розсаду поливали, ще як тільки починався стахановський рух,— ти не проти Вікентія, щоб людину таки вкоротити до якоїсь планової мірки? Інакше ми не надбаємо благ навіть для города — селяни ще потерплять... ти їм трішки попусти попруги, нехай передихнуть... пообіцяй на весь світ, приміром, баддю для купання — повірять з любов'ю і вдячністю ще до одної нестерпимості. Ждатимуть, некупані, до самої... лави («Куди мені сховатися, де шукати благостині?»)».

«Іди, Митьку, в колгосп. Там уже є всякі блага... а в морі, як ітимеш на великі поминки, не купайся, бо це тобі не в Сулі... Запакували воду, що й риба не плодиться. До тіла, казав Індус, таке щось липне, що гірше од нашого лепу... Може, після покрови, як розберуть люди череду, ще й вернусь у колгосп. Тепер можна скрізь жити, аби ворушився. Мені й не помріється про город: скажена суєта і вредні вещества висять у воздусі. Або гуляє, гуляє по вулиці, а припече в нужник — у хату йде... Воно якось відворотно, хоч і є де сполоснутися («Як ті пани їдять жаб? Воно ж одворотно!»)».

«Спить Вікентій як убитий, а прибулець у двері ліктем стукає — видно мені в нижню шибку, що високе ростом, хіба трохи нижче за Лядовського, а в талії тонке, як і він. Став аж боятися: якщо доведеться братися з таким в ручки, то не встою... Може, воно й не Гераська? Чого б йому на мій ступінь переходити?»

«Перевів я з хати своє телятко в комірчину — корівка аж оце літом прокинулась. Рішили з сусідкою вже збувати — все позорювано, все затоплено, а їсти нема чого, вигнать скотину попасти нема де — хіба на голих стернях та понад шляхом, якщо який дурень і звідти не вижене... Та вона чогось і парувалася скверно — тричі опахнув до штучного осіменителя, а прийняла аж бугайця з сусідньої череди з ярошівської... Тепер одчиню, думаю. Буде де посаджатися з прибульцем («Просимо до столу у свою господоньку, посаджаєм на ослононьку»). Ага, ще треба засвітити каганець, бо в сіни електрика не доходить».

«Здоров був, Митьку... Це я, Гераська. Чого ти так довго дверей не одчиняєш?»

«Передо мною,— кажу,— вони весь вік зачинені, та й живий і досі. А ти перестояв якусь там минутину, так уже й злиняв. Заходь у хату. а ні — сідай он на ослоні».

«Чую, телятком пахне... Сиряно-масляно, дай бог, як кажуть, на користь»,— каже мені, як і належить на такий випадок господарю казати.

«Спасибі за добре слово звичаю... Хай і ваша густим доїться»,— одвічаю.

«Збирався давно тобі за Мелашку сказати, щоб ти не брався до неї, бо то не твоя пара, Митьку, і таке інше в наростаючім ітозі... Так не я сам думаю».

«Якщо прийшов тільки заради цього, то вертайся швиденько, поки я Вікентія не розбудив... То якраз моє діло, до кого мені братися. Удвох можемо й за тебе, Торбинко, взятися...»

«Вікентій для мене, якщо хочеш знать, не кровний брат, а як той авантюр, та й годі, ти не знвєш, що воно за чуже слово — авантюр, бо Вікентій не каже...»

«Свідків нам не треба, Митьку,— приступає до мене вже іншим

виголосом. Не повірить про Вікентія, видно, хочеться і повірить боязко: може, й справді, засада? Налякав міх, що й торби страшно... Наляканий мішком торбини жахається... Хитро заходився випитувати, як шпигуна, що ти чув, що ти знаєш. Якого анекдота про «товариша Брежнєва» і таке інше в наростаючім ітозі... В голові од його балачки таке стовпище, ніби я мішок, набитий всячиною. Тепер не знаєш, що за чим казать,— з тобою так буває? Зо мною зроду не було такого, а це зробилося і вже відколи ось не припиняється. Для тебе, думаю, воно інтерес, оте моє ствиовище («Між нами хоч нема і тіні Гоголя, та, відай, хтось та думає ним бути»). Се аж час покаже».

«Я в сінях при каганці помітив, що Гераська прискалює одне око, коли йде на хитрощі: Митько, мовляв, ик і Ванько-дурачок. Не треба його шанувати за людину, держи його на грубих кормах. Який не є, а за Лядовського хай не бреше, що той нібито їздив днями в гості до нього і казав Гераську: не бійся, мов, являтися в Мозолянку на великі поминки, ніхто тебе пальцем не зачепить. А тих, хто цілився на тебе в причілкове вікно, шукай у Жужманівці. Не інакше, як молодь з тих сіл, де ти шастав буксирником або куркулив. Жужманівські лиш указали на твою хату, а самі, й теляті ясно, не стріляли, бо засідку виявили на чужім причілку — хіба б свої помилялися? Гераська після того спить з берданкою в головах, а не він приїхав би на поминки».

«Діло було ось як — мені головин шофер Фанасій Патрика божився, і я повірив, бо він нищечком потроху пристає до жужманівської молодої братії, щоб їхню правду підсилити. Привіз Лядовський у клечальну неділю до Мелашки знану вдову-солдатку Христю Плютиху, щоб побачилися. Вони нібито товаришки давні, і кортить згадати Посулля, як і свою молодість («Чуття рідного не схотів би і за всі скарби світу проміняти»). А що наше Посулля таки золота красного варте, можна аж тоді переконатись, коли чоловік далеко й довго від нього перебуває. («Даруйте, але я ще можу навіть високо духом вознестись, якщо земля мене до себе рідна тягне»)».

«Більшовика я ціню по першому розряду і не дам ніякій гидоті балакати про нього недостойну всячину («Яка він фондова людина, вчителю!»). Як фондове зерно...»

«Звів Прокіп Власович свою Христю з Мелашкою, а сам подався з вудкою до болота. Було перед дощем чи зразу після нього, що риба залягла і не клювала. Як тут іде понад берегом Данько, зять Мелащин, і вже на ходу рукою гукве дружнього собі Лядовського — ходіть, мовляв, до мене, ось на цей обривчик, я точно знаю, клюватиме й без наживки, на голий гачок... посміхається не зовсім весело і не йде нам назустріч. Кинуло подумати: може, сліди якісь знайшлися? Данько давно шукає через газети свого рідного дядька Якима («Мій Яким такий, що й дитині з дороги зверне»). Ото як пішли вдвох з Якимихою до Дніпра на переправу — і як безвісти пропали. Вроді Гераська щось трохи знає, та хіба йому до людей? Все життя сам собі на умі... А сірячок як буцімто з Якима бачили в нього на грядках... проти птахів висів розіп'ято опудалом на хрестовині — возив Гераська надібки, возив, поки був на Дніпрі військовим постачальником. Шастав по селах, заготовляв... сюди й туди возив».

«...Коли, ні... не чути про Якима. І Якимиха як у воду впала. І той, мабуть, молодесенький їхній командир, якому ти, вчителю, здавав зграйку своїх мокловодівських людей та піонерські гостинці... Я теж туди, на січкарню, не одну карбу людей одвіз...»

«Поздоровкалися за руку з Даньком, а він мокрий як хлющ. І сорочка до грудей прилипла... Оце сюди, з оцього обривчика, всипано у воду два чи три самоскиди пшениці — Яринка побрела телятоок виганяти з болота і наткнулася на бугор, якого тут ніколи не було... Так ми, мабуть, удесятьох відрами виносили ще з учорашнього дня... Павлушко Полбоженко сушить на току строго під розписку...»

«Днів через три перед посівом протруїли великий бурт зерна на току під навісом, а воно так склалося, що поспішили. Заатра вже сіять, аж

кричить, а тут обложний дощ на цілий, може, й тиждень. Кинулись, як уже можна сіяти, а пшениця проросла, зігрілася, аж парує з неї. Гнилим одгонить... Всі знали-вчили, а «як дійшло до царя» — немає крайнього. Всі думали про строки, всі думали про план. Отож: сіймо нишком, а чи зійде — побачимо («Казав сліпий: побачимо, як криві танцюють»)».

«На якийсь там день перехопило ту сівбу начальство з району... Та як строго перехопило: я на вас, товариші, прилюдно накричу, назавтра нашлю сюди міліцію, навіть самого прокурора, а ви тим часом виправте ганебну хибу...»

«Всю ніч вивозив самоскидом токовий шофер Альошка на прізвисько Лемешок ту загріту пшеницю в силосні ями, в бур'яни чи бозна-куди, а пудів п'ятсот з добрим лишком сипонув оце сюди, з цього обривчика, рибі на закриху. Тепер тут клює, коли б ти не прийшов... закришили од душі... Це я к тому розповідаю тобі, щоб ти не подумав про Більшовика хибно, буцімто він водиться з Гераськом як з другом, ще й їздив просити його на поминки. Це Торбинка сам себе возвеличив».

«Так і зосталося все шито-крито. Кругова порука! Шлях до розвалля».

«Балакав, балакав мій нічний прибулець, вже спати мене хилить, а він починає про Савуса — знаєш такого? Не знаєш, то чув. Ним ще й тепер дітей лякають: «Не балуйся, бо гукну Савуса». На нього часто находило. То було на ущербі місяця дурів, аж пінився, а далі й на повні казився. Стає, звиняйте, раком і гребеться руками, кидає землю собі на спину, як той бугай перед тим, що боронитися або як кидатися на людину. Силою Савус не такий собі й здоровий, а от припадками та ревищем лякав людей, бо здуру міг з людиною що хоч зробити, аби Гераська тільки направив. Він ходив з ним по селах на викачку хліба. Товклися в людей по горищах, валяли комини. Рилися навіть у колисках, під немовлятами — під них, бувало, люди ховали вузлики з сім'ям...»

«Іди вже додому, Гераську, бо коня хтось візьме...» Хоч би вже, думаю, як-небудь тебе здихатись, бо він завтра ляже й серед білого дня та виспиться, а в мене курчата на ногах, попарить треба б...»

«Піду, Митьку, піду... Ти гостя повинен добре шанувати, а в тебе й борщ, як кажуть, не гарячий. Жонеш з двору, як блудного собаку... Краще скажи: ти на мене сердишся? За Марушку, за мальованого човна... Ти мене, Митьку, пожалій раз, а я тебе десять. Скажи тільки завтра в обід на вигоні городиським жінкам, що то все набрехано... Гераська, мовляв, тут ні до чого. То робота виключно Савуса... Якби ти тільки це сказав до великих поминок... Скажи, я тебе прошу... хочеш — на коліна стану... гроші дам, немалі гроші, чесні партійні... Інакше мене задушать. Підкинули записку, щоб я сам задушився... до поминок, у себе на груші... Ти чуєш мене, Митьку? Як виручиш — я тебе... я не знаю, що я тобі... Підговорю тобі Мелашку, проведу в партію, аби твоя воля... Нам такі треба для авторитету».

«Глупий ти, Гераську, і не журишся. Як мені йти до тебе в партію, Гераську, подумай своєю головою?.. Як же я піду, коли вона вбила мого тата... коли одна сталінка била мене, що я на лице повалився, головою торохнувся од підлогу... Люди після цього на мене тюкатимуть: Михлик зовсім дурний, скажуть. Батько, батько не простить мені, якщо справді коли стрінемося на тім світі... Ні, Гераську! Не засмічуй моєї голови».

«Не сердься, Митьку, давай по-доброму. Ти людина, я людина. Обом нам їсти хочеться, обидва в гріхах вчимося... В тебе, Митьку, є високі показателі — посилали на Виставку в Москву, як ти пас овець у колгоспі. Дали і се тобі, і те... І легкову автомашину на додачу нібито, а ти її шиком оддав Лядовському — думаєш, ніхто про це не знає, не догадується? Думаєш, Прокопові так і минеться, як дізнаються вище?.. Він же її в тебе видурив. Кажуть, путьом підробки показателів. А раз кажуть, то щось було. Вогню без диму не буває».

«Чув дзвін, та не знаєш, де він... Цим ти мене не підколупнеш, бо ніякої підробки не було... Не всі твоєї звички, Гераську. То Лядовському дали тоді за бригадирство голубого «Запорожця» як фондовий колгоспний

людні, щоб ти знав, Торбинко, звиняй, що не знаю твого по батькові, а то б величав гостя належно, за звичаєм... І було це, скажімо для пам'яті, якраз того року, коли українському Солов'яненку Анатолієві — люблю його дужче, ніж сам себе, як тільки зачую в обід на вигоні «Дивлюсь я на небо та й думку гадаю... Хіба хто кохає нерідних дітей?» (Підорванка і досі щодня носиться з нашим транзистором, а в сина таки японський). Так український Солов'яненко оддав свою премію грошима на мир божий, дітям на школу, значить, а про твого Брежнєва («Всьо, што било не со мной, помню») нічого ні писали, ні казали, Гераську,— оддав твій Брежнєв премію грошима на мир божий радянський чи поклав у заграничний сундук, як те робили у нашому Комсомольському начальники з кар'єру, га?.. Отож! І я не чув сякої, ні такої. Прийди в обід на вигін, усе почуєш: Підорванка щодня носиться з нашим транзистором, в сина — японський... Лядовському Більшовикові, будем казать тепер усе для пам'яті, не треба було того «Запорожця», щоб не видаватися перед людьми великим паном. Обміняв він свого голубенького у якогось емтеесівського командира на старенький, зате автобусик, бо він новий, щоб так на так, по грошах не витягало... Збирають ним малих дітей попід дворами по Притулівці вранці, щоб везти потім у мозолянські ясла, голова твоя садова, звиняй, що не знаю твого по батькові, а то б величав гостя належно, за звичаєм, а не він видурював путьом підробки показателів».

«Прокіп Власович, на здоров'я йому кажучи, незаробленого не візьме, як твій Брежнєв («Всьо, што било не со мной, помню»). І неправди людям не казатиме, як ти оце мені цілий вечір набріхуєш... та все на дурного Савуса, та все на те трудне врем'я... А хто ж його зробив, те врем'я, як не такі, як ти, Гераську, скажемо для пам'яті?.. А хто, ще дівчиною, упослі моїй Марушці причиняв пальці сінешніми дверима, щоб віддала тобі мальованого човна, бо ти дуже хотів саме на ньому, розмальованому квітами та вирізуваннями, керувати в рибартілі, як тільки вона закоїлася в наших посульських селах, і, будучи явною шантрапою, смме тер шандру, саме перся в командири, хто? Ти чи дурний Савус, нехай чорти торохтять його кістками на тім світі? Скажи правду хоч сам собі, бо Марушка вже не скаже — нема Марушки, склала руки з потрощеними пальцями, щоб ти їздив до Шульгівни женихатися на мальованому човні... Не знаю, де й поділась, як тепер буду поминати,— оце мої високі показателі, товаришу Торбинко, звиняй, що не знаю твого по батькові, а то б величав гостя належно, за звичаєм («І таке інше в наростаючім ітозі»).»

«Подумав будити Вікентія на поміч, бо стало мені страшно самого себе за такі слова проти Гераська, але тут же посмілів. Не підвівся з місця навіть тоді, коли, потягаючись, як ніби зі сну, і роблено позіхаючи, Гераська встав з ослона і навіщось взходився обома руками нишпорити в кишенях чорного галіфе з грубого сукна, модних тоді і для колгоспного командирства, як ніби шукав у них ще якусь на мене лякавку. А може, сам на мить злякався, бо в комірчині затовклося телятко, як ніби заринило під кимсь ліжко».

«В той вечір Гераська став мені геть мізерним і здався зовсім одворотним, як ти скажеш?»

«Так і скажу, Митьку, став після того вечора мізерним і зовсім одворотним».

«Ти, либонь, сам і здогадався, чого це ради отакий колгоспний осавула ладен ставати на коліна перед трафиним Михликом (на Посуллі вимовляли «трапиний» — негодящий, значить, бридкуватий)... По-моєму, з ним оце днями побалакали як слід посульські хлопці з молодої братії народного контролю, пам'ятливі нащадки ще тих, ні за що обиджених, розорених зразу після непу людей. Їм хтось розповів про мальованого човна. Може, й Вікентій... Був такий човен до самого колгоспу у Марущиної бабусі, скажемо для пам'яті, за два тижні перед великими поминками. Назнав про нього колгоспний Гераська і рішив хвастонути на все Посулля. Мовляв, Шульгівну, молоду, красиву, знаджу на шлюб. Взяв із собою Савуса, і

проти ночі двинули за Сулу у Воїнсьие... Ниби аоїиські парубки знали, дали б таного иладу, що й ие аидихали б...»

«А тепер іди до иього, Михлику, в партію, бо тaої, мовляв, аисоиі поиазателі иужиі иам для авторитету... Авжеж, мої поиазателі до твоїх не туляться».

«Чоловік я ие тугий: призиаєшся людям иа велиних помиииах, що Марушиу звів зо світу по своїй власній дурості чи по іишій якійсь там генеральиій лінії иа аииоріиення дрібиобуржуазиого селяиства яи иріпосиого, моаляв, иласу ао ім'я диитатури пролетаріату,— жиаи собі гегемоном і таке іиие а наростаючім ітозі. Отак. І ие іиакше. Тільки отак тебе я в силі пожаліти, Герасьиу, звиияй, що ие зиаю твого по батьиові, а то б... Жужманівським хлопцям з молодої братії иародиого иоитролю ума свого ие вставлю, хоч Даиьио й иавчив мене стригти під иаиадиу,— то їхия воля: підуть воии за тобою, Герасьиу, чи проти... Може, свій третій шлях иадибають... Ми для иих у цьому ие зразок. Ми тільии иародні засідателі. Спичатися ие иам, віджилим, і асе тут кажемо своїм дітям для пам'яті. («Слово — вітер, а письмо — груит»). Нам воио вже ие піде иа здороа'я. А їм — як зуміють, як самі захотять. Може, для їхиіх саіжих душ життя иаше сталіисьие й ие таие гіриотие. Бо яи ти скажеш, яке аоио иа сіль, як ти його иа свій язик ие брав, ие пробував».

«А иоли телятио затовклося в иомірчииі ще раз і яи ніби зарипіло під иимсь ліжко, мій прибулець-аимогатель яи иогу вломив: з сіией та до иоия мерщій. Не встиг і аийти за иим, щоб провести, яи иалежио, за звичаєм — полопотів городами. На степову жужмаиівсьиу дорогу, аидио. Десь туди зиииав у сутіииах». «То й ие чути було, щоб сам задушився. Хіба, може, жде до аелиииx помииои? Я таи ие думаю, а ти?.. І иа молоду братію, видио, теж иабрехав, на дітей своїх,— хто об иього схотіа би руии пасиудити? («Лопатою иечисть відкидають»). Іиший і правди ие розкаже, як він було збреше, ще ие поиійиий чистобреха».

Не зиаю, чи влад буде моїм читальиикам таке жалібие писаиия, але мушу призиатися, що ніяи ие можу, що иесила аідчепитися од Митькоаих речей — таи воии завладали мною («Любо, сором, сором ие мати одааги перед саоєю власиою душею. Де ж твої горді речі? Пам'ятаєш, яи ти иазала, що будеш завжди вільна і одаажиа?»). І деиь і иіч иазаа би Михлика всім стрічиим людям, поки ще дощенту ие розорилося з основи рушеие селяиство.

Диалюсь иа острівці, що а морі,— там десь, мабуть, забейиаиий з перевозу Прониіп. Може, з Михлииом вже переплавили иа плоті першу партію телят иа вільиий випас аж до самісінького льодоставу, щоб, аибрааши момеит иеслизьиого льоду, забрати иазад гоиом, поставити а тепло иа перезимівлю. Диалюсь, і зиову видиться одиа-одиисіиьиа людиiа. То аоиа, мабуть, склааши тугі долоиі рупором, иричить-гуиає иа весь голос, аж море триаожиться аалами, щоб докричатися, либонь, ие тільки до самого мене — поширити Митьиоаі речі иа асі чотири обрії.

«Ото така була меиі з тим Герасьиом стичиа (воио одиакоао, що й сутичиа). Хотів иахрапnисто загиать мене у суточии («Біди ие варто накликать, а трапилось — ие треба иаріианиями примиожувать»). Таій, моаляв, розумиий Даиько теж одиого разу стругоиув меиі, на тебе схоже: до Лядоасьиого в партію хоч і сьогодиі пристаю, а до аас, дядьку, і заатра ие хочу... («Гей, ие брикайся, коиику буластеиьиий, будеш ти в Герасьиа иа арканi ходити»). Ти иічого ие зиаєш про його батька? Кажуть, аін байстрюи у Паляжки... Дуриий того піп хрестиа та в помийиицю впустив: ие байстрюи Даиьио в Палажки — закоииоиароджеиа дитииа. Тільии за війною не встигли воии записатися а сільраді... а дитина спрааді зиайшлася без иього, без аоїиського парубка, утоплеиого восеии иа тій фальшиаій перепрааі, що й глухий Яиим з Яиимихою, одна гвиитівка иа даох»)

«Ходила вона, бідиа, і в Хорольську яму з жіииями, і в Кремеичуи иизоаою дорогою через Кривуші, яи тільии пробалаиали, що в тамтім полоиі страждає до смерті її судженнй,— це сута пpaaда, бо з моєю матір'ю аирушали з її даору...

До речі і на докір нам кажучи, про наші полони (про оржицький говорено осібно) ми чомусь не згадуємо, як би слід, а все побіжно, а все принагідно, як ніби нам ті люди й ні до чого — витравлюємо з пам'яті тихо, помаленьку, щоб і на великих поминках не згадувать таке їх множество. («Один полон з жіночками, другий полон з дівочками, а третьому ліку нема. Нема ліку, нема ліку...») Яке це безстидов'я — не вірити в їхнє сумління тільки тому, щоб вигородити свою бездар! Мовчанням принижуємо не їх — себе. Куди вже нижче, як ховати пам'ять. Навіть не ховати, бо це не завжди вдається. Найлегше замовчувати. Тебе нема, хоч ти і є. Тебе одного — це не вся біда. Замовчуються мільйони? Їх не бувало, комусь невигідно, що вони є. Вони «по плану» не повинні були бути, бо «на вражей земле ми врага разобйом малой кров'ю, могучім ударом». («О Сталіне мудром, простом і любімом Прекрасную песню слагает народ»). І все-таки свічку для кожного полоненика — довсебесну свічку сукати будемо. Трудно лиш сказати, коли і з чого («Він у неї і дурний, і божевільний, і розоритель, і... через нього вона з дітьми у старці піде — такі вони дощенту бідні, як найостанніші з голяків»)».

«Вчителю, вчителю... Ти ж сам часто кажеш і, либонь, сповідуєш у своїх писаннях думку, що всеньке життя тримається спочатку на чуттях, а тоді вже на вчинках і сюжетах. Якщо по-твоєму це так, якщо це твій закон, то чи не записав би ти до свого новенького блокнота нашу стару молитву, найбільше тобто чуття, од імені як нібито посульського селянства, щоб поминали й нас, у колгосп віруючих: страшна мені не моя праця найтрудніша. І без ночов для купання я ще житиму — набридло Михликові, колгоспній людині, як-то набридло, ой, як настобридло належати не собі: сто властей, як сто причин, і всі до одної на мене. Життя труднішає, а харчі не дешевшають. Ото хіба як ковтнеш чарочку — не такі чуття а собі почуваєш: всі здаються рівними, свобідними, як зубки в бороні. Як ті обкоровані кілки в тинові».

«А другий раз подумаєш-подумаєш: може, це тобі, Михлику, з жиру таке в голову лізе? Нехай буде й так, якщо управителі інакше не вміють чи для кращого не годяться. Тоді дай хоч на завтра останнє чесне слово, що Митько купатиметься в білих ночвах що божий день, як того разу в Москві на Виставці, коли нас найперших водила строга покоївка в баню — мене й Палажку Бабичку, вівчарів різних сіл, а причину на нас вибачила однакову — підошви на ногах однаково темно-зелені від овечих кім'яшків, по яких ми, хоч-не-хоч, а ходимо босі і в кошарах, і на толоці. За першим разом баня не взяла наших підошов, не одмила. Полягали вже на сон, а строга покоївка знову помітила в обході мої таки підошви,— в мене давня така звичка — встромляти ноги з-під укривала, щоб і вони дихали,— помітила і повела в якусь кімнату одпарювати і шкребти до постільної чистоти. Приходимо, а Палажка Бабичка, Данькова мати, вже виходить відтіль у тапочках на босу ногу, як городська, до мене усміхається: коли воно, мовляв, таке було та коли й буде, щоб вівчарям таке шанування («Коли ти боронитимеш волю й самостійність народу твого, Ми повік шанувать тебе будем і любити, Як друга свого»). Якби-то ще Палажку, думаю, і в пахучих травах, як-то купали колись мокловодівську пані Гайдовську,— бач, куди думаю».

«Привикли ми ждать, знаємо, як переживати безконечні трудноші, а от було й зі мною, терплячим, що засумнівався в праведності московських порядків, про далекий спомин кажучи. Знаєш, з яких пір воно в мені тягнеться? Як відробляв примуспрацю за «самовольний уход с проізводства», з Електросталі, значить. Є такий городок за Москвою. А в ньому тоді, і на другий рік після війни, стояв (не скажу, чи тепер є) великий завод ордена Леніна імені Сталіна з нашого Краматорського, що на Донбасі. Звався завод машинобудівний, а я там розточував і фрезерував редуктори, такі механізми для шахти».

«Якось випав відгульний день чи цілих два, і мене поманили тамтешні два підгородні хлопці поїхати в Москву, щоб подивитися на товариша Леніна, хай поминається не всує, вічна йому пам'ять, великому праведни-

ку. Щоб хватило грошей на дорогу туди й иазад (думалося, ще й книжку про запорожців купити иа руках), я продав на хитрому рипку иовішу свою спецівку, бо мав їх дві одиакові: сииеиькі штани з отіпків бавовни, швидко линяють, швидко жмакаються, і найпростішого фасону (сталінським френчиком) піджак без підоплічки, на чотири гудзики.

Щв не розвиднялося, вся Москва в тумані, а ми вжв приїхали. Стоїмо в черзі по четверо в Олександрівськім саду. Руки поклякли, тіло в сиротах, бо осінь, якраз перед святками Ввликої Жовтиевої соціалістичиої рвволюції (я привикся і ие одвикаю все повністю казати. Ще добавляю слово «в СРСР», якщо це десь у присутствному місці або прилюдно): Бо так завчився ще в школі для дітей, які ие мусять бути, як їх батьки, «ворогами народу чи севеушииками»,— завчився там від одиієї спецвиховательки, ие в обиду «всяко іншим швединиам кажучн».

«З-за огорожі иа бруківку Красиої площі иас трьох пустили вже по видному — без підозри, без шарварку, як гідних громадяи Країни Рад (помииається моя виховaтелька, хоч пиши в граматку для великих помиинок). До Мавзолею лишалося завдальшки ну якби кииути палицею, як иас двох, а тоді й третього запримітили (сииеиькі жмакані штаии, піджачки без підоплічок сталінського фасону під френч) і швидко вихопили иа очах нездивованих людей. Ведучі були в цивільних костюмах і обидва мовчазні. Я ще й огризнувся по-нашому: «Шо ти хапаєш, як обценьками?» — коли мій вилицюватий супровідник, голова під бокс, боляче защемив тонку мою руку, але насильник мовчав навіть тоді, коли пальці мої похолонули й отерпли. Отерп і сам, ие стало мови, ніби зивиацька опинився голим серед вовків».

«Оханулися вже перегодя, коли крита машина спинилася і нам одкрили задні дверці... Чотири диі рубали ми дрова, ховали їх під иавіс, що стояв осторонь, при самому березі невідомого озерця, і був нам за спальню. П'ятої ночі вдосвіта иас вивезли такою самою машиною з лісу иа асфальт. Далі ми пішли обочиною до своїх електростальських бараків, одні иари иа трьох, перша зміна, сухий пайок, фабрика-кухня біля прохідиої...»

«Я ив сходив з хлопцями, як не старввся, а відстав завдвльшки иу якби кинути палицею, бо ті двоє вилицюваті, стрижка під бокс, дуже ослабили всі мої сили й сподівания. Страждаючи незрозумілими думками, я засумнівався в праведиості московських порядків («Я другой такой страии иє зиаю, гдє так вольно дишіт чєловєк»). Засумнівався, бо чого це ради я ие маю права йти до товариша Леніна, хоч і вдягнений не під галстук, чи яку там вони, вилицюваті, вбачили иа иас підозру».

«І сталінське серцв иас гріло, і ствлінська воля вела»,— я теж співав такої і непомалу гордився перед спецвихователькою своїм тремтячим тенорком».

«Отак воно мені й досі тягнвться без товариша Леніна, хай поминається не всує, вічна йому пам'ять, великому праведнику».

«Вчителю, вчителю... Не кажи при мені, що слово повинно бути закликом, а ие розрадою, бунтом, а не відпочинком,— не прийму твоєї думки. Хіба я ие бунтувався ще тоді, нв Красній площі, а двоє під бокс иа зло мені мовчали? І тоді не пояснилися, і ніколи, в мене тим чвсом пврвдали іншим таким самим — мусиш, Михлику, шість місяців примуспраці за «самовольний уход с проізводства» до товариша Леніна, бо є такий иа тебе закон, і ми од нього ие одступимося».

У чеканні, сподіванні
сню життя я,
сном живу я.
Й нарікаю,
і дивуюсь:
не живу я,
тільки сню я
у чеканні, сподіванні.

«Ну й що мені з того, що, мовляв, добрих людей ив світі більшв, ніж

злих? Чому ж тоді добрі мовчать, а злі тан гучно репетують, мовби вони динтатура пролетар'яту? Звбрали владу всю дощенту — на тобі, Михлину, право на труд, а ночви для нупання привеземо, ян поступлять на базу. І не ополчайся до самого світлого майбутнього, поки, переживши труднощі, та виведеш ворожі плями, щоб ян на небі: иі хмариночни, ні плямочни — чнсті, ян мої шкребані підошвн. Батьна твого, батьна мого прнннизнли. Митька Михлина, людину нолгоспну, далі низити нема нуди. Тобі в Жужманівці безпартійна заминна — хіба ото і вся радяньсна влада, що в нас Полбог та ті двоє під бонс, що людей хапають вже й серед білого дня до темної машини в прнсутності товариша Леніна, хай поминається не всує, зовсім ие далеко від нього, ну ян добре палицею нинути завдальшни, га, вчителю? І ти мовчиш, і я мовчу. Значнть, живої матері діждатися можна. Значить, жнвн й приміряйся («Тан уже воно приміряється, ян той горбатнй до стіни»)».

Я ие раз запитував Мнхлина: навіщо ти, мовляв, усе підряд мені розповідаєш? Я ж тобі ні розрада, ні порада — мовчу, та й годі. Або, ян ти нажеш, переманюю тебе на щось інше — заспівав, приміром, яноїсь парубоцької. Ну отої, що ти сам собі виводиш, як їдеш з пастухування, ніде в світі не співають, ідучи з роботи, нрім на нашій Унраїні. Виходить, тобі вільно, Михлину, ян на небі. І пісні твої — ие підставляй хоралів. А ти виназуєш одні свої печалі, щоб збунтувати себе і біля себе («Зробилося діло, ивс побунтувало»).

«Не треба меиі тебе буитувати: ти дужче за мене збуитоваиий, бо мовчиш... Людииа мусить з кимсь поділитися тим, що зиає. Я й сповняю цей звичай. Проте не все, що знаю, розказую, хоч ти й моє товариство. Я не снаржу свого життя, бо воно моє, вчителю. Лиш мої очі його бачили, лиш моє тіло його стерпіло... І иіхто в меиі мого ие задушив і не задушить,— хай того чорна причииа об землю деиь і ніч нидає, хто хотів те зробитн і хто того хоче. Хто з людиии богом дане винручує, виламує всяко по закону й поза ним. Бо меиі світ милнй і жнття в иьому хочеться... Такий-то я внходнвся, отан утягнувся, щоб не пізналн іиоді, що в гірному нолгоспі зріс («Митьно виробднв иа весіллі в Даньна Палажновича тані нренделі та викрутаси в Прокопових гречаниках та Христиних·кранов'яках, що ніхто б з чужих і ие подумав, що цього козака бито иеволею, примучеио податнами, прнкручсно важною працею»)».

Я иаслухав і наслухав самого себе, а потім чомусь дуже різко повериувся туди, звідки мсиі звучало глухими, утробиими голосами, і завмер з дивовижі, аж у серці занололо: бачу дві дороги у розвилці. Тані вндні, тані в м'якому, прихмареному соиці, що відразу впізнаю на одній, правій од мене, Прокопа Лядовсьного, а на другій стоїть лицем до иього Митько Михлик. Про віщо воии перемовляються? Кому за ким іти? Тан це всім ясно: Михлик підє, янщо це не сон, своєю дорогою, а Проніп своєю. Тільки обом, якщо иамірились вони дійти до м'якого, прихмареного соиця, по якому, здається, снують бсзладно якісь тіні, треба йти зовсім ие туди. Та розвилна виводить тепер до кручі і впадає обома кінцями в нолишиє Ямнще, тане дрібне сільце, точиіше — виселон, може, на десятон хат. Сотворнвся внселок стихійио, як тільки заходилися ламати неп. Туди, в лугові хащі, ховалнсь, ян иа Січ, родові хазяїии, нотроху грамотиі люди, хто перший учуяв («Інтуїція внще розуму») — учуяв непереливни в суцільній колентнвізації. Ні, воии не нрилнсь од людей. Навпаки. Проголосили себе рибартіллю «Низовик» і дружно заходилися копати собі сімейні землянки, у вирві, у крутосхилому ямищі, давио зарослому дериом, чагарями. Тс врочище зиали всі онолишні. Там нолись дуже давио протікав, кажуть, наш теперішній Дніпро, і якраз иа тому місці, де окошився «Низовик», стояли водяні млиии з сукиовальнями та шеретівками («Ми теж давиьородовідні, ие з-під сéлітиьої нвочки...») «Віки на нас товчуться, на селяиах. З нієтон наших хліб росте».

Дітн, хто більшеиьний, поки батьни за роботою, брели, пливли через Стару Сулу, щоб иавідатися до рідиих своїх домівон, пошунати в погромлених якогось надібку для хазяйства, наїстися груш або пасльону иа

зарослому до невпізнання дворі чи городі. Узнати для матері якусь новину, наловити чиїх попало курчат на розвід.

Життя в Ямищі мало-помалу собі складалося, звикали жити майже первісно, але як самі хотіли («Ми тісто звичайне собі, з простого помелу, м'яке, з висівками... а ви б спам'ятали, що й таке тісто в масі своїй скирою не розрубаєш, а глядь й сокиру в нім загубиш»). Я не вмію такому вірити: схочуть — розруйнують, хто схоче вдарить, той кия знайде.

Виселенські діти й принесли одного разу новину в Ямище.

Наказали-набалакали, ще й чутку пустили нарочито — все церковне розтягли не активісти-безбожники, ні. І позолочений хрест, і рушники, і весь іконостас морозівської церкви (Мокловоди з Воїнським цього ж приходу) в Ямищі, у земляних схованках (спам'ятайте собі, мої реві читальники, один такий момент, коли ще задовго до свята останнього млина на калиновім кладовищі в якусь весняну передвеликодню ніч, коли Сула ще прибувала і рвалася із берегів, Василь Димський, син паламаря, добровільно взявся і крадькома зняв згадуваний позолочений хрест, зніс на собі додолу і було показався з ним на спині на головній гатці, яку проривало, і лиш відвага Лядовського стримувала і повінь, і людей од паніки. Так от саме цей хрест опинився буцімто в руках людей рибартілі «Низовик»).

А насправді... насправді, якщо казати про судьбу морозівського іконостаса... «чиновники з району в щільній змичці з явними дураками з місцевих активістів на зразок Савуса і таке інше в наростаючім ітозі запалили тим часом свічки в церкві і ну ікони всі підряд печатать таким способом: одні печаті накладає, другі для форми в описи їх пишуть, а треті буравами дірки в них свердлять та на залізний прут ікони, як котелки, нанизують. Батько Антоновський на все це святотатственне безчинство і плечима не здвигне, тому що сам собі погоджує, мабуть, це богові так треба — попустити отаку дикість»,— казав мені дуже нескоро після цього один чоловік статечний: з ледачими не знається, до шинку не ходить, у лайку, у бійку не зайде.

«Того ж дня, як свідчить нам Вікентій, тоді ще парубок Гервсько, запопадливий колективізатор,— яке стидов'я! — повертався з печеним, як кажуть на Посуллі, гарбузом од коловківської, на всю округу до самого Ірклїїва знаної красуні Тетяни Шульги і злився, мов Савус. Хіба й не допече, не станеш злобителем, якщо вже всі про сватьбу дзвонять, крупчатки Савус привозін з Магдівки цілий лантух (якийсь крамар од лиха одкупився), а йому гарбуз, отакому руководителю, яких мало є, щоб брав собі за жінку таку нерівню з двома писаними рядками, без подушок, без батькового благословення. Вже, не прилюдно кажучи («Мовчіть, бо розкуркулить у два щота»),— вже й човна, балакають, доп'яв, позолочені весла (у Марушки мальованого). Тільки на врем'я десь притопили з Савусом в Довгенькому лиманці, щоб сватьбових подивувати чи, мабуть, з іншої небезпеки... Мріялося одне, а виходить — оскандалився...»

«Вже, вважай, за двором у леваді зозла та з помсти вирвав з рук налигач в незговірливого батька і потяг корову за собою — чи то справді тільки зозла, згарячу, щоб десь далі пустити її на луках, як нізащо перегорять, чи наказе дружкам своїм, щоб суспілили, хоч весь божий мир знає, невступливі жінки йдуть слідом, лементують, кричать «грабителі», бо Шульги, мовляв, і Тихін також зроду належать до стану казенних селян, а ти, вже раз битий, в скриню під защіпку киданий нашими молодцями, що ото витворяєш?! І відкіля ви набралися на наші бідні голови, узурпателі прокляті? («Над грунтами, над водами, над тілами, над душами і, здається, привласнили владу над самими стихіями, бодай вони громом на вас упали...») Так починали нашийники наші, теперішні».

«То якраз того самісінького дня, кажу вам як для помнальної граматки, тоді, коли савуси (тільки вже зовсім увечері) накинулись на Ямище, а мокловодівський міліціонер, дай бог пам'яті, мабуть-таки, Стеценко з наганом сидів у чагарях на засідках, щоб на очі бачити для протокола ліквідуючий погром саботажників, звиняйте за чуже слово,

неслухняних тобто навмисників,— саме тогісінького дня, вимовляю вам, як Христя Плютиха, треба буде в неї на цім тижні побувати,— Герасько ходив по плавнях уповноваженим од комнезаму і, як послідній задавака, похльостував плетеним ушестеро ремінним куцим батіжком по халявах хромових чобіт, у когось позичених на вічне оддавання,— розділяв буцімто сінокоси на нові клітки по шість десятин в кожній, а внезамiт зиркав на єдиний узвіз до Ямища з зарослим ставищем посередині. Там пасся і його, вже занехаяний кінь, наперед взятий серед усуспільнених для керівного, мовляв, виїзду на випадок рибартільної власті («Та давайте, дядьку, аже скоріше, бо так схотілось, як тому дурному, що не втерпів та сам узяв»)».

«Звісно, все це не одним заходом робилося. Спершу одно зробимо, а там друге нагадаємо, то, добре порадившись, як його краще зробити, і за друге приймаємось,— ото так було».

Я так і досі стою різко повернутий у той бік, звідки звучало глухими, утробними голосами. Все ще думаю, що побачу-таки, дізнаюся, чи піде Михлик за Прокопом по тій дорозі у розвилку і чи ще довго їм сліпитиме дорогу м'яке, прихмарене сонце, по якому, здається, снують безладно якісь потомлені, як утопічні, тіні, не лишаючи по собі ніяких слідів,— навіщо так ходить безслідно, томитися, либонь, сумлінням і не знати, чи хоч коли натрапиш на своє зав'яле бажання? Може, Михлик цього й не думав. Може, зовсім нічого того не бачив — ні зав'ялого бажання, ні базладних тіней на тлі м'якого, прихмареного сонця, ні самої дороги до нього, та мені так привиділось, що Михлик явно засумнівався, стоячи лицем до Прокопа з широко розкритими, аж ніби наляканими, запитальними очима, готовими чути й бачити. Вірити й страждать на всіх дорогах, де світить сонце, де вільно родить хліб, співають люди, ідучи з роботи. А той шлях у розвилку не веде тепер нікуди ні Прокопа, ні Михлика. Його розмило. Його нема (а може, й не було, не могло бути), як нема ні Ямища, ні відважної рибартілі «Низовик». («Все життя чомусь сонячно сняться або стежки, або дороги. Кудись манять ледь помітні протоптн, тягне долина, мовби все там сумує без мене і скучає»).

Наскок савусів (ще й тепер це слово пам'ятне для старших посулян як грабіжницьке), нічний наскок на Ямище не дуже вдався: землянок не зруйнували, рибальських снастей не викрали, артільні мужики стріли орду підтичками — це таке свіжов'ялене кілля, на якому сушаться рибальські сітки, та й стусанами, що сам предводитель Савус був загнаний у сильце: великий невід, що сушився на узвозі. А дільничний Стеценко розгубився в тій нічній бучі, зняв з переляку таку пальбу, що сам і викрився в чагарях,— це й Прокіп може свідчити, на здоров'я йому кажучи, бо, зачувши про те безглузде побоїще, явився до артільців як посланець від сільради, як Більшовик, тоді, либонь, єдиний більшовик у схарапуджених Мокловодах. Явився до заплаканих жінок з наляканими дітьми Ямища і пробув там, кажуть, до доброго полудня. Поки артільці посходилися для розмови. Чоловіки того дня не їздили на ловлю, не возили риби в чигиринедібровський льодник, така собі продовгуваста яма, викопана недалеко од берега з потрібним запасом льоду, заготовленим ще з зими. Видно, остерігалися дурної бражки савусів або збиралися зійти собі геть з очей кудись на тогобіцький берег чи нижче по Дніпру, де тоді ще можна було вибрати навлюб (зрадів, що нагадалось таке посульське слово) — вибрати, кажу, навлюб пригоду для життя місцину, щоб і для себе було де цибулину вткнути, і для скотини пригоддя, а грамоти навчимо дітей у «Кобзаря» та трішки з самих себе — чого воно теперечки нема «Кобзарів» з картинками? Які тільки були розфарбовані, та багато, через усю книгу, і всі ніби з нас позімано. З наших очей, з наших воювань за волю...

Трудно або й зовсім не можу правди сказати, що говорили артільці з Прокопом Власовичем, що він їх просив, а чого вони од нього домагалися, лиш те скажу, про що того дня знали в Мокловодах до малої дитини: низовики згодилися на взаємну змичку і першими надавали Прокопові

для передачі нужденним аж три мішки всяко сушеної та в'яленої риби. А самі, хто дебеліший та вдатніший, через два дні на третій, наклепавши свої приховані для всякого випадку коси, підігнавши тугіше дубовенькі пасклини, вийшли на гуртові (тоді ще рідко хто казав колгоспні) плавні, урослі буйнотравами на всі чотири обрії.

Смикнуло їх, як на те йшлося, найнятись за печений хліб в той голодний рік скосити і жужманівські три клітки — свої, мовляв, косарі занепали од недоїдання, а в нас уже сіно в копицях. Послухали, повірили, що платитимуть гарно, як у Прокопа, і ну до діла. Не здивувалися, бо так і ждали, що старшинством і владою над ними проголоситься Гераська, тоді ще не партієць, лиш співчуваючий самозванець. У тих же таки хромових чоботях, у когось позичених на вічне, як тоді казали, оддавання. На тій же худенькій, захарчованій конячині і в руках куценький, правда, замашний ремінний батіжок, ушестеро вузлами плетений, щоб було чим по халявах, як послідущому задаваці, виказуючи, либонь, тими липкими ударами свою нетерплячу власть і на людей острашку («Ну, навіщо б людям вередити, вредувала б тебе лиха година!») Хоч давно те відомо, що зі страху чи з-під батіжка хорошої роботи не було й не буде,— сюди треба доброго самобажання.

Отут якраз пора нам знати ще ту, сюди притульну детальку, що до Ямища, в самовільну артіль «Низовик», прибився з просьбою, як з неба впав («Не побороніть христа ради») Тихін Шульга з Головківки, бідненького, але чепурного хутірця, що впритул з Воїнською Греблею. Продзагін, як ми ще й тоді завбачували, обібрав його хазяйство до пір'я, не погребувавши, звичайно, й Тихоновою коровою, яку, пам'ятаєте, Гераська зозла вирвав з його рук вже за двором після відмови віддати дочку Тетяну і кинув буксирникам на поталу. Це було вже після «Головокруженія от успехов» товариша Сталіна, після «вини за перегиби», яку вождь мудро звалив на виконавців, він же дозволив і вихід з колгоспу. Хоч «вихідцям з колгоспу» не повертали ні худоби, ні реманенту, а землю таким наділяли найгіршу. На нашому Посуллі продовжували сортувати селян: одних вибраковували геть з життя, інших залишали для праці «на благо». Для простого відтворення дармової робочої сили, підконвойних будівників соціалізму. Приміром, для дороги Котлас — Воркута («В Приполярье работнику надо дать как минимум ватник, валенки, рукавицы. Всего этого не хватало. Заключенного использовали здесь две недели — опыт показал, что именно такой срок он способен проработать в той одежде, в какой был взят из дому. Потом его, обмороженного, отправляли догнивать в лагерь, а взамен пригоняли новых «первопроходцев»,— наші «Истоки», з журналу, який набагато запізнився).

«Сказано, дитина: як болить, то й плаче; скоро одпустило, вже й оскалюється».

Тихона гераськи з савусами не зуміли завсім вибракувати з життя — чоловік сам не стерпів образи і стида перед громадою. Осквернений до крайнього розпачу, як ніби винен перед дочкою, зійшов з її очей, щоб не сконати, не зійти зо світу в готовій петлі («Хіба як лихо, то зараз і голову в петлю?»)

Тут вам, читальнику, коли хоч («Коли хоч, перескоч, вирви собі п'ятки; коли хоч мене взять, спитай паніматки»), далі нема куди відкладати з перевозом притулівських телят з Прокопової бригади — з косарями під старшинством Гераська ще стрінемося потім. Бо нас, мабуть, давним-давно запримітили як ухильників од помочі на переправі пастухи й теслі біля плоту, що при березі, лиш трохи збоку од того місця, де сиділо кошем самовольне Ямище, під кінець уже рівно на дванадцять, на апостольське число хат з тринадцятим безхатнім Тихоном Шульгою. Глянь, як нетерпляче, а може, привітно замахали обоє картузами, щоб спішив чи не спішив, бо як у нас було дотепно піддрочувать, несміливому не зостанеться за що й рукою подержатись, не то роботу робити. Біжком спускаюся по крутосхилі до води. Бачу Михлика з простягнутою рукою, крізь вітер чую його ласку, звернуту до телят, що вже на плоті, і він між ними, а ті видіння

на дорозі у розвилці не сходять з мене — чому це Прокіп зійшов з очей, так і не перегукавши до себе Михлика? То я, мабуть, не зумів його, Михлина, передивитися (ми малими грали в таку гру — хто кого передивиться: хто перший мигне очима, той програв) і тепер чомусь без нього затривожився — ішов сюди ради нього, з Михликом стільки перебалакавши, щоб розпитати, чи було таке, як мені виділось.

Я знову запізнився, як і щоразу, як і все життя. Надто вже помалу поспішаю. Довго думаю, ще довше сумніваюся. І навіть соромлюся свого розуму, своїх сумнівів, всього себе, що й помалу поспішаю. Запевно, аж фанатично надіюся, непросвіщенний мудрагельством світу зовсім іншого, що настане ще й за мене, скоросмертного, таке диво дивне — самі покличуть наперед, посадять збоку, може, й за високий стіл, щоб дописати в урочисті списки, бодай хоч по алфавіту. А в супровід похвалять за благородство, за терпіння, а то й за стид, який поки що не дає лиш дихати, що дурні та всяка інша шушваль у наростаючім ітозі не ждуть такого та з усіх ніг спішать, аж козинці в ногах потріскують. Натовпом товпляться, як зголоднілі гризуни.

Слабкі на втори та ласі до похвал й причету відмовляються заради титулу й норісті од найсвятішого — од віри й товариства, як я, приміром, знаю геть очевидний приклад, якого страшусь нагадувати й сам собі, не те щоб людям переназувать, хоч сталась та ганьба, сказати б, явна зрада ще в п'яні роки «п'ятиразового героя». І живим був Тютюнник Григір, унрвінська честь наша, на довічні поминки всьому миру кажучи, а нам, зрадливим, в науку, бо він таки за духом Кобзар (я вже пояснював тобі, милий читальнику, ще як було в нас свято останнього мливв чи трохи згодом,— як збирали люди поруки для батька, для нашого батька, що посуляли, я сам у Воїнському чув, кобзарем називали добру, смілиbу людину, як і за вольностей запорізьких козаків, котра вміла складати думи, пісні, перекази чи казку)... Та цур йому! Навіщо нам гірноти поминать? Переливать з пустого в порожнє, як їх не меншає, як їх творці живуть. Живуть, як омела. Цвітуть на гідропоні... І, якщо тому правда, ніяк і досі нами не натляться,— груш би ви давучких понаїдались!

«Розказав би своє горе, та нікому, та нікому». («В кутку стоять прихилені бандури — соромлюся чомусь, мов самозванства, котрусь до рук узяти та заграть хоча б на приструнках»).

Доки стояв сей чоловік до мене спиною і трохи збоку, не могло й подуматись, що се він, анцихрист його взнає, Панько Полбог. Такий набритий, такий напахчений, при галстуці, в празникових на підтяжках штанях і розмірковує на високі політичні теми. Привітався до мене, правда, першим («Здоров, здоров, як не шуткуєш»). Походжаючи по березі, немов по сцені, говорив якимсь таким тоном з вивагом, нібй я в нього батька вкрав, не він у мене. Я хотів про це Панькові нагадати, але стримався. І добре, що так зробив. Бо тоді б довелося згадувати батькове ім'я, боронити родову нашу окраїнцівську гідність, а це перед такими для нас, окраїнців, вважається принизливо й не спосіб, як нібито випрошувать у ворога смирення («Тяжко, важко по світу нудитись із срамотнім тавром на чолі, а ще тяжче на брата дивитись, як бідує на власній землі, як принизивсь у рабській понорі»).

«Ото такі настали письмаки байдужі та смиренні, самі собі не завжди зрозумілі: у нього слово віднімають, а він мовчить, мов так і треба. У мене батька викрадають, а я з молитвами до неба... Якби ото, не кажучи ні слова, ні півслова, та гилонув між вуха зрязу, хоч би й не плюнувши в кулак, поки ще в серці було гнівно,— нехай пустило б, стерво, слину, і не стояло б, сморідне, оце з-під вітру, щоб я й не слухав, що воно бвзінає».

«Ти, мабуть, теж до нього? — вказав очима Панько на ближній острівок, де Прокіп з пастухами городять од негоди навіс, забивають в рядок високе, як рибальські підтичі, кілля.— Мене готують до прийому, а він карьожиться, лічность проявляє: не дам, мовляв, рекомендації. Гервсько обіцяє, а він... Йому кажеться, що це в принципі согласовано з районом, я сам днями заходив до першого, балакав, як оце б з тобою, і все

нормально, честь честю... спасибі, каже, товаришу Полбог, за вірну службу, за цінні підказки й допомогу — так і синові своєму передайте, як будете в Жужманівці,— Павлушкові Полбожекку, справкий, мовляв, толковий, справний. І ловець хоч куди. Твій, каже, челядинець, тобто моя, сказати б, жирова дитина, великого стоїть. Що верко, то верко: у ловлі, приміром, болотяких тхорів, сказати б по-научному — ондатрів, Йосько мастак, другого ікшого ке підставляй: опит — велікоє дєло, так би мовити, в вишестоящих органах. Мій Йосько... ні таки — мій Павлушко, то її, зачухелі чорноробочій, хотілося назвати Йоськом... він багатьом поміг і помагає... Сам дере, сам чинить. Розпиначок у кього штук тридцять, капкаків не зкаю й скільки... А найкращий спосіб — ятері з м'якого дроту: не прогризають вічок, не вириваються. Хоч і десять в однім кулику — усі твої. Воко смотря иащо людині треба: на шапку, на комір чи на рукавиці... Витягаєш з кулика по одній і замашкеньким оцупком тільки хрусь, хрусь... по голові, конешко, і без промаху, бо кусається, якщо за голу руку, тіло інтелігекта не видержує...»

«А ти кажеш, вопрос не в тому, щоб наладнти лічні контакти з должкостями. Життя — це штука, яка движеться і ке движеться, як у «Підмосковких вечорах», будемо казати, як воно є, товариші. Всі ми люди рівкі, поскольку однакові, як ка одик копил шиті, і стимул, як я розумію, в нас один: хочеться їсти, аж очі злипаються, треба робити, бо зад голий. І ворожа агітація та пропаганда, котра находить ка нас з капіталістичких загниваючих кіл і забиває нам баки, що ми ке бачимо, куди іти, а також про імперію зла та насилля кад правами чоловіка, не видержує ні критики, ні самокритики. Ні в городському, ні в селянському вопросі, скажи, товариш Окраїкець, верко я думаю? Хіба каша рідна мати вже й кози ке стоїть. Вопрос вопросів, як учать кас вишестоячі органи,— во что би то не стало кайти своє місце з пользою, і житимеш приліваючи... а не карьожиться своєю лічностю, як той Прокіп, товаришу Окраїнець, хоч і ти не всігда верно дивишся на ситуацію. Бо хто тобі не дає правильно жить в самостійкості й любові до нашої генеральної лінії нащот дружби народів, а також ходити в ондатровій шапці чи купатися в молоці, як це звик робити одик отвєтственкий товариш, колись мужицький чоловік, будемо казати, як воко є, товариші, хоч тій колгоспниці, операторові машинного доїнкя треба було помовчати, поки виясниввся вопрос, чи таки спеціалько од її групи постачалось молоко для купання одного отвєтственного товариша, чи з групи ікших жироодикиць. А мораль про честь і совість, як ти одстоюєш, не в кожній ситуації виручає».

«Хіба, товариш Окраїнець, в цьому вопрос чи суть вопроса, хто в чому купається, як це, приміром, дорікав Гераськові свою обиду ка власть Митько Михлик, на нашу бідність нащот ночов для купання на селі, не подумавши своєю головою, що всього заразом не ухватиш, всі в молоко ке поліземо... треба ж понімать отвєтствєнность мужицького товариша і повку безотвєтствєнность Митька Михлика».

«Зовсім друге діло, якщо бик ке покосив, то гуси покусають. Один Йосько, як би не старався, всіх бажаючих ондатрами не нятлить — почалося ремство кижестоячих, безсозкательке вимогательство, аж до сумнівів иащот мого прийому. В той же час усім таким відомо, що ка шапку номер п'ятдесят три, як для иашого первого, йде всього три шкурки без обрізок, а лучаються голови, Йосько не дасть збрехати, завбільшки як довбня вільхова... шістьма старими ондатрами не накриєш, хоч це, скажімо, теж мєлоч, якщо брати на порівняння з суцільною підбивкою тими ж таки старими ондатрами шкіряне пальто на имениин розміром п'ятдесят шість з походом ка солідкість живота, як у нашого, приміром... при чому тут лічность, скажи, будь ласка, коли ми з дитикою, моїм жироаим Павлушком, шість день без вихідного з болота з жужмаивського, що вниз од Шапаркі, і їсти ке вилазили. Права рука мліла, два оцупки міняв хрускати (конешко ж, по голові), а вони ще й кусаються, зарази,— все робилося спішко, бо сказали обідрати й чинбарити достроково, за те вам даємо плату капеepд. Плата — діло кіжке... Берк, берк, моаляя,

товаришу Полбог, не стидайся, ресурси найдуться і таке інше приказують та хвалять — розхвалюють на всі боки, а я — ні. Бо що для мене шістдесят чотири ондатри, коли Йосько токовим з милості не самого Гераська — рекомендації для прийому даром теж не роздаються. Вопрос у тому, щоб триматися їхнього гурту, правильно я кажу, товаришу Окраїнець? Ти згадай наше дитинство — у чого ми тоді грали? У платочка, у свинки, у попіканки, у квача, у довгої лози, у жмурки... всі вони чогось ачать? Тримайся гурту... («Тримайся віри, за яку дають посади»).»

«Думаєш, я не казав Юльці Зажигалці? Одверто в очі казав: ти за платою не тягнись. Бувши винним, треба буть і платним. Як не сим, то тим, а платися... Як переночувала в жолобі якийсь там раз з його шофером, так уже можеш викривать історію нашого, приміром, райкому?.. Балакать де попало, між людьми про те молоко для купання та й про шофера, в якого буцімто руки холодні як крига, а живіт як бордюх?.. Нащо тобі викривать його негативні вопроси? Що ти собі в голову взяла: ходити в маяках з преміями, надушеною «красними маками», настроєною до жизні чи бути підміною дояркою, якщо на цьому кінчиться піднятий вопрос нащот того, що Юлька перестала душитися і вже зранку чуть од неї брагу («Адже ж пан не шкодує сіна своїм волам, що й брагою їх поїть»)».

«Тебе прийняли? Прийняли за це діло. Ну й мовчок, що тато розбив горщок, мама розбила два, та ніхто не зна... Тепер, Юлько, в сторону з дурного дива. Санітарна служба виявила в твоїй групі бруцельозні шкоди для людського організму, який привик купатися в лікарственім молоці з підмішкою відомих лубенських трав. Кращі тепер показники і свіжі для людського організму в недавньої десятикласниці Катьки, бо в цім ділі, як сказано ще за Мамая, не всі сплять, що хроплять, лиш декотрі. І Даньковi Палажчиному нема чого в те діло рипатись, хоч би й під заступництвом народного контролю, бо в нас народ і партія єдині, куди не крути. А Катьку за кращі показники вже готують до прийому — бачила ти, Юлько Зажигалко, інструктора по нашій зоні? Перед вечором ходив понад затокою? Ото він... готовитиме Катьку. Просив моєї моторки на врем'я, а я возразив йому вопросом, що наші дівчата не дуже кріпко стережуться чужих чоловіків — вечорами, бачу, ходять хто з ким попало. Тепер села такі, що своїх людей менше, ніж чужих. Під гайком у городі в нас прибалки неглибокі. Воду в морі смикнули — дивлюсь, хтось ходить у білому. Наблизився, а воно лелеки бродять і щось дістають дзьобами. Туди, а там риба. А я вже подумав на Катьку — наші городи туляться. Якщо з ким другим стрічається, то буде що сказать інструкторові, бо мені й самому до нього треба нащот правильної автобіографії — ти не поміг би її составити? За платою діло не стане, хоч грошима, хоч натурою... Такий, мовляв, і такий, там-то й там-то народжений, співчуваючий, яскравий активіст тридцятих-сорокових годов, готовий до прийому».

«Я возразив інструкторові нащот моторки, щоб не вплутувати себе в не своє дело, бо ми близькі сусіди, бо без човна не дістанеш соломини, як вона ловиться, аж у тогобіцьких черкаських водах — це як пливти через Ворочок попід жовнинською кручею і туди далі за Бужин, всього, може, кілометрів двадцять набереться в одну тільки сторону. А вручення коли буде — спитай мене. Своє діло ми зробили розміром п'ятдесят шість з походом на солідність живота, а то вже діло райкому, кого кликати на іменини і як робить, щоб виходило сюрпризом, конешно, для первого, бо інакше який інтерес казати відверто: нате ось вам шкіряне пальто з ондатрячою підбивкою на многії літа. Ну, ще будуть, конешно, подарки од передових колгоспів і радгоспів, бо сказано ще за Мамая: якщо вже ти кінь, то краще пропасти в дорозі, ніж здохнуть в конюшні. Величатимуть, конешно, первого і письмаки з газети («Розумна жінка завжди скаже, що її чоловік найкращий»). Все, як той казав, зробиться одноголосно. Доставиться тобто додому з перевиконанням. Кожному в руки ситуація і немалий інтерес підкупиться без потері: всі затрати на приношення, як я тобі цього ще не сказав, списувати на культфонди потерпілого колгоспу чи радгоспу: на прапори к жовтневим празникам, на червону матерію, на

оббивку трибун і застеляння столів для почесної президії, на плакати з лозунгами «Вперьод до комунізму» і всяку показову рекламу, тобто як це чітко зроблено з грошовими витратами на шкіряне пальто з відомою ондатровою підбивкою для відомого товарища Кашника і всякі інші дубльонки з овечої шкіри хутром до тіла, купаного, приміром, в підігрітому молоці з домішками відомих лубенських лікарствених трав».

«Зостаються сольні й групові розваги, без яких, що не говори, ми просто не можемо продвигатися. Жінки, конешно, всім треба як матер'ял першої необхідності, без дефіциту й по первій категорії для ніжності й для ласки. Будуть і музики, якщо Йон Бесараба передуріє і підлагодить баси своєї хромки («Ой ти, полько, ти весела, бери торбу, йди на села»)».

Я стримую себе, осквернений почутим, стидаюся до гніву, що дозволяю слухати брутальність, а Панько походжає побідоносно по березі і, поправляючи галстук, раз по раз повторюючи свою готовність до прийому («Все согласовано в райкомі»), не збирається, як видно, зупинятися. Навпаки. Розсусолює свої верзоти — не зупиниш. Відчуваючи мою слаботу, жене нахвалки спочатку на Данька Палажчиного, якому «цей номер так не пройде», озираючись про всяк випадок, чи не видно кого з їхньої молодої братії, яка, спасибі їй, не питаючи полбогів, відважно «рипається» в їхні тайні конури. Обіцяє ще раз поговорити «де треба, куди тобі, товаришу Окраїнець, не має доступу», про мого батька, щоб вивести його «з-під підозрєній і нагляду», дати йому «возможность зробити в Притулівці музей і таке інше», якщо ти, товаришу Окраїнець, перестанеш піддержувати людські балачки і всякі твкі чутки, буцімто його, «ти сам знаєш чия», дочка сидить в школі на «отдєльній, скажімо, як на ленінській парті. Має окрему шафу для одягу, ложку-миску для їди в харчевні... і всяке інше задоволення, аж до туалета й нужника — треба понімать основний наш принцип, що всі разом у молоко не полізимо, бо Юлька Зажигалка різко попизнла, а Катьку готовлять до прийому». («Ану дивись, в чому сьогодні Байдужиха — в зелених квітках плаття чи в червоних?» — «В червоних». — «Значить, їхатиме для розваги на їхній острів... То така, що вдень і вночі готова взяти пелену в зуби і гасати їм на догоду... Соромно й признатися — кажуть, з кременчуцькими повійницями злигалась»).

«Скажу пару слів нащот твого батька, якщо він сам собі зіб'є свою уроджену пиху, тобто українську любов до України і нашого Посулля в отдєльності. Проявить видержку у висказуваннях і явиться на відомі тобі гульбища до острівних отвєтствєнних людей при хорошому настроєнії, щоб видати два-три смішних моменти з свого життя, а ще краще, якби дав на масу хоч один розвлікатєльний померок,— він мастак і на підсмішку, і заспівать, і в козацьких танцях замість нього нікого й з молодих не підставляй, хіба що Лядовського, поки був парубком... анекдотів, може, тюремних з парочку — вопрос його буде там же знято і виведено з-під подозрєній як возможного севеушника чи обикновенного супостата... Життя — хитра штука, товаришу Окраїнець. Проповідуй сам себе, як папа римський, вздовж і впоперек — дивись, опинишся хоч коло раю, а все-таки не в пеклі... Підкажи Лядовському, він, як нам звісно, Окраїнців шанує,— нехай там дуже не карьожиться, хоч діло вже й согласовано... Знаєш, чого здуріла Варя Кітькіть, його буцімто наречена-попівна? «Кітькіть» — то її бувша прозиванка, а сама вона, діло звісне, дочка морозівського, може, чигирин-дібровського батюшки Антоновського, забув, як його звуть. І її теж не знаю — чи Варя, чи Льоля...»

Помітивши, що пліт ось-ось має відчалити од острівця, бо хлопці-пастухи взялись за опачиння, а Прокіп Власович скидав черевики сидячи, щоб підбрести до глибшого, до плоту, я глупим викриком («Стій, стерво плішивє!») зупиняю Панька, вчасно подумавши, що ця нахаба навмисне згадала цей жахливий випадок про Варю Кітькіть, щоб розповісти його при Лядовському, розрвнивши йому серце. Затинаючись, я сам собі переказую голосно, щоб забити Панька, одну щемливу, передсмертну баєчку великого Сократа.

«Чи давно було, чи недавно, а тільки злодії найбільшої в світі держави, коли вже добре розбагатіли, вирішили владнати своє життя. Вони переловили бідняків, зігнали їх на площу і сказали: «Руки вгору! Ми бажаємо вам добра. Ми не відберемо в вас ні лопат, ні кайл, ні сокир, ні торбин із об'їдками, ні ваших драних вошивих сорочок, ні ваших халуп з дірявими покрівлями. Ви вільні (Руки вгору!). Вільні жити, як вам заманеться, вільні натоптувати капшук, пиячити, танцювати, плодитись і вмирати. А ми вас навчатимемо істини! Ми дамо вам багату уяву й чутливе серце; ми дамо вам безсмертну душу. Хто прагне слави — хай прославляється, як уміє: пише вірші чи там клепає теорії. Правити будете ви! Ми вами тільки командуватимемо. Ми стоятимемо на сторожі вашого життя, вашої честі й вашого майна,— одне слово, на сторожі вашої свободи. Ви будете працювати: займатиметеся чим хочете, де хочете і коли хочете. Ми вам даватимемо роботу — як тільки ви її знайдете,— а ви віддаватимете нам свою працю. А щоб вам не здавалося, ніби ми поводимося з вами несправедливо, ми оплачуватимемо державі, тобто нам самим, усе те, що ви створите своєю працею!

І над вами, і над нами будуть ті самі боги. Вони велітимуть вам працювати й не їсти, а нам сидіти й їсти. І над вами, і над нами будуть ті самі закони: ми вам їх даватимемо, а ви голосуватимете за них як парламентарії і застосовуватимете проти себе як судді. А щоб з інших континентів і морів не налітали пірати й злодюги та не віднімали у вас ваше мізерне майно, не забирали вас, ваших жінок і дітей у рабство, ми вас озброюватимемо й навчатимемо воювати, щоб ви могли захищать своїх богів, самих себе і нас, тобто вітчизну. Вам належить гинути, нам — жити. А оскільки ви самі не здатні будете зрозуміти власні інтереси, щоб захистити себе, ми примусимо вас до цього силоміць. (Руки вгору!) Єдине ми вам забороняємо: красти одне в одного. Бо інакше ви можете красти і в нас.

І таким чином народ вільно працюватиме і вільно мислитиме. І радісно співав по шинках, як дрозд на гілці (у клітці!). А його рятівники вилежувались горілиць по теплих палацах узимку та під квітучими деревами влітку і цілий гурт гарненьких жіночок ськав у них на потилиці й лоскотав за вухами (добре збуджує!). І добробут рятівників був могутністю вітчизни, а їхнє нахабство — спокутою. І якщо народ, утративши терпіння, іноді проганяв їх геть, то відразу ж шукав інших, які могли б так само його обдирати: він уже не міг ні жити, ні мислити без «рятівників».

Смієтеся, о мужі афінські? Що ж, воно й недарма. Такої дивної держави ніколи й не було й ніколи не буде! Це, як бачите, лише баєчка. Але ж ви зараз запитаєте: яка мораль? Де ж мені її взяти?.. Та ось що я вам скажу: «Горе тому громадянинові, який, дійшовши до відчаю, покладається на милість божу й на закони злодюг: він сам себе перетворює на раба».

Цією баєчкою, своїм глупим криком я таки перебив Панька Полбога. Здалось мені. Здалось мені, що зовсім заглушив його бридкі верзоти. Може, навіть прислухався до Сократової баєчки, хоч мене це нітрохи ні звеселило, ні заспокоїло. Навпаки. Осквернений своєю ж слаботою перед таким ось «рятівником», я лиш відвернувся геть і, щоб якось та приховати свою нервозну роздратованість, щось заспівав, звмугикав.

«А він мене забиває: доки його згадувать? Колись було, колись було... Ні, ти скажи, доки його забувать?.. Мені без пам'яті жити стидно. На весь світ стидно за Михайла за Мегу, жив на нашім кутку, любив помірно випити, пошуткувать. Після храму в Магдівці присинилося йому, що Сталін сидить... на стовпі. Подрався чоловік до вождя чи то вже цілуватись, чи просто побалакать — хіба знаєш, що сонній людині схочеться... Не витерпів, розказав комусь, а той ще комусь... Підшили Мезі політику: ліз, мовляв, «рідного батька» оскверняти, бо штани, як виявили в сонного, були незастебнуті... Застебнули Мегу хтозна-куди й по цей день...»

«А ті, що об'явилися в морі,— острівні люди,— гадаєш, кращі за Полбога, якщо вони зовсім одсахнулися од простяків, якщо на них ні суду

народного, ні права? Самі себе вибирають, самі себе нагороджують, як у тій дивній баєчці. Ми їх годуємо де найкращим, а вони й за вухом нас не ведуть... Ми в них ще й попоკландаємо своє добро, поки змилосердяться на похід подати, мов тим колядникам («Вихопив гроші в нього з рук та й заховав. Давай вони його кландать, щоб оддав»)».

«Де щодня святкують, там нема ніколи свята».

«Те острівне полюддя виникло поперва на Галицькім острові. Од голодовки й до самої війни там був дитбудинок у колишнім панськім домі. Твій рідний дядько Дмитро Окраїнець в ньому теж рятувався — Ілько Петроградець з Більшовиком одвозили... Отам вони й жирували... об'їдались, обпивались — керівна сила! Не всі до них допускались (Данило Баглаєнко, стидно сказати, син отакого більшовицького батька, отакого радянського Федора Баглая, а до них перекинувся і, як районний ветлікар, м'ясо з білих — тільки білих! — індиків в живому виді постачав). Допускалось до них спочатку тільки торгашество. Медицина вже потім. Як трапилося, що один знайомий ревізор з Києва на очах захлинувся — водою чи горілкою. Таки горілкою, бо викачували. І немвла, видно, особа, якщо в Городище моментально прилетів літак-самольот, хоч той великий чоловік таки не видержав... А хто видержав, то вже туди після того ніхто ні разу не наявлявся — хто через гидку приміту з тим київським чоловіком, а хто не наявлявся з остраху, бо молоді тамтешні пастухи порозковирювали в тому запустілому домі всі знані гадючники — вельми гаддя жалило скотину. А після того розлізлося нібито по трясовинах та болітцях — я чув таке на зборах... Воно й збори тоді були, вважай, найняті: правління колгоспу не вступає в наші інтереси, ото тобі й збори. Найняті плещуть у долоні, а на вольних людей шикають, хто б то тільки словом заїкнувся на неправду («Надувсь наш пан Забрьоха, мов індик, і став шикати, щоб усі замовкли»)».

«На тих же зборах і про дочку попа Антоновського пробалакали. Вперше, либонь, після переселення. Правда, Прокопа не згадували, хоч багатьом мокловодівським притулівцям добре та гаразд відомо, що попівна була до останнього в любові з Більшовиком. Люди ніяк не доб'ються,— вже й мерти почали, хто об тім знає,— куди ж бо поділася, куди ж бо зникла так безслідно Соня чи Льоля Антоновська. Хоч воно й ті праві, хто вірить, що людина в світі як голка в сіні. Потроху, потроху й прояснюється... Є таке, що й на правду схоже. А точно ніхто й нічого не доказує про її долю невдашню. Все на Прокопові лежить як провина, що не зумів тобто доглянути. Все воювався по-доброму то з Машталіром Саньком, то з Полбогом Паньком. Думалося, що своїм благородством весь світ переінакшить на лучче. А вони не кривщали... а вони й такі для диктатури годилися-розвивалися — хіба насильники питаються про честь?.. То їхня шатія, то вони зацькували і твого батька, і мою Марушку, і Тихона Шульгу з дочкою, і Прокопову Соню... Хіба забулося, як Гераско ще тоді звіром товпився, дурним Савусом підпирався та все активничав своїм розбоєм, щоб пройти в партію? Люди все знають, тільки не всі сміливі проти них сказать. Ще й тепер помовчують. («Якби ж то я все в помці держала! А то воно мені чи нужне, чи не нужне, то й забулось»). Воно якби не одна для людей партія — хоч дві, так я собі й тобі толкую. А чого дві — скажу, як не один тобі скаже: будуємо соціалізм — нехай буде соціалістична; йдемо за мрією до комуни — нехай буде й така, комуністична. Одна одній не супротивить і на демократію посодійствує. Ти ж диви, яке тепер у партії розпутство! У нас на пошті окизався Яшко Культій. Матюкливий до краю чоловік. Сидить за бар'єром і, випивши, скузується з бабами аж до гидкої лайки... Як тобі не стидно, як тобі не бридно, Яшко!.. — не стерпілось одній там жінці. Оглянися, он на стіні за тобою твоя ж ікона висить... А Яшко: за ту ікону, як привозили з району, мені ще й п'ятнадцять рублів давали. Так я їх уже давно пропив к такій матері...

На пошті, знаєш, яка ікона висить на стіні в бідненьких темно-коричневих рамцях? «Тут працює колектив комуністичної праці»... Кому

ж тоді хрестктхся ка ту ікоку? Хто ж нам повірить, що мк справедливі, яккх світ ке знав і ке бачив?.. Не кажи, що це случай, ие кажк... Цього «отдєльиого случая» хваткть, щоб в усіх церивах дзвониклося... Підожди лкшеиь. Я тобі ось про все, що зиаю, розкажу... Тк ходк в обід ка вкгіи. Або ив иолгоспиі збори...»

Пліт до берега ие пркставав, бо тут воио затока і мілко. Двоє кестаркх перевізиккiв иипули опачиния за огорожу і вкбрели иа сухе. Гуртом перепхали пліт иа глнбше, до примістків, і заходилкся ловкть солом'яних, тобто худеиькких, иебрккклквкх телят, що годуються переважко соломою.

Яи мовкться, з першої спроби мені дався до руи солом'яиий бузівочок чорио-рябої, ие иашої масті. Тепер я легко, яи смириу дитику, тркмаю своє телятио за шкю, чеиаючи иа чергу звестк його на плавучу переправу і чомусь тремчу, вчуваючи в иьому те саме, що і в собі, тепло життя, його безперервну силу, ику люди давко иазввли душею. У зволожених, гарио опушеиих віями очах телятиа я ие иабачив доброго почуття до себе, мовбкто я йому, дуриеиькому, й ке бажаю смачиої паші, волького жкття иа тому иезалюдиеному острові, а лкш аідпихаю од себе, яи од берега, аби здкхаткся лншкьої халепк. Добре, якщо таи, а не якось страшкіше подумало про меие телятио — здихатися лкшкьої халепк. Воио, вкросле без материкської ласки, ка проккзливкх фермівськиих протягах і иадголодь, має право й цього разу ие довіритися людиикі, і я иа иього иітрохк ке в обкді, бо зиаю, що шлю його цим переаозом в його стихію, иа природиі травк, ка його бодай коротку розкіш, щоб капасло собі хоч яиого тоненького жириу ка предовгу иолгоспиу зимівлю.

Прокіп Власович за цкм разом ке пркїхав, а Мктьио Мкхлии уже сидить на чистекькому і вже иомусь иріпио доріиає: «Здкрали з мужкків послідкє, корчувалк їх, мов дерезу, зводили зо світу, що не иаходили собі місця, бідиі, а яи дожили до сухого лому — зиову дядько виием. Зкову до иього підсоиирюються, беруться за милосердиих опіиуиів, иіби таи за иих дбають. Зиову од верховодів иема спасіиия. Повсідалися, здається, иа кожиій твоїй паииутій жклі та все коськають, та все припасовують иову упряж, щоб де́ржава (Михлик усвідомлеко таи вкмовляє — з каголосом ка «е», бо вважає, що саме таи правильно: де́ржава, вкладаючк в иього свій, иародкий смисл в розуміккі «трнвкість, міцнота»)— щоб де́ржава розживалася, міциіла, а иоло иеї й ти, дядьку («Нема соломі де́ржави доброї, тим і сунеться з даху: треба по иряях пркту́жкки класти»).

Це в Митька ке од серця ка владу, а от дуркиих владиииів — ніиоли, мабуть, їх ке пережквеш, ие позбудешся. То віи їх иа християисьиу віру вихрещує — своїх, персоиальких, своїх иpовососких воріжекьків («Вокк иа тебе ворогують, я буду ворог їм заклятий»), яккх іноді ні в лице, кі ка ймення не бачкв, не знає, але які дошиуляють ие тільии иамозоленому Мкхлкку. А тоді, мов сокце з-за хмарк, шірить зуби, посміхається тобто.

«Що новекьие? Впіймали голеиьие. Одягли в штаичата і пустили поміж дівчата... Ми замолоду иебагато зкали, а більше вміли. То що воно иращє: зиатк чи вміти?.. Тк ще мало зиаєш, яке воко було иевміле — Гераськ, а задьоркєте, що й тепер лізе до всього в вічі, як оса дратоваиа... Артільці з Ямиица — оце ми скдкмо якраз иад тією иотловиною, де був оиошився «Нкзовик» иа дваиадцять робочкх сімей з Тихоиом Шульгою триадцятим... артільців, иажу, і сезоииих иосарів з Ямиица мовбкто й ке відпихалк од берега, яи оце ми иолгоспівських телят, і відпихали... иабридаииям та агітаціимк з пристрастієм: ие любиш, мовляв, совіцької власті — таи і скажи, а ми запишемо иуди слід, щоб зиать, иуди тебе правити, на якій правилці, вправо чи вліво — таи і скажк, а ие Запорозьку Січ з себе строїш. Не один уже построїв: в узголов'ї — шкрока, для кіг — вузекька, а зверху — горбата. Вибирай з двох одно: або — або... Наше діло малiнькe: ще раз заєрепенкшся проти совіцьиої власті — пеияй иа себе, а не ка сплошиу колеитивізацію... («Коли чоловіка жалять оси, він тікає до водк»)».

«Тебе я ще зкайду!..» — прозвучав, яи з бочии, десь за спииою позабутки иами Пакько. І коли я оглякувсь ка голос, вік, сходячи з берега,

як зі сцени, по якій походжав, якось нібито невпевнено, але й з похвалкою добавив своє неоднозначне: «товаришу Окраїнець». Митько од раптовості знітився на якусь мить — не так од несподіваного голосу, як од відчуття в ньому якоїсь погрози на мою адресу... На адресу, либонь, всього, як тепер розумію, нашого роду Окраїнців, завжди незручних для Полбогів своєю людською гідністю. Хотів, бідак, щось кинути Панькові насупроти, а сказав, а сказав, що йому в голові склалося: «Гай-гай! Кому ми віддалися?! Та воно ж що те, що те — мужського роду не варте!.. Готового борщу не вміє засмажити, не то щоб владу повести...»

«Бував же Гераська (і неоднократно, скажемо для враження) самозваною владою над сезонними, приміром, косарями з артілі «Низовик»? Бував. Ходив коло них збоку з куценьким ремінним батіжком? Ходив. Ще й ляскав ним по хромових халявах не своїх чобіт, яких заради більшої важності не скидав і в косовицю. Поспитай у нього, він і зараз не одкажеться, бо сам на людях хвастав під лавкою, як Тихона Шульгу, свого, прецінь, сподіваного тестя, нагодував, голодного, з-під квочки розбовтками... вареними розбовтками. Діло було під шабаш. Жужманівські клітки вже лежали в покосах. Трави скошено, як під бритву. З ручок вертаючи, косарі позбивали де яка не була найменша гривка — гони плату, хазяїне!.. А хазяїн тим часом пасе оком, ніяк не діждеться підмовленого Савуса...»

«Ні, він не посміє проти гурту нахабнти, хоч і поводиться, як з підданими. Довго в'ялозить зав'язку біля мішечка з хлібом, обтирає ніж об нього на обидва боки — тепер подає кожному ви́давцем: скосив норму з лишком — ціла пайка хліба, не скосив півдесятини — одрізає влада скибку лишнього через усю хлібину. А якщо ручка вузька і не як під бритву, як у Тихона Шульги, чоловік з пухлими ногами,— тому зовсім нема хліба,— так велить закон Гераська. Сьорбай житню затірку без засмажки і кажи «спасибі», що тебе взагалі на «хозуборку» взяли, що ти можеш навіть не вмерти з голоду, саботажник ти отакий, опортуніст, правотроцькістський елемент і буржуазний націоналіст, севеушник уроджений і таке інше в наростаючім ітозі, виходячи з дрібновласницької психології в момент наростаючої класової боротьби, якої не зупинити, як закону нашої природи, аж до повного винищення масових лічностей,— аж на ньому захлинається Гераська, щоб відсапнути, набратись енергії для ще вітіюватішої тиради, якої, звичайно ж, ніхто з артільців не розумів, а отже, страшився її незбагненної таємничості, як і постаті проголосителя».

«Лякає людей отакими верзотами, а сам косить оком, чи не вигулькнув з-за кручі його кінь, а на ньому Савус, ще вчора звечора посланий в Головківку буцімто на вечорниці, а насправді умисно красти, умикати «жону не по любові», дівку красну Тетяну Шульгівну,— кращої нагоди, либонь, не складеться: Тихін пухлий, сусіди покуркулені, а мати давно в землі...»

«Тоді всі подумали, що задьор кінчився: Гераська підходить раз і вдруге до смутного Тихона, каже неголосно, торочить йому лагідно, без крику, як нібито умовляє взяти щось із його рук, а той чомусь відмікується. Тоді влада, всім на диво, бере його під руку, мов батька, і помалу заводить за той густий шелюговий кущ поминальний... Тихін все ще, видно, вагається, перехильцем визирає з-за куща до артільців, що вже переобідали, повкладали миски-ложки в косарівські торби, а мантачки (в нас казали — осьолки, ними, як і мантачками, направляли жало коси), а мантачки за пояс, бо будуть ще докошувати обіцяний Лядовському клинець біля Джонового бугра, відомого тим, що його не потопила найбільша повінь... і що якраз на ньому — рибалки з баркасів часто бачать — червоніє той шелюг ще й досі і своїм ростом нагадує й не дає забувати обдуреного в голодовку Тихона. Він таки повірив підступному Гераську, взяв ті варені розбовтки як гостинець і, безтямно голодний, наковтався їх, звичайно ж, тухлих, припиваючи водою з косарського котелка».

«Знайшовся Тихін аж якогось четвертого чи п'ятого дня недалеко од Джонового бугра в тому одязі, що й був, коли вони стояли, а потім сиділи біля Яцюкової ями, бездонним утвором природи з холоднющою до зашпорів водою. Його смерті ніхто не бачив, ніхто не доказує, коли вона настала. Лиш по тому, як було під ним пом'ято, як подерто благеньку сорочку, по вчепірених в піскувату землю пальцях обох тоненьких рук рибалки з того таки ж «Низовика», огляиувши отаку найду, здогадалися, що Тихін додому не ходив, як збирався, і вмирав трудно й насильственно, з великими муками».

«Обібрали артільці муравок на тілі, надзьобали пучками жменю крихот та лушпайок з варених розбовтків, щоб було що класти на груди покійника, та й понесли Шульгу Тихона в затаєній мовчанці на дірчастій, на тут же виплетеній лісі з червоного шелюгу у вічний затишок, до могили на високім Джоновім бугрі («Іди, прався на мене, куди знаєш, а вже по-твоєму ніде не буде,— це я тобі кажу, Гераськo, не Варка Віщунка з своєї тричі списаної поминальної граматки, як не піп, то в ризи не микайся... товаришу Окраїнець»)».

«Трохи перегодя люди пробалакали здогадкою, що, нажахані Гераськом отаким чином артільці, не справивши й Тихонових дев'ятин, як пожаром, вибралися потайки вночі на двох чи на трьох дубах з того Ямища й осіли, як дізнались Мокловоди знову ж таки перегодом,— осіли тайно на розкішному для вольних людей острові Качалі. Над самим лівим берегом Дніпра, в живих тоді хащобах, недалеко від Воїнського, Воїнців чи Воїнської Греблі, одного й того ж плавневого села з трьома такими назвами, похідними, скажемо для пам'яті, від назви давньоруського міста Воїнь, сторожа границь Київської держави».

Про те незагайне переселення «Низовика», як ніхто, знає Никифор Піщаний, тоді ще й не жонатий на Домасі, а вільний козак, що не витримав «сплошної колективізації», перебіг у саботажне Ямище, не втрапивши, як наш дідусь Лук'ян Побега, на саме в ті роки копаний «Біломор-канал».

«Наговорився, що й не здихнуся... Хоч би одно згадать та пом'януть щоб веселеньке, щоб забавне до реготу. Так ні ж, все обман та насильство... Я не знаю, чи тобі смішно з того, як Гераська застукали на воїнській свайбі, Марушка моя тоді дружкувала («Щука застукала в'юна в такім куточку, що не було куди йому тікати»). Ото так артільці з «Низовика» злякалися Гераська. Никифор першим заривав, а ще сім парубків йдуть за ним на піддержку. Воїнські мужики (до чого славне, войовнте браття!) суяули зразу одступаться: в нас так не робиться, щоб гуртом на одного,— гріх, бо не по-лицарському... свайбу, мовляв, переведете. Не дозволяємо, не треба... Воно й справді не треба гуртом на одного, поки люди не дізнаються, з якої речі та ще й на чужім подвір'ї,— не дозволяємо, не звичай гостя припирати. Тоді Никифор одкликав свайбового дружка, і довгенько шепотілися собі. А коли скінчили, дружко зиркнув очима, мов сипонув іскрами, в той бік, де прилип до стіни Гераськo Торбинка, сподіваючись, либонь, на нежданий прихід Савуса, а може, вибирав момент, щоб випрнснути з облоги артільців і чкурнути, як сірий, лозами. Вся посульська ближня сторона, звичайно, вже почула про таку Тихонову смерть — не всі лише вірили, що сталася вона в такий нечуваний спосіб. Бо таки немислимо й повірити, якщо не бачив на власні очі, на що здатне їхнє поріддя... («Ти звісен: чи й тепер є такі люди звірюваті, чи вже покультурнішали?»)»

«Никифор з хлопцями на врем'я послухались свайбового дружка, поки той сповнював звичай і, як домовились для порядку, випрошував дозвіл: «Старости й пани підстаро́сти! Благословіте молодих вивести з хати надвір погуляти». — «Благословляємо! Всі три рази благословляємо».

«Аж коли в хаті повільнішало, войовите браття отак ловко, що й для свайби не дуже взамітку, затирлувало Гераська з усіх боків, а Никифор підступає до нього, підходить усе смішком-ладком, а далі як ухватить та — брязь! у сіни... Смішком-ладком за ним із хати...»

«Як було поміж ними далі — самі перекази знають. Та ті, хто їх складав. Для втолення інтересу та щоб вільніш далося впомину, розповім я тобі один чи й другий».

«Ніхто, отже, не кинувся Гераськові на виручку, хоч і були свої, жужманівські. Не діждався помочі і од свого вірного полигача, бо Савус Борисенко сам опинився в залозі, коли, ще звечора посланий, повертався з Головиївки на коні, але без Шульгівни, як те велілося Торбининою, бо там лучилася своя подія. Тепер, застуканий у хаті, просився, вовкулака. Никифор і далі зариває. Та все смішком, та все ладком. А товариство знай жартує: якщо наше Ямище тобі за вольну Січ привиділось, то й ми до тебе, гидявий урвителю, сину ледачого поріддя неблагословенного, по-козацькому... Та як урепіжить його тим же куценьким батіжком ушестеро, та як урепіжить. Ще й питає: а що, вразливо? Вже й піймав його та й веде за руку, а Герасько все виривається од нього, все наче огинається. То знову його тим же ремінним батогом ушестеро... та все смішком, та все за козацьким звичаєм. Потім підвели до ослона та й ну грати «в заключонного», панський дур з чоловіка вибавляти — либонь, гарно спом'янули оту грану, коли штани й підштанники приспускаються, заднє місце на ослоні випинається... бо як зірвався, по-доброму та з миром пущений з ослона, то забув, де й двері, та на піч утрапив, небораки. Артільці, славні діти, як зарегочуть, як зареготять!.. Піддали Гераськові такого запалу, що той з розгону як гунув у запічне віконце головою, то так, натхненний, і понісся без задержки... заземлився в потухатніх лопухах, аж гупнуло. То артільці, славні діти, як зарегочуть, як зарегочуть — не встиг себе вчути, схопився та як устеле, сердешний, межею до Сули. Не вчуває з одуру, що й лутка з рамою на шиї, що й штани в руках, пристойно не підібрані. Плавати, правда, він уміє, бо в нас усі люди плавні. Через Сулу перехопився за кілька вимахів... Оце тобі один переказ, не зовсім, правда, повен... бо в нім пропущено той момент чи наслідок, що права щелепа в Гераська помітно звихнена...»

«Другий витікає з головиївського потасовища. Його вчинив Савус, як малося красти Шульгівну для Гераська. Звідти виникло про Варю Кітькіть, вельми схожу вродою на Соню чи Льолю Антоновську. Дасть бог нам дожити, то й про те дізнаємось. Ось би з Прокопом було благополучно. Він тобі нічого не казав? («Була звечора благополучна, а вночі і занедужала»). Не казав, то скаже. Бо тут не вмовчиш. Люди вже допитуються, правди вивіряють».

СПОЛОШНІ ГУКИ

«Що ж за гомін чудний ходить од краю до краю? Чи він що нам нагадує, чи що провіщає?»

Не запримітилось, відколи душі моїй чи крові причувається, як нібито хтось оклинає мене з тривогою. Раз по раз кличе та гукає з такого завдальшки, як он до тієї табурищенської греблі, що вже ось скільки — з двадцять років! — перепиняє Дніпро і до якої вдень і вночі сюди-туди ходить безпорадою збаламучений Вікентій, мовби йому завдано шукати забутий людьми шлях або спрямляти одного разу скривлену дорогу. Я дослухаюся до всіх тих безперервних гуків, але вчуваю не однаково й по-різному — значить, приходять вони до мого чуття з різних і віддалей, і простору, і часу. Не тільки од тієї табурищенської греблі-заглушки, а й з такої давнини, як дідусева Лук'янова біломор-канальська молодість чи батькове концтабірне поневіряння, або й ще з глибшої невідомості, звідки не допливають до нас ні звуки справжні, ні понебесні хмари. Як не стараюся перехопити інтуїтивно вчуване і зупинить, щоб зрозуміти цю на мене наслану хвилю сполошних гуків, аби перестало бути мені непевно й боязко од них і перед ними, вони ж, невидимі й незловлені, безперешкодно входять у мене і входять, творять свою нез'ясовану химеру. Шматують тіло й душу, втішно збиткуються над моїм безсиллям, а таїна їхнього

приходу безборонного острашує, мов той хижий сич, що внаднвся віщувать на нашій старій хаті («Бігме, знову біда в хату»).

Ця ніби не моя й моя тривога насторожує сумління, збиває всі інші думки з толку і чомусь опиняє мене, зневоленого, а якійсь не нашій стороні, серед чужих людей, на невідомих островах, де все зовсім не тане, щоб заспокоїтись, щоб дати лад думкам і почуттям, звільнитися від забобонної облоги. Так заморочливо зі мною вже бувало, та тільки в сні. Я тоді пронидаюся з дрожем, просто з постелі дивлюся у вікно, і всі страхи, що насннвалися, моментально зникали, а сни не справджувались — попробуйте, і ви переконаєтеся в достовірності цього народного повір'я.

Лише раз вікно мені не допомогло («Передсвітом приснився тобі сон, передсвітом і справдиться»). Не допомогло й вікно, бо тоді моє отаке саме терзаюче передчуття виявилось, мабуть, сильнішим за віковічне народне повір'я — це в той понеділок, коли передсвітом, вже ніби я не спав, приверзлося, що випав мій зуб мудрості і що рана кривавила і дуже боліла. Того дня чоловіки в Кутах заношували свої клітки, а Панько Полбог, луговий наглядач, злісно набрехав на мого батька Корнія і вписав його в блокнот якимсь там бродягам — вони вирядалися тоді по островах та луках. Тепер ми певне знаємо, що того записувача було прізвище П'ятаков, а другого якось подібно. Записав, кажу, якомусь-то збирачеві лікарських рослин у знані в передчас колгоспів севеушники, тобто, як розуміли це слово наші люди по простоті своїй, у великі й презавзяті патріоти, сиріч любителі неньки України, як їх часто підсміювали збоку. Записав свідомо, якщо це поняття хоч трішки тулиться до Панькової голови; записав, щоб помститися, бо перед тим одного разу батько не взяв його на роль у якійсь своїй виставі, де молодому, дорідному парубкові малося гарно й неоднократно співати українських народних пісень, танцювати хоч барнню, хоч гречаники, а Полбог, всім те відомо, від роду не має ні голосу, ні хисту, і це, видать, найдужче заїло його спесивість, спам'ятавши до цього ще й ту батькову смішну п'єсу, яку не раз виставляли в сільбуді, і в ній люди впізнавали Панька, «ледачого чванька», що пхався «в руководящу силу».

Так чи інак, але найбільша опаска брала кожного українця, кому хоч ненароком чи навіть жартома тулили слово «севеушник». Бо це означало, що тобі, хоч ти й не винен і приблизно в отакім кримінал, ніколи (та й нічим) не оправдатися перед диктатурним судом. Матимеш найтяжчу кару з приписом «український буржуазний націоналіст», варто десь вилантись добрим словом, що ти козак, нащадний січовик чи реєстровий, або наївно, наздогад будеш казати, що Україна почалася раніше й первою, ніж закоилася Москва. Що Петро Олексійович для українців не імператор і не цар; не Великий, зате справді Перший погромник запорозьких вольностей. Нищитель невинного козацтва в Переволочній — судіть, отже, властителі, правду історії і тих, хто її творив, а не людину сущу, котра наже тільки їй на спомин.

Не знаю, чи це забожена правда про мою матір Вустю, чи ні — одначе Панько Полбог, цей несосвітенний лайнян і шушваль, зовсім недавно, лиш позавчораша, як ми без нього переправляли телят колгоспівських на пашу (їх, виявляється, доглядає Людка, дочка Марфи Лічачки, дружина Васька плютівського) — лиш позавчораша твердив з божінням, при цьому вельми виламувався, як у нас кажуть, мов та суха нака на паличці. Хизувався в стилі Герасьна, випнуто походжаючи жевжиком, тонкою тростиною граючись, як той естрадник безголосий мікрофоном на прив'язі,— що моя матінка Вустя буцімто не раз прибігала до нього з Ліпоном ублагувати їх обох знайти того бродячого записувача (він на те врем'я перебрався через Сулу промишляти цим ділом на воїнських плавнях, що понад Глушцем) і закреслити в блокноті ім'я нашого батька — нехай, мовляв, Корнія судять, як усіх тоді бравих, лиш би не так, як севеушника, бий його нечиста сила тричі навхрест... («Її батько й мати, люде з дрібного духовенства, але... близькі до народу, не одірвані од національності, бо давно утямили це найдорожче право належності»).

Аж тепер я, мабуть, правильно здогадуюся, чому це нафранчений

Пакько мало ке під галстук та прийшов-яанася хаалитися саме сикоаі Коркія Окраїкця (а той перекаже безпркмінко батькоаі), що його, саме його, а ке тебе, ачитслю, сина коцтабірника, готують до прийому, лкш би згода Більшовика Лядоаського, а а районі асе вже «согласоаано» — так і перекажк Прокопоаі, бо я його, бачу, ке діждуся. А з тобою, товаришу Окраїнець, ми скоро побачимось... я сам тебе, як треба буде, знайду, ти вже, моаляа, давко для кас знайдекий, тобто підкáглядккй ще з того вкпадку, колк саме в таоєму класі чомусь ке вкдержала вже камк, людьмк радянськкмк, сукака мотузка, ка якій вксів портрет великого осковоположкика, людини іноземкого походження, і тепер ти й досі не знайшов, товаришу Окраїнець, паршиаого карбоааиця, зіслаашись иа голу сільраду, щоб купктк иекрихке скло і наново засклктк рамку, яка вже теж акдимо пошашлена, щоб повісити той портрет великого осковоположника ікоземкого походжеккя ка старому місці, тобто вгорі кад класкою дошкою, але ка цілком ковій мотузці, а ке ставлятк його в темкий куток коміркк, кудк зносять діти макулатуру, а вчктелі складають застарілі каочкі посібники.

Сумио Пакька слухатк, бркдко стає ка душі, що ти справді-таки у кього «в блоккоті», якщо він так кахабкть своїм, вже «согласоваким отим партійством». І якби не моя, вже набута стримакість та таерезість розуму, що треба скрізь і всюдк вкходить ка поступок з пізкакої пркчкни, пограа бк я з Паньком «у заключокного»... А атім... якщо ти, Пакьку, ке дуркий-дурисіськкий, як асяке диктатурстао, то поясннсь, од кого ти береш иа кіч аила, як той Гераська ружжо з голоаи, якщо обидва такі браа? Якщо ти зноау, бачу, мостишся паскудити, мов той шкідлиаий кіт у темному куточку («Гай-гай!.. Яка-то вже пткця, що саоє гкіздо паскудить»).

«На мене, чую, кажуть: дурний Панько, як диктатура, а я до грами пригадую, як приключилося з твоїм батьком Коркієм, випало з голоаи по отчестау... Тобі лучалися у лааушному хлібові якісь нез'їстіані мккрухи? Отак і з батьком — оказалось, що його лічпость з микрухами... з небажаними домішками тобто... Поможи нам Більшовпка вкоськатк, і я тобі видам забожеку правду — сама Варка Віщукка ке дасть збрехатк, бо варила тоді косарям жкткю затірку пополам з йоржами. Було це ка воїнську свайбу, як тобі зкайомий Никифор Піщаний з артільцями та лупклк, як скдорову козу, кумедкого Гераська, що і в капічне вікокце вискочкв з рамою... Ні, такк брешу, як диктатура, але каюсь... Воїнська свайба — це тоді, коли Христя Плютиха начисто перетанцювала самого Федора Баглая, батька Дакила Федороаича, районного ветлікаря, що злкгався з острiакими гуляками в ущерб сімейстау, жалілася мекі його Маруся, такк ж Маруся — забуваю людей, забуваю, але каюся... бо дуркого Панька туди не завжди допускають, щоб рядом з ними, за одким столом, як рівня,— постій, мовляа, Пакьку, коло човків, покк товаркш міліціонер поїсть чи кужду іншу спраакть та одпочине... кадійдеш, мовляв, потім. Тут усім хватить... Надійду ка вказаке врем'я, а ка столах одні з'їди. Все попереаертаио, розлито, змішано — асі ходячі пішли ка розвагу та забаау. Вони починаються з Надьки Байдужихи: танець з роздяганням до натількоro чи й далі — смотря на чому зупиниться музика...

Вазар большой,
Там народа много:
Руську бариню ведуть —
Дайте їй дорогу.
Ой, рай, рай, рай,
Рай-ра-ай-рай-рай-рай,
Руську бариню ведуть —
Дайте їй дорогу.

Ні, такк, товаркшу Окраїнець, таке хоч і «звккяк» у тебе просити, бо забрехаась Панько, як диктатура... Батька мк запксалк до блокнота з тим П'ятаком, ага, з П'ятакоаим, на колншній межі з Воїкськкм, де зачиналася Голоакіака, а ту передиеділю чи, мабуть, у суботу, як Сааус Борксеня

(«З наголосом на «я», будь ласка») та ходив нишком красти Тетяну Шульгівну Гераськові на жінку. А його там здавна шляхетні головківські парубки культурно спіймали, добре накібчили, надавали, сказати б, лупки та й потягли, стриноженого, волоком до діжки з водою заполіскувати... («Жінка пішла заполіскувати рядно, бо в болото трохи закалялось»)».

«Притягли, слухай, Савуса, та й ну грубо воспитувать для луччої, мовляв, стадії: притовкмачать на врем'я, мов ту курку, щоб не квоктала, та й попустять; притовкмачать та й попустять для луччої, мовляв, стадії — великий, кажуть, був інтерес з реготом. Савус пирхає за кожним разом, пускає бульбахи, аж захлинається, микає губами, щоб попроситися, а вража головківська парубота і собі зо сміху пирхає та притовкмачує, не дає слова сказати, поки всю воду з діжки Савусом вимочили, що вже голова не зарпнає, хоч як не ставлять сторчака, та й тоді ще не пускали для луччої стадії... Зачала вже парубків просити сама женщина, сказати б тобі, старчиха з малою дитиною чи поденниця, яку розсатанілий Савус кинувся душити буцімто з мужською целлю, коли та з укусами за пальці виривала в нього з рук вже було вхоплену за стан молоденьку Тетяну Шульгівну Гераськові на мовбито незаконну жінку, поки її батько Тихінудівець не був удома, бо пішов — тут недалеко, через Сулу,— у Ямницьвартіль, щоб косарюввиням заробляти собі й дитині приварок у пайку — дали тоді таке указаніє з перегибом, щоб не панькалися з людьми сплошної колективізації...»

«Яково мені видавати наш службовий секрет, тричі забожену правду («Їй-богу, правду кажу, якщо не брешу»), але кожен жиае на свою жизнь, на свої інтереси... Тому зайво тут мені каятися — вдача все виправдовує: може, мені все-таки вдасться в партію, га? Об цім гадаю, вигадую... шукаю, з якого б його боку до Більшовика до Лядовського, а його ні ондатрами, ні на іспуг не візьмеш, хоч у районі, якщо не дурить інструктор, вже все давно согласовано... Так я тобі не доказав, товаришу Окраїнець, що було б зайво й подумати, щоб тоді ще — на майдані коло Димського — через голову, хоч і не сердито, об землю чи на землю... бо він та накидався з мужською целлю на ту причинувату чи й зовсім божевільну старчиху, знаючи, що вона на вид, на очах і зокола дуже схожа самою родимкою при верхній губі на попівну Антоновську, на якій той Прокіп з-під Чигирина ладен був женитися... якби не наша, скажу тобі, служебна бдітельность, согласована з районним комісаріатом. Зайво припускати, що Савус, наша до костей людина во врем'я сплошної колективізації, та не чув би міждо людьми слухів, що та старчиха з дитиною і була та сама попівна Льоля...» («Я остаточно впевнився собі на диво, що все на світі сторговується к продажу майже благородним чином, хоч благородством тут ще ні разу не запахло»)».

«Та сама попівна Льоля, прозвана по дитині Варею, на якій Лядовському не вдалось оженитися... Я й тепер не приховую удовольствія, що нам тоді, на первих порах, поки він ще не розгорнув серед селянства своєї програми честі, свободи й справедливості, поки за ним не хлинули люди,— нам удалося його обмахлювати, щитай, приборкати з тим женінням на попівні як на класовім врагу... А перегодя вдалося ще записати в той блокнот з темно-коричневими палітурками, де твій батько. Зажилося нам з Ливоном на всі боки, як тій номенклатурі («Гей, хто хоче розкоші зажити,— нехай іде до двора служити»).

Чим далі, тим дужче відчуваю якусь незрозумілу паніку душі чи, може, це невтримний її протест — слухати і слухати ось цю наругу, по суті, над собою та ще й здаватися таким собі телям чи бидлом, якому все байдуже, ні гріє, ні знобить.

Тепер мені ясніше і не дивно, чому посміває полохливий з природи Панько, проходячи повз нашу хату на Пивисі, не раз бувало і майже щоразу смеркома, голосно насвистувати дражливий для нашого роду мотив на знадійливі слова, що відомий для декого як буцімто гімн отих же севеушників. А раз, коли побачив надворі батька на сонці під хатою, хвацько і, головне, без помилок, проказав, пристоявши за тином, цілих два

куплети з нього: «Ще ие вмерла Україиа, ні слвва, ні воля. Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля. Згинуть нвші воріженьки, як росв на соиці. Запаиуємо мп, браття, у своїй сторонці».

Я згоден після цього, що Полбог не без розуму, якщо зввчив вж двв куплетн, що має танож пам'ятне оно і треноввну інтуїцію, особливо нв припущення й здогвдки, нв фантоми. Відомо також, що він вірує в існуючі порядкн, ян те дресироване цуценя в слово свого хвзяїна. Є на світі роботв внвідуввча? Є. Оплачується, як і всяка інша? Безумовно. Отже, й Пвньові заробітки фантично узаноиені... Бажвлося заклеймувать Пвнька і начепить тввро ганебяого иегідника, та ба!.. Утримаюсь поки що, бо не знайшов (знайди хоч ти, чнтвчу, мені на сором!) оту причину... Не переноиаиий, кажу, не знаю, чн винеи перш Пвяьно, що мається у нвс така робота, чи, може, той, у тіні Хтось («Договір, чи що, в них такий був,— планета їх знає!»)».

Внвідувач і далі вірує в свою планиду, і не треба йому пронннвти в сутність своєї віри чи ремеслв: иа мій вік, мовляв, такого порядну стачить, не вмру з голоду і в латаному не ходитиму. Хіба віруючі, додамо від себе, дошукуються суті бога? Моляться, та й годі. Хоч би й на голе, аби понуття.

«Отан і з твоїм батьном з Коряієм. Я ие відмовляюся: зербуввв його на севеушнина, і зв це мене похвалили — двв потрібну одиницю з Посулля, саме з місця, де в гусинськнх плавиях, у жовнинськнх чи в самій тодішній превелиній, на дванадцять колгоспів Вереміївці мав відбуватися їхній з'їзд... Нв Корнієві заробив я втричі більше, ніж на Лядовському: він виявився не посульським. Од нього, снвжи йому для острашни, ми ще не зовсім одступилися... числиться в моїй зоні. І хоч він мене зневажає до иенависті, а я проходжусь понад його причілном. Поглядвю иа вікиа, чн довго звечора світяться і чи не часто хряпають сінешні двері — отан все життя і проходив навшпиньни. Бо нв всю ступню не станеш — слід лишиться попідвіконню, в мені якраз туди треба, то я навшпиньни, щоб підкрастнся — дурна звичка — і поставнть гвіздком на віноиинці ще одну паличку — був, значить. Інакше забувається, скільки ного разів внвідував. Ян приїжджає з Полтави нвш нонтроль, то про це питає найперше. Іноді не вірить, що я тан багато скажу пвличок — тоді підкрвдвємося вдвох і лічимо. Це товариш Сімбрат,— ти не нажи, що я нвзав тобі тайну,— тоді товарнш, ага, згвдалося,— товариш Всімбрат, записує в твну велину розпнсну, і янщо набнрається норма палнчон, то двє гроші... Мене, бачнш, теж зербовують, бо твн воно требв — одне одного контролювати: ти мене, я тебе. Унраїнців легно піднупитн, назвв мені нременчуцький відставнин («Хохол без личкв — що довіднв без печаті») — так і повторнв. Бо ми рощені під страхом і при «сплошнім контролі».

Я тобі ще донвжу про того кременчуцького відставникв — Жлобія чи Гнобін він мені назнвався,— тн тільнн підожди, я тебе одно спитаю, пони не забувся... І не я тебе питвю, а, мвбуть, Вікентій чн хтось з отаних, хто це діло знає толком,— я це собі замітив одного разу в обід на вигоні, коли Вінентій твни ж щось доводив бабам про яногось там — не скажу, яного саме — Петра: чи того царя, що не помнрився з Мазепою, чн того Петра, що відав останнім ношем запорожців і був обдурений царицею... однм словом, Соловкн... Революцію, мовляв (я й сам цього яе знав, не дуже ще й тепер повірю), піднялн буцімто дворянн, а після ми нічого по-дворянсьному не робимо, щоб за заноном, наже, «честі», виходнть, був твний закон... Я, прввда, не стерпів таного ивговору на совіцьну влвсть тв й боронюся перед ним його ж словами: ми, славв богові, давно вже не дворвни, починаючи з сімнадцятого году, щоб нидвтись рунавнцями чи — нехай буде по його — п'ятипалими перчаткамн, а потім припиратись до глухнх бар'єрів, бо це не пролетврське слово честі, в експлуатвторське, ян капіталізм чи й вищв його стадія, і кому це яний інтерес дивитися в дуло наганв чн нехай буде пістолета, янщо на тебе ціляться і навіть стріляють. Я не визнвю твкої честі і ніколи б не нидався ніяними рукавицями. Це хіба Лядовський Прокіп внзнає минуле дворянство та додержується

його законів. Той може кидатися рукавицею. Нааіть стати під саме дуло пістолета чи нехай буде нагана, якбн на нього наговорна хто якесь страмне і безчесне («Тепер асяк нам показує натуру, а нам моачать? Се буа би чистий страм»).

Тн теж, товаришу Окраїнець, такий же блудний, як Вікентій. Вам тількн й радості, тільки й роботи, що ритися в старих книжках та гребтися в забутих могилах. Ніяк кінця не найдете своїй історії: хто в нас старший, а хто менший. Відкіль наша земля пішла і чого й досі не доросла до такої, як Франція. Тобто було б дуже інтересно побалакати з Вікентієм. Або прийтн коли-небудь в обід на вигін. Підорванка його слухає — і рот роззявлений... Та й другі стоять перед ним мовчки, як у церкві на прнобщенії... А Прокіп, твій друг, для цього діла тонкосльозий... Він недавно, я сам бачна, ні, брешу... це мені казаа, мабуть, Митько Михлик, як приходив до мене капканів проснти, а поаітці, де скотнна, пацюки розвелись — ціле нашестя, каже. Так Митько од когось чув чи сам бачна, як таій Лядоаськнй плакав над дереанною — над вишнею, бо почала аснхати. В нас на таке ніхто й не скрнвиться, а аін у сльози, якщо це праада... Такн правда: я сам раз його застукав, як аін ще зразу після свята останнього млнаа, вже всі попрощалнся з Мокловодамн... аодяного млина підпалиа Сндір Охмала — поплнало донебесне аогнище а темноту по Сулі — це добре асім упомку. А Прокіп, бачу з-за розвалля його хатн, щось риє лопатою. Довгенько риє. Вже мені в горлі дере, бо якраз аітер на мене, а сохи, добренні дубоаі сохн тліють крутим днмом просто в очі, а аін копає. І пересістнся боюся: знаю, мені треба снділи проти вітру, така практика — щоб на мене несло всякі, може, звуки чи балачку, якщо до нього, може, якийсь помічник надійде, а їм щоб і мого запаху не чути. Бо тоді, як аиявлюся з Прокіпцем сам на сам, оддухопелить і плакати не дасть... Не такий я, правда, дурний, як диктатура, щоб прн мені та не було якогось заготоаленого опраадання, якщо аняалюся, а аін прнсікається («Присікався до чолоаіка — як не б'є»). Тоді я знаю, що казать: «Та брось, товаришу Лядоаський... Тн ж добре знаєш: я давно зизоокий — на Спаса дивлюсь, а Богородицю бачу, такий мій зір косий, а не щоб я тебе підднаЛявся чи підслуховував, як послідня гадина, в підколодді отут лежачи, їдким димом даалячись... Глянь: очі аилазять, чераоні, як у кроля... Це я, не тобі кажучи, ходив до Омелька і, признатися, трохи підсилився — дали чарку горілки. Перечув через людей, що він яблука продає недорого, аізьму, думаю, трохн. Ось у кишенію вкинуа зо п'ятеро для проби — оце й уся притча.

Тн краще повернись до мене лицем, то я побачу, що ти виконаа,— нааіщо його хоавєш у лантушок... Закинув його на плече і йде просто на мене, лопатою опираючись. Я заамер і очі заплющив. Раз шелеснув, даа шелеснуа — чую, обминуа тліюче колоддя, почоагаа до свого аізка, а я вже смілнво за ним очима. Бачу — якісь дереаця з лантушка виглядають. Аж уже коло його нової хати в Притуліаці опізнаа їх на причілку, що то були відростки («Зеленая та діброво нько, чого в тебе пеньків много, зеленого ані одного, одростонька ні од одного?»)».

«Не знаю, з якого дерева відростки, але асі знають і я також, що садив він їх — два одростки — в парі. І не там, да його чотири сосни, гілчасті такі та розкішні, йому, Лядоаському, випали, ще як тяглн жеребки переселенці, кому де оселятися. Випало по жеребку чи, може, так люди підтасуаали, бо і а Мокловодах на садибі рослн а нього купочкою чотири сосни («Як чотири сторони саіту») і червонясті, аж прозеленкуваті кущі старого шелюгу — їхнім духом чи запахом любиа Прокіп дихати. То і в Притулівці, як і там було, помостиа між ними собі агорі високо, як дві хатн заванишки, дереа'яний поміст, схожий на колиску. Поаісна його прнспособлено до стовбурів на плетених каблучках з такого ж такн, але добре випареного в корі шелюгу гнучкого, щоб гойдалося разом з дереаом і не ламалося. Прнстаанв драбину — щаблі так рідко на мої куці ноги — і тепер там часто ночує: задишливнй стає чн з целлю туди лазить, щоб дивитися, як хто до нього підкрадається».

«Один той аідросток поріс-поріс трохи і почав засихати. Притулівські

жінки похвалилися Варці Віщунці. То на той же день листоноша Марфа Личвичка рознесла од хати до хати таке повір'я, що то, мовляв, засихає доля того чи тієї, на кого садій загадував дерево те».

«І в нас, і за Дніпром загадують: чия вишня зацвіте, той житиме ще рік. Та й не вишня, а гілочка з неї, поставлена у стакан з водою на якийсь там празник. Лядовський, думаєш, на кого б загадував? Конешно, на попівну... Він як попобігав, він як попоскакав на коні... він як попомолився, кажуть, за тією старчихою, що дуже схожа на Льолю Антоновську, то де в людини й дух береться!.. А вона буцімто його сахається, щось про свої гріхи белькоче, божевільна...»

«Тут же знову кладуть гріха на Савуса, Гераська спомниючи, що посилав того Шульгівну собі на жінку живосилом красти... Савус підстеріг ту старчиху десь мовбито на кладовищі, як та молилася на батьків хрест, чи як там діло було, і поглумився... Поглумився ще до того, як ходив по Тетину. Ще тоді, як мокловодівські, ні, брешу, чигирин-дібровські чи, може, й тогобіцькі босяки-безбожники тайком од Прокопа виживали її з Мокловодів всяким насиллям та погрозою утопити. Мало-помалу вони й оддали її силком Савусові на поглум: роби, мовляв, з нею що хочеш, аби не вернулась до Прокопа. Не бійся, за попівну тобі нічого не буде. Вона буцімто ще випросилась в нього на нічну молитву перед батьковим хрестом.

Так вона дуже од Савуса, од наруги скаламутилась, що люди стали помічать — грається дитиною, як покотьолом. Замотає його тугенько, воно ще не ходяче, в ганчір'я, бо де б вона тих пелюшок взяла, і ну блудити, гомоніть до нього та по вигоні по бур'янах гасати — тоді воно було вже, щитай, сплошна колгоспна голодовка. Сяде й забавляється дитиною, як покотьолом: кіть-кіть з бугра та в долину, поки воно й закрутиться, засне, замовкне... Принесе з долини на бугор та й знову тієї самої. Через те її й стали прозивати Варя Кіткіть. Ніхто не докаже тепер, як звали ту старчиху по метриці. По тому тільки й догадуються, на Льолю на попівну вгадують, що вона блукала тут зовсім по сусідніх селах: то в Головківці, то в Жовнині, то на Ворочку, де жив Тихін Шульга з дочкою Тетяною, а в Мокловоди ні разу не заходила. Це й дивувало посулян, плодило всякі здогадки, що якби вона була не посульська, то пішла б собі геть деінде, куди очі стоять, а то, бач, не кидається наших стежок («Розлука, всім те повідаю,— найболючіша річ на світі. Що з любою людиною, що з рідною землею — однаково»)».

«Крутилася, мовляв, кружеляла, та все недалеко од нього, од Прокопа. Притягала її полюбовна стихія і притягала, поки якось перевела через головківські плавні — зволь вислухати, що було далі, якщо отой пліт, що пливе прямо на нас, та не зупинить мене якраз на тому місці, про яке Гераськo мовчатиме до страшного суду, хоч жінка й просила його в передсмертнім прощанні повідати той гріх людям на великих поминках чи й поза ними («Чужі діла — темний ліс»).

Я ні перечив Панькові, ні зволював казати те, про що Гераськo мовчатиме до страшного суду,— просто не знайшовся відповісти Панькові так швидко, як треба було, аби розмова не урвалася. Тепер докоряв сам собі, що не підтримав єдиним словом Панькової балакучості і, може, втратив найвірогідніший варіант переповідок про ту благочестиву старчиху Варю Кіткіть.

Незчувся, коли Панько відійшов од мене на добрі гони і тепер, видимо, вагається, чи йти йому звідси зовсім, поки пліт не пристав до берега, чи переждати нашу розмову з Прокопом та ще раз вернутись, щоб дізнатися вже остаточно про ту ж таки рекомендацію для прийому, заради якої він ладен осквернити і сам себе, і рідну матір («Дай мені боже, пошли і вам господи, не знати фальшу й лицеміру!»). Як то вже в нас люди погано понавикали — проникати, пролазити, діставати...

Думки мої помутніли і стали як оця вода при березі, колочена правобіцьким вітром. Я вже не дивився ні на близьку, ні на далеку воду,

вже не завидував на її вічність, а, примруживши очі, нишком голубив у собі якісь далеко давні, мабуть, не забутії, а уроджені жалі.

...Пліт із двома жінками минає примісток і справді пливе прямо на мої звішені ноги, що вже побабіли на воді. Прокіп ловко орудує вербовою опачиною, бо зносить з курсу боковий вітер, і я відверто радуюся, що ось-ось ми стрінемось як давні-давні товариші, і це переб'є мої тяжкенні думи-помисли, хоч і те наперед знаю, що нікуди вони з мене до смерті не подінуться, що тут один перевірений рятунок — давати найпекучішим хоч якусь волю, хоч якийсь до людей вихід, щоб, зітхнувши, ще нових набратись. В тому життя моє, в тому його смисл («Одно тільки наше зосталось при нас — живе українське слово. І тому задекретовано гинути»).

«А з твоїм батьком, товаришу Окраїнець,— вдарило як по тім'ї Паньковим голосом з-за плечей,— ...з твоїм рідним батьком, за яким так побивається Ілько Петроградець, а толку з того, як ми не схочемо, ніякого не буде,— з ним, не одказуюсь, якщо твоя мені порука, лучилася, можна сказать, моя ошибка, що, во-первих, я указав писати його в клейончатий блокнот, до севеушників, а не в блокнот звичайної рудої масті, де вороги народу; і, во-вторих, поступився прісьбам твоєї матері Вусті — переписали з П'ятаковим його обратно. Я ще тоді чуствував, що його діло — провокація: сам не вмів сказать по-нашому ні слова, а взявся боротися за самостійність України. Та на який ляд вона йому — свободною чи несвободною — здалася? Вербовщик він, а не борець за Україну («Ой як же нас вербували, злоті гори дарували; а як же нас звербували, то в кайдани закували, рідне слово витубляли»). Бо П'ятакова й пізніше бачили — пристав до однієї в прийми, поки нишком десь подівся».

«Батько, можна сказать, і сам не берігся, хоч це й було, щитай, на домашній землі. Та хіба як на домашній, та балакать отаке, та шукать собі причину — люблю, люблю... та й долюбився («Я шавлію пересію, руту перетичу, кого люблю та кохаю — до себе закличу»)».

«Інший би не став з чужим чоловіком балакать про своє українство, хоч би й на своїй домашній, можна сказать, на рідній землі, а Корнієві тільки дай... і медом не корми, а про козацтво розказує, наставляється вовкові в зуби («Поляжемо — по нас настануть люди, що прах німий наш воскресять ділами»).

> Ой щоб тебе покарали та три недолі:
> Перша недоля — щоб під тобою добрий кінь пристав,
> Друга недоля — щоб ти козаків не здогнав,
> Третя недоля — щоб тебе козаки не злюбили
> І в курінь не пустили».

«Або як заходиться про козацьке коло, то де воно в нього й бралося. Так і Вікентій тепер не розкаже, хоч він, балакають, ночами никає по табурищенській греблі, а двічі на місяць їздить на Хортицю. Каже, що в запорозьких козаків не було ніяких писаних законів, жили за звичаями, а влад жили і в порядок. Звичай для них — незмінний закон. І одступити, мовляв, од звичаю — означало втратити честь, хоч ми тепер за нею і не гонимося, за честю, бо од неї самому згоріти можна, якщо ревно за нею жити. Кому тепер страшне безчестя, скажи ти мені на милість?.. А запорозька громада, буду казать, як Вікентій щоразу повторює людям в обід на вигоні, а Підорванко слухає, аж рот роззявляє,— а запорозька громада, я сам чув од Корнія, од твого батька, добулася, «доходила до повного ідеалу (тобто взірця досконалості), не відомого ні в давні, ні в середні, ні в нові віки». Бо кому це не противно бути насподі? Або й лежати на землі чи й на ослоні, як осьдечки з Микитою з моїм чи зі мною також, хоч воно, може, де-не-де й справедливо («Де-не-де ще задержались їхні звичаї»).

«Бо в запорозькій громаді, як в молодій братії, якщо Вікентій не перебріхує твого батька, кожен, ставши в те їхнє страшне для мене коло, стає богом для кожного. «Ні знатність роду, ні станове походження, ні переваги віку не мали в Січі жодного значення: лише особисті якості, тобто

відвагв, досвід, розум і кмітливість, бралися до уваги» — ти видержав би в такій громаді жити, товаришу Окраїнець, бо я, мабуть би,иі, по состоянію здоров'я. Там так часом билися, якщо не робилося по-їхньому, що сам кошовий, бувало, од простої черні, од сіромашні кудись ховався, якщо злукавив чи зробив що-небудь не по честі, не за звичаєм: «Покинь, скурвий сину, своє кошів'я, бо ти вже козацького хліба наївся! Іди собі геть, поганий сину, ти для нас неспособний! Поклади свою булаву, поклади!» — кричало на нього товариство, не соромлячись. Бо воно й правда: соромітник безчесний чи там якесь ледащо всесвітнє не переставить своєї натури паскудної, не кине булави, поки насильно її не однімеш («Силою не дають — силою однімають»)».

«Отак побалакали атрьох — я тоді луговим сторожем подвизався,— і батько вскорості пішов од нас. Намантачив косу осьолком (діло було в сіножать) і зайшов собі в ручку, як і всі мужики, що вже пройшли далеченько. Той чужий чоловік, що пізніше виявився П'ятаковим, допитує мене культурно: як ти гадаєш, Панько Лявонович, оцей чоловік умер би, приміром, за Україну? Їхній рід не раз умирав за свою землю... то Корній теж не зрадив би — оце й усього, що я сказав. П'ятаков записав з моїх слів твого батька по метриці і пішов собі збирати всяку підкошену лікарську травку, а я — рішать свої вопроси. Оце і вся моя ошибка. І Корнієва не менша. Бо перед тим він підняв мене на глузи, що я нібито не годен для його вистави: не похожий на козака і навіть на посулянина: од горшка, мовляв, два вершка. Ніс розплесканий, як у качура, ще й голова з проголеним тім'ям... он кобилі задньої ноги не виступив, як та було за постороник заступила,— не годишся ти козака грати. Через те грання в нас ото й вийшло... («З граття то й лихо буває: у нас два парубки боролися, та й руку один виломив»). Панько мені більше не згадувався так швидко й виразно. Я вже бачив лише розпливчасту тінь його карячконогої постаті та ворухкі, заїдкуваті губи, що ніяк не стулялися, все ще казали то дошкульне, то образливе. Провів рукою по очах, мовби нагортав з них запороху,— і світ перевернувся.

Прокіп зійшов на берег якось не швидко, не по-своєму, як ніби неохоче або лише тому, що далі плисти його плотові просто нікуди. Ступив до мене теж не по-колишньому — без енергії, з невиразними, нечіткими рухами. Подав руку і довго тримався моєї, мовби дякуючи за щось непредметне, але для нас обох вельми важливе. Так само довше, ніж звичайно, ми дивилися один одному в очі. А коли, відступивши трохи вбік, щоб дать дорогу своїм людям, заговорив, то вийшло також не по його — байдужно, квапно, мов пересипав щось негаряче з однієї руки в другу. У відкритому, як і колись, але спечаленому (може, від утоми) тяженному погляді мені побачилося, що Більшовик скніє душею, мучиться якимсь нерозумінням, якоюсь нерозгадкою. Він, якщо в цю мить повірити його очам, готовий відкриватися до решти і навіть гірко каятись за свою невпевненість, що межує з відчаєм і доводить його до розгубленого крику, якого ніхто не чує або не бажає чути, до якого стало байдуже навіть людям його, бригадирового, віку, його колишнім однодумцям і відданцям, котрі в чомусь, виходить, зневірились, знебулися, знеохотились.

Пристав трохи Прокіп на тому óстрашному слові, а далі, через зупинку, знову повідує. Повідує, аж гарячкує, мов на нього приску сипнуто.

«Скажу тобі, як рідному синові, і сам собі запитаюся: куди ми женем самі себе, до чого розвиваємось, якщо люди нишком одхиляються од нас, проводирів,— хіба я не чую людей? Хіба я не бачу, як вони тепер никнуть при моїй появі, мовби застукані на чомусь гарячому, на злодійному. Як нібито ховають кінці свого болючого, свого найсокровеннішого і ніяково переводять розмову на щось дрібнотне й несуттєве. Отак чуждо люди зі мною не поводились: всі вони, мовляв, одинакові, всі вони о с т р і в н і (зі смислом тобто кастові) — ото таки він, Більшовик, а то таки вона, Марфа Личачка (якраз сходить з плоту, з дочкою на випас телят відправляли). Ото таки в о н и п'ють-гуляють під охороною міліції, а то таки Митько

Михлик шукає кочов простореньких, щоб сполоснутися та й знов у піт, як начебто всі закони проти нього («Нам казали: все неси... все віддай на вжиток люду. Що, ллючи кривавий піт, Не жалів для тебе труду, Згодував тебе на світ...»).

«Нам казали...» («Ой на волики налигачі, а на коники пута»)».

Своїм мовчанням послушника я силкуюся перевести розмову, мов ті Прокопові притулівські люди, що перестають шануватися і виходять з послуху, з покірливості, мовчазної, безграничної,— поговорити, примірoм, про великі поминки, які надходять, ось-ось мають правитися за всіма народними звичаями, і демократичні жінки вже зговорилися і розділились, кому які страви для тризни варити, скільки кому печей хліба спекти, свого, домашнього, та чи збереться хоч невелика півча, щоб ні в чому не сплохувати. Воно б добре й духовний оркестр як для колишніх солдатів, якби тільки доскональні музиканти,— якраз на ці, в основному його, бригадирові, клопоти хочу навернути, бо сільрада жде «указаній» з Городища: діло, мовляв, нове, хоч і давнє як світ, та все-таки не наше, не радянське. І хто знає, як на це подивляться в районі, якщо люди здумають співати за упокій... Бо тут вільно подумати або навіть запитатися: за чий співається упокій — за живих чи за мертвих. Не всі ж ми однаково почуваємо й однієї думки. Одначе «блаженний, воістину блаженний той, хто поминає покійних своїх рідних і знаних. Поминати покійних, молитися за них — це і є безприміриий (і розумний, корисний) обов'язок всякої християнської людини, і обов'язок священний»).

При Лядовському при Більшовикові я, відколи лиш вперше стрілися, почуваю себе щасливим і до краю вільним послушником (боюсь сказати — учнем-послідовником). Тому й маю за честь триматися його основ життя, його неохаблених ідеалів — мати собі за орієнтир простонародну, але завжди найвищу самосвідомість, що кожен перед кожним (скажемо цілком без містики) є бог і святість. («Часом доречно нагадати, що все на світі минуще, і кожен... а особливо кожен з тих, хто посідає високу й відповідальну посаду, іноді повинен казати собі: «Memento mori!» — тобто з латинської: пам'ятай про смерть.

Отож не треба надто хвилюватися, мій Прокопе Власовичу. Народ справді почувався іноді погано, але ніколи не хворів і не хворіє нині, хоч, звичайно, від душевної перевтоми стає кволий. Шукає способу (і часом не найкращого), щоб зітхнути звільна, якось перепочити, передихнуть по-людськи («На один голос всі співали... безперестанку й без передишки. Все ті ж слова, все той же темп, все та ж знетямлена хвала»).

З виду не скажеш, що Прокіп дуже змінився чи раптово підупав на силі: щойно пригнаним плотом він правив як би й справний мужчина; огорожу городили, молотом вимахували, забиваючи палі, теж не без нього. Хоч і недалеке, але майже щовечора їде човном у море на спочинок, на прогулянку, чи, може, як здогадуються люди, сягає аж Михнової могили, її незатопленого вершка, щоб постояти на нім, обдивитися обшир води чи згадати самого себе, молодого, бравого. Спом'янути, що споминається,— це мені так мигнулося в якусь мить, таку коротку, що важко бути впевненим у своїх судженнях. Я тільки твердо знаю, що Михнова могила — рідкісна місцина. На ній людям легко уявляється — сам пережив той стан і тому вірю всім, хто каже, що вони бачили, стоячи на могилі, Час і Простір. І якщо хто годен був довгенько витримувати свій невидющий і незмигливий погляд на світ і в себе одночасно, тому викладався на розмаїтому їхньому килимі блідий рисунок з людських обрисів. Їх іноді розвихрювало вітром, і обриси чіткішали, ставали схожі на певну істоту або на листки і стебла, поки та гра химерних появ переходила за береги килима і оберталася на суцільний морок волаючих голосів з усіх трьох вимірів часу і чотирьох сторін простору. Морок тривав меншу мить, ніж наша, скажімо, земна, ніж навіть сяйво небесної блискавки, повільної і млявої порівняно з тією миттю, яку Варка Віщунка зве провидінням чи просвітленням, вкладаючи в слово відтінок смислу релігійного («Тут є на долині така керниця, що й аби темний у ній умився, то би провидів»).

Що треба Прокопові на тім вершку обтопленої смутком могили та провиджати? Які часи, які простори накликати уявою? Я насторожився від тих людських догадок, бо звиклий, що всі Більшовикові дійства й помисли і так мудрі, і так незаперечні. Для мене і для всіх придатні й найпридатніші для небувало справедливого життя в усі часи й на всі простори. Тепер дещо примусило мене частіш замислюватись, пильніше приглядатись до Прокопа, до його вчинків. Виправдує мене та обставина так робити, що це і його воля, що він зі мною в усьому і завжди відвертий, як добрий батько перед сином, що, зважусь казати, він на кожнім кроці дає мені відчути й зрозуміть,— тебе, мовляв, негласно призначаю своїм духовним наступником, а поки живу — будь, якщо ласка, для мене, одинокого, доглядачем чи компаньйоном і, коли хочеш, ділом прислуговуй. Отак ми нишечком давно угоджені і живемо. Мені дуже приємно, що так між нами склалося, що ми один одному ніколи не нав'язуємось, але вчуваємо, наважуся сказати, потребу низвзаєм («Ніхто не може відібрати од квіточки її пахощі — ніхто не може заступить моїх думок своїми»). Якщо я маю зрілу думку і скількись внутрішнього ладу,— спасибі долі, що навела на Прокопову стежку. Адже батькові-матері не до мене було, коли душа моя закладалася для життя.

Живучи як не прямим ділом, то почуттями поруч з ним, я міг... я можу, ну, скажімо, спостерігати у дні тисяча дев'ятсот сімдесят останнього року уже не ховану од мене розгубленість («Тик-мик — не знаю, що діється, але не к добру сусідські півні прокричали звечора»). Також спостерігати всі стадії його старіння, його фізичного згасання, хоч воно, проте, й не супроводиться втратою інтересів до білого світу, до життя, як це буває з відживаючим. Навпаки, бригадир живе як про людське нібито око: незвичною для віку, для здорової натури метушнею, відверто вдаванним, бадьорим настроєм. Тоді мені хочеться його пощадити за фанатизм, за запальну відданість своїм віруванням, пожаліти за нетерпимість до всяких інших переконань — хіба це істинна революційність, якого б напрямку вона там не була? Більшовик не скаже проти, але й не скаже також, що хибу треба зупинять негайно, хоч би й на повних швидкостях, хоч би й ламаючи всі гальма.

Є такі серед моїх ровесників-товаришів, що співчувають моєму отакому компаньйонству, навіть глузують з моєї отакої, скажімо, немодної служби, а для якогось благодійства, всерйоз не визнаного нами як чеснота,— к чому таке служиицтво при старій людині? Та хто з них знає — крім мене, мабуть, ніхто до пуття не знає,— яку здорову старість даровано природою нашому Більшовикові, як він поволі старіється, щораз частіше стомлюється там, де працювалося з підспівом, хоч і ні на що, крім мовчазної задуми, не хворіє — серед тиші селянського життя та свого віку щодалі, то більше перетворюється в саму простоту, в саму гідність, у святобливу духовність. Моя роль компаньйона не в тому, кажу своїм товаришам, щоб обслуговувати чи піклуватися, що він їстиме і в чому прийде на великі поминки,— про це в сто раз лучче подбає Христя Плютнхв за допомогою ради притулівських жінок. Я ж просто живу душевно поряд з ним, як і більшість з нас один поряд з одним у звичайних собі простолюдських селянських зв'язях, яких не злічиш, не побачиш, лиш з тією, либонь, єдиною відміною, що я для нього — саме для нього!.. як він тепер для мене,— вірна, цього разу вже аж до самого старіння й смерті жива наступність ідеалу, основ життя, незгасаюча тобто свічка його й нашої духовності й спільноти. Та й тільки. Та й уся наша з Прокопом радість — хіба цього, скажіть, замало для компаньйонства? Хіба це не все для вічності людини? («Нехай життя момент і зложене з моментів, ми вічність носимо в душі»).

Тривале моє мовчання завело, мабуть, розмовника в якийсь глухий кут, з якого не хотілося вертатись, і тепер він не відповідає на мої звертання чи запитання. Можна подумати, що Прокіп став недочувати,— ні, він чує не згірш за мене, хоч кажи йому й пошепки. Лишається припустити: просто не готовий для прилюдної розмови, а балакати сяке-таке він уже

почвв з Марфою Личачкою — про знайдену під берегом нічию сітку з пухлою рибою, хтозна-коли, видно, трушеною («От прийшов той чоловік трусити вершу»). Марфа певно твердить, що таку саму, тільки ще довшу — двійний зчеп і теж без міток — вона бачила з хлопцями молодої братії ще на ген тім тижні, як гнали вбрід телят колгоспівських на той он острівець, де Іван Індус ріжуть з Михликом білу й червону лозичку для корзин.

А Прокіп Власович — як не до нього. Хоч би жестом, хоч би лицем, хоч би поглядом — що вже Марфа не починала, з якого боку до нього не заходила, щоб вивідати якусь новину про тих острівних окремців. Про те, що Полбоженко Микитка з Ливоном у них постачальниками і випивки, і охочих молодиць, і всього іншого — це вже не секрет, не новина. І що вони, катюги («Стримуйся, тітко Варко, таке не кажіть — катюги, цур їм! Нехай на них батіг свище, нехай на них петля сучеться»), і що вони... — таки ж катюги! — порушували цілий кагат з солдатами, що гибли зграйками на фальшивій переправі. Порушували, каже Йон, бо шукав десь там Степана-побратимця, і місце розрівняли. Укопали два дрючки, як на трнчі розставлені руки, перепнули сіткою і ну перекидатися надутим м'ячем — хіба їм чуже болить, коли й до свого кревного чуття немає... Отой же самий (та й вона така!), той, кому пальто шите на ондатрових шкурках, а витрати списали на придбання червоних прапорців,— та безчуственна сваволя не заявиться на великі поминки, ні. Бо він (та й вона така сама) не пройде півверстви до кладовища, до могили рідного сина — піди, Мартине, чи ти, Веню, покладіть квіти... То нввіщо йому кагат з чужими солдатами? Це вже, мовляв, для нас не новина й не дивина: хто не звик правди поважати, той завше ласий панувати. Дивно тільки, що наш Прокіп про них, катюг, ані гадки,— побрела Марфа до плоту, щоб узяти свого кошичка: обідець з Людкою брали, з дочкою.

Лядовський легко попередив Личачку — подав з плоту кошичка, сказав жінкам, що вночі сторожувати бузимків не їхнє діло, а Вікентієве... ні, Вікентій буде післязавтра. А до цього поглядатиме Йван Індус або хтось із молодої братії — вони й собі звіймище на одному острові зробили. Данько каже, зять Мелащин: то наша Січ буде. («Ми ступили на ту землю, де кілька сот літ чесне товариство, лицарі, проливали свою кров за святу віру, козацькі вольності, боронили люд... од драпіжних татар... од усяких ворогів, хто посягав загладити наше обличчя серед нвродів».) Може, й буде їхня там вольниця, бо Вікентій нввіщось підзбирує по лісках нічийних коней — колгоспи не дуже й добиваються, а скоріше списують на падіж нищечком, аби тільки яке з двору зійшло чи дітвора вночі вкрала для диких (до упаду!) перегонів.

А жінки в обід на вигоні свої здогадки та посилання до Прокопа снують-складають: Січ вони всі разом задумали — і Більшовик, і молода братія, бо й Вікентій з Михликом, своїми вухами чула, не од тих грошей, щоб Січ закласти на якомусь острівку. Я й сама ходила б чи їздила човном дивитися на козаччину,— це Підорванка снує такої. Йван Індус уже не раз до Прокопа — береться, аж набивається й собі до молодих за помічника чи за навчителя: яке хоч, мовляв, сідло вмію... підкую й необ'їждженого лошака, чи там попругу, чи стремено («Нехай діти діла вчаться, а не п'янки та молитов во славу»).

Змовилися вижити з островів ту хамську оргію, розпутних окремців, панничів задрипаних. А чом би й ні. Острівець для Січі для хлоп'ячої зовсім поблизу од гулящих («Все теє гуляще, дак таке випещене»). Якщо добрий плавець та ще вміє наввимашки — півгодини плавби, не більше. Я по очах пойняла Прокопа. А далі нема чого й здогадуватись, бо я при ньому все це казала, а він мовчить, не одказується і не криється, що так і хоче... Мислимо, отаку розпусту розвели... Надька Байдужиха догола танцює, Данило Баглаєнко в сімействі розколот робить, по три дні дома не буває, а Панько возить, а Полбог постачає, а міліція стереже... свистками свистить, як їде оргія,— дай, мовляв, дорогу... розступись, море, г...но пливе... Дожилися, дозадавалися, що по світу стидно ходить. Треба кудись

жалітися... Воно й пожалітися нема кому: всі однією мотузкою зв'язані. Ворон ворону, не бійсь, ока не виклює, ні. Швидше на твоїх курчат накинеться.

Замість перепочинку Пронін, не встеріг кому, усміхнувся. Усмішка не втратила ні чистоти, ні щирості і, як завжди, світилася ласкою і добротою, а понлин усміхненого обличчя, скільки разів баченого, був не колишній, владний, а співчутливий, чітко болючіший і від цього ще більш привабливий своєю природністю, якоюсь казковою, може, навіть загадковою таємничістю, яка завжди вабить кожного — простий чоловік і поважний («Для людини, я думаю, завжди важно, з ким вона жила дитинство вкупі, з ким матиме спільні спогади, багато спільних звичок і навіть мовних інтонацій»).

Ці свої міркування, оцю прямоту почуттів до ближнього, яка чомусь вважається мало не стидною серед недосконало вихованих, я з задоволенням переповідав сам собі уривками і кожного разу то збавляв, то підсилював відповідними словами захоплення своїм кумиром, а він тим часом не спішив до мене, щоб я йому достойно поклонився,— поволі виніс аж на сухе пошарпаного рогозяного кошичка Марфі Личачці, допоміг вийти Людці на крутий берег. Тепер, чимсь іншим буцімто надто заклопотаний, повернувся ще раз на пліт. Заходився зносити різновсяке господарське причандалля, затим перевели з пастухами пліт на своє місце — до спеціально зробленого примістка; поправляв, вовтузився біля розхитаного перевозу. Це спочатку дивувало мене, гірко смішило, поки стало ревнувати, насторожувати до сліз: чому це він отак зі мною холодно, не дається на відверту мову, на усмішку чи на жарт, ніби я для нього Панько якийсь, а не вірний товариш, не компаньйон. Насіли на мою душу якісь неясні передчуття й тривоги і трясуть її, витрушують з нею задавлені, та все ще болючі страхи й острахи чи то за себе з дітьми, з дружиною (прости мене, вірная, що так рідко тебе згадую за нашими клопотами), чи за батька, підупалого на силі, немічного, бо все ще дратованого підгляданнями полбогів, але живого, кріпкого почуттями до мене, до нашої окраїнцівської долі («Його очі миготіли передишм блиском, а вираз його обличчя був глибоко поважний»).

Так судорожно й боязко ставало мені, пам'ятаю, періодами незадовго перед тим, як до нас приїхав «чорний ворон» і другий раз забрали з собою арештованого батька. Другого разу повторилося таке саме віще жахання, коли дядько Дмитро, оборонець Києва восени сорок першого, потрапив у оточенці на оржицьких болотах і опинився мучитися в Хорольській ямі. За дідуся Лук'яна нічого такого не скажу, бо схопили його просто на свайбі і поправили копати Біломор-канал, коли мої сни були ще безтямними й непам'ятними, а передчуття не бралися в тямки, хоч я вже тоді, як твердив другий мій дідусь Григорій, тямив, як і він, силу у письмі, у лічбі («Нема що казать — хлопець гарний, тямовитий. Оце у ярмарку купив йому чотири книзі, папір і три пір'ї»).

Так що це буде третій раз і третій день, як трясе мою душу таке судорожне передчуття або ще шаленіше. Я непокоївся дужче й дужче. Як у темноті, борсався думками на якісь поклики інстинкту, вибирався з них до свідомих пояснень, але ніяких кримінальних гріхів за собою не вчував, не знаходив, хоч і став дідусем та батьком свідомий, що й на безгріховному гріхи найдуться, якщо того захочуть так звані заінтересовані особи. Вони ж то мають надійну методу нищити — оббрехати й заляпати («Ідеї ж добра ще занадто слабні, щоб розтрощити й звести нанівець міністрів неправди і зла»).

Загнаний у відчай сполошними, отакими всякими хворобливими гунами з душі чи з крові, хапаюся, щоб відгадать передчуття, хапаюся за найпершу, завжди верхню причину, що вже стає для нашого окраїнцівського роду, либонь, спадковою, і від того ще дужче тривожуся, аж тулюся ненароком плечем до Марфи, як до матері, і, видно, здригаюся або міняюся на обличчі, бо вона взяла мою долоню, повернула до себе лицем і водить вказівним пальцем по лініях, ніби ворожить спокій чи відгадує наївно

сон — в тебе, бачиш, сину, на всю долоню написано живими трьома лініями буква «ж», тобто життя, а не мука, як ось на моїй, дивись, долоні «м»... Ти, втішає сердешна Марфа, славен між людей, як і твій батько, тільки й на минутину не піддавайсь Панькові — нехай він тебе боїться, а не ти його. Не будь з ним довірливий, бо то ваша і наша погибель, сину. Він же, всі те знають, у давній злигапці з тими острівними самовольцями чи самозванцями: самі роблять як знають і що хочуть над нами. Думаєш, то не вони поглумилися з тебе в Жужманівці з директорством? Ага, мовляв, хай покортить котові сало, та високо бантина. Ти знаєш, що воно — бантина? Це така поперечна перебоїна на крокві. На ній ми підвішували од мишей сімена або в мішечку сало, здір чи м'ясо. Колись же його їли не щодня, як тепер, а держали про празник. У домашній рідкотканій мішковині скоромнина не метилася, бо дихала і поступово в'янула. Сало та здір (тоді ми ще мало топили його на смалець), правда, швидко старілися і жовтіли — товкачем товкли в салотопці задля борщу, абощо... А ти з ним стаєш на балачку — хай він ставма стане!.. Он і досі стовбичить. Під чиєю то він повіткою стовбичить? Жде, поки ми підемо з Прокопом, та й знов прийде тебе випитувати. Вони, чорти, ладні тобі очі повидавлювать, а не директором. Ти ж, на той момент глупим ставши, повірив, що вже все минуло, почнеться по-людському.

Це ще я милость кладу на нього, на Панька, що не позиваю, а то було б йому... чутки розпускати: Личачка секретні письма носить Окраїнцям од Вікентія буцімто — чого це ради секретні?

Тут Марфа перепинилася («Не перепиняй мене, а то й казати не буду»). Наче задумалась над «секретними письмами», і це було дуже вчасно, інакше я б сам перебив їй балачку якимось натяком — стало страшно, що Прокіп Власович вже все вправ і, бачу, збирається з пастухами додому, що ми з Марфою пробалакаємо і царство небесне, не то моє бажання побути наодинці з компаньйоном. Тому я зрадів моменту і сміло пішов до нього. Він привітав мене, здається, вдруге, але так само протяжно, так само стримано, як з острахом. Обличчя його засвітилося, коли він вимовив моє ім'я і подав руку, і мені здалося, що й той порух, і та рука світяться. У тому світлі степлилися всі мої передчуття й настрáшки. Я сів поруч з ним, і між нами почалася найдивовижніша розмова. Щоправда, спершу мене соромило те, що я весь час звертаюся до нього, про щось питаю, а він мені відповідав тільки поглядом — дивився винувато, ніби вибачався за те щось передчуване й недобре, що вже лучилося: може, з ним самим, а може, з людиною, якій він довірявся. Або ж третє: його дивувало, що в мене не вистачає проникливого розуму здогадатися, що моя мова, мої запитання хоч би й про те полювання острівних людей на здичавілих кроликів, яких випустили на острів з благородною метою — виростити для лікарень дієтичне м'ясо,— все це для нього малозначне, як той глас простака. І це мене пантеличило найбільше. Стримувало і стомлювало — я сам собі здавався зайвим і набридливим: хоч би що я казав Прокопові, той все відповідав тільки усмішкою чи коротким поглядом — значить, мав на умі щось важливіше або й надто серйозне.

«Не допікай сам собі, Теодосію... не томися; — вчувався зворушливий голос, а в ньому доброта й турбота. Тепер я знаю, що він не піде від мене, з'ясує мої хиби, якщо вони були в моїй балачці чи в моїй поведінці, бо ніколи не лишав без відповіді жодного мого слова чи сумніву. То він ховався за своєю усмішкою, за мовчанням, щоб я, максималіст з потугами до філософії, самотужки дійшов згоди з самим собою, і цим він мене завжди скоряє — його весела, ніби вдавана німотність, його терплячість і дивовижно мудрий спокій якоюсь тихою незбагненністю переходять на мене. Гасять мою псевдовойовничу запальність, все моє од предків бунтування, з якого, проте, не мав добра ні разу. Ним лиш користуються уявні мої і сокриті недруги, тихенькі, врівноважені перевертні щоденні. А я, недолугий, термосив його душу, підгонив до балачки. Навіть хотів рядити (а може, й радив, необачний), як йому повестися на великих поминках в той момент, за який Прокіп справді потерпає, бо таки трудно

відати, що станеться з твоїм серцем і якими почуттями пройметься твоє тіло, з уст людей на кладовищі почуєш проречене в помнальних списках покійників її ім'я. Душа чує, то справді в о н а, його наймиліша Льоля... старчиха Варя Кітькіть, савусами та полбогами доведена до божевілля.

Одного разу йому вдосвіта почулося (а може, приснилось), що хтось тричі постукав у причілкову шибку. Тричі стукати в шибку — то їхня найперша умовленість, умовлений знак відтоді, як вони полюбились, а Льолю виселили з батькового дворища в церковну сторожку, малу хатинку на двоє вікон. Прокіп вибіг, в чому був, на причілок, роздивився попід вікнами, попід кущами смородини, перехилився через штахет — ніде нікого. Походив по двору, ще не раз прислухався до голубого досвітку і, стривожений, пішов одягатися. За годину піде дивитися по хатах, хто ще живий, хто вже помер, бо то було в страшенну голодовку.

По дорозі бригадир навідається першим ділом до Нихтода до Кайлового, до хутірського тобто гробокопателя, чоловіка зайшлого і, усьому пізнається, зовсім придурмаяеного. Сили великої, як з такими й буває здебільшого. Зі своїх, мокловодівських, ніхто не брався копати щоденно могили, хоч за те й давали раз у день більший пайок баланди з хлібом. А цей здоровший за вола дядько взявся. Взявся й справно встигав, хоч би довелось йому ховати, якщо те прикопування не гріх звати похороном, і п'ятеро за день, бо не копав, як прийнято, звичайної могили — ні глибоко, ні широко, ні на два метри вздовж. Аби тіло вмістилося та прикрилось землею. Звичайно ж, без трун, без обмивань, без панахиди, без знаменитих на весь світ українських голосінь з приказуваннями («Ти відкопав дорогий скарб — колекцію лірницьких плачів, жебрацьких причитань та голосінь над покійниками»).

Отже, того весняного дня тисяча дев'ятсот тридцять третього року, коли вдосвіта причулось Прокопові, що хтось тричі постукав до нього умовленим знаком, він, стривожений тим стуком, піде дивитися по хатах, щоб зібрати хоч скільки придатних мужчин та відкопати гуртом давно покинуті кагати з картоплею, а в них може бути крохмаль, тобто їжа, тобто якийсь порятунок. Гробокопателя Нихтода він стрів уже за роботою: поперед себе котив відому всьому селу тачку, у ній лопата, а під нею скарлючена людина, до якої Нихтод сікався, як до живого свого недруга, що своєю смертю не дав йому виспатись, бо прийшов ще звечора просити в нього їсти та й околів к світу під повіткою... Якби ти мене слухав, як не слухаєш (це вже сікається до бригадира),— краще викопати одну яму, та здорову. Туди й я буду всіх скидати. А стане повна — загорнемо, викопаю ще одну. Бо звечора десь криком заходилась дитина, а к світу не чуть стало. Я вроді бачив — отам коло погрібця лежало. Ще й сповите як слід. Чи, може, мені так здалося, що в сповитку лежало. Може, то й не воно криком заходилося, а якесь інше. Бо як набридло мені слухати, як воно квисне та й квисне, то я пішов до того погрібця, щоб повернути його вниз мордою, коміть головою — нехай тоді кричить собі в землю, поки й накричиться,— то дитини вже не стало на тому, що я тобі кажу, місці...

Ще через тиждень Нихтод сам зустрів бригадира, щоб до кінця доказати причину з дитиною, та Прокіп не довірився свідченням гробокопателя, бо це його перестрівання не з'ясовує діла: кожного разу воно кажеться по-іншому — отже, вигадка нездорової на голову людини, та й тільки. Проте після якогось разу Прокіп Власович завернув тим запущеним шляшком вимерлої вулички, про яку безнастанно торочив Нихтод («Чому ти так побіліла, коли невинна?» — «Чому? Мабуть, тому, що я слаба, що безнастанна боротьба з вами нищить мої сили»). Там справді був на причілку нежилої хати неглибокий, видно, погрібець. Тепер він сяк-так загорнутий. І не загорнутий, а поспіхом обрушений штиховою лопатою. Зверху навіщось накидано гілля сухого терну («Я ще й до мови не прийшла, як він схопивсь на рівні ноги, і від мене тремтячими руками заслонився, і кинувся, не мовлячи ні слова, в байрак терновий, там і зник з очей»).

А ще через тривалий час Нихтодові згадалось, що він заглядав у той

погрібець: думалося, туди скотилася дитина, то щоб заразом її там на місці пригорнути без мороки, прикидати. Погрібець, мовляв,— та сама яма, та сама земля, а воно, падаючи, звичайно ж, убилось або ж до смерті прибилося об стояки чи об щаблі драбини. Вона перед тим — вроді таке, як мати,— забавляла його лободою чи калачиками, може, годувала бубками. Тоді гралася, плескала дитинчаті тосі: «Тосі, тосі лапки — підемо до бабки... Тосі, тосі, лапки — підемо до бабки... Кіть-кіть, Варю, кіть-кіть, маленька»,— пускає його з гірки на дорогу, як покотьоло... Чи то я бачив, чи то приснилось тієї ночі, як дитина квиснула. Та не квисне, а кричить, аж репається, бо мордочка в сльозах, а до неї пилюка дорожня липне, що й не впізнаєш, де йому гора, а де низ — все воно як кім'яшок зробилося... Заглянув, кажу, в погрібець — оддалеки стоячи, заглянув, бо він обвалистий, бачу, а там вона на драбині товчеться — по щось, видно, їстівне лазила чи знать її морока. Що візьметься за щабель — та й не вдержиться, що візьметься — та й посунеться, де була, а обома руками не береться, бо в одній держала щось схоже на буряк... Ближче я не підходив, не дуже роздивлявся, бо той погрібець, ти ж сам, гляди, бачив, старенький, зруб перехняблений, а драбина трохи виглядала стоянами... Я пойняв, що вона не вилізе,— пішов собі в своє робоче, як той казав, діло, а вже перегодя, як навідався днів, сказать би, через десять чи вісім, то вона вже не так товклася... зовсім, можна сказати, не товклася... Не було вже й дитини коло погрібця, на дорозі теж не валялося, бо я первим долгом обдивився, щоб ніхто ніде надворі не валявся... Держалася вона тепер вже обома руками, і держалася дуже цупко. Я попробував лопатою одчепити руки од щабля — нехай би посунулась униз, на місце,— то не одчепив, ні... Значить, за ці дні підлізла вона аж під самий верхній щабель, не далі. Ще якби днів зо два, зо три, то, гляди б, і вилізла... Руки в неї були вродібто як без тіла, як обидві пообгризувані височенько, ну, поки можна ротом самому собі дістати... Чи то вона сама себе їла, чи собаки — ти не знаєш, вони людину їдять неживу чи ні? Бо за конину псюги аж гризуться... Не знаєш? Ото й я засумніваюся, як обрушував штиховою лопатою той погрібець... А дитину шукай, коли хоч. Хтось же її та підібрав, якщо собаки не затягли. А я тут ні при чому. І не треба мені щýпити, чи лучче кривду терпіти, чи лучче кривду чинити...

...Признатися, що якби мені розповів про це хтось інший, а не сам Прокіп, я поставився б до його слів дуже і дуже недовірливо. Добре, що я почув саме від нього, бо нинішні люди різну про те славу чинять — одведи, заступи й сохрани такого зазнавати. Різну славу чинять, а Прокіп, знай, ціле життя одним мучиться та кару на себе насилає. Ще й тепер вряди-годи випадає така пічка, щоб він спочив тихим духом,— то ввижаються, то сняться болі, то причуваються плачі та стогони тих днів жалоби. («По правді, нам би слід щороку вдягатись у жалобу на поминальну велику відправу»). Жалібне йому причувається як щирому печальнику і за себе, самотнього, без пари, і за неї, старчиху-великомученицю, і за людей не лише посульських, голодом видушених.

Одначе я не об цім, далеко не об цім, дорогий мій страждальнику, мій Максі-Теодосію,— не про Варю Кітькіть, не про балачки з цього приводу довкола себе, ні. І не про велику правду, якої ми так хочемо, але не вміємо здобути. Стрівся оце сьогодні ненавмисне на острівці, де колгоспні телята,— з ким би, ти подумай, стрівся? З Нихтодовим сином, з Василем Кайловим, працівником, як він звелів називатися,— з робітником держбезпеки Української ересер (двруйте за його ж скороченця). Виявляється, тодішній притуманений гробокопатель чітко спам'ятовує, якщо треба для синового діла, і мене, грішного, і той обвалистий погрібець, в якому він зарив, мовляв, й о г о попівну. Через сорок з лишнім років шле навіть низькі поклони — прийміть, будь ласка, Прокопе Власовичу, від мого батані, тобто батька, і стисло розкажіть — ось моє службове посвідчення,— кому це серед вас так припекло нової Січі, сто копанок йому чортів, заради нього в отаку даль бейкаючись. («Сиділа б ти лучче дома, чого в таку даль по грязі бейкатися»).

«Я не встиг нічого відповісти прбцівиикові держбезпеки Української ересер, як мене зв простибіг перехопнлв Марфв Личвчка, поштврка нашв слввнв. Сміло підійшлв до Ввсиля ив відствнь милої бвлвчни, бо, виходить, вонв теж добре знвє Нихтодв, в в інтонвціях тв стнлі Ввсилевої мови звчулв щось своє, тогобіцьке і нввіть родинне, якщо твк звпросто кинулвсь ручкатися, прнмовлятн йому доброго здоров'я, а двлі про Чигирнн, про свої сусідські селв Бужнн, тв Воронівку, чн двльшу твм Галвгвнівку, де кругом піскн, в городяться людн од дороги ще й тепер не тннвми, не штвхетом, в звгвтвми з днкого квміния, як нібн нв иих їтимуть твтарн нвсильницьким походом і доведеться з засвди боронитися,— отвке моментвльие лучилося, то я собі й звмовк, вже й до кінця не брався зв головного відповідвчв, якщо Васнль (Марфа інвкше на нього ні рвзу не казалв) — якщо свм Ввснль не протн того, що Марфа так прнязно зголоснлась добровільно, без внпнтів, без прннукн розквзтн «все до ниткн і без брехні». Хіба вона не знає Вікентія чи його нвзбирвних коней, тих, що гемонські дітн, гемонськнх бвтьків внлупни мучвть у бігвх, а тоді кидають впризволяще вбо трнножвть колючим дротом десь у власівських чи в кіндрівськнх соснових лісвх, що вже по той бік, нижче твбурищенської греблі. Я свмв, кажу тобі, Ввснлю, нв свої очі бвчнлв твкого коня, що в шию дротинв нолючквмн повросталв, в стриножені ногн перетерті до свмнх кістон... То, ти думвєш, вонн б людину пожаліли? Вікентій стрічвв-ся з трьомв отвнними дурниками, то якбн не вмів битнся ще й ногвми — свмими руками не одкврвснввся б. Лнхим лнхом причепнлись, ледве сили знвйшов тому ярчвкові лвд дати — хібв я після того Вікентієві не нвстоюввлв днкнх трвв, бо ті троє бнлнся цепами...»

«Жеребця, првввдв, Вікентій двв Прокопові без грошей, і найкрвщого — буде з молоднми в січі грати. Немв од них відбою, ніяк не спекається: даввйте зробимо січ, ми й ночами рівнятнмемо землю нв влюбоввнім острові, вби їм було де ніньми гвсати з перешнодвмн тв всякі вистрнбн під музику — клвняйся Нихтодові, якщо ти в миру з батьном... забулв, чн його куркулили, чи ні: четверо коней мвв при цепові. Тв, мабуть, куркулилн, бо й зв дві коняки розтягалн... Пврубок з нього, првввда, сякий-такий був — ходив вж до ивс на вигін, а від нього дівчвтв тіквли: не вмів з нимн ні поспівати, ні побвлуввтнсь, а твнцював, як у ступі товк. Все щось мнркве. На нього й казали, звиняй, Нихтод Мирквло. Ото тільки й достоїнства, що здоровий, як волнив, тв не ледвчий до роботи, до снотини найперше. Мвнився й нв мені женнтнся, в тоді, в колгоспну голодовку, кудись звпропвстився... ноней тани в нього звбрвли — це я добре згвдвлв, бо після того Нихтод запечвлнвся ив ціле серце, з ним щось поробилося, якесь осложнєніє на голову пішло, що я вже й сама б зв нього не пішлв».

«А ти ж хто, Ввсилю, будеш? По безпеці?.. Я таки угледіла, що якийсь новий чоловік нв бурбонський острів з квтера сходить,— вхожвлий, знвчнть, і прн должності. Я поштаркв, щоб ти знав, і возилв на бурбонський острів цілу купу всяких для голови бумаг. Він там буває частенько. В нвс теж є в колгоспі один, як ти квжеш, по безпеці, по безопвсності тобто. Нічого такого не робить, в платять славно. Голові найнявся протоколи писвти, а нвм — лозунги. Не звходнв до нашої нонтори? Червоніє вж на кнївську дорогу: «Ти тут не гість, в хвзяїн». Кожен тобто їде в колгосп як гість, в бєре в ньому як хвзяїн. Нам уже що останеться, підсміюють баби однв одну, з роботи йдучи повз контору... Інакшого не чнтвють, з людьми розумнимн не бвчвться, тому й дурнішвють люди... А все інше у нвс безпечно. Не сподіваємось ні од кого ніякого зла: Надькв Бвйдужихв бурбонів твнцями розвввжає, Панько Полбог в партію сунетьсн та злі супліки нв людей розсилає («Не сунь своє свиняче рило у нвш священний огород», бо «...Нв врвжьей земле мы врага разобьем мвлой кровью, могучим ударом»). А Володьку Звввидона, що в Жужманівці (він теж по техніці безпеки, як і ти. Тільки він нвд машинвми, в ти, квжеш, нвд людьми), так того оце з тиждень тому нвзвд розпинвли мовбито ирвубки. На кладовищі, на хресті, як бн й нвлежвло. Воно, скважу тобі як своєму, в свининці родившись, між святими не обідвть: віднімав у жінок соняшни-

кові збирки. Стояв чи сидів десь у засідках і дивився на них крізь бінокль, а тоді, перестрівши, одбирав клунки... Не раз відіймав і не в одної, поки не впіймався. А хто злапав його, не каже, не признається. А той хрест на кладовищі всі тепер знають — Завидонів хрест, мовляв, кріпосника, осавули нашого».

«Скажу тобі, Василю, як своїй безпеці: ремствують люди, аж зуби стинають на тих бурбонів, що в острові на вигулі («Навесні поставили на вигул і відгодівлю 228 бичків і вибракуваних телят»). Зробили собі партію і живуть нею, як їхня душа забажає. А ми — кому як прийдеться... Не в тім сила, що кобила сива, а в тім, що не везе,— так і ми живемо: вони собі, а ми собі. Ні ради, ні змички. Ніякої сукупності. Наш голова теж туди вчащає. Хіба нв них одну січ треба?! Кругом обкласти невірну бусурманщину, як тих вовків червоними прапорцями («Коли ми тієї бусурманщини лякались?»)».

«Ми з твоєю тіткою, з Нихтодовою сестрою, було возимо взимку на річку на Тясьмин сорочки прати. Не конем, а так, самотужки санки тягнемо. То твій батько було перед тим, як прорубати для нас ополонку, вибирав на льоду, де чистенько, і як учеше довбнею — рибину чи заглушить, а селезень так і накипає — оце, либонь, ради того молодій братії і припекло нової січі. Добро в хатах з'являється — жити б да радуватись. Так ні ж, таки знайдуть чим припекти один одного... а ти, Василю, не там шукаєш безпеку. По надобі ми самі собі убезпечимося од гріха чи од напасті. Ти наші душі правдою соєднини («Зиялись... вгору до великого задуму воздвигнути рідну націю з духовного занепаду»). Доріг на світі багацько, а воля в людини одна — приходь до нас на великі поминки, якщо за два дні не справишся з своїм ділом. Знайди врем'я людей в горі побачити».

«Не хотілося питать, а таки спитаю: батько твій живий? Ну й слава богу. А я думала: хто воно тепер робить труни у Воронівці? Труну за гроші не роблять, а Нихтод брав... Не багато брав, а брав... У мене ось зостався пиріжок з капустою — якщо їсти хочеш, то я дам... А-а, ти не голодний. Тоді звиняй, якщо годований («Не хлібом я — зітханням годуюсь»)».

Василь Нихтодович весь час слухає, задивований, прості житейські Марфині речі і сам перед собою ніяковіє: ні з сього ні з того навіть незчувся, як вони ніби помінялися ролями, і тепер працівник держбезпеки легко піддається впливові і навіть настроєві якоїсь дивної і незнаної жінки, чимсь схожої на його померлу матір, а вона, Марфа, вчуває свою над ним перевагу, користає момент — далі й далі, залюбки й відкрито характеризує і його рідного батька Нихтода, і гнічений настрій переселенських людей, насильно й без толку відірваних од своїх найрідніших земель. Наївно і водночас якось мудро, по-народному пояснює потребу нової січі на тих бурбонів з острова, щоб якось протиставитись їхній розпусті. Василь, отже, на задоволення Прокопові, не тільки піддається впливові й настрою Марфи, але щодалі частіше — свідомо чи мимоволі — погоджується з її нелукавими судженнями, прикиває головою, мовби справді слухає матір після довжелезної розлуки — кажіть, кажіть, я розумію і вчуваю вашу безкорисливу щирість, ваші незлі наміри — не вривайте раптово свою так рівненько запрядену сирову нитку, я вас більш не переб'ю, хоч би скільки слухаючи.

Трудно сказати, що відчував, про віщо думалось йому насправді і, головне, чому перестав холодно, по-службовому єхидно сікатися до Прокопа Власовича як до можливого призвідника цих «націоналістичних вибриків» («Посулля здавна севеушне») з тією ж таки ловко задуманою січчю проти розпусного бурбонства, а лиш вставляв своїм, як дорадчим голосом, що не треба, мовляв, так з цим легковажити — попускати повідки, давати дозвіл чи навіть благословляти нерозумні комсомольські забаганки так званої молодої братії — будити, якоби сказать, історичну українську свідомість, до чого ми ще не дозріли, то нехай вона ще спить, ще дрімає — нехай буде такою, як була, як є утаємниченою під сімома печатями, а тому й «страшною недоторканістю», бо мужикові тільки дай

помацать, як тут же занудні хохли вдадуться до всяких кривотолків, од яких, сам повинен розуміти, не далеко й на ту сторону межі, товаришу Лядовський, тобто (тут корисно додати) до українського буржуазного націоналізму — до цього може вас призвести «грання в січ».

З цього найвищого, мабуть, моменту працівник держбезпеки перейшов з Лядовським на «ви» і цим одмежував себе (ви правильно подумали) од тих последствій, які вже мали на Посуллі місце, а тепер ось можуть повторитися в новому вияві, в принадному для молоді й диявольськи дотепному для всіх.

«Нам, Василю Нихтодовичу,— зробила й Марфа одвітний хід конем,— нам не треба лишньої свідомості аж «на ту сторону межі», одначе самі за себе стояти будемо. Будемо, поки аж вистоїмо право бути вдома господарями, а не «будь як вдома, а почувайся як в гостях»... поки не стане «бурбонських островів», поки заклекоче вільним духом чисте, як наші сльози, житейське море... Ми вже, слава богу, і вчені, й друковані, пізнаємо, де лице, а де виворіт... Чи ти ба, які влацюги-волоцюги повсідалися на наші спини, ще й мовчи йому, вези його до світлого майбутнього...»

«Не повіриться — піди в обід на вигін до Підорванки. Вона в добрім знайомстві з Вікентієм, вона з транзистором, вона знає всі діла — хто десь там угорі чадіє од націоналізму, хто кого притісняє... чом туляться молоді братчики до Прокопа Власовича, а не до Льоньки Гопея, хоч він і козириться півнем... хто до чиєї жінки ходить... хто в Ялинцях труїв гусей в голови колгоспу — таке інше в наростаючім ітозі (гикнулося б Гераськові Торбинці) — вона більше, либонь, знає, ніж уся моя пошта.— подивилася Марфа на поштову свою сумку, потім запитально зиркає на Прокопа, свого бригадира, духовного вітця, щоб той благословив чи не радив більше так відверто розбалакувати. Та Прокіп, сидячи рядом, не відхилявся від її плеча, не вставав, щоб закінчувати огорожу з ворниння для завтрашнього, ще більшого перевозу охлялих на кукурудзяних ошвірках телят,— значить, говори, Марфо Павлівно (спасибі тобі, дай бог здоров'я, що поминаєш мого батька, бо вже й забувається його світлий образ). І про Хортицю говори, що чула, і про Вікентія, що знаєш, і про те, що він казав в обід на городиському вигоні про віру християнську, про Івана Сірка. Чого той Різночинець, зрештою, так нагло кинув, як мовиться, печене й варене і подався човном по Дніпру до самого Запоріжжя, зухвало в'їхавши в шлюзи табурищенської греблі під прикриттям нешвидкої самохідної баржі... Не знаєш, де городиський вигін? («Гай-гай, які йолопи!..») Та це ж од Максимівки, чув таке село?.. Туди к лихій годині! Я теж нетутешня, а цікава все тутешнє знати. А про людину... якби й до сьомого коліна, то не лишнє. Одна біда: чуття мої вже втомлюються...»

«Піди, піди до Підорванки, вонаголінна на вихвалку: скаже та ще й своє придасть».

Ти хоч знаєш, за яким вухом носили запорожці свою чуприну, що приїхав до Вікентія сікатися? Краще б послухав запорозькі його речі («Ходили запорожці добре, одягалися і розкішно, й гарно. Голови вони, бачте-но, голили; поголять та ще й милом намажуть, щоб, бач, волосся краще росло, саму лише чуприну залишали на голові завдовжки, мабуть, з аршин, чорну та кучеряву. Заткне її, закрутить разів зо три за ліве вухо, та й повісить, вона й висить у нього аж до плеча, та так за вухом і живе... А інший візьме та й перев'яже свою чуприну стрічкою, закрутить її на голові, так і ляже спати, а вранці, як встане та розпустить її, то вона наче хвіст у вівці зробиться. То все на вихвалку. Дівчата коси відрощують, а запорожці чуприни. А якщо вже задовга виросте, тоді козак закрутить її спочатку за ліве вухо, тоді проведе за потилицею за праве вухо, та так й ходить. Бороди також голили, лише вуса залишали й ростили їх довгими-предовгими. Оце як нафабрить їх, як начорнить їх та як розчеше гребінем, то хоч він і старий буде козак, а такий вийде козарлюга, що тільки хить-хить! Страшно довгі вуса відрощували! Інший візьме їх обома руками, підійме вгору та й позакидає за самі вуха, а вони ще нижче вух

висять. Отакі були вусані! Правда, у деяких були й маленькі вуса — як у кого волосся росло, але вуса вони дуже любили...»).

«Кожну істину перевіряйте думками, мріями, судом самого народу». Батюшка було одно мирянам править: «Блюдітеся, да не порабощенні будсте, стережіться тобто».

Не так часто менший наважується на опір чи хоч пряму відвертість проти старшого — Марфа посміла з легким докором:

«Ніж би шукати на людях шкоду та вказувать, що кому любити, подумав би, чим його пом'януть рідну матір. Прийдеш же на поминки, я знаю... я прочула на бурбонськім острові, що тобі треба спеціально на них бути. Прочути, хто чим дише. Ти й приїхав, либонь, з такою целлю? А не тобі, мовляв, молода січ нужна, звиняй, що кажу в очі, бо ми з твоєю матір'ю в однім ряду стояли на криласі, співали в хорі одних молитов — у неї альт і в мене,одноголосі ми».

«...А чого їй, сердешній, ця пісня була найкращою — один батько Нихтод, мабуть, знає... милосердя мав до неї, може, з пучечку, якщо й того було. А мати як горсточка, а він як воляка... Та ще, звиняй, і на лиці проти неї... ти, бач, у матір пішов, а його люди стереглися чогось, як нечистого. Він і тебе як уже бив, то поки кров не побаче...»

Що ти, милий, думаєш-гадаєш?
Мабуть, мене покинути маєш:
Рано встаєш, коня напуваєш.
Жовтенького вівса підсипаєш,
Зеленого сінця підкладаєш;
В сінечки йдеш — нагайки питаєш,
В комору йдеш — сідельце шукаєш;
Дитя плаче — ти не поколишеш;
Все на мене важким духом дишеш.

«Спиши її в свого блокнота, як чувство кровне маєш,— буде чим на поминках матір згадати. Попросиш добром жіночок мозолянських або й притуліаських пересселенських. І ті, й ті знають од мене таку пісню, та й пом'янетесь, царство душі твоїй матері Прісині. Всі ми діти козацькі, всі ми люди християнські й сословні!»

Я весь час потерпаю за Марфу («Нащо його все підряд казати?»). І тому стежу за протидіями Василя у відповідь, трохи, здається, приголомшеного, одвиклого чи й незвиклого до такої наївної безпосередності й натуральної простоти і, що не думай, що не говори, якогось та розвередженого споминами про матір, про її долю,— стежу й нишечком прикидаю собі, як-то поведусь і що скажу, коли ні з сього ні з того працівник держбезпеки занитає мої думки про молодечу січ, про українській та ще й буржуазний націоналізм, яким, скільки й живу, ображають, залякують, погрожують, гнітять, розправляються, як правило, з корисливих мотивів, егоїстичних побуджень і розрахунків: бий свій свого, щоб чужий і духу нашого боявся,— «полохлива ця клята людська порода, полохлива і тому слабка»,— думаю собі чиїмись мудрими словами, і не тільки сам про себе.

Я, отже, потерпаю за Марфу, а Прокіп Власович, звичайно поблажливий до відвертості, до жіночої тим паче, промовчує і не встряє в балачку («Де що на добро людям починалось, туди він устрявав зараз»). Лиш інколи підтримує ту чи іншу сторону — посміхнеться до Марфи, піддакне працівникові держбезпеки за його такт і стриманість в суєтності розмови, яка то спалахне од чийогось палкого слова, то надовгенько стихне, чимось безвихідним, безпорадним притушена. Поки й геть звелась на по всім світі однакову житейську буденщину, на довільну, сказати б, і необов'язкову тему. Це, видно, всім сподобалося, всіх влаштовувало: співрозмовники одразу пожвавішали, мов хаменулися своїх нудних вигнтів, скритих підозрювань чи й недовір. Заговорили веселіш, розкутіше, по-простішому — то всі разом, то навперебій, але без звинувачень, без лукавства, без докору, мовби справді знайшли чи бодай відчули свою природну спільноту і навіть кровну єдність: всі ми четверо — люди однієї землі, одного народу

з крутою історичною долею. Не треба нам так, ні! Якщо в нас піде на розбрат — не жди ні волі, ні свободи, ні добра: не буде!

Короткі були веселощі. І жартування, якими так затирали смуток, тривало теж недовго. Кожен знову повертався, либонь, нищечком до себе, до своїх, мабуть, не спільних інтересів. І знову кожен виправдовувавсь перед собою, перед іншими — триває, торжествує торг: хто винен, а хто прав у нашому розброді? На цьому наша тимчасова спілка тріскає, мов бульбаха у дощ.

Марфа першою не стримує на врем'я скритої образи, якою мучиться. Вона, зрештою, не витримує Василевого фарисейського піддакування, цього погано прихованого задоволення, що світилося в його милих очах, од якого вона хоче скричати лайкою, та дух їй захопило. Не згодиться вона ніколи жити в підозрах, їй нема в чому каятись і викриватись. Не дорікай... не копирсайся в рані: не вспів, мовляв, один (Корній) одбуть, вернуться, як тут же другий (Вікентій) об'явився («На нього падає вина, це він задумав нову січ, для неї коней назбирав»). Нехай чоловік збирає коні, шукає в морі течію Дніпра чи косо погляда на тую злецьку греблю — то він свого сягає. Своїм умом. І до своєї правди. Не руш людської душі, її судьбини («Молися, старче, бий поклони, Поки й малих дітей погонять Гатить глибокі болота... На світі все, бач, суєта»).

«Я бачила, де живе Вікентій,— на свинарні в кормокухні, між двома запаринками його піл, тобто збиті три обаполи з осики на чотирьох вербових ніжках, і не впадає в пасію, не гнівиться на світ, а живе люб'язно. Гортала і знаю, які йому читаються книжки. Хоч і цілу ніч пробалакає з людиною, особливо з йому співчутною, тобто хто хоч трішки знає або хоче знати про козаччину, про Україну, про її страждениих і з біса гордих плугатарів і вояків,— то чому його стерегтись, не підпадати під його вплив, як ти весь час остерігаєш? Це для нас не новина, що він прибув з Нової Землі, що довго рибалив на тих студених морях, а одного разу забрався аж у Соловецький монастир, щоб пом'янути чистою сльозою запорізького кошового,— знаю, що звуть його Петро і жив сто з лишком років, а цариці бодай руки покорчило за руйнування... То через це, по-твоєму, знищував людину... не вспипати миски борщу, не аточити михайлик горілки, щоб потім до журби й до радості наспіватися своїх пісень, як це ведеться на нашій Україні,— гріх інакше й помишляти».

«Хто б не поласувавсь на таку розкіш одкровення: що не спитай про наше давнє й найдавніше — і він знає, і він каже... так каже, наче один хором співає... До нього, кажуть жінки, що на свинарні, кожна всяка животина лащиться, як теля до матері, не то що людина. Нехай він собі пливе-їде на Хортицю — хіба то не наша пуповина? Надивиться, напереживається та й повернеться — він не втікач, як ти страшиш. Знайде Сіркову могилу, набере з неї землі — я пошила з полотна торбинку, бо він просив,— та й повернеться. А може, й не знайде, а може, й не набере, то поклониться за честь, за вольності, за науку — а звідки ж нам рятунку свого світу ждати?»

«Чи правду Вікентій хвалився городиським людям на вигоні, що в Дніпропетровському є такий збираний храм, де все-все виставлено і бережено в спряту про ту розумну царицю Катерину, а про того чоловіка, що збирав козаччину, в сім раз трішки? Про це казать крамольно чи націоналізм? Хто ж, гідний свого люду, упокорено терпітиме таку несправедливість, таке приниження? Хто боронитиме мій кровний інтерес, якщо мені велено жити мовчки, ждати жданого? («Чи таки ви самі не бачите, що мені не до жданків, не до обітниць? Ждали, поки ждалося. А це вже — ось на, візьмись за руку! Чи ще кидається моя жила?»)

Перед тим днем, як їхати — ми самі не знали, що йому кортить на Хортицю,— він з нами так розповідався, що городиські жінки забулися й корів доїть,— так ловко та прикладно, що й досі не йде з душі. Намір мав чистий та добрий. Слово легко злітало з уст. У вічі нам дивився відверто, мов прощально. Все, що на думку зійшло, казав. Я вам, мовляв, всієї

книжки не вспіиу розказать, а твк через два... Слухайте всі і ти, скорпи Михлнку («Які ми всі скорі винуватити людину!»)».

«...Тут за вечерею почув Сірко лиху звістку. Почув він, як поміж себе гомоніли козаки, що не всі українці, визволені з неволі, радіють тому, а що є й такі, що вже побусурманились і клеиуть запорожців за те, що ті ведуть їх з Криму, що всі побусурманені шкодують за Кримом, де у їх зоствлися оселі, скарб, а де у кого так жінки, а у жінок чоловіки, бо всякому, хто ламав хрест, давали у Криму грунт і як чоловікові — то жінку-бусурманку, а як молодиці або дівчині — то чоловіка-бусурмана.

Ця лиха звістка гвдюкою вп'ялася Сіркові у серце.

«Як же,— питав він себе,— мусить жити нещасна Україна, коли її діти цураються її, продають її за ласощі й розкоші, перекидаються хто в ляха, хто в москаля, а хто навіть в татарина, аби тим досягти легшої долі?»

І старий козак зрозумів, що це не через Польщу або Москву гине його рідний край, в через себелюбство і легкодухість його дітей. Тепер Сіркові очевидячки стало, що гетьман Брюховецький та Попович (Самойлович) відрікалися від вольностей України й українського люду не через що інше, як через бажання добути собі тим ласку і подарунки від московського царя. Він зрозумів, що через себелюбство, слідом за гетьманами, пішла мало не вся козацька старшина, що полізла у пани, відцуравшись своїх братів, а дехто то й рідної мови. Тепер йому визначилось, що його рідив Україна через те зневолюється, що половина старшини козацької перекуплена або підмогоричена московськими подарунками; що на ті подарунки московські бояри відбирають ті грунти і маєтки від тих українців, що не хочуть відректися від своїх вольностей, і роздають ті грунти старшині, що продає волю свого рідного краю; що через те і повстала руїна на Україні, що вся старшина дбає тільки про себе; що тая отрута себелюбства опанувала не тільки українською старшиною, а навіть поспільством, себто селянством, бо й ті, як він тепер почув, цураються свого рідного краю задля лакомства нещасного і тим знищують останню надію на вільне, власне й незалежне існуввння Укрвїни.

І пойнялося залізне Сіркове серце великою помстою до тих, що зрадили свою віру і свій рідний край.

Не спав Сірко всю цю ніч під впливом тих тяжких думок, раннім же ранком звелів він зібрати до гурту всіх вирятуваних з Криму українців і інших людей, що вдавали із себе у Криму християн, і сказав до їх таке слово:

«Чув я, брати й сестри, що не всі ви радієте серцем, йдучи у рідні землі, а що є такі між вами, що шкодують за Кримом. Так от я скажу: силувати не буду нікого, бо яку ж з вас матиме користь рідна країна, коли приведу вас до неї силою... Хто хоче йти у рідний край, то ствавайте праворуч, в хто хоче повернутися до Криму, переходьте ліворуч!» І перейшли у праву руку всі босоногі, голоколінники, замордовані невольники і невольниці, а в ліву руку — вбрані у гарні і здебільшого у татарські вбрання.

Ще дужче засмутилося Сіркове серце, коли перелічив він лівобічних, бо їх було аж три тисячі, себто мало не половина всіх, що видавали з себе християн. Проте, згнітивши своє серце, Сірко сказав:

«Ну що ж, коли відцуралися вже своєї родини і рідного краю, то йдіть собі куди знаєте».

І ніхто, чуючи ці слова і бачачи у ту мить старого кошового, не вгадав би, яке пекло обурювало його серце і що він надумвв учинити.

Маючи ще надію, що не зможуть ці люди, що повернули вже від нього і пішли у південну сторону, своєю волею відцуратися рідної землі, святої церкви, гробків своїх батьків і хат, де матері породили їх на світ, зійшов Сірко на високу могилу і дивився услід полонянникам, чи справді вони підуть до Криму, чи, може, повернуть на Україну... А душа старого козака нудьгувала і благала господа, щоб прихилив хрещених до рідного краю і повернув їх назад... Але не вернулися перевертні... Поспішаючи до Криму, вони скоро зникли за кряжем...

Вогнем пече Сіркові те місце, де зникли зрадники. Все, що пекло йому в серці, тепер палало в його очах. Це зразу побачили отамани, коли Сірко прикликав їх до себе, і вгадали, що буде якесь лихо.

«А беріть, брати отамани,— сказав Сірко,— три тисячі наймолодших козаків, доженіть тих, що продали святий хрест і рідний свій край за ласощі бусурманські, та всіх упень порубайте!»

Здригнулися отамани, що таку силу людей треба вигубити, але ніхто й словом кошовому не суперечив, бо всім було відомо, що за зраду рідної землі повинно зрадника карати на горло. Тільки один курінний спитав:

«Навіщо ж так багато козаків брати?»

«На те,— одмовив Сірко,— щоб більше козаків бачило, що́ буває тим, хто відрікається своєї рідної землі і віри!»

Вибігли отамани з молодими козаками на кряж. Поперед них розсипалася розлога Чорна долина, а по зеленій траві тієї долини, мов комашня, чорніли ті, що були колись їхніми братами і земляками, а тепер стали ворогами. Тільки тепер, показуючи на чорну комашню, отамани виявили, що всіх тих зрадників, потурнаків, Сірко звелів скарати на горло.

І біжить уже та кара до безщасних, мов слухняна куля, випвлена з Сіркової влучної рушниці... І падають уже задні втікачі, поливаючи кров'ю зелену траву долини. Упадають тепер побусурманені зрадники навколішки, хрестяться і присягаються знову хрест прийняти, аби їх було помилувано... Але немає їм покути і прощення, бо немає й того, хто один мав силу спинити цю кару і подарувати їм життя... Прощайте всі надії на долю і життя!.. Смерть чекає всіх!..

Туманіють (Грицькові) очі, бачачи кров беззбройних. Немає в його очах того пекучого погляду, яким він дивився, воюючи з ворогом. Немає і тієї міці в руці і того хисткого заміру, що був завжди. Небоязкий Грицько Зачепа, а весь тремтить і не насміє глянути у вічі тим беззбройним, що він рубає шаблею... От це когось набіг його кінь... Ще підняв Грицько окровлену шаблю...

«Грицю!» — почувся несамовитий скрик.

Козак глянув і впізнав ту, кого кохав, кого шукав... Пізнав безщасний свою Саню, свою милу, по якій так боліло і нудьгувало його серце... Вона стояла, захиляючи дитину рукою, а в очах її Грицько побачив і смертельний жах, і благання... Благання простити її за зраду його, Грицька, і за зраду рідного краю... і подарувати життя їй і дитині...

«Саню!» — хотів сказати козак, але не анмовив цього слова — і вуста його заніміли...

Впала з рук козака гостра шабля додолу, і скам'янів Грицько, не зводячи очей з тієї, що була його милою і йому обіцялася, а тепер з дитиною на руках бігла до Криму.

І зрозумів козак усе. Зрозумів, що Санька не його, що вона побусурманилася, а його забула; що він мусить за наказом кошового вбити її як зрадницю і що він цього не зробить. Не зробить через те, що немає в світі такої сили, яка б примусила його встромити шаблю в те серце, яке він кохав і кохає ще й зараз. Але не може ж він і зрадником стати — не послухати наказу кошового...

Всі ці думки прудкою й пекучою блискавкою промайнули в його голові і запеклися в серці... І сталося недобре... Грицько знайшов тільки один шлях до порятунку свого сумління: вийнявши з-за халяви ножа, він встромив його собі в серце, що не мало вже сили жити, і мертвий упав з коня, заливши гарячою кров'ю ту, через кого загинув.

Ненадовго Санька пережила того, кого зрадила, бо тут же зняли їй голову наші козаки.

Їде Сірко чистим полем, схилившись до сідла, і думає тяжку думу... Думу про розідраний надвоє його рідний край — Україну, колись вільну, веселу й багату, а тепер поруйновану, зубожену, зневолену і покривджену навіть своїми дітьми. Він знає, що його слава не врятує України від недалекого скінчання, бо тією славою користується не Україна, а Московсь-

ке царстао... І гнітить його серце думка про темряаою акриту будущину рідної України.

З тими думками над'їхав Сірко до долини, рясно засіяної безголоаим трупом побусурманених християн, і з жалем у серці і сльозою на очах промоаиа:

«Простіть мені, брати мої! Але ліпше аам спати тут до страшного суду, ніж розплоджуаатись у Криму на безголоа'я рідній аашій землі, а собі, без саятого хреста, на аічну погибіль!»

Діялося це, каже аатор, за часіа Великої Руїни.

А сталася та Руїна на Україні ось через що.

Славний гетьман наш Богдан Хмельницький більше як за даа аіки до наших часів аогнем і мечем аизаолиа Україну з-під польської кормиги. Але ні з якого боку Україна не мала ніякого захисту, а заідусіль її оточуаали аороги: з піаденної сторони татари та турки, зі сходу Московське царстао, а з заходу Польща. До того ж ще, на лихо нам і собі, польський король не схотіа жити поруч з аільною Україною, як з рідною сестрою, та почаа зноау на нас аоювати, щоб під саою аладу підхилити.

Тоді Хмельницький, щоб захистити Україну, стаа з московським царем у спілку, умоаиашись, щоб як аороги насідатимуть на Москоащину, то Україна б порятунок їй дааала, як же хто утискуаатиме Україну, то Москоащина б їй допомагала.

Спершу Москва спрааді почала за Україну воювати з Польщею, але далі не додержала умови та й послала сказати польському королеаі отак:

«Ніж нам за Україну воювати та кроа своїх людей проливати, то краще поділимо її поміж себе. Вона аелика — буде й на тебе, буде й на мене».

На тому й король польський згодився, та й розкраяли аони Україну надвоє, а Дніпро зробили межею між Польщею та Московщиною. Та так нишком це зробили, що українці про ту подію не зразу й довідалися.

Таким робом Україна, ставши у спілку з Москаою, не тільки не знайшла собі у ній заступника своєї волі, а наапаки — придбала ще й другого гнобителя, ще могутнішого за Польщу, так що, коли хто з гетьманів намагаася зноау аизаолити Україну аід неаолі, як от, наприклад, Петро Дорошенко, то на його накидалася не сама Польща, як було раніш, а вже вдвох з Москоащиною.

Богдана Хмельницького, коли поділили Україну, на саіті вже не було. Україна, що тільки недавно визволилась із неаолі, ще не мала часу упорядкуаатись і зміцніти, а через те й не мала сили спільно стати за саою аолю, єдність і незалежність, не мала змоги подужати двох могутніх ворогів... І почалося на Україні лихоліття, що народ прозаав «Великою руїною» (період в історії Правобережної України між 1672 і 1678 роками).

На правому березі Дніпра козаки обирали одного гетьмана, а на лівому треба було обирати другого, що цей мусив присягати королеві, а той цареаі.

Гетьмани забували, що аони брати, і кожен маа на думці, щоб опанувати другою полоаиною України. Через те вони починали аоювати поміж себе, аодячи братів на братів... І точилася на Україні братня кров, руйнуаалися і випалюаалися оселі і городи, а діти й жінки козачі тинялися по руїнах, поки не вмирали з безхліб'я.

Люди лютували на саоїх гетьманіа, не розуміючи, з чого пішов той розрух (та руйнація волі), і, скинувши одного гетьмана, обирали собі іншого... Але після цього ставало не краще, бо на Україні одночас буаало по три й по чотири гетьмани, і асі вони поміж себе аоюаали.

У такі скрушні часи на необоронену Україну набігали хижі татарські орди, що пробувáли у Криму та по степах аід Дунаю вздовж Чорного моря аж до Кубані. Татарва забирала у неволю з сіл і городів України стільки людей, скільки хотіла.

Сусіди, що поділили Україну поміж себе, не мали сили й бажання захистити її від татар; гетьманам же українським заборонили узброювати

багато козвків, боялися, щоб не скинула Україна з себе того ярма, яке вони на неї наділи.

На Запорожжі у ті часи тяжкі був кошовим славний лицар Іван Дмитрович Сірко.

Ще за покійного гетьмана Богдана Хмельницького бився Сірко з ворогами своєї землі і тоді ще здобув собі велнку славу поміж козаками. Після смерті Хмеля, як пішов розрух між гетьманами, Сірко завжди давав послугу тому, хто, на його розсуд, бився за правду; прочувши, що польський воєвода Чрпецький зруйнував оселю покійного Богдана, Суботів, і викинув геть з домовини його останки, Сірко з низовим товариством запорозьким грізною карою пройшов по Україні, руйнуючи польські замки, випалюючи панські будиики і геть проганяючи польське військо.

Перекидаючись з запорожцями з одного краю України до другого, Сірко завжди мав на думці, що одвічні й найлютіші вороги України були бусурмани, і через те ніколи не спускав з очей татарської орди. Як тільки було орда сікалася набігати на християнські землі, він залишав усе і йшов перестрівати орду, а як коли не постерігав перепинити її на поході з Криму, то сам вкидався у необоронені татарські землі, щоб орда, почувши про те, повертала назад.

Не один раз воював Сірко Крим і морем. Не один раз ходив він байдаками у лимани під турецький Очаків, під Акерман і дунайські городи. Якби списати все те, що Сірко на своєму віку наробив, та полічити всю ту шкоду, якої він завдав бусурманам, то певно, що не стало б ні паперу, ані кісточок на рахівниці. Через те (у своєму оповіданні) ми зачіпаємо (зачепили) тільки дещо з останніх років його життя.

За все своє довге прожиття Сірко не зазнавав невдачі. Його орлині очі, здається, бачили те, що робилося по чужих землях, вуха чули те, про що радилися його далекі вороги. Він якось почував їхні думки і попереджав їхні заміри раніш, ніж вороги споряджались в напад на славне Запорожжя.

Старість, що вже притрусила «оселедець» славного запорожця сніговою порошею, не перепиняла йому військової праці, і він гарцював на своєму сивому коні поруч з молодиками... добуваючи вічну славу козацтва і всій Україні.

«Що ж воно було таке — Січ Запорізька?» — озвався хлопець Прибульця.

«Хто хоч раз бачив турецький Стамбул, тому Запорізька Січ, що була тоді біля річки Чортомлик, де тепер стоїть слобода Капулівка, здалась би не те що невеличкою, але зовсім нікчемною. Неглибокі були січові окопи, а стіни і башти, виплетені з лози і набиті землею, здавалися тому, хто бачив турецькі фортеці, іграшкою. На доброго лицаря здавалося б, що ці окопи й стіни конем можна перескочити з невеликого розгону.

У захисті невисоких січових стін стояла невеличка церковка, мов капличка, а наперед від церкви розкидано стояли тридцять вісім довгих хат, або куренів. Од середини Січі до її краю добрий козак, здається, й грудкою докинув би. От і всенька Січа! Дванадцять гармат по стінах — от і все її риштування.

«Невже ж,— дивувалися султанські посланці,— це та велика Запорізька Січа, що три віки чинить нам такії шкоди, що навіть у самому Стамбулі нам боязко спати... і яку ми за три віки не спромоглися зруйнувати?.. Невже та сама, що три століття стримить тут, на Дніпрі, посеред наших земель і коле наше тіло, мов цвяшок, що в'ївся з чобота у підошву і не дає нам безпечно вивозити з України ясир і що з гетьманом Хмельницьким завалила Польщу?»

«Це вона і є, та Січа! Не здивуйте, бо міць її не в окопах, стінах і риштунку, а в міці душі тих волелюбних людей, що живуть по січових куренях, а найбільше по плавнях, по степах та байраках під поглядом блакитного неба та подихом вільного повітря».

«...У Вікентія нічого не було в руках, а це, закінчивши своє напам'ятне читання,— може, довільний переказ «Запорозької слави»,— він навіщось дістав з бокової кишені непожмаканого піджака вркуші пожовклого

паперу і таки довше, ніж треба, мовчки дивився в них то з цього, то з того боку, як ніби шукав пропущене або не так сказане, а люди мовчали, ніхто ні слова. Ждали, що ж буде далі і навіщо він тепер шарудить отими паперами. Притримуючи рукою біля грудей свій, видно, скарб, Вікентій знічено промовив: «Отакі ми були — отакі ми стали...» І знову замовк — подумайте, мовляв. Тепер звів на людей свій нелегкий, але чистий погляд — дивиться, нібн поставив за мету не минути жодних очей, набачити в них бажаний наслідок чи моментальну відповідь на ту його печúну, яка в нього, видно, роками лежить на душі. Дививсь по черзі, як нібн допитувавсь кожного, чи повірив, що були такі люди, що так жили, що так боролися за самих себе і боронили, заступали собою навіть інших. Чи готові перейнятися тим далеким, зародковим чуттям причетності і вознестись підсиленим духом, звеличитись гідно, як того бажає всяка чесна людська натура, до висот справедливіших («Щоб був себе вповні свобідно і прямував, куди свобідний манить ум»). Все, що я славлю цими словами, пройшло, мовляв, колись крізь мої почуття й свідомість. Зміцнило мене як громадянина. Залишило єдино дійсний грунт для життя, для гордості.

Але в жодних йому не стрілося жаданого блиску тої сподіваної бодай зацікавленості, а не вогню — звичайні, заполохані очі, в яких жевріє щось недалеке й поверхове, як ніби їхні володарі, чули-слухали буденну собі новину про те, що сьогодні привозили в лавку, вчотре вже розлучились такі-то або хто вчора (страшно сказати) згорів од горілки. Ні в кого навіть не затеплювалося в однаково насторожених очах бажання іншої сили, вищого смислу — ото все в них як нібито задубеніло, скипілося в грудки й застигло в жилах. Розгублений од своїх марнот, Вікентій ніяк не міг вийти зі своїх спогадів, пригасити в собі розпалену жагу, щоб зволодіти собою, своїми почуттями і не дати їм волі. Не заплакати од ось такої наглої невдачі, в навпаки — ще щось казати й казать, здригати зграйку людей, як омертвілих на пні, чи то болями, чи стражданиями в тому кипені, що вирував у «казані історії» («Вся історія Росії зроблена козаками... народ прагне бути козаками»). Знову звертався очима, наче благав спочутності, та нічого втішного для себе не знаходив. Навіть розбитна й спритніша, либонь, серед них Підорванка з транзистором стояла німо й апетитно лущила запашний соняшник, час від часу дістаючи його для роздачі з глибокої кишені на злинялому фартусі («Лише одна линюча нитка може після прання зіпсувати всю вишиту (художню) річ»). Хіба вони без пристрастей, хіба у них сама нужда?

Посмутніла душа і, здавалося, не звеселіє, якщо ці люди в тупім своїм щоденнім здобуванні хліба насущного та вжитку ширпотребного збувають святі ікони, чуття причетності до їхніх творців і байдуже конають своє заморочене, задурене щоденним галасом життя. Яке палке безпам'ятство! Яка ніяковість на лицях!

Лише он ті, найдальші очі незнайомого чоловіка повні цікавості й загадкової пильноти. Такі десь бачено. З такими зустрічався. І не раз отам, далеко. Найчастіше в момент, коли вже, повернувшись на ніч у барак, сідав на нижні нари, брав шматок хліба дубленими руками і давився ним пополам з гіркими сльозами: «Та нема гірш нікому, як тій сиротині: ой ніхто не пригорне при лихій годині». На той безтямно гучний, підхмелений приспів з'являлися жалючі, мов з кропиви, очі і своїм колючим доторком проникали то в тіло, то в душу. Ворушили її, сум'ятили, переглядали — чиї вони, що в ній шукають? Знайди в студенім морі дно!.. Вікентій перемовчує свій опір тим очам. Він лише насторожі, бо чує тонюсію ниточку з наставленої пастки — тобі потрібно про тамтешнє моє українське життя, про мої душевні інтереси? Який це раз і доки буду повторювать, що в Німеччину поїхав не добровільно, що зі мною були ще троє з нашого Посулля. Визволяли нас американці. Тепер усі четверо з вашої волі ось тут, на студеному морі, щодня рибалимо, українці, тому й згадуємо все своє рідне, все своє козацьке... Так, мене вербували в різні закордонні найми, але це було вже після Голландії. Туди нас правили пішки копать окопи якраз в те літо, коли англосакси з американцями

відкрили нарешті другий фронт — чували про такий, молодий чоловіче?.. Ну от і добре. Я вільний? Можна йти? («Про мою волю роби як хочеш»).

Аж дивно, що й цей чоловік з такими самими, тільки голубуватими (либонь, давньоукраїнськими) очима, має такий же вигострений зір. Так само зацікавлено старається ним проникнути і в тіло, і в душу, щоб перепотрошувати її далі, аби згубилось в ній начало, як у заплутаному клубку кінець нитки, аби людина каралась, так і не викотивши свого важкого каменя на гору, як той покараний богами Сізіф («Не будемо інтригуватись, однак не можемо сказати певно а чи потвердити читацьку здогадку, що це був саме знайомий нам Василь Нихтодович, син тимчасового гробокопателя в Мокловодах у пам'ятний на всі віки нам рік»). Та Вікентій стрів той вигострений зір відчайдушно гідним опором своїх уже надивлених до болю очей і на мить не піддався. Так вони мірялися витримкою очі в очі, проникали один в одного, і в мовчазній борні ламалася спесива служба об несхибну твердь, поки, відвернута, відбита, і геть поснпалась уламками маскувальної балачки про щось необов'язкове до низенької жінки з налигачем, що стояла поруч з нападниками («Не будемо інтригуватись, однак і цього разу не можемо сказати певно а чи твердити здогадку читача, що це був знайомий нам син тимчасового гробокопателя в Мокловодах в запам'ятний на всі часи нам рік»).

Тепер Вікентій, щоб не розсміятись донебесним реготом, аби утримати себе, не виявити внутрішнього шалу од солодкої перемоги над очима, що, немов з кропиви, стримано, але гречно, за козацьким звичаєм поклонився низько до зграйки людей на вигоні і покликав свистом свого коня з тутньої паші. Розумна була животина: зараз прибігла, зачувши хазяйський посвист. Кінь був при сідлі, і з приторочено́ї сакви коло нього Вікентій висмикнув, видно, заздалегідь наготовлений згорток. З просьбою подав його низенькій жінці з налигачем: «Я пізнаю вас, добра неньо... Ви жили колись у Мокловодах по сусідству з Шевцовими. Через вигін біля млина... Мої рідні лежать десь під водою — пом'яніть, якщо ваша добра ласка, Нигонида з Оксаною... Беріть, беріть, не бійтеся, воно не крадене. Це мамина хустка. Я купив її для неї дуже давно, а подарувати не довелось, не встиг... Почепіть на притулівськім кладовищі над їхньою могилою, вони лежать під одним хрестом, як того хотіли в заповіті,— спасибі чигирин-дібровській Мелашці з дітьми, що перевезла, поховала.

Я в них жив трішки приймою. Покійна мати, згадується, казала, що вони нам якісь далекі родичі. Коли Гераська вижив мене з дому, вони на врем'я прихистили. Тітка Оксана добре знала, що я не зазіхаю ні на їхнє, ні на чиєсь добро, і впросила свого чоловіка Нигонида довіритись — скупенький був, ховався з тим золотом і од жінки. Умер зненацька — і все його вмерло. Тепер діти не продадуть жужманівської хати, бо в ній, мовляв, золото. Чи там воно, чи було воно — бог знає. Хата розпускається, а добро не знаходиться. Син дметься на свою сестру, а та на батька — не нам їх судити, а вас дуже прошу сповнити святу повинність за звичаєм...»

Хвацько вихопився на коня — і ніби вилитий козак. З місця, не оглянувшись, полопотів навскач отуди, де попад колишнім київським большаком корениться давнє село Максимівка — там збирали восени сорок третього остачу посульських чоловіків, творили з них, старих і малих... сумних, настрашених, штрафні і нештрафні загони і шарварком постачали до Дніпра, де імітувалась вдень і вночі фальшива переправа. Бо справжня відбулась тим часом нижче Кременчука, біля відомої Келеберди.

Вікентій мчав уже ген-ген попід волохатою хмарою, що задумано схилилась над саму землю, коли люди степлилися якимсь поштовхом серця, загомоніли одне на одного навперебій, а тоді знову мовчки як неприкаяні, розходилися, тягнучи за собою налигану скотину, несучи на душах несповнену повинність. Невже у них сама нужда? Невже погасли національні пристрасті? («Горіть, горіть, сирі дрова, бо заллю водою, Втішайтеся, воріженьки, моєю бідою»).

ЗА ДЕНЬ ДО ВЕЛИКИХ ПОМИНОК

Вікентій поїхав на Хортицю, а мені з думки не йдуть жінки в обід на вигоні. Ото так їм справді байдуже, що промовчали, як води в рот понабирали, на його палкі пристрасті?.. І хочу здержатись, та не впиннюсь, щоб не подумати сумно: невже ми самі, просвіщенні, так майже скам'янили їхні од роду чуттєві душі, окріпостили і пам'ять, і волю то недовір'ям, то наторжним примусом на вічну повинність, а паче них — працею, працею, працею не для душі — для нужди безконечної, для нужди безроздільної... То як же ми живем, на що тут нарікати, якщо в них все вмирає... все-все, навіть надії, спогади... і благородні почуття також. Натомість заходить холодне зречення святого, житейська вигода розважлива. («Ви ще темні, Святим хрестом не просвічені. У нас навчіться!.. У нас дери, Дери та дай, І просто в рай, Хоч і рідню всю забери»). То куди ж ми живем, нуждениі, нечистим духом ведені?.. Нонвй, якщо запряжено. Це ж найкраща запряжена порода — сіра.

Сумно мені, любий мій читачу, і на серце велика туга налягає, що я такий безбулавний, не можу зла перепинити. Тлію в одині-самотині та молитвою, щоб на мені вся неправда кінчилася і діти мої жили в торжестві над нею — три надії покладаю: а чи вистачить? Оце сиджу на голім березі — на голім, бо обкладений бетонними плитами, а на них котяться і котяться одноманітним плюскотом запінені хвилі, насилають на мене невідчепне бажання чогось інакшого, чогось такого, щоб порушило одноманітність, порозсувало бетонні плити, дало дихнути і проростати задавленому грунту. Щоб здивувало до крику, до вибуху та порадувало свіжістю й красою. Либонь, слабі мої молитви, хоча і многі, бо не стає жодне враження справдженим — моряться в безконечних мріях, залишають по собі біль розчарування. Багатіємо думками та клопотами, переміщуємо слова молитви з болісною клопітнею за Вкраїну за нашу. («Всякому своя доля: один рук не покладаючи працює, а другий його працю без клопоту поїдає!»)

Смутно мені, що в світі ледащо панує. Замовкаю, похиляю голову, загадуюсь («Між людьми будемо жити по-людськи, а кому в нас не по нутру, то нехай іде на Січ їсти сушену рибу з сирівцем»). Отуди вашого брата набиратись вольностей та збуватись рабування!

Я таки знову до тебе, мій терпеливий читальнику, з повинною за свої відхили до основного мовбито шляху, за неї твої, може, настрої в моїм стилі, в моїм ладнанні слова нелегкім. Одначе ввійди в моє несамостійне становище і милосердно поспівчувай людині, і ніч, і день оповитій гудучим роєм бджіл. І кожна з них — жалюча думка. І кожній треба виходу, інакше тріскаються жили. Спробуй кожній дати лад. Помирити: якій сидіти нишечком до пори до часу, а котрій можна, якщо з надібком, летіть до вулика, вмощатися в щільнику і теплим, і пахним, і корисним, як мед, єдино точним словом. Моя несила — інакше вести дійство, нудитись над одним горем, триматися лише його, хоч би й найвищих інтересів, і вести їх у строгому словесному сюжеті — приміром, далі й найдальше простежить за Вікентієм, якщо у цьому розділі зайшла саме про нього наша мова. Про нього я знаю хіба трохи більше, ніж розкажу, бо сам не пережив бажань його глибинних, а лиш начувсь про них переважно од тих самих жінок в обід на вигоні із Підорванкою на чолі, тому й не можу сказати чогось певного про його духовне чи національне життя, в яке він просто-таки ринувся після повернення додому. Хіба що висловлю кілька обережних здогадів, та й то нерідко суперечливих.

Ні, я не відступаюся од наміру дізнавати причину й наслідок його такого несамовитого пробудження, бо сам із себе добре знаю, що після нього людина рвптом набуває немовби нового бачення світу. Міняються не тільки погляди на нього, але й дії, вчинки, вся поведінка, яку стає трудно передбачувати. Одні кажуть, що Вікентій од самої думки побувати на Хортиці так збурився душею, що й з виду став інакший. Інакші й приповісті розростаються довкола нього. Люди перешіптуються ще й тепер,

кожен боронить себе, як може, бо той Василь Нихтодович (нагадаймо: працівник держбезпеки) зачастив тепер в обід на вигін і пускається з жінками в яку хоч балачку, аби легким натяком ввернути когось, слизькоязикого, на бажану тропу, де б хоч зайшлося чи про Михлика, чи про кого з Окраїнців, якщо нічого не знаєш про Вікентія або про молодих братчиків, котрим сприяють, ідуть на поміч заради тієї нової Січі мало не всі вільнодумні посуляни, бо інакшим, мовляв, способом не зупиниш розбою бурбонів серед білого дня («Пойняті спільною ненавистю, люди стають наполегливими, підступними й вигадливими»). А хто ж буде зупиняти, якщо кожен тільки те й робить, що поглядає на свій дім, на свою кріпость?

Якими люди не стають, але не дружнішими.

Як його тягти руку, приміром, за Вікентія, якщо він таке вголос каже, чого люди й пошепки полохаються. («Не полохвйся, се сон недільний: як до обід не справдиться, то й не ждати нічого»). Бо навіщо мені воля над самим собою, про яку ти кажеш, якщо я звик до даного, як віл до ярма? Блазнюєш, Вікентію, чи не сором? З таким не можу я поважно говорити ні пошепки, ні вголос. Навіть про найболючіше — про волю над самим собою, бо де ти її тепер візьмеш, якщо в самого нема, якщо сам увесь із клочча.

Хіба я також знаю, чого цей чоловік шукає, про все підряд розпитуючи, і чим він нудиться, чого йому не досить? А перегодя подумаю: приїхав сюди аж з Полтави не своєю охотою, бо якби своєю, то аже б набридло тут, на вашій чужині, ось уже цілий тиждень тинятися без видимого діла. Виходить, хтось його послав, не питаючи, хоче він чи ні знати-бачити посульських виселенських громадян, людей недавно тут осаджених, смирених зокола, але... конячу голову і мертву загнуздай!.. («Звик він загнуздувати буйних січовиків)». Бо всі вони, навіть оті жінки в обід на вигоні з Підоравикою на чолі, готові, в суті, греблю руйнувати, руками розгрібати — вона ж бо запинала їм життя оте з привіллям трав, з привіллям розуму і хисту. А ти розпитуєш... а ти, мовляв, зрікайтеся Січі... Зрікайтеся й селянства. Тобто ставай нічим або таким собі загнузданим робітелем, без волі над самим собою і землею...

А до Вікентія серце моє навертається, якщо він ладен греблю руйнувати — звичить, він не раб. Рабові нема ні прощі, ні порятунку... і простелись Вікентію, пішому чи кінному, дорога баранкова. Він і мене перепитував якимсь випадком: куди ж тепер, мовляв, тече Дніпро, якщо порушено усі йому належні закони і руху, і життя? Запитав, як сам себе, і пішов, не ждучи мого одвіту, точніше — не сподіваючись на нього. Пішов, розставивши для рівноваги руки, лавіруючи по зеленій слизі положистого схилу обкладеної плитами греблі, мовби йому паморочилась голова чи в глибоких, либонь, легких підмурівках основи вчувалася хитавиця. Я підібрав жилки обох вудок а одну жменю з вудлищами і рушив за ним, щоб сказати йому все-таки хоч слово, але на перших кроках посковзнувся хибко — бачу, мені не хист далі за ним ступати. Так і не сказав тоді затурбованому Вікентієві, що міняти природний плин річки дуже небезпечно, тим паче змінювати її річище, тяжко прокладуване, звісно, не одним поколінням життя.

Легконогий Вікентій, скільки мені й бачився того дня, не складав розпростертих для рівноваги рук і на фоні шлюзових стін здавався підраненою птахою, що хоче в небо, але їй не хватає простору для передзлітного розгону на слизькій основі. Її мовби весь час придержувала слідом крокуюча невідступна тінь, схожа на окрик, що не тільки холодить спину, а й наганяє страх, відбирає ту саме частину сили, якої кожного разу не ставало для потрібного розгону.

А то лучився Вікентієві такий правдоподібний раз, коли, никаючи по схилах греблі в пошуках якихось романтичних перемін,— люди передчувають і все настирливіше пускають чутки, що збудеться, що вона, міцна і здатна запинати отаку рухому силу, ось-ось сама прорветься, роз'їдена слиззю, розхитвна п'яними руками гулящих острівних бурбонів; називають навіть місце, де саме станеться просочина, а то й прорив: це напроти

плавнеанх сіл, що нижче греблі, над якими аона навнсає чомусь найдужче,— отож, ннкаючи у пошуках того набалаканого місця, Вікентій справді натрапнвся, або, як кажуть, наторочився, а Крнвушах, за аласівськнм гранкар'єром, на вннииклі болітця посеред піщаних бурт. Вони творнлнсь і творнлнсь, ніби вншттовхувані з-під землі якоюсь нагромадженою силою, чнїмсь велінням. Вирннали, де тільки моглн, де тільки була яка лощннка, внсохлий бакай чи копаика. Не більше як за даа тижні їхні довільні берегн бралися очеретом, всяким водяннм ростом, а ще перегодя очеретові шпичакн — як висіялись — на городах, на людськнх даорах, заполоняли нааіть неглнбокі колодязі, ямн, погрібці.

Бережкий Лядоаськнй заклнкав людей не вірнтн безглуздим чуткам, навіть погрожував карами за їх поширення, бо одержнмий Більшовнк своїмн лнш ідеямн, саоєю вірою в свою лнш правду був щнро нетерпимнй до іншнх погляддів. Тому ревно дбаа про вічну сталість, сталість нашого життя, хоч би там що не антаорялося довкола. А людям те небуаале диво потай засіло в глибннах сумління, ворушнло й розворушувало його аж до нестрнмного потягу бачити новизну і її творимі наслідкн. Під різнним прнводом, гуртами й поодннці вони проникали на потойбік греблі. Знаходилн ті «святі місця» і то ясніли, то загадувались нимн. Торопіло завмнралн од тієї правди, боячись кліпнутн очима, щоб не знккла бува, як наснйла, як навйджеиа.

ЯКРАЗ НА ДРУГУ ПРЕЧИСТУ

Погоднла сільрада з районом матеріальну саою аладу на наші помннкн чн не погодила — хіба це зупнняє роботу наших душ, устремління духу нашого народного? Може, й зухвало кажемо, але — ніскілечкн. Ми зааждн пам'ятаємо себе і будем поминатися, хоч бя й каміння з неба. Матеріальна власть — звичайно ж, нам закон. Але душа, ала народннй дух не щоразу з нею збігаються, бо в нних саої шляхи і поступу, і розаитку, і всенької історії, хоч і жнвуть у аідносному сумир'ї, поруч. Їх на поясннш політичними умоаами, їх не зупнннш ніякнмн заборонамн («Малі мн тілом, та аеликі духом». «Боронячн народну Гіппокрену, духовну зброю безустанку носнм»).

«Авжеж, погоднла,— блеють жінки а обід на аигоні, як вівці з голоду («А народ блеє та й блеє, що москаль замоанв не той дощ»). Погодила, бо аже ж достеменно аідомо, кому і що і за чим казати перед тнм, як допускають людей на (матеріальне) кладовнще, що біля Соборної могили,— Льонька Гопей Семенович (звиняйте, що в такім порядку а нас на нього кажуть) — він казатнме людям головне начало, інакше й буть не може, бо духіаник же й провіднкк мозолянського колгоспу «Пролетарська снла». Казатиме, як і на зборах, не з голоаи й небезідейно: завдякн, мовляв, успіхам нашого найдемократичнішого ладу, що даася азнакн навіть іншнм народам, ми маємо праао, товарнші, вільно, як ніде а саіті, поминатн своїх загнблнх, товариші, за таку рідну радянську владу, якої а нас ще не було ніколи і не буде на всіх етапах соціалістичних перетаорень, що прнзаели иас, дорогі товарнші, до останньої стадії — стадії розвинутого соціалізму... Прислухайтесь, як перспектнвно звучать жалоби духоаого помннального оркестру, якнй ми організували на громадських засадах, товарнші, з матеріальним заохоченням по аісім карбоаанців щомісячно для кожного духоанка, будь він калаварнет чн асім вам добре відомнй наш барабан, товариші... якнй мн успішно внкорнстовуємо не лише а новнх обрядах похоронів радянськнх людей, що передчасно чи законяо пішли од иас ще в рокн колективізації і так далі, аж до нашнх світлих днів, товариші, але й на іншнх міроприятіях, що засвідчують наші апеанені кроки на путі до наміченої стадії... Вшануймося, дорогі тоаарнші, хаилиною скорботного моачання... Ласкаво прошу спраанти поминальну трнзну, дорогі товариші (звучить жалоба у анконанні прнтуліаського духового оркестру мозолянського колгоспу «Пролетарська сила»). Про се кажу вам у велнкій доаірі, а вн дійміть своєї на те правдн.

Льонька Гопей Семенович казатиме ще і ще, гейби йому хоч би й що, а треба заради ритуальної ідеї доказатися до самого «амінь», по-теперішньому тобто «нехай живе». Ми ж бо волею глузду не будем розгортать його спрямовуючу проповідь, бо все відбудеться не за нею, безплотною, а по слідах народного обряду. У межах розуму й культури поминальників. Тож-бо й благословляймось тільки ними. І тим станом життєвих речей, який самі собі ми вготували для болісних торжеств і смути, що будуть завтра. А сьогодні лише

Здається нам, що все-таки раніше
Життя було і краще, і чесніше.
Не знав ще розум з правдою розлуки,
Була ще мудрість посестра науки.
Душа людська була іще невтомна,
Як ми про це читаємо в Платона.
Ох, і щоразу, як вступали ми
В духовний храм Аквінського Фоми,
Беззастережно вірили йому
І скрізь ми правду бачили саму.
Тодішні люди і тодішні долі
Ввижались нам в якомусь ореолі,
І все було прекрасне, повноцінне,
І все складалось в бездоганне ціле.
Натомість ми, пізніші покоління,
Нікчемна парость доброго коріння,
Метаємось, б'ємо крильми по стелях.
І хто ми є? Блукальці у пустелях.
Що знали ми, крім сумнівів і муки?

Але колись, можливо, наші внуки
І ці терзання наші, й наші долі
Побачать теж в якомусь ореолі.
Можливо, й ми їм будем саме тими —
Просвітленими, мудрими, святими,
Бо аже вони почують тільки міфи,
Глухе відлуння нашої доби,
Про наше перетліле лихо
Й пригаслий попіл боротьби.
І той їм стане світочем життя ще,
Кого терзали сумніви найтяжче,
Хто шлях шукав
крізь відчай і знемогу,
Покаже їм до істини дорогу.
І, може, в цьому й суть одвічна руху,
Глибин його потужна течія:
Живе в нас дух,
безсмертний геній духу.
Він переможе, а не ти чи я.

Було б мені в ту передніч (ми всі розумні заднім числом) таки послухати свою дружину і не читати нічого на сон грядущий, хоч би й такого гарного, як ось цей вірш[1], а вже гратися з рідними дітьми в коники, катати їх обох на спині, вже рачкувать до самого аж засинання. Тепер вселилась в голову якась анонімна сила і не дає як слід розслабитись, заснути — попробуй з нею поборотись, коли вона тобі таке ввижає, що й на взір його буть не може. Я й сам здогадуюсь, а може, й знаю, що настали на нашого розумного брата дуже тісні часи: як не маєш свого, то при чужім не притулишся. Воно всім не просторо буває, хто поперед життя забігає. Значить, не воюй проти насильства, не проповідуй віри в милосердя чи там не домагайся справедливості, а живи собі належно, самому на втіху, то й заснеш не мордуючись, не тлумачитимеш світ по-своєму, бо це діло, далебі, дуже хистке — ступать на січу з ситим панством, хоч я це вчиняю з любові до істини, а вона вища за самого Ісуса Христа, не те що за наших помісних і навіть губернських воєвод і управителів. Я не тільки твердю цю істину, а й захищаюся нею, нікого чесного не ображаючи. Посилаю її, святу, слідом за Вікентієм, він не відмовиться од своїх слів, казаних не відкрито, але здогадливо, що на пісках не держиться село такої купи, як на чорній землі, а віра в примус і насильство рано-пізно сокрушиться і навіки.

Воно ще довго не світало, але день не забавиться.

Згадав уже за сінешнім порогом нашої мозолянської хатини, як вийшов надвір, що, мабуть, так і не вкрив сонних дітей своїх астраханською ковдрою вовняною, яку привіз їм того дня на подарунок од городиської бабусі з дідусем, а вони просили її ще звечора, ще ми тільки переставали гратися в т а р г а н а т а к о н я к и. Також за спішкою — куди й по віщо, як не на кладовище, як не до Соборної могили, щоб таки першому і весь до крихти бачити початок (він мені завжди цікавий уже тим, що не можна знати, відкіля узявся), бо всі Великі наші Поминки не окинеш зором хоч би й усіх очей білого світу, як не розглянеш людських душ, одній лише з яких ні почину, ні краю, як тому небові. І не розглянеш, і не опишеш того, що чиниться у них, коли вони, заплакані стома плачами, пригадують свій рід, свою родину і себе в ній... і непрощений на всю землю гріх, содіяний над цілими народами... За спішкою — даруйте, повторюся,

[1] Переклад з німецької Ліни Костенко.

щоби не збиться з ритму,— не залишив, каюсь, для дружини на столі, умовленому місці, записочку бодай на двоє слів про себе... не пояснився, що мною заволодів глибокий напад великої дійової сили — вона шматує душу, спрямовує всі помисли, збиткується над тілом, і я проти неї мачина. Не залишив, не пояснився — тепер уповаю лиш на жінчину здогадливість: вона вже привчена і добре знає подорожі мої, незальотні відлучки, які теж, мов той п о ч а т о к, не можна знати, відкіля взялися.

Скоро я вийшов на дорогу, що веде на край Притулівки і далі, на броварківські ставки,— тут мене обвійнуло, як заспокоїло, низовим теплим подихом. Чи хто знає, яким воно буває вітер завдовжки? Ну хоч приблизно: буде так, як оце од нас до Кременчука? Чи, може, й далі? Приміром, як до нашої Хортиці (нехай живе в серці кожного). До неї, первісної, оце якраз Вікентій побивається, щоб, мовляв, свіжого духу сапнути, нехай йому бог поможе витримати в намірі.

Обвійнуло низовим теплим подихом — і зчулося моїй крові, ніби до нас на В е л и к і П о м и н к и рушає цілий здвиг козацького і некозацького народу. Вже ставляться у дві, а то і в три лави, грізно, тихо, смиренно, як стають великі прогрішителі на прощу, щоб, розгрішені, повітали одне одного в навічній надії не допустить у світі свавілля, зла й насильницьких смертей,— ідуть, наближаються лави людей і тіней з Дніпра, з-під сходу, од півночі і заходу, а я ніяк не поспішуся, не складу як слід своєї родинної грамотки. Ще, дивлюсь, не вписав нашої Марушки, а Митько Михлик про неї найперш запитає; нема — і теж нашої — маленької Домки, прикметно прозваної Домкою Тридцять Три; ще тільки беруся вписувати погиблого на вредних на границях плютівського Ванька, солдата, бо вже й батько Арійон і мати його Олександрина пішли за ним в холодну, сиру землю. А ще тільки Хтодора, Федір Лук'янович Баглай, якщо син Данько не навернеться за «острівними клопотами»; знані пастухи мокловодівських плавнів, збирачка снів та завиджень баба Руся і Лук'ян Шалеги, подружені вже перед смертю, після одробленого Біломор-каналу. І ондечки, у темному кутку, прищулюскла, як хована од людей, чиясь затоптана погодами могилка, одкинута, заросла — хреста на ній не видно...

Я зійшов з місця, де ще ж и в и й Вічний шлях, де запальні мокловодівські притуляни намірились будувати «таку самісіньку, як була в нас», хату-читальню, а мого батька Корнія Васильовича кликати за предводителя вже буцімто зорганізованої культосвітньої громадки, ближуся в добрім намірі до цвинтаря на горбку, обкопаного невисоким валом. Їй-бо, гадаю сам собі скупим селянським помислом, не доведуть притуляни свого заміру до видимого діла: ще й оце не надіюсь на мокловодівську громадку, щоб отак захопилася сама собою, своїм, сказати б, духом — закладати не що інше, а читальню, «таку самісіньку, як була в нас при лікнепові»: знаю з досвіду, що люди навіть по найбагатших селах дуже скупі на гроші, в тут беруться за свій кошт. А друга причина моєї такої думки — сільрада не поможе, бо й сама не в правах, не в людському законі. На неї ив саму — нашу радянську владу — погукують, як на запряжену. Жди оборони чи піддержки...

Переступив за тричі кладовищенський вал і пологу канаву, геть зарослу зеленим барвінком та кущами бляклої на цвіт жимолості (в Жужманівці звуть її бузком), і поза волею спинився перед таїнно вчутим дзвоном якогось неусвідомленого, але ніким не переступного чуття: оце в о н о... оце отут, мовляв, і твій той самий сажень, ті два ступні землі, що ляжуть колись на груди. Хочеш, мовляв,— перехрестись, якщо вже скинув картуза,— повинно ж є і в тебе якась віра («Ах, любе-миле браття!.. Якій-бо там бути любові до бога, де люди не злюбили і себе, і ближнього»). Засміливсь-таки — осіняюся хрестом над цією неприбраною могилою в глухім бур'яні («О, правдо-правдонько святя!.. Не гріх, що забожуся!») — осіняюся хрестом і, стоячи в здивованім мовчанні в оцім затемненім куточку, щось ворушу губами, ніби вимолюю за всіх — за всіх великопокаяннеє прощення: не повинно є так, не повинно...

Поклав картуза на землю збоку, беруся цупко за ближню бур'яни-

ну — бозна-колишній коров'як (стоїть свічками, що й хреста не видно) — чи за якусь іншу бугилу беруся й чепурю Правдиниу могилку, визволяю. Тріскочу глухими бур'янами, жалю об них руки та все собі, як і перше, загадуюсь-помишляю: невже якраз отут, де грішникам лежати, хоронена Правдина, наша колись родителька. («Матінко ж моя, родителько, моя ж ти сотворителько!.. Ой, пробі!.. Правдонько-Правдино...») Ще ж як ми всім Посуллям празникували свято останнього млива (геи ті часи, аж ген! Горох тоді царем бував, а Кукурудза королевою) — тоді їй трішки попустило, як, либонь, попускає кожному перед самою смертю. А теперішнього часу — ой, пробі!.. («Ой беріте ж воли й мажі і весь мій пожиток, тільки, пробі, не робіте сиротами діток»).

Чепурю могилу, тріскочу глухим бур'яном, як пострілом,— здається, ніби визволю нашу родительку Правдину, а надворі сіріє, світ недалеко, скоро почнуть люди сходитися. Сумлінна Марфа Личачка, гляди, першою принесе на оті поминальні столи свою зібрану за всі рази нанахідку: глечик, казала, меду для куті та три печі хліба, що сама за день випекла. Вже, чую, гунають чиїсь важкі кроки, аж у висках відгукуються. По звуках ловлю їхній напрям — звідки вони йдуть-поспішають? Ловлю звуки, а бачу мовчазне море. Окреслюю в ньому, безбережному, лівий і правий береги Дніпра, в на них, мовби засивіло, густо затуманилось — агей, тисяча тисяч людей дихнуло на холоді разом. За пильною роботою я й не туди, мені й не тютьки, що за спиною там діється: в тім тумані сотворялося предивне дійство; малювалася позауявна картина з недоокреслених фігур, з непростежимих їхніх рухів. А над цим сотворінням злітають зозулями сірі-сірі, як роджені з цього простору й часу, плачові жіночі звуки. Посірілі од кольору світу, сполотнілі од передчуття німої зустрічі, наші вдови-жінки сміло йдуть між ті безлиці тіні, беруться з ними попарно за руки і то підносяться, може, й до хмари, то пішком сідають на землю, як люди-птахи... Сідають на траві, випростують набряклі, нечутливі ноги і мовби наслухають, як з-під води виривається з пригніту сполошений гул потоплених дзвонів з чигирин-дібровської церкви, дивляться, як виринають і виринають зо дна якісь небачені прояви на подобу людей з самих маслаків, обтягнуті хто сірячиною, хто шинелькою, а хто в самих обмотках від босих ступнів до колін. Виринають прояви, шикуються, як живі, в движимі лави і, мов заклинателі, посилають, на наш лівий берег глядячи, якісь насилання чи іншу гіркоту, затиснуту в їхніх піднятих кулаччях. Посилають з шумом вітру, з клекотом води, і я, уже причетник до такої перепалки, кружеляю над тим сумливим товпищем, щось хочу пояснити чи виправдать. Кричу до паморока, вже сам себе не чую, а те згибле товариство не гамується, не уймає себе, а ще дужче рве в безсиллі. Не опускає рук і не розслаблює кулаччя. Бушує і тіснить гачені води Дніпра до самого сухого. А опинившися на суші, ховаються з мого виду кудись попід голі дерева, між лугові осоки й трави... в дальших полях під ораницею, суцільно чорним покривалом досвітку...

Я стою на колінах схилено перед затоптаною погодами могилкою Правдини, тріскочу глухими бур'янами, як пострілами, жалю об них руки, а роботи мовби й анітрішки не меншає. Не кидаю її, труду, лиш тому, що, кажуть, нема нічого неможливого для того, хто вірить («Якщо будете мати віру бодай на макову зернину і скажете наперешкод нашій горі: «Заберися звідси»,— то вона, як не розрушиться, перейде в інше місце, хоч би ви й раз не вірили в святе писання»).

Як би й належало за звичаєм, вже всі три рази війнуло нам, обмареним, на поминки теплим низовим вітром («А чей, ви знаєте, яким завдовжки буває вітер»), і я, ним оживлений до пристрасті, кричу своє найперше почуття до тих потоплених у Дніпрі голосів, кричу молитвою, яку нам заповів сповнять палкий до України наш козак Вікентій. Кричу немов наказ. Немов у Нім наше спасіння.

•

Гей, слухайте, люди, знайте
Та іншим передавайте...

Ой чого ж то Дніпро-Славута застогнав,
Хвилі свої срібно-сиві
до круч високих підіймав?
Ой чого ж то жито зелене посивіло,
Може, його градом прибило?
Ой то ж не жито зелене посивіло-прив'яло,
А то ж по селах українських смутно стало.
Ой то ж не дівчина за вбитим козаченьком
побивалася,
А то Україна вся сльозами умивалася.
Не квітчалася, не вбиралася,
А в чорний сувій наряджалася,
В останню путь сина свого
Проводжати збиралася.
Гей, не жайворон у небі дзвенить,
журно співає —
Ой то ж Україна труну з прахом
З далекого Петербурга стрічає.
То ж не верби кучеряві
над шляхом глуховським посхилялися,
А то ж люди з хуторів та сіл
По шляху тім скрізь збиралися.
Збиралися, уклонялися,
З Тарасом прощалися.
А шлях від Неви до Дніпра все коротшає,
На побачення останнє всіх запрошує.
Гей, шляхом тим, як воли притомилися,
У селі Бистрику опівдні спинилися.
І вийшло все село стрічати —
Батьки з матерями, хлопці, дівчата.
Кожен чув про Кобзаря і знав,
І слово облетіло всіх:
— Це той мученик, що за волю писав.
Хай буде земля йому пером,
Де він буде-віковатиме над Дніпром.
Заповіт читали — над труною тужили
І по душі його по звичаю тому
на цвинтарі дзвонили.
А як сонечко з полудня стало звертати,
Знову ярма на волів взялись надівати.
— Гей, воли, воли, води напились з озерця,
Та везіть же труну до Кролевця...
А в Кролевці у саму вечірню пору
Привезли труну до собору.
Ой не дали ж жандарми біля храму спочити,
Прийшлось до вигону рушати
І в пані Огієвської в саду кортеж сумний
спиняти.
Під липою старою
Поставили віз з труною.
І над Кролевцем ніч спустилася мінлива.
Боялись — буде злива...
А Київ ще далеко був і берег той дніпровий...

Пом'янемо, кому що пом'янеться, та й нумо **н о в у** пам'ять наживати, вільнішу («Слава наша хай гримить... Нумо вгору всі шапками!»). Хоч би з хортицької слави починаючи. Благословімося, кажу, на вдачу. Всі три рази благословімося («Із якої сторони нам гостину сподіватись: чи з Чорного моря, чи з руського чистого поля, чи од лицарського люду Запорожжя»).

Жовтень — грудень 1986, січень — жовтень 1988

ВЕЧЕРЯ

На стежці під хатою стоять порожнем погнуті відра, лопати обступили вишню, перед хвірткою чорніє шарвбанистий візок. Добре пахне свіжа земля: викопано картоплю.

Марника одним махом застеляє цераткою надвірного столика, а Ксеня вже несе з веранди повні тарілки.

Савка і Фонь, або по-вуличному Аплодисмент, коло вмивальника на кілку.

Рожевіє, блідучи, захід, прощальний багрянець тремтить на комині хати й на вершечку вишні.

Жінки неповоротко ворушать плечима: наламалися. Сновигають тюпцем і перевальці, як старі качки. Їм заважає, плутаючись під ногами, чорний кіт. Вони наступають йому на хвоста, на лапи. Він пронизливо нявчить. Вони акотають і клenуть: «Щоб ти здох!»

— Киць-киць... — ласкаво, принадно кличе його Фонь.

Чорний насторожується і не йде.

— А киць! — сичить Фонь, тупаючи чоботом.

Кіт боязко задкує, а Фонь раз за разом намилює руки й бряжчить пипкою вмивальника.

Савка ні пари з уст, і не тільки тому, що вхоркався. Коротконогий, лінькуватий і покірний, стовбичить напоготові з рушником, терпеливо чекаючи, щоб доступитися до вмивальника; поводить маленькими очима, дивується, як швидко й непомітно розтанув багрянець на вершечку вишні. Глянув — уже нема й на комині; його злизало, як корова язиком, і він начеб розгадує і ніяк не може розгадати усе те, чого набачився за своє немале життя: чому так, як корова язиком?..

Ксеня квапом виносить кухонні табуретки. Марника проганяє кота з укопаної під горіхом лави із замоховілим побігнем:

— Вмостився, діяч!

А Фонь намилює собі обличчя. Йому з губів зриваються і лопають мильні бульбашки. Вони роздмухуються під носом, зависають на бровах.

З веранди бігцем з'являється Маланка. Рухлива, розпашіла, весела. У неї в руках пляшка горілки, і вона старається її на ходу розкубрити.

Савка зауважує: «Біленька!» — й ніяково відвертається, а Фонь дивиться Маланці в руки, і милення не їсть йому очі.

Відвернувшись, Савка переступає з ноги на ногу, так сердячись на Фоня: чистій, але й моняло! Фонь набирає в пригорщ води, хлюпається.

крекче, пирскає, вимиває собі за коміром, а аже тоді розгнпається, присаджує обаруч сиву чуприику й бере а Саака рушника. Той почепив кашкета на кілок над умиаальником, блищить лисиною і так-сяк споліскує руки.

Маринка і Ксеня не сідають, стоять коло табуреток, а Фонь, висмикнувши з аерхньої кишеньки гребінчика, розчісується.

— Парубки! — прохоплюється Маланка, повертаючись то до Саака, то до Фоня, не знаючи, кому доручити так і не відкубрену пляшку.

— Що, комсомолки? — обзивається Фонь, заертаючись до трьох жінок, і підморгує: — Не дається? — Бере а Маланки пляшку й у асіх на виду аідгризає накривку, хаацько ацпльовуючи її за пліт.

Цьому ніхто не здивуааась: усі знають одне одного з діда-прадіда. Все ж Маланка не стримується:

— Ну й зуби!

Розкинуаши руки, гостинно загортає копальниць і копальникіа до столу.

Фонь безцеремонно хвпає її за руку й гороїжиться:

— Та хіба а мене не як у всіх? Пластмасові!

Вона аихоплює свою руку.

— Та ну тебе з твоїми зубами! Сідай! — каже сварливим тоном з притиском і, перемінивши голос, запопадливо й радісно запрошує — Мвринко, Ксеню і ти, Савко, чого ж ви стоїте?

— Сідайте, сідайте... — господиня.

Проте ніхто не квапиться до столу, і Маринка перемоаляється з Ксенею:

— В кого просто штучні, а а нього різаки.

— По блату.

Фонь не лізе а кишеню по слово і випалює:

— Блат — мій брат!

Він осміхається, широко розтуляє пащеку й похваляється своїми штучними жовтими щелепами, першим сідаючи на лаву.

— Зввіась! — прикрикує нв нього Маланка, всадоалюючи на лааку Савку. Той не вппрається. Сідає поряд з Фонем. Тоді поаільно, як квочки на гнізда, опускаються на табуретки Ксеня й Маринка.

Мвланка стоїть. Котрвсь із жінок сіпає її за рукав, мовляв, сідвйте і ан. Маланка аідкручується. Їй би щось сказати. За столиком примовкли. Вона обаодить очима Сааку, Фоня, Маринку й Ксеню. Її очі дякують їм усім, але як про це сказати, не знає і не вміє.

Подвір'ям розпоазаються моачазні тіні. Темніє земля, і в сиіх аисокостях оживає велике небо.

Тихо. Вечірньо.

— Благословіть, батюшко! — не стримується Фонь.

Його шкарузкв, кострубата п'ятірня иависа̀є над розкубреною пляшкою, як розлягається громоаий залп — реактивник бере надзвуковий бар'єр: зашелестіа горіх, зашелестіла аишня, приляглв мурваа, кіт шаснув у каітник, і Маланка затулила долонями ауха. А Фонева звнесена рука не здригнулася. Хапнула пляшку, підняла. Не мовлячи й слова, аін спокійно нвливає горілку. Капнув собі, простягвє пляшку до Ксениного келишка. Чи й встиг кьпнути, а Ксеня: «Ой!» — і прийнялв свого келишка.

— Тобі, Маринко, теж ой? — грайлнао запитує Фонь і ледае капає їй у келишок. — І тобі, господине, ой? — блимає на Маринку й каже: — А нам, Савко, йо-йо-йой! — Наливає з горою Свaці, собі й підіймає свого келишкв: — Зв картоплю! Щоб родилв! — і ие п'є, дивиться. Савка як не аипив, а нвчеб ковтнув і не знає, чи йому закушуаати, чи ні, а за столом шумок: жінки цокаються, перемовляються, що картопля так собі, та добре, що погода, намучились, але впорвлися, бажають Маланці, щоб на зврік ародило ліпше, й вж тоді пригублюють келишки, шаиденько запиааючи лимонадом.

На столі повно-повнісінько. Маланка приготуааласи, нічого не

жаліючи: пахне вийнята з банки, збережена в смальці домашня ковбаса, рум'яніє тушкований кролик, яєчня, сирі яйця, бо Савка і Фонь запивають ними ліпше, ніж лимонадом, малосольні огірки, салат з помідорів, а ще ж буде гречана каша, що лежить під подушкою. Ніхто не їсть як з гарячки, а поважно. Кладуть собі на тарілки потроху.

Маланка вкусила дрібку хліба, скалочку помідора і вже на ногах: язик їй розв'язався.

— Звкусуйте, закусуйте... — звертається до жінок і чоловіків. — Їжте — І торохкотить: — Пийте! Чого ж ви мовчите? Налийте і мені,— й підіймає свого келишка.

— Повпиваємось, захмеліємо,— наспівує Маринка й теж підіймає свого келишка.

Фонь відкладає виделку й каже:

— Діло! Ну, щоб голова не боліла! — й береться до пляшки: вміє верховодити.

— Хіба в тебе болить? — насмішкувато цвіркає Ксеня.

— Як свою п'ю, ще й як болить,— проводить він. — Згадаю, задумаюсь, що така дорога, голова розколюється. А як чужу, нічого.

Жінки — пересмішкою. Фонь старається хлюпнути їм більше, але йому це не вдається. Вони білої не хочуть зовсім. Вже закропилися. Наливають одна одній по наперстку з карафки наливку, яка пахне порічками, малиною і смородиною. Савка показує пальцем, щоб Фонь налив йому половинку, і Фонь підозріло дивиться на пляшку: в ній ще більше половини.

І вдруге п'ють за викопану картоплю. П'ють веселіше й голосніше: кожному хочеться вставити своє слово — розмова про одне й те ж, стосується кожного зокрема і всіх разом.

— З тою картоплею вік вікуємо.

— Вона нас мучить, але й ми її.

— Аякже, цілу зиму мерзнем і думаємо, як її посадити.

— Завеснить, земля парує, а ти, старе луб'я, хоч здихай: ні коня, ні орача.

— І не кажіть. Наше життя прохане: за все дякуй, совпвй і мовчи.

Вони балакають, погойдуючи келишками, і розпвлюються, Сввкв тільки позиркує: баби! А Фонь підводиться, нависає нвд столом і піддає жвру:

— Печіть дротом!

— А печем, Юда,— вихоплюється Маланка. Її слова пересипані тихим, призним сміхом. Вона каже: — Та вже пиймо. — І першою несе келишка до зчорнілих губів.

Фонь анітрохи не ображаєтьси: Юда так Юда, а йому абищо. Та кожна з них — прийдіте і поклонітеся: куди вони дінуться? Його було й буде зверху. Він з насолодою випиває горілку. Прицмокнув і перехилив келишка, показуючи, що з нього не проллється й крапельки, і бвриться закусувати: хміль не бере.

Маринка й Ксеня п'ють по ковточку і зітхвють.

Маланка поривається внести переміну, але її стримують, хвалять, що вона настаралася, запаслась, що все смачне. Маланка сідає, береться за виделку, але їсти їй не хочеться. Ксенька й Маринка так їдять, наче длубаються.

За столиком під горіхом сидять утома й літа. Плечі зігнуті, схилені: на них звалився ще один день, назавжди приєднавшись до минулих, щоб його нести в нові дні, дні й ночі.

Жіночі обличчя побабчені й спечені, очі позападали. А посічені, поріділі коси, відсивівши, рудявіють під хустинами.

Фонь торкається долонею свого підборіддя. Він козириться. Його підборіддя загнуте догори, з глибоким виямом, лице у складках, а щетина так ринить під долонею, як наждак: бриється двічі на тиждень. Не те що Савкв: той мало того, що лисий, як макогін, йому на обличчі якісь окремі волосинки, та й ті ростуть з бородввок,— сидить миршавий, загузверілий

і мовчить. Фонь торкається долонею свого підборіддя, рипить сива щетина.

— Та наливайте ту кров Нового завіту!.. — гримить деручким голосом. — На оставлення гріхів!

Савка начеб посміхнувсь, а начеб скривився — не добереш.

Ксеня глянула на Маланку, Маланка глянула на Маринку — перезирнулися між собою: котра й що йому відповість? Починає Маланка:

— Новий завіт, старий? — Це звучить як, мовляв, згадала баба... Й каже: — Старі вчителі, нові вчителі, а наші апостоли давно в землі, тільки вас двоє й залишилось. — І зухвало глянула на Фоня, на Савку.

Тоді Маринка:

— Лийте і пийте ту крівцю.

А Ксеня додає:

— Не свою ж!.. — взяла пляшку, закалатує — в пляшці піниться, скачуть іскри. Подає її Фоневі, він бере і не вагається, і йому в очах черкають лихі іскорки.

Всі знають, що в кого на умі, й промовляють про це очима: жіночі, запалі, вицвілі, спалахкують і горять — земля у вечоровій синяві хитається під небом.

Маричин чоловік Петро пішов на фронт і пропав, а Ксенин Гнатко вернувся і вмер від ран: як конав, казав — вони втрьох, Фонь за старшого, були в розвідці, та недоказав... Маланчин Василь прийшов живий-здоровий. Фонь настановивсь податковим інспектором — м'ясо-молоко, яйця-городина, вовна-пір'я та й позичка. В габардині, в офіцерських чобітках гульк через поріг, планшетку на коліно: «Підписуйсь і гони готівку!» Василь доводив, що насилу стягнувся на податки, показував квитанції — ніяк неспромога гонити готівку, а Фонь на своєму: «Відбудова, розвиток!.. А ще фронтовик?» Василь і не витримав: «Хіба то позики — обдирвлівка!» Упекли. Фонь перепиняв Маланку коло криниці — підбивав клинці: «Маланочко!..» — хапав за руки і поривався обняти. Дала йому наморданця. Її Василь не вернувсь... А Савка в ті часи був виконавцем. Куди пошлють, туди йшов і мовчав.

Волохаті Фоневі брови, давно аже сиві, а не чорні, парубкують. Крутнув головою, чуприна заграла срібним виливом. Жінки, як змовившись, миттю позатуляли свої келишки долонями.

— Е, ні,— каже він. — Так не піде!

Він каже це вільно. Його голос упевнений.

Маланка, Ксеня й Маринка ще тісніше затуляють долонями келишки: бий, ріж, а не питимуть. Посхилялися, сидять мовчазні, непідступні: кожна затиснулася у свій кулак.

Фонь пустив брови врозліт — йому пальця у рот не клади, відкусить.

— Журитесь? — запитує, як гукає їм у душі. Й доймає за живе: — А кому легко? — І веде: — Твій, Марино, Петро, твій, Маланко, Василь, твій, Ксеню, Гнатко — ото люди, а не те що ми. Вирубали — село поріділо. За їхню світлу пам'ять! — І штурхає Савку, щоб не сидів, а піднявсь.

В жіночих очах закрутилася сльоза. Сплакнули і розм'якли. Руки взялись за кінчики хустин. Плакали й ставали ще старіші. Пити чи ні? Не боронились, і було байдуже — горілка чи вино. Забулькало, полилось.

Усі троє звелись на ноги, і келишки тремтять їм у руках. Донесли до губів. Випили минуле — опеклись і стоять.

Мовчить, стоячи, Фонь. Мовчить, стоячи, Савка. Чорний кіт сидить на сходах веранди й поводить зеленими очима.

Шелестить осінь, жінкам холодно, і терпнуть ноги. Їх уже не гріє ні вино, ні горілка; лінива кров повільно тече в жилах, і щось стукає в скронях.

Маланка згадує, що в неї під подушкою каша. Скинулась, зворухнулась і пустилася бігцем. Щічки зарожевіли. Ксеня й Маринка кинулись їй на поміч. Принесли рум'яну кашу у великій тарелі, й самі були рум'яні.

А Фонь і Савка покурювали. Напустили диму й сидять, як у хмарі.

— Та не чадіть! — гримає на них Маринка.

— Запачили! — дорікає Ксеня.

— І для кого я ту кашу варила? — обзивається Маланка.

А Фонь шкварчить сигаретою й каже:

— Відробились, таки ожили! Ріж останній огірок!

Жінки відгукуються вперемішку й гуртом:

— Вам ще мало? Бракує? Пийте, хоч залийтеся. Їжте, щоб вас розперло,— згортають з Фоневої й Савкової тарілок кістки, недоїдки й насипають каші.

Пити ніхто нікого не силує. Кинувши під ноги недопалки, Фонь і Савка чаркуються вдвох. Фонь проголошує:

— Ну!..

Савка у відповідь дмухає носом.

На них ніхто не зважає, начеб їх і нема.

Маланка дивиться, що Маринка нагортає собі ще ложку каші, бачить, що й Ксеня теж не цурається, і радіє — догодила. Вона теж пробує: каша розсипчаста, а не якась лемішка — вдалась! Їй радісно: вона таки господиня. Ніхто не обмовлятиме, що її вечеря бідна й пісна. Така вечеря назавжди запам'ятовується. А як же інакше: накопалися, наносилися і навозилися картоплі. Хіба ж не варт? Тут позичати очей в сірка не можна. Вона скидає оком на Савку, на Фоня — уминають, трощать, і їй у глибоких борознах, у кожній зморщечці теплів усмішка. Самій же їсти не хочеться зовсім. Упасти б на ліжко, відкинути б копита — так усе болить, так усю ламає, але вона відганяє цю думку й сидить, боїться поворушитися.

Спочатку Маринка, а за нею й Ксеня відхиляється від каші й проказує:

— Ху, наїлася, аж втомилася,— втирається долонею.

— Не наша, язик проковтнеш,— хвалить Маринка. — І як ви, Маланко, її засипаєте?

А Маланка спохоплюється: в неї ж компот! Поставила, щоб вистигав, і забулася. Вносить компот у жбанку, чашки. П'ють і перемовляються:

— Хочте вірте, хочте ні, а мені здається, що встану і розсиплюся. Я вся як розсохла діжка.

— А я інша: якийсь нілон засів у плечах і стоїть.

— Десь-то ми всі однакі: ноги як спутані, руки як нежиаі, а робити треба.

Савка не випускає ложки з руки. Вделкою каші не наносишся. Він понад усе любив їсти. Що більше їв, то йому ще дужче хотілося. Не підганяв себе, не квапився. Каша йому дуже смакувала, була добре помащена, але крута, тому він підганяв її в пельку то кружальцем помідора, то кружальцем ковбаси, а для певності посмоктував компот. Фонь теж знав толк у їжі й не дуже перебирав, бо виховувався не на марципанах, але, крім чарки, любив присмачувати найменшу учту словом. Ще донедавна виспівуав про паровоза, та біда, голос усівсь. Відкинувшись на бильце, тримає ложку держаком униз, а його очі зизом.

— Завели магнітофон і крутять... Життя, як у раю! Ні, краще! Там ходили без сорочок і без штанів — голі й босі, а у нас чого тільки нема, все готове і всього навалом: лейбики, куфайки, кирзяки, гумовці і хліб з магазину — це вам не ростки, плоди... Споживай і насолоджуйся, а ви про свої болячки — мироносниці!

Жінок мовби хтось ущипнув:

— А хто ж ти?

— Або ви його не знаєте?

— Аплодисмент!

Він не скипає гнівом, але застерігає:

— Тихіше на поворотах... Знаєте, яка в мене пенсія? А хто ваші сітки прийматиме? — Й показує ложкою позад себе, на повітку, де лежить у сітках картопля на спродаж сільраді.

Вони не бояться.

— Знаємо, як ти її заслужив — пенсію.

— І яку знижку з нас візьмеш.

— Ми все знаємо, навчені. Бери з Савки приклад — їж і заткнись.

Фонь облизується й запитує:

— А випити дозволяється?

Маланка робить кислу міну, ну, що ти з нього візьмеш, і не стримується:

— В тебе ні стида, ні сорому — ти бездонна бочка. Все одно вицмулить до дна, а ще й питається.

Маринка тягне за неї:

— Хіба ж я не казала?.. — Та, покосившись на Фоня, не зважується повторити ще раз: «Блудняк!»

Ксеня відсовується з табуреткою від столика. Посовують свої табуретки Маланка й Маринка — повертаються обличчями одна до одної й начеб відособлюються. Похилені, з запалими грудьми, руки на колінах, вони начеб витворені з суцільних брусів дерева, що затужавіло в грубій корі, а приплющені очі світяться сумом і так далеко бачать, що це несила втілити ніякому майстрові з найдовершенішим різцем. Ці жінки були народжені для праці материнства. Доля присудила вдівство — тяжка праця випила з них материнське молоко, як посушлива земля випиває дощі.

Та їм все ж таки усміхнулося, хай і по одній, по єдиній дитині, але ж мали! І, забувши, що крутить руки, ламає крижі, забиває дух, вони забалакують — хто про свого сина, хто про свою дочку, згадуючи, як росли на хлібі й воді й скільки-то треба було старань, щоб повипихати їх із села: тут хоч забийсь!

Губи шелестять, балачка стелеться вишептом, як молитва.

— Як переймав мене коло криниці, окурив намордапців, а як прийшлося мому до «справки» на той пашпорт, сама його перейняла.

— Хіба ви одні?

— Ми то що — порхавки, трухло. Перепортили дівчат... Ой попсували...

Вишепт занепав. Очі блимають, як вогні.

— Діти розлетілися, як журавлі у вирій.

— Журавлі вертаються, а наші гнізда порожні.

— Яке вже те наше село, жмінька, а де тільки нас нема — Крайня Північ, Далекий Схід...

— Раніше, було, хоч онуку привезуть на літо, а тепер і онука вже виросла.

— Письма й то не дочекаєшся.

— Десь-то правди остерігаються, брехати соромно, а пуповина відрізана, тому й мовчать.

— Недаром приказують: коли одна дитина, то ніби її й нема, двоє дітей — як одно, а як троє — то аже діти.

— Як собі хочете, а життя робить яловими.

— Нема душі.

— Побійтеся бога, єсть, але напхався — а вона голодна, напився — а її смажить, зодягнувся — а вона мерзне.

Вгорі, у синіх висотах, зійшла зірка. Вони замовкають, тягнуться до неї очима — тонке проміння мерехтливо єднає землю і небо. Спалахує ще одна, начеб там, у небі, теж хтось збирається на вечерю. Тремтять зірки — очі небесної душі, а людська терпне і замовкає.

Фонь і Савка в тіні під горіхом.

Тьмяно-малинове таємниче світло заливає жінок. Зморені й спрацьовані, начеб забули, де вони й що з ними. Як поснули. І добре їм під зорями. Враз прокидаються: пора, пора... Нині викопали в Маланки, завтра почнуть у Ксені, позавтра в Маринки... Махнувши рукою на Фоня й Савку (поки не доп'ють, не встануть — вони такі!), розбирають свої городники, нишкло запитуючи, чи та вишня хоч родить, і чують у відповідь: де там, забіліє, одцвіте й осиплеться. Похапали свої відра й подеренчали.

Маланка прибирає зі столика. Кіт ступає за нею на веранду й з веранди.

Фонь затис Сааку й не пускає — в карафці ще похлюпув. Він суворо й строго допитується:

— Ти знаєш, що я таке? — Савка то відкинеться на бильце, то клює носом. — Ні, ти ні бельмеса не знаєш. Друг називається.

— Я... Я бойоаий!

— Розплескавсь, вже переходить на овацію,— каже Маланка.

Фонь її не чує, ставить келишка й рубає:

— Полонених нема! — І махнув рукою. — Пропалих безвісти нема! — І махнув рукою. — Єсть зрадники, панікери й пораженці! — І стукнув кулаком об столик. — Заперечуєш?

Савка заціпенів і не дихне.

— Отак-то! Я тебе за що поважаю? За те, що ти мовчиш. Люблю, коли мовчать. Держись, голубчику, за мене і не пропадеш. Ну, поїхали!..

Випивши й прицмокнувши, він раптом насторожується й хапливо допитується:

— Хтось ходить?

Зібравши останні тарілки й не чіпаючи карафки й двох келишків, Маланка відказує:

— Ніде нікого.

— А я чую: хтось ходить,— ляклиао вишіптує Фонь, полохливо озирається, зупиняючись на Сааковому кашнеті, що чипіє на кілку над умивальником.

— Тобі двоїться чи троїться? — відгукується Маланка. — Ніде нікого. Ось я зараз тебе, сатану, перехрещу.

Вона не встигає цього зробити, як з прочиненої веранди озивається:

— Няв! Няв!

— Ти вже й кота боїшся, почекай-почекай, тобі ще й не таке буде, ти ще своєї тіні лякатимешся,— каже Маланка й заходиться їдким сміхом. Иде на веранду, випускає кота, наказуючи: — Иди, йди і лякай їх, нехай уже забираються: завтра рано вставати. — Засвічує світло і перемовляється сама із собою: — Садимо картоплю, копаємо гріхи, споживаємо — так і животіємо. — И збирається мити начиння.

16 листопада 1987 р.

ДУРНА

У стіні за проломом — очі. Як з амбразури. Стіна сіра й потворна: залізобетон. А очі живі, великі.

Зінаїда Богданівна дивиться через пролом — у сполум'янілому мозку кипить:

— Скажу... Я скажу! — фанатична.

Карі очі горять очисним вогнем, який випалив страх і осяває чисте сумління.

«Ой, не кажи, доню: попадеш у Почаїв! — так спиняли люди, але не чула цього застереження, як і їхньої обачності: — Має хліб у руках — скінчила університет, вчителька...» — І кивали своїми пригніченими головами.

Причаїлася там, за стіною. Палкі, як українське сонце, глибокі, як чорні криниці української землі, її очі вбирають столочений монастирський сквер, начеб тут пасуться череди кіз і баранів; порожні лави під обшмуляними деревами, фонтанчик-колонку, з якої п'ють воду; фронтони соборів — предивну суміш витонченого козацького бароко й строгість пізньої готики; широкі сходи галереї, а за ними верщечки муру, який іде могутнім кругвалом і який захищав у давнину від турецьких руїнників, а тепер блищить у космічні висоти реставраційним цинком,— видимий світ, у якому вона стоїть. Модерний залізобетон ділить його навпіл: по один бік — лавра, по другий — божевільня. В колишніх чернечих келіях...

А інший, невидимий світ, рясний і колючий, прекрасний, як терновий вінець у цвіту, буяє у ній самій. Перший реальний, але тимчасовий, бо рабський, а другий затьмарений, але вічний, бо вільний. Зінаїда Богданівна живе у своєму світі.

Шепоче:

— Мушу...

Прийшла з університету — вузькі джинси, вихраста,— усіх кличе за собою своїм дзвінким голосом: «Наша дума, наша пісня...» — у школі, в клубі, на вулиці: історичка. Її так і прозвали: «Наша історичка». Старі насторожені, а учні горнуться — розкопати старовину й оновити правду: готові у вогонь і воду.

А вже йде поговір: «Яка там історичка? Вона істеричка...» — іде...

В психлікарні опісля обіду мертва година: в лаврі правиться обідня. Ніде ні душі.

Вона ж неухильно дивиться, і здається, що своїми палахкими й гострими очима пропалила цю сіру стіну, вчинивши у ній пролом, що ця стіна хитається.

— Я скажу за всіх!..

В неї нема й на думці: кому? нащо? Отим, що попадали на коліна й моляться: «Прийдіте всі труждающіся і обремененії і вз упокою ви»,— чи отим безумним, що відпочивають, чи п'яним сторожам, які вартують їх і самих себе?

— Я повинна... — зривається з її уст.

Слова наливаються у ній великим дзвоном і гудуть.

З'являються прочани: завершилася обідня. Хто тягнеться до фонтанчика-колонки, хто до лави. Спека. Задуха.

Зінаїда Богданівна підтягується на руках, ставить у пролом, у який щойно дивилася, ногу, і, легка, прудка, в брудному халаті плигає зі стіни.

Прочани сахаються.

— Ой! — як з одних грудей.

А вона, стягнувши поли халата й стоячи босоніж у порваних капцях, каже:

— Не бійтеся і не сахайтеся. Хіба я страшніша, ніж ви?

Сердобольні бабусі, шепочучи молитви, тягнуться до своїх вузликів: яка дістає шмат хліба, а яка виймає чашечку,— голодна, то підкріпись, спрагла, то напийся...

Зінаїда Богданівна мляво усміхається:

— Я голодна, я спрагла духом! — На її блідому обличчі гірка іронія. І вона каже: — Я така голодна! Я така спрагла! Цілі століття, довгі віки голод гризе мою душу, а спрага спалює її. Я дуже давно умерла б, вже давно не було б мене на світі, тільки сором не дав мені вмерти. Він горить і не може згоріти на моєму обличчі. Хіба на моєму, а на ваших ні?

Люди блимають на неї спідлоба: «Що вона меле? Що?..»

— Я не молода, ой, не молода: мені триста, ні, мені ще більше — така я молода. Вже давно поздихали ті ворони, які повипивали очі з козацьких трупів,— ось з яких далеких літ я прийшла до вас, люди.

Дядьки крутять коло своїх посивілих скронь пальцями, тітки відхрещуються.

Зінаїда Богданівна приплющує очі — брови як чорні півмісяці.

— Тиша... Кругом мертва тиша. Ніч. Але ви гляньте, дивіться! Бачте: блимають вогники. Чому ж ви їх не бачите? Промийте свої очі... Блимають вогники. То праворуч славний козацький табір, ліворуч — погана татарва, а попереду — скажені ляхи. За нами чиста річка Пляшівка, гора Журавлиха, а далі саме дике поле.

— Коні гримлять копитами. Лебеді летять з Дніпра, б'ють білими крильми і віщують перемогу... Скоро вдарить битва, скоро. Коні вкрили землю, а лебеді — небо. Заревли гармати, і стіна вдарилася об стіну: шабля черкнулася об шаблю, меч кресонувся об меч, заблищав кривий ятаган...

— Білі лебеді летіли, летіли й перекинулися в чорних вороиів. Битва — розгром: Україиа впала.

— Людсьиою матір'ю є земля, людсьиим батьиом є хліб. А моїм батьком був розгром, батьків оселедець сплив кров'ю, а моєю матір'ю стала зрада.

— Моя мати лежить иа Журавлисі. В її білих грудях стримить турецька стріла. Як та стріла вцілила їй у груди, я й иародилася.

— Поруділа, заиаламутилвсь Пляшівка, тече й ніяи ие може обмитися. Мене сиупвли в иій, брудиій, иемовлям. Я підросла, та ніяи ие можу вирости. Збирала, збирала черепи иа полі битви: кожеи яи не розтрощеиий, то з діркою у лобі — шляхетиі, достойиі черепи. І всі мого батька...

— На тому місці виросла трава. Росте і росте, прегуста, превелика, а я так і ие виросла. Сію жита, пшеииці, жиу і споживаю хліб, а ие можу вижати і спожити хороброї єдиості, тому живу віии і все недоліток. А дітей у мене, дітей, бо хто тільии ие сватав і з ким тільии я ие розводилась?! Мої діти були чумаками й гайдамаками. З долоиь моїх дочок течуть молочні ріии, а з долоиь моїх си全 росте хліб і криця, і иаша земля пахие медом. Я все иароджую мудрих хліборобів, ще мудріших ковалів, працьовитих шахтарів... Мої сиии — відчайдушиі й поиірні солдати, мужиі генерали ворожих армій, поети чужої слави... Тисячі геиіальиих сліпців — бандуристів і ліриииів тягнуться моїми шляхами, та ні одного видющого Шопеиа.

— Я ие народила жодного воїна, бо моїм батьком був розгром, а матір'ю — зрвда.

— Я стою і кричу до світу: хто, хто обмиє тебе, руда й каламутна Пляшівко?

Зіиаїда Богдаиівна зняла руки й гуиала до неба — молода й сиорботиа.

Її ие могли збагиути: чого хоче? А хто збагиуа, той ввібрав голову в плечі, затулив вуха і втікав. Багато пороззявляли роти й мовчали. Ще більше відмвхувалися, як від иечистої сили.

У моиастирський сквер бігли сторожі психлікарні, міліція.

— Божевільиа! Божевільиа! Ловіть!

Воиа ие тікала. Ствла иа лаву під деревом.

— Бачте, я вільна! Вільиа! А ви?

— Диаіться, иаша мати лежить иа Журавлисі, але в її білих грудях уже стримить ие ирем'яив стріла, в хвостата рвиета. Світе, великий світе, ти тільки й порозумиішав за свій довгий вік, що зумів перетворити ирем'яиу стрілу иа атомиу бомбу. Ракетоиосиий загарбиику, иаш непевиий світе...

Їй затулили рота. Воиа так і ие встигла сказати: «Я — це ви, це ми усі!» — иатягли гамівиу сорочиу й повели.

Липень 1984 р.

ВЕРХОВИНА СТРАТ

Куля теиькиула й вколупиулася в каміиь, але Северии Білаи уже встиг пригиути голову. Був верткий, як в'юи. Лігма припадаючи до землі й вивертаючи руиу, витиув крізь зуби:

— Диси! — І заворушив гачиуватими цупими пальцями виверлутої руки.

Пакнув постріл. Віи почув. І в ту ж мить почув, як позад иього мертво осів яструбои і його тіло котиться в долииу. Воио иотилося, зрушуючи каміиия. І Северии чув, яи твердо гуриотить каміиия і як м'яко котиться яструбок. Каміния випереджувало мертвого — зривалося, шугало, сипалося і з розгоиу, гостро поклькокуючи, збиваючи піиу, лунио піриало в підгірські джерела й ирииниці. Віи почув, як сиотився, як лихо й безтямно шубовснув у воду яструбок. А наміиия сквкало з гуркотом. І Северииові

цупкі гачкуаті пальці все ворушилися, не знаходячи днска, хоч аін ! зиаа, збагиуа — мусиа збагиути, що иабитого диска ніхто ие подасть. Та йому ие вірилося. Звиааючись, аиверна голову й послаа на допомогу саоїм пальцям очі: аід яструбка і сліду, і аін доуяааа, як яструбок, затисиуаши а руках намертао автомата, з запасиими дисками в сумці при боці котивси перекндом.

Ховвючись за замохоаілою брилою, Севериі прихилився чолом до камеия. Йому ие було страшио. І аін зоасім ие думав про те, що перед ним, за такою ж змохоаілою брилою, сидить Устим Назарчук зі саоїм бойоаиком, пантруючи за кожиим його порухом. А подужати одному даох аажко. Иому заорухиулось у свідомості зоасім інше, забуте, моаби нааіяне аітром хтозна з якої долини. І замість зміркуаати, що подужати одному даох аажко, приклааши чоло до каменя, аін думаа: «Діаочі аоди... Діаочі аодн... і — Діаочі аоди...»

— Здааайсь!

Цей крик буа різкий і погрозлианй.

Сеаериі і ие ворухиуась. Він умить забуа про Діаочі води, здивувавшись, що така дурниця може лізти йому а голоау. Поаільио, заачеиим рухом відклав від себе автомат: у диску не було жодного пабою, і аатомат стаа без потреби. Він так само заичио аийняа з-за пояса пістолет і надійво заіа курок.

«Здааайсь!.. Здавайсь!» — кричали Устим Назарчук і його бойоаик.

Сеаериі розрізияа їхиі голосн. Устим лежаа, ие підіймаючн голоаи, і його голос ішоа иизом. А Устиміа бойоаик хоробрувaа: підаодив голоау, кричаа, і його крик ішоа горою. Сеаериі аистрілиа, майже не цілячись, у той крик.

— Айсь... Айсь... — астигла аідгукнутись гірська луна, й мертвий бойоаичок покотиася додолу.

Устим не астиг спам'ятатися, як і коли це сталося. Щойно зияа остаииього Білаиоаого яструбка, бачиа і чуа, як той котияся і булькиуа у джерела, в криииці. Щойно кричаа Білаиоаі: «Здааайсь!» — і обмірковував, як вони вдвох зі саоїм бойовиком — аін висмикнеться агору, а бойоаик аииз — перетиуть Білаиоаі дорогу і аізьмуть його, пташечку.

Тепер бойоаик мелькаа, зриааючи каміння.

Устим скарлючиася, не підиімаючи голоаи, поаериуаши її на а'язах. Його бойоаик мелькав, котячись, розкииуаши иежиаі руки, а поперед иього чорними коліщатками котилися запасні диски й каміяня. И Устимоаі здалося, що аін спочатку почуа, як упаа і покотиася бойоаик, а аже потім почуа постріл. Иому стало жаско, що бойоаик котиться і иачеб прощальио махає йому мертаими руками. Відаериуашись, прикипіа до аатомата й застрочив иа Білаиа. Він строчиа, аж поки ие аиплигиула остаииия гільза, а тоді спохопиася: «Що ж це я роблю?» — і аідкииуа аатомат: ие стало жодиого иабою.

Глухо й м'яко булькиуло там, уиизу — мертае тіло атопилося. Гуркотіло і аалилося каміння.

«Діаочі аодн... Діаочі аоди...» — ні з того иі з сього гарячкоао думаа Устим, поаільио й аріаноаажеио добуваючи з-під ліаої пахаи пістолета. Добув, поаільно й аріаиоважено заіа курок, роблячи це яавпомацки, мвшинальио: буа певиий у иадійиості саоєї зброї. Припаа голоаою до камеия, і иа якусь мить йому уявилася гора, иа якій лежить,— від підиіжжя й до самого аерху — кам'яиа і аисока. Він знаа, що лежить десь иа її піанічному схилі й десь посередині. Пахло мохом, лишайиикамн, бо більше тут иіщо не росло, але пахло не тільки мохом і лишайниками, чимось терпкішим — солодким і зиачиим. І аін подумаа: «Може, запахом усього життя?» Й улоаиа саоїм сторожким аухом, як затріпотіа мох, як зворухиуася пісок і дрібиі камінчики. В ту ж мить у иьому озааалася дика, буйна гіпиотична сила — м'язи напружились, і зашумувала кроа. Він зиаа, що сталося, аін передчуааа, що це може статися: Білаи аисмикиуася з-за саоєї брили й дереться агору, Білаи хоче иависиути иад иим, і якби иааис, і якби йому це адалось, тоді амба, гаплик.

«Ах, ти ж, Біланюга!» — впало його зло, і Устим теж поповз угору, підштовхуючись ліктями. Власне тіло здавалося йому легке, піддатливе й слухняне. Він не відчував найменшої втоми. Лікті й коліна не зачіплювалися за гострі камінці, й жоден камінчик не зворухнувся зі свого місця.

А Білан таки здумав перехитрити Назарука. Краєм ока глянувши над собою вврослу в землю головасту брилу, він вирішив будь-що-будь, а дотягтися туди, щоб звідти, з-за тієї брили, нависнути над Назаруком і накрити його, як маленького. Северин вже подумував, як він крикне: «Здавайсь, бандера!» — от лише б той Устим загаявся, лише б загаявся... Він не боявся, що Устим може вистрілити. Розумів: повзе, дереться на видноті, і в нього легко влучити, але Устим не вистрілить і не влучить: він потрібен живий, як Устим потрібен живий і йому. Чіпляючись ліктями й колінами за камінці, Северин вловив вухом, що Устим не дрімає, що теж повзе. Досягши до нової брили, ще замоховілішої, ще сторчакуватішої, ніж передня, й розпластавшись за нею, він спостеріг, як Устим підтягується руками й ногами.

«Ах, ти ж, Назарюка! — стиснуло йому скроні й груди. — Я тебе можу взяти з одного пострілу, але я не хочу, не смію. Мені потрібні явки, бандоносібники». І не дивлячись ні на Устима, ні вниз, до підошви гори, він паитрував очима вгору, шукаючи нової брили, нового сторчака, куди треба видертися за всяку ціну, щоб нависнути Устимові над головою.

А Назарук, прилігши за каменем у своїй схованці, лежав перепочиваючи, готовий, як рись, скочити при першій же нагоді. Відсапавшись, він вистрелив, аби вистрілити, начеб сповіщаючи Северина, що нікого йому перехитрити не вдалось, і куля безпорадно вколупнула брилу над Севериновим лобом.

Їх розділяло щонайбільше двадцять п'ять — тридцять незамашних кроків. Гора з цього, північного, боку, де вони повзли, зісподу й угору, до самої верховини, була вкрита облизаними валунами, гострими сторчаками й бриластими каменюками. Вони з дитинства виповзали цей спадень своїми животами. І не один валун чи сторчак знали напам'ять, як таблицю множення. Каміння лежало довгими роками, не міняючись під сонцем і негодою. Його не можуть перемінити ні мохи, ні лишайники. Воно завжди однакове, посіріло-зеленаве навічно і під снігом. Була з облетілим листям і ранковими приморозками пізня осінь.

Северин не міг датися Устимові до рук, як прибита пташка. І Устим не міг датися до рук Северина, як маленький.

Вони лежали лоб до лоба, не дозволяючи один одному стати над собою, нависнувши неуступним сторчаком.

Северин скинув чоботи: вони йому заважали. Помітивши, що Северин без чобіт, Устим роззувся й кинув своїм чоботом на Северина. Чобіт не долетів до Северинової брили, упав і покотився. Устим кинув другого свого чобота. Чобіт стукнувся об брилу й відскочив. Поки Устим розмахувався, кидаючи чоботи, Северин метнувся до нового сторчака. Рухався спритно й швидко. Устим теж кинувся вгору. Без чобіт було легко і вільно.

Так, попереджуючи один одного, кожен випереджуючи свою смерть, вони одночасно ховалися за бриласті сторчаки, зупинялись, передихали, і сама смерть тупо дивилася їм у зіниці своїми кам'яними очима.

Якби їх побачив і на них подивився хтось збоку, то не повірив би, що це люди. Вони повзли і звивалися, як плазуни. Верткі й невловимі серед гострого каміння, як у воді спрути. Давно поскидали заходжені шинелі. Гудзики повідлітали одному від гімнастерки, другому від мундира. На ліктях, на колінах попродиралося й дерлося ще дужче. Лікті й коліна кровоточили. Молоді кучеряві чуби поприлипали до лобів. Кров'ю наливалися очі.

А вони звивалися і повзли, підтягуючись на ліктях і колінкуючи, обдираючи до кісток тіло, скроплюючи кров'ю гостряки, і очі обом ще дужче наливалися кров'ю. Вітер як брив бритвою. А вони не чули ні вітру, ні приморозку, повзли, звиваючись, і холодне каміння начеб посилювало їхні ущерть налиті злою люттю неуступні серця.

Назарук і Білан зіткнулися за своїм селом на перехресті. Вони давно марили, щоб зіткнутися. Винюхували, вистежували, підпускали зв'язкових, сексотів. Їх звело перехрестя. Під зрізаними липами, під поваленою фігурою здійняли стрілянину. В Білана було три яструбки, а в Назарука три бойовики. Один яструбок і один бойовик упали від перших же куль. Вони упали коло липових пеньків і коло зруйнованої фігури, як на жертовнику світу і його символі. А другий яструбок і другий бойовик полягли в полі. Вони не збагнули Северина й Устима. Северин і Устим відрізали один одному дорогу до села: не могли допустити, щоб битися в селі — могло дійти до підпалів і невинних утрат. Вони спрямовували один одного сюди, на вягіи — до Дівочих вод. У них залишилося по одному яструбку й бойовику, та і то ненадовго. І вони опинилися сам на сам.

Були однолітки, ще не дожили до тридцяти, і кожен хотів жити довго. Росли, пасли худобу, вчилися в одній сільській школі, де пан навчитель однаково обзивав їх бидлом, потім вчилися в гімназії й завзято співали на таємних студентських сходках: «Вернуться ще...» А коли розв'язалася друга світова, Устим рушив на Захід, а Северин не встиг. Так розійшлись. Невже для того росли, бігали за худобою, вчилися, щоб зійтись ворогами?

З-під їхніх ліктів і колін, з-під животів зрушувалося й гуркотіло каміння. А вони звивались, повзли і були на одній і тій же висоті, кидаючи кривавими очима, проймаючи один одного блимливими і лихими поглядами. Як вовки.

Вони дихали надсадно і тяжко. Сухі язики полизували зашерхлі губи, а молоді зуби біло різакували.

Над ними звисало темне безхмарне небо. Ривок. Ще один кидок — і будуть на самій маківці.

Северин і Устим начеб заповзялися вчепитися руками за темні хмари й вдертися на небо, щоб і там, високо над землею, не давати один одному спокою. Але низьке небо, схилившись над ними, не підпускало їх у свої високості. Вони дерлися безплідним кам'яним спадом на гору, що називається Верховиною Страт. Є на це причини. Вони такі.

Це було давньої давнини — за козаччини й за татарського лихоліття. Та хоч у які далекі віки це й було, сам час може посивіти, а давня давнина ніколи не старіє. Вона як сонце: зійде і палає — молода. Вона як земля: родить і родить, якщо її не занедбати. Така-то давня давнина — світить і родить людям, щоб вони не перевелись.

У початку благодатного літа, коли трави гудуть у людський зріст і в садах зав'язуються яблука, а річки стають такі тихі й прозорі, що в них умиваються ясні зорі, кримський бей Ісмаїл навів на Україну свою орду. Орда була велика і хижа. Вона налетіла, як сарана. Але вона була страшніша, ніж сарана, бо сарана жере все до корінчика, залишаючи саму пустош, а потім сама гине. Татари вбивають і палять, залишаючи за собою саму пустош, але вони беруть на аркани хлопців і дівчат, щоб запродати їх у невольники, вони в'яжуть малих хлоп'ят, щоб потім зробити з них яничарів і поповнити свою люту силу.

Орда бея Ісмаїла сунула, як дикунське потворище. Від його рила розмахувалося двоє крил: тисячі ділилися на сотні, сотні на десятки, усе промацуючи, захоплюючи й полонячи. Сам бей перебував у центрі. Він рідко сідав у сідло. Його частіше несли у білому паланкині, над яким сяяло зображення півмісяця.

Козаки не змогли загородити дорогу ординцям. Багато їх полягло, склавши чесні голови за свою землю і волю. Орда просувалась і просувалась. Вона хотіла накрити чорними крилами Україну. І вривалася своїм рилом у Волинь.

Бей Ісмаїл наказав розкинути на високій горі намети. Хотів бути як сам бог і спостерігати, як не лише невірні, а їхні землі й води схиляться йому до ніг у великій покорі й ще більшому послуху. А щоб так було і щоб так утвердилося на віки вічні, двокрило розляглась і розсіялась орда.

Полону вже було повно. Зв'язані бранці облягли підніжжя. Серед них

і Настуньна в плахті і білій сорочці. Всі бранці були а святковому. Якраз святиуаали Івана Купала, і тому їх легко половили.

Пласиолиций бей Ісмаїл стояв на верховині, як на пупоаі саіту, і кидаа иаакіл розкосими очима. Раптом його ріані пiамiсяцем брови зламалися. Він побачив иечуваие. Козацьиий загін, мовби з'явиася із самої землі, напав на голову його орди й знищує її. У долині вже роза'язують браиців, і браиці голіруч стягують з коией його аоїиіа і беруть їх за горло. Він збагнув, що сталося і чому таи сталося: тисячі тисяч його вершників роз'їхались иа даа боии. І він наказаа зімииути залишені лааи, иегайио аернути вершииів і азяти иозакіа у иільце. Бнтва трнвала з раниу й до вечора. Татари рубали адеиь иозаків і браиців, а триста найвродливіших діачат, аибраиих для гареміа бея і самого хана, аигиали на верпину гори, щоб і аолосок не впав з їхиьої голоаи.

Ввечері татари саяткували перемогу. Спалахнули вогиища.

Бей Ісмаїл сидів иа подушках у широкополому золоті, весь осяяний полум'ям.

Коли перед ним карали браиців, то їх були розв'язали, й вони осмілились підияти руки иа саоїх ворогів. Він зрідиа погордлиао кидав свій погляд, гидливо спостерігаючи, яи иарають на горло, яи садять на палю, й, аідвериуашись, дивиася, яи аедуть таиець триста найародлиаіших діачат. Він иасолоджуаався, бо иемає більшого щастя, як бачити розпач саоїх ворогів і атішатися їхіми діачатами.

Триста браиок у саятиовому, в плахтах і білих сорочках, у живих віииах вели таиои і співали Марину — попереду Настуиька. Вона аиступала тихо й плавно, і журливо-иіжио брииів її голос. Дівчата підхоплювали:

Вколо Мариноньки
Ходили дівоньки...

Це ие був похороиний плач. Настуиьиа несла смерекове запашие гільце. Його иалежало иинути у вогонь і спалити, щоб воно зиоау аиросло і аиросло. І вона таи і зробила, иинула гільце у вогонь перед аорогом Ісмаїлом, і бей Ісмаїл заплесиав з захаату у долоні. Настунька аідпливла, ведучи за собою коло. Вона пливла — білява й синьоока. І за нею аідпливли діачата — асі біляві й синьооиі. Раптом узялись за руки. Високо горіло аогнище. Було видио, яи удеиь. Настуиька підплиала до краю гори, до глибииного урвища. Закинула косу — освітила увесь світ і вступила в урвище, ведучи за собою іншу дівчину, ие аипускаючи її руки.

Бей Ісмаїл оиіміа з жаху й не зиаа, що ж воно діється.

Всі татари оиіміли.

За Настуньою, за нею вслід йшла нова дівчииа, тримаючи за руиу подругу. Заиииула косу — освітила уаесь світ і ступила в урвище. А за нею иоаа й нова. Кожиа заиидала иосу — перемога дівчат освітнла увесь світ.

Татари перетворились у каміиия.

З того часу й стоїть Верховииа Страт. А під иею з дівочих сліз і ирові б'ють джерела й иринииці: Дівочі води — віриість землі й аолі.

І Северии Білаи, і Устим Назарук, ще ие ходячи до шиоли, знали, яи стала і є Верхоаина Страт. Зиялися иа иоги й прудко побігли, то припадали до Діаочих вод і пили, зачерпуючи долонями, а то й лігма, просто ротами, і їхні черевця гули, яи бубони.

А тепер, відчуваючи один перед одиим свою правоту, зверхиість і иепоступлиаість, аони повзли на животах, обдираючя лінті й иоліна. Просякуаалися потом і кроа'ю, моаби хотіли иапоїти своєю міццю каміиия, але аоио гострякувало й було байдуже, холодие.

Весь північний спад Верховини Страт аражаа саоєю голістю й беззахисиістю. З цього боку иад самісінькими джерелами й криничками не хотіли рости ні дерева, ні лепеха. З трьох інших боків серед скель і уламкіа здіймалися иизькорослі, покручені карлииоаі терен і глід, кущі грабинн й поодиноиі сосоиии, що днвом утримувались иа вітрі. Та й то цей

бідний дріб'язок серед мохів і лишвйників сягав трохи більше за половину гори, а далі як відрізало. І коли подивитися на Верховину Страт звіддалік, вона видавалася непривітною, похмурою і страшною. За нею, трохи віддалік, синіли інші гори, вкриті високими лісами,— завжди зелені, завжди прекрасні. А вона, відхитнувшись від них, стала перед полями, перед широкою до імлистого обрію рівниною, пригнічуючи своєю голою скарядністю й дихаючи морозом. А сама її вершина понад, як відрізвною під шнур, бідною, непримхливою рослинністю, та й то не зі всіх боків, зводилася і грізно лютувала у сивих хмарах, мовби велетенський, вибілений, посірілий череп, і відкидала від себе під сонцем такі ж непривітні, потворні тіні, накриваючи ними Дівочі води. І джерела, і криниччки бралися чорними брижами.

Северин Устима і Устим Северина не випередили ні силою, ні думкою: вони спритно й одночасно видерлися на маківку. Вистрелив у повітря один — вистрелив і другий. Обидва наче б сказали: «Так, я тут! Тут я, так!» — і залягли за валунами.

— Бандера! — крикнув, виставив голову і сховався Северин.

— Совіт! — крикнув, виставив голову і сховався Устим.

І в тих викрикнутих різних словах і різних звуках сколихнулася вся нечувана ворожість, що вони носили її у своїх грудях.

— ...дера — світ!.. — нелюдська лють сколихнулася в звуках.

Здригалось і втікало повітря: так вони жадали кари і крові.

Северин лежав і не міг улежати: його підкидало, і він тремтів. Засапався, забивало дух, але не відчував найменшої втоми. Ним верховодила зловтіха: Устим попався, Устим ось перед ним — нарешті!

Устим теж зловтішався: руки, ноги — все тіло начеб билося в пропасниці, і він не мав змоги, ні влади себе приборкати й присадити. Його серце так шалено постукувало об землю, начеб хотіло розколоти камінь.

Він не стримався, його підкинуло. І він звівся на ноги, держачи в руці пістолета.

В ту ж мить з-за свого валуна став на повен зріст і Северин. Устим зміряв його кривавочорним поглядом. Уста торкнула призрв посмішка.

— Ну, Северине, ну, стерво, прощайсь... — загарчав, палахкотячи й розпалюючись.

— А ти, Устиме?.. — просичав у відповідь Северин, проймаючи його наскрізь своїми неситими очима.

— Що я? Та мені на тебе жаль кулі,— загорлав Устим і відкинув геть пістолета. — Та я тебе...

Северин стрельнув оком, спозирнувши, як застрибав з гори, вдаряючись об каміння, Устимів пістолет, і сказав:

— Так ліпше.

— Чого ж ти стоїш? Стріляй! — крикнув йому Устим, розпанахуючи й виставляючи перед ним груди.

— Ні... Ні... — занікав Северин, начеб трохи відступаючи, даючи задки. — Ні... Я тебе, шкуру, так... Так... — І він викинув свого пістолета.

Устим засміявся. Пустив тоненький сміпок і сміявся все голосніше, голосніше.

Северин вперся ногами у землю.

— Ти в мене на кутні, на кутні! — загорлав, погрожуючи, він.

А Устим уже реготав. Взявся у боки й реготав.

— Хто на передні, хто на кутні... А тебе вже взяло! Напудив, напустив у штани? — кепкував з нього Устим.

— Що? — не стримувався Северин.

— А що чуєш... Ти завжди був страхопуд. Пам'ятаєш: я пішов зі студентською групою на Захід. Ввійшли совіти, і я пішов. А ти мав прийти з другою групою. Група прийшла, але ти не прийшов. Пам'ятаєш?

Северин як отерп. Хто-хто, а він добре пам'ятав той день і час, вважаючи це гріхом своєї молодості. Він жив і потерпав, щоб ніхто про це не прочув, щоб забути той день і час. Він викинув це зі своєї свідомості, як і

ту піскю: «Вернуться ще тії...» — І навчився інших, а отієї пісні начеб і не було, і вік її зовсім не знав.

Северик умів братк себе в руки. Хто здаткий забуватк і відхрещуватися, той володіє кервами.

— Згадав царя Тимка, як земля була тонка? — пхинькнув він. Розкам'янів і заусміхавсь.

— Пальцем пробий і воду пий! — підкинуа Устим.

— Ти пробивав... Тн пив... Але що ти пробивав? Що ти пив?

Устима поставило правцем. Щойно сміявся, реготав, а начеб удавився.

— Не знаєш? Вивітрилося? Я тобі кагадаю, «субчику»... — Северик це проказав, пересипаючи свої слова сміхом.

Він подавсь каперед. Відступив ка півкроку.

— Приперся, прилівся у фашистському обозику,— і тицьнув, показав на Устима пальцем. — Нова Європа — вільна Україна... Встановлював ноаий порядок иад беззбройними... Герой! Самостійник! — Северин глумився, розреготавсь. — Фашистський вилупень!

Устнм покусував губи і зважував кулаки.

— Мовчкш?.. — какидався Севсрин.

Воки під'юджували й розпалювали один одкого.

— Обозничок! — кинув Северин в обличчя Усткмові.

Той ке міг більше витримати.

— А ти? — крикнуа він.

— Що я?

– А ти хіба не обозничок? Обозничок і совітський підхлібник. Ні, ще гірше обозничка, гірше підхлібиика... Ти... Ти... — Устим ке знаходив сліа.

— Я фроктовик! У мене поракення! — загорлав Северки.

— А так, фронтовик... — перекрквляв його Устим. — У тебе поранення... Я забувся... А за що тн гнив? За що гинув? Тобі заціпнло? Я скажу, я все скажу. Аякже, звільнювач світу — і ке менше! Ти зборойний возз'єдкуввч рабства. Ні, ке твк, ти — кавертач беззахиских і нетямущих у царстві свободи. Люди — бидло. І ти батіжком, батіжком...

Северик викинув, каставив перед собою рукн і ступив, пішов, хляпаючи босоніж.

Устнм рушив йому назустріч, підіймаючи кулаки.

Вони сходились. Мокрі чуби спадалк їм на очі. Зійшлись. Зчепились і закричалк:

— Концтабори, гетто...

— А повальні арешти? А голод?

— Ти запроторював у Німеччкну.

— А ти у Снбір.

— Рови, крикиці, повні трупів.

— А Воркута? А Магадан?

— Я знищуаав класового аорога.

— Ти класно знищував народ і народк.

Вони хрипіли, змагаючись, хто більше згрішив, і ке спускали одия одкому каймекшої провинк.

Вони скреготалк зубами. Спалювалк один одного. Тріщалк жилк — жодек ке поступавсь. Руки закляклн у мертвій хватці.

— Ти поров мого батька шомполом.

— А ти кольбою.

— Мій тато віддав богу душу.

— А смерть мого на чкїй совісті?

— А ти мою матір, всю мою рідкю...

— А ти мою матір, всю мою рідню...

Северин потяг на себе Усткма, підставкв Устимові ногу, повалив, сів йому ка живіт.

— Я ке тільки твою хату, обійстя, я усуспільню, голубе, і тебе. Ти у моїх руках,— і товк його головою об землю.

Устнм захарчав. Напружився, виверкувсь з-під Северина. Він скинувсь на коги. І вонк знову зчепились руками.

— Не так, друже, б'ють, не так... — вихаркував Устим кожне слово. — Я тобі зараз покажу, зараз...

Северин щомоці держав його руками. Устим відхитнувся, відірвався від нього і садонув головою в живіт. Северин не втримався на ногах, і Устим сів, осідлавши його верхи. Розчепірив пальці, наважуючись душити за горло.

— Тепер знаєш, як б'ють? Знаєш?..

Северин закотив очі. Він дав волю рукам і ногам: заборсався, запідкидавсь, плюнув у очі Устимові й вхопився, підвівся.

— Звироданець!

— Зрадник!

Вони скочили на ноги і скреготали зубами, як звірі.

Затупцювали, зашаркались — водили і тягали правду смерті.

12 квітня 1987 р.

А МИ ГРОМАДИМ СІНО...

Репортер місцевої районки «Світлий шлях» Володимир Вовчик, що для більшого понту виступив під псевдонімом «Володимир Вільний», відрекомендовувався не інакше, як власкор, у навушниках і з магнітолою на грудях зосереджено й розмірковано походжав сінокосами.

Червень не дуже милував погодою. Колгосп хапав сіно на ще остаточно не знищеній іригацією долині. Долина пахла, і біліли хустки молодиць та старших жінок, якими керував бригадир у брилі з рисової соломки.

Володимир Вільний уже записав на стрічку його виступ: бригадир запевнив, що і без техніки, а використовуючи віковий досвід, граблями здобудуть і збережуть корми. Це було те, що треба для «Світлого шляху». Репортерові не вистачало ударного заголовка. Він знав, що надрукує свій матеріал не лише в своїй газеті, а прокрутить його на місцевому радіо й пошле замітку в центральну пресу. Все у Володьки Вільного було під руками — трудовий ентузіазм і запевнення бригадира, а от заголовок йому не давався. Він уже підрахував подумки гонорар, що одержить з районки, навіть з центральної преси, а замість заголовка виходило щось стандартне, засолошене, пісне, як-от: «Битва за сіно», «Організовано і без втрат», «Наперекір стихії» й подібна нісенітниця.

— Нема поезії, плямкав губами власкор.

Він уже інтерв'ював молодих і старших жінок. Вони чули, що казав у мікрофон бригадир, і собі вторили за ним: «Ми, як трудящі всієї країни...»

Захмарювалося. Сіно ще дужче пахло перед негодою. Володимир Вільний усівся під копицею, прослухав ще раз виступ бригадира, виступи згромаджувальників, але клятий заголовок так і не народжувався.

Клацнув перемикач, затілікало — власкор натис на кнопки, і йому у вухах почали виляскувати голоси радіосвіту. Не втрачаючи надії знайти добрий заголовок, він устав з-під копиці й наблизився до молодиць і жінок, пам'ятаючи, що не хто, а маса — джерело мудрості. Підходив то до однієї молодиці, то до другої, не поминаючи й старших.

— Ось не висни хмарою, — обізвалася до нього спрацьована й поморщена бабуся. — Чи тобі повилазило, чи тобі засліпило, що ти вештаєшся і не бачиш, що б не було, а ми громадимо сіно!..

— Як-як ви сказали? — аж підскочив з радості Володимир Вільний.

Та бабуня його вже не слухала, а шпарко підкидала граблями.

А власкор, підскочивши по-молодецьки, непевно став на ноги й прошепотів: «А ми громадим сіно...» Це був не просто заголовок — рефрен!

Володимир Вільний окинув долину і вже не прошепотів, а сказав:

— А ми громадим сіно...

Йому у вухах лящало і захлиналося: з Варшави транслювали

проводи папи римського. Зіграли полонез Огінського, зіграли гімн Ватікану, грали гімн Польщі, а Володимир Вільний думав своєї: «А ми громадим сіно...»

Тепер він знав, як і про що писати. Його зовсім не обходило, що насуваються, залягаючи, хмари. Його думка працювала, як комп'ютер. Упочатку він звернеться до вікових традицій народу. Зазначить, коли косять, додому не просять... Піде абзац, овіяний романтикою поколінь, і рефрен: а ми громадимо сіно з роду в рід! Що там прогрес, доба механізації: сіно пахне молоком...

Володимиру Вільному у вухах не вгавав голос варшавського коментатора — офіцери з шаблями наголо, дипломатичний корпус — усе «zgromadzenie», великий військовий аеродром стало на «baczność», але це йому було байдуже, і він рефренував:

— А ми громадимо сіно...

Коли ж почалася трансляція виступів державних достойників, а потім і самого першосвященика, що почав:

— Звертаюся до молодих і до старих, що скоро розпрощаються з землею, звертаюся до всіх, кого поляки носять під своїми польськими серцями,— Володимир Вільний вигукнув: «А ми громадимо сіно!..» — і перемінив радіохвилю.

Він обмірковував, як би втиснути й дати афоризм, що сіно не просто пахне молоком, що молоко в корови на язиці, а ще яскравіше, ще образніше, щоб його потім цитували.

А тим часом йому у вухах обізвалася Москва. На Красну площу вийшла демонстрація. Володимира Вільного мучило своє, і він не хотів знати й чути, навіщо й хто там демонструє? Поклавши за всяку ціну винайти афоризм, розмірковував так і сяк: молоко біле зацвітає на вівсянці, а то щось зовсім безглузде, як: росяні трави в молоковозній бочці...

У репортерських навушниках вирувала демонстрація, Красною площею йшли і йшли, розлягалась луна, і луною розлягався владний голос наказу:

— Флот Росії, вперед!

Володимир Вільний, не повівши бровою, відгукнувсь:

— А ми громадим сіно!..

Вже накрапав дощ. Як йому було байдуже до радіоголосів, так було байдуже до дощу, що обіцяв перетворитися в сльоту. Йому було байдуже до знищеної, занехаяної долини, що вже давно родила хіба самий пісок, і лише її якийсь вцілілий від потужних екскаваторів острівець зазеленів благеньким, рідним сінцем, що не пахне різнотрав'ям, а хіба що намулою. І так же йому було байдуже, чому це тільки купка молодиць і жінок з граблями. Він знав: вони самі й носили, самі й громадять. Чому? Війна? Лихоліття? Ніщо таке його не обходило й не турбувало.

Дощ густішав.

Володимир Вільний розпрощався під копицею з бригадиром і, не ховаючи своєї бандури, думаючи під цебеніння дощу: молоко пахне сіном, молоко тече Дніпром в індустріальні міста країни... завів редакційного коня, всівся за руль, рвонув і закричав, пересилюючи тріск мотора, дощ і вітер:

— А ми громадим сіно!

Публікація Роксани Харчук

СЕРГІЙ ГРЕЧАНЮК

Біль у спадок

Уперше я побачив його восени 1965 року. Було це в невеличкому волинському райцентрі Ратне, що вже тоді гучно йменувалося селищем неабияким — міського типу, хоч власне міського в нім було аж надто мало. «Кругом вода, а посередині біда»,— так казали про своє село тамтешні жителі ще, либонь, від «польських» часів. Щоправда, райгазета «Червоний прапор», в якій я після школи тільки-но почав працювати, доволі широко інформувала про щораз нові й нові успіхи меліораторів, які вели героїчний наступ на довколишні болота, але води від того не меншало,— щорічні повені обривали будь-який зв'язок з далекими селами, тож навіть партактиву зайти здавалися наперед на кілька місяців, і тоді життя в них завмирало, час зупинявся, до людей поверталися ті проблеми і клопоти минулих століть, про які Борис Харчук, добре знаючи їх, писав як про одвічні й природні. «Волинь» — таку назву дав він своєму першому (у чотирьох томах) романові, волинська земля і її мовчкуваті люди легко вгадуються у багатьох його творах, а в повісті «Палагна», екранізованій «Укртелефільмом», згадав він і Ратне, трішки перелицювавши його назву,— Ратинь.

О тій порі в новоствореному райцентрі було лише кілька двоповерхових будинків, поміж них і типовий райкомівський, перед яким у невідь ким заведеній симетрії стояли дві газетні вітрини і — обіруч від стандартної стежки-«алеї» — дві лавки ядучо-зеленого кольору. На одній з них, поза рідесенькими кущами, я з подивом для себе побачив другого секретаря райкому партії Цимбаліста — ніколи він не дозволяв собі перенести розмову з кимось зі службового кабінету сюди, а тепер, бач, сидить, та ще й наче вислуховує якусь нотацію від буркітливого незнайомця — такого ж молодого і, як мені здалося, красивого чоловіка. Чомусь подумалось, що то актор, бо ж відомо було, що Цимбаліст — рідний брат київського актора-франківця. Маючи нагальну справу до секретаря, мусив до них підійти, але тільки наступного дня почув од редактора газети Миколи Олексійовича Новикова, що то приїздив до Цимбаліста його товариш — столичний письменник Борис Харчук. Мені, признаюся, аж прикро стало — міг би й ощасливити гість своїм знайомством рядового «районщика» (тоді мені наївно думалося, що всі письменники — то колишні журналісти, так би мовити, «вища ліга», і відповідно найздібніші журналісти — то майбутні письменники), міг би й до редакції навідатися, запропонувати щось для публікації... Але мудрий Микола Олексійович мовив загадкову фразу:

— Не комплексуй, йому зараз не до нас.

І лише через кілька місяців я збагнув, що той молодий і красивий чоловік, чиє ім'я ставало дедалі відомішим, не мав підстав вважати своє майбутнє безтурботним і безпроблемним. Політична «відлига» докочується до провінції значно пізніше, аніж до таких столиць, як Київ, а ось на зазимки першою вряд реагує саме провінція, надто ж та, яка з легкої руки деяких ідеологів до недавнього часу вважалася «особливим регіоном»,— Західна Україна. В середині 60-х це потвердилося ще раз: дні літератури завершилися нарадою в обкомі партії, куди запросили і працівників «районок», аби проінформувати їх про зміни в офіційному ставленні до тих чи тих процесів і явищ у суспільно-політичному житті, зорієнтувати на підвищення пильності. Присутність за столом президії відомих українських письменників, які прибули на дні літератури з Києва, мала б, як сподівалися організатори наради, освятити нові вказівки й орієнтації, а однією з наступальних доповідей, присвячених власне літературі, став довжелезний виступ луцького прозаїка Вадима Симоновича. Слухаючи його, гості почали переглядатися, дехто зніяковіло відводив погляд від залу, і, врешті, сталося непередбачене. Не пам'ятаю, чи й згадав виступаючий щойно завершені дні літератури у Волинській області, аж ось він дійшов до невеличкої новели Бориса Харчука. Процитувавши те місце, де маленький хлопчик, сидячи перед засніженим вікном, запитує в матері, чи скоро весна (а та відповідає, що скоро, що перестануть морози, зійде сніг і зажебонять струмочки), виступаючий почав з благородним гнівом вилущувати з нехитрого, написаного для дітей твору політичний підтекст:

— Це ж якої весни чекає письменник Харчук? На яку кригу, на які морози натякає?!

Ось тут, не витримавши, його перебив хтось із гостей, здається, Олесь Гончар:

— Навіщо ви нам усе те говорите? Ви ж письменник, невже вам не соромно?

І спантеличений оратор, незграбно виправдовуючись, сказав те, чого за жодних обставин не повинен був казати:

— Та я що... хіба я... але ж то Олег Михайлович мені велів!

Присутнього на нараді секретаря обкому

партії з ідеології О. М. Шандвна гості, звичайно, знали, але сарнастично поцікавилися:

— А ви й пишете тільки те, що вам велить Олег Михайлович?

Зганьбленого прозаїка, який не виправдав високого довір'я, наче лизь ізлизва з трибуни, нараду сяк-так довели до кінця, і я, повертаючись у своє Ратне, губився в думках: «Чи ж знає секретар обкому письменника особисто? Може, тільки читав? А якщо й не читав, то чому так не любить?» Вісімнадцятилітній, я тоді ще не здогадувався, що настанові наради відбуваються і в Києві, де могло прозвучати й ім'я Бориса Харчука, а якщо прозвучало, то цього було досить для здогадливих ідеологів обласного масштабу.

Не знав, що ім'я цього письменника ще не раз ангульнуватиме на твоїх нервах, що його періодично шельмуватимуть запопадливі журналісти й колеги-літератори на сторінках республіканської преси, що скромною особою Бориса Микитовича зацікавляться навіть достойники — викличуть його, члена партії, на засідання секретаріату ЦК, й тодішній Перший, виправдовуючи характеристику, яку дасть своєму наступнику в жовтневому номері журналу «Кніа» за 1989 рік П. Ю. Шелест, брутально скаже рядовому комуністові після суворої прорабки:

— Ты все понял? Иди!

Усе те було пізніше, а я познайомився з Борисом Микитовичем ближче аж вже на початку 80-х. Зустрічалися, звичайно, в редакціях журналів «Ранок», де я тоді працював, і «Дніпро» (обидві були на вулиці Поліни Осипенко), але якось бігцем, щоразу на людях і не надто приглядаючись один до одного. Аж ось улітку 1982 року після публікації в «Літературній Україні» своєї статті «Звичайні» люди Бориса Харчука» вперше чую у телефонній трубці його голос:

— Що ви там зараз робите? Завершуйте все. Через дві години я приїду з Ірпеня. Маємо походити.

Він сказав це так безапеляційно, що ніхто б не наважився ні ухилитися від зустрічі, ні перенести її на пізніше. Того ж дня здивував мене ще одним — своєю відвертістю, що, як мені здавалося, можлива лише между людьми бодай трішки ближче знайомими. Про статтю не згадувалося, про якісь побутові, родинні чи біографічні моменти також мови не було. Відразу ж — про «політику» та світобудову. Темпераментно, без огляду на дбайливо плекані пропагандою офіційні міфи й догми, без найменшої шаноби до «верхів». І все це — не прогулюючись, а саме «ходячи» в його темпі, не звертаючи уваги ні на доміношників, ні на вмиротворених бабусь-пенсіонерок, які на пиякок, які всім «золотим-красивим» нав'язливо пропонували поворожити і тільки нас чомусь не перепиняли.

Згодом я звик до його вольової манери спілкування, коли єдиною поважною причиною для відмови все ж таки й «походити» було тільки те, що, мовляв, саме тепер ось сиджу за столом і щось намагаюся нашкрябати. «Це добре, працюйте. Зідзвонимося завтра й після обіду поїдемо в Гідропарк. Трохи походимо й вернемося». Мене особливо зворушувало оте «вернемося»: наче можна звідкись не повернутися...

А нещодавно російський прозаїк Володимир Леонтійович Кисельов розповів мені, що й з ним Борис Микитович познайомився в такий же спосіб — нібито й не знайомлячись. Просто підійшов до нього на письменницьких зборах, які відбувалися тоді в залі Верховної Ради, і сказав:

— Я Харчук. Послухай-но, ти маєш зробити одну справу. Я вже про все домовився.

Не виказуючи свого легкого здивування, Кисельов, ясна річ, погодився. А що справа була делікатна (стосувалася до гнаного тоді звідусіль і голодного Івана Дзюби), то згодом, уже після ближчого знайомства, дорікнув Харчукові:

— Як же це ти ризикнув, не знаючи мене, запропонувати таку серйозну справу? Необережно...

Той від подиву аж на спинку стільця відхилився:

— Тю! Та хто ж тебе не знає?!

Щирість його справді була дивовижна. Коли йому, бажаючи добра, казали про це, він починав виправдуватися:

— До чого тут довірливість? Нема в мене ніякої довірливості! Просто я дивлюся, що і як людина пише. Це головне, а цьому видно чоловіка.

Ніби й не бачив перед собою прикладів того, як кривлять душею у слові, як майстерно удають із себе порядних і хоробрих, викликаючи на відвертість. Щоправда, його виклинати не потрібно було... Харчук не був би Харчуком, якби раптом став поміркованим у своїх думках чи обачним у висловлюваннях. Та й з чим, зрештою, мав критися? Був переконаний, що рано чи пізно, а час таки потвердить слушність його вистражданих суджень про історичну й довколишню дійсність. Через те в розмовах навіть з незнайомими людьми часто висловлював думки, які різко контрастували з офіційними і лише згодом, коли його не стало, були потверджені статтями в «Правді», матеріалами XIX партконференції та виступами на Першому з'їзді народних депутатів. Втім, свої «випереджальні» думки він висловлював не лише у приватних розмовах і листах...

Ще зовсім недавно один із критиків розпачливо запитував: «Де вони, українські «Діти Арбату»? Де український «Котлован»? Де...» І далі йшов такий же довгенький перелік так званих «шухлядних» творів, які змогли побачити світ аж тепер, у період відчутного (попри все...) пересотворення суспільного буття. Творів українського письменства серед них не було, й це давало привід розмаїтим злостивцям твердити, буцімто наша література підійшла до перебудови «голою». У відповідь звучало різне, навіть таке: у наших шухлядах т а к и х творів нема, бо й не могло бути,— ми ніколи не лукавили, не роздвоювалися, не писали потай для шухляд... Так кажуть ті, в кого й справді все написане оперативно благословлялося до друку видавничими рецензентами, редакторами, врешті, й самим часом, проти застійницької суті якого те написане (іноді й талановите!) не надто повставало. А решта?

Вони також не писали для шухляд — твори їхні, народжені з болю, криком

кричали про подвійну мораль, соціальну несправедливість і глибиючі урвища між ідеалами соціалістичної революції та реальною дійсністю. Німим криком... Бо найгостріші твори поверталися непоступливим авторам з убивчими рецензіями, штовхаючи до самогубства одних і шрамуючи інфарктами серця інших. Тож припадали пилом насподі шухляд «Калинишевський» Р. Іванчука, «Берестечко» Ліни Костенко, «Тридцяті» А. Дімарова й інші рукописи. Тільки тепер вони почали з'являтися друком, і серед них роман Б. Харчука «Межі та безмежжя».

Автор подав його до видавництва ще 1966 року. Вже після «відлиги»... Обидва рецензенти, яким була передоручена доля рукопису, відзначили високий художній рівень, але рішуче виступили проти публікації — з огляду на нібито існуючі ідейнополітичні вади. Що ж так налякало поважних критиків? Передусім надто невтішною видалася їм картина людського життя-буття в тогочасному Дунаєві — вона й справді контрастувала з дедалі оптимістичнішими реляціями на газетних шпальтах про всебічний розквіт колгоспного будівництва. Крамольною видалася їм думка про необхідність повернутися до ленінських принципів кооперації в організації сільськогосподарського виробництва. Рішуче заперечили вони і факт неоголошеної реставрації тієї морально-психологічної атмосфери, яку розвінчав XX з'їзд КПРС. Не бачили, може, до чого йдеться? Не знали того, про що сьогодні з усією відвертістю мовиться у статтях наших економістів, соціологів, істориків? Бачили, знали... Але, мабуть, не вірили, що і в партійній пресі з'являться публікації, які визнають очевидне. Воліли бути «не з тими, хто бився, а з тими, хто бив» — неоскаржними ухвалами офіційних інстанцій, анонімними доносами, голобельними рецензіями на вистраждане Слово. Воно — чесне й талановите — ще раз засвідчило свою непереборність. Майже через чверть століття...

Читаючи цей роман (він зберігся в архіві передчасно померлого автора), я знову і знову допевнювався, як багато в ньому майже дослівних збігів з тією партійною самокритикою, до якої так довго й нелегко йшло наше суспільство. Аж не вірилось у те, що такими незахищеними і безправними виявлялися письменницькі прозріння і відкриття сьогодення істин перед свавільним потоптом речених оборонців «ідейної чистоти», а насправді — політичної глухоти і сліпацтва. Повірити важко, але факт — ось вони переді мною, пожовклі від часу розгромні рецензії. Бруди вихлюпи дня вчорашнього, які зводили нанівець чесну роботу розуму й душі.

Відпочивати він не вмів.

Не міг собі уявити, що можна розслабитися, забути бодай на якусь часину всі проблеми світу й «ні про що» не думати, нічим не перейматися. Днів вихідних і офіційних святкових для нього наче й не існувало — не любив застільного гамору, тож відзначав лише родинні свята й Новий рік — завжди тихо, завжди в колі своєї «мінімальної», за його ж визначенням, родини, тобто з дружиною та донькою, про яких з лагідною ніжністю казав: «мої баберки». Ті вже звикли, що біля святкового столу він всидить щонайбільше годину, а потім почне соватися нетерпляче на стільці і врешті «непомітно» зникне,— звикли й не ображалися. Звикли.

Щороку по кілька тижнів чи й місяців він жив у своєму рідному селі Лози на Тернопільщині, але й там, біля мами, безтурботним «відпусником» не почувався — порався на господарстві, яке вимагало чоловічих рук, і, звичайно, робив свою щоденну роботу — писав. А що на світі білому не було людей, котрі б уміли так безжально шпетити себе й нарікати на «власне безголів'я», то лаконічні реляції з Лоз звучали так: «Щось обмірковую своїми курячими мізками. На папір кладеться мало». Або: «Поки ж сиджу на пеньку в кропиві, вганяю своєю ступою того пенька в землю, але толкових мислей не народжується, і я чесно подумую, чи не зробити навпаки: чи не вганяти в землю свою дурну голову, щоб вона не була пеньком?» Останні слова в листа, під яким дата: 22.VII.83 р., тобто надокучливих дощів ще не було, на благословенній Тернопільщині буяло літо, яке він чи й помічав, просиджуючи годинами на своєму улюбленому «робочому місці».

Таких пеньків чи повалених колод, схованих від людського ока, мав чимало і в Києві — в Гідропарку, біля маловідомої обсерваторії, понад урвищами за обласною лікарнею (я й не уявляв, що перед моїм Сирцем, у місті, може вберегтися така дика місцина, і це Бориса Микитовича втішило — любив дарувати такі «відкриття»). Він і в будинках творчості (де ніколи не марнував часу на більярд, карти чи «корисні» знайомства (найпаршв розвкрався довкіл, вишукуючи найглухіше місце з обов'язковим пнем чи старим човном — в затишних кімнатах йому працювалося «не так», і він пояснював це тим, що довго у своєму житті не мав окремого кутка. Так це чи ні, а й «природа» була для нього не місцем відпочинку, а місцем роботи, тому я трішки здивувався, коли він раптом дорікнув:

— Маєте човна, й жодного разу не взяли мене з собою...

— Та ви ж не рибалка!

— До чого тут риба? Будемо відпочивати... лаштуйтеся на завтра!

Мені важко було уявити Харчука на відпочинку, та й він, мабуть, не зовсім уявляв майбутню прогулянку на дюралевому «Прогресі» — з мотором, у якого тридцять кінських сил. Йому б на весла. Але нічого, витерпів — не лаявся, коли нас добряче потрусило на хвилях з-під «Метеора», і майже не морщився від ревіння нашого «Вихора». Було то навесні, в період нересту, коли й рибалити на Дніпрі заборонено, і заходити на моторі в мальовничі затоки не можна, тому до Витачева не дійшли — заночували на белабні під Києвом і наступного дня, набалакавшись, повернулися. З таким же успіхом могли б і в місті погомоніти — на ті самі «вічні» теми, тому я подумав, що бажання сісти в мого човна вдруге Борис Микитович не виявить. І помилився — у червні того ж 1983 року в його листі з Тернопільщини читаю: «Мені час від часу згадується мандрівка в човні. Мене так манить дніпрова вода, що, можливо, я не стримаюся і десь у липні чкурну до Києва на

тиждень. Може б, ми ще раз перекочували в човні?» Днаяна, та й годі!

Повернуася він до Києва ранньої осені й одразу ж сказав як про давно вирішене:

— Лаштуйтеся! Поплпвемо на Десну. Я ще тамтешніх сіл не бачив. Ви ж біля Пирнового свої відпустки проводите? Туди й подамося!

Мляво я переконував його, що йти туди довго, бо ж проти течії, що й села тамтешні йому не сподобаються, бо живуть головним чином за рахунок дачників, що... — але він відступати від задуманого не звик. Мужньо витерпів тригодинне петляння поміж вузькими берегами швидкої Десни, навіть трішки за кермо потримався (до відома суворої інспекції: човна я давно збув, тож за «передачу плавзасобу особі без водійських прав» не оштрафуєте), й мені закотілося якось віддяком за таку мужність — для кочівлі зупинилися не там, де від ранньої весни й до першого вересня стояло наметове містечко, а далі, в казковій вузькій затоці, що утворилася з колишнього річища Десни, так званої старпиці. Потрапити туди можна було тільки з піднятим мотором, повзком, бо вхід уже давно заяесло піском. Я раз у раз підважувався веслом, а Борис Микитович сидів для рівноваги на носі човна й зачудовано задивлявся у прозору, просвічену пообіднім сонцем воду між розкішним лататтям: там, наче в акваріумі, лінькувато пропливали великі й малі красноперки, устірки, підлящики, з каганним переляком кидалися врозтіч табунці мальків, й незмигно дивилася на члена Спілки письменників СРСР, завмерши на тлі піщаного дна, сувора щука. Усе те на відстані руки. Борис Микитович обернувся до мене й почав розпачливо жестикулювати,— забувши, що я тут бував не раз, він тепер побиввався, що я, стоячи з веслом позаду, не бачу такого дива предивного.

Мовчки показав йому очима на дві сірі чаплі обабіч човна — їхні граційні профілі здавалися вирізаними з картону, й вони стояли так незрушно, мовби й не збиралися відлітати через кілька днів у тепліші краї. Борис Микитович уже зовсім розімлів, і таким перечуленим я його більше не бачив ніколи. Він і на березі, сидячи біля нічного багаття, був мовчазкий-мовчазний, а говорити намагався пошепки. Колись Михайло Слабошпицький назвав його «прикованим патетиком» і тепер міг би додати: «...і прикований лірик».

А наступного дня Борис Микитович щез. Вранці примусив мене розкочегарити «джмелика», приготував королівську («Ось побачите!») страву, накидавши до каструлі всього, що очі бачили,— помідорів, солодких перчин, кришеної цибулі, посіченої капусти, кілька прив'ялих морквин, півдесятка яєць, і полиавши те старим, ще з літніх запасів, соусом кепського кольору (я тільки витрішкувато дивився, завбачливо сховавши мило), а потім, після справді смачного сніданку, зник. Стою я верболозі з вудкою, яку я йому «настроїв»,— і нема, а вудлище з обірваною волосінню лежить під кущем, на вершечку якого насмішкувато гойдається поплавець. Спінінгував я оддалік з човна, ставши серед чистого плеса, тому й не завважив, коли Борис Микитович щез, не відразу й стурбувався. Але минула годинка, друга, третя, вже й сонце почало пражити не по-осінньому — нема Харчука! І де шукатимеш? Попереду луг кілометрів на двадцять, позаду Десна підковою, яка зробила його майже островом (влітку діє поромна переправа). Скільки зір сягає — ні душі. Набігався я, нагукався, навіть крадькома, наче когось соромлячись, промацав грузьке дно під верболозом — сиджу, чекаю, проклинаючи себе за те, що послухався Бориса Микитовича, що забув про його давній інфаркт. Це ж не жарти!

З'явився він аж надвечір... з якимсь фантастичним букетом-снопом. І, не помічаючи мого стану, бадьоренько так скомандував:

— Ну, де ваша юшка? Наливайте кутчій, бо я голодний. Можете не розігрівати — посьорбаю холодної. О, то ви й не варили? А де ж ваша риба? Оце? Е-е, та вона вже теє... Чому ж ви її на сонці забули? Рибу на сонці тримати не можна, запам'ятайте собі назавжди. Чи, може, ви задрімали? Признайтеся! А мені зовсім спати не хотілося. Ще й, повертаючись, різнотрав'я вам наскубав. Розфуркуйте свого «джмеля», чи як там його, а я вам тим часом невеличку лекцію прочитаю, покажу, де яка травичка, бо це треба знати. Оце ось — дивіться, дивіться сюди! — медянка, а оце...

Я дивився на нього й мовчав. Бо що можна було сказати? Людина ж собі просто відпочивала, збирала квіточки...

А вже через кілька днів, уже в Києві, він простягнув мені кілька аркушиків:

— Оце ось передрукував те, що тоді на Десні нашкрябав. Почитаєте, як буде час.

Це була новела. Жодного стосунку до Десни й нашої поїздки вона не мала — він, отже, привіз її туди з Києва, «в голові». Відволікався на кермування, споглядав довколишню красу, варив (чи смажив — я так і не збагнув) «королівську» страву, намагався навіть якусь рибину зловити, а вона — ще не написана новела — чекала, виявляється, своєї години, прокручувалася в його свідомості. Чи, може, в підсвідомості? Знав, у кожнім разі, що «свого пенька» він знайде і там, біля Десни. Ні, таки не вмів Борис Микитович відпочивати!

...Його передчасна смерть приголомшила багатьох.

Неможливо було усвідомити, що він уже ніколи не всміхнеться — довірливо й дитинно, не підтримає міцним потиском руки у хвилину тяжку, не вибухне справедливим гнівом на адресу того, хто сфальшивив у слові чи злукавив у житті. Для багатьох аж тоді відкрилося те, про що нечасто згадували навіть найближчі друзі, а саме: вже хворе серце, вже треба було жити бодай трішки інакше — менше переймаючись чужими проблемами і клопотами, спокійніше реагуючи на все, що здатне завдати болю незахищеному серцю, і, звичайно ж, стримуючи себе в роботі. Так йому казали лікарі. Всім так кажуть, декому вдасться перевести своє життя в режим біологічного тривання, але Борис Микитович жити інакше не міг. Інше життя було б життям іншої людини, ч у ж и м, в він до кінця своїх днів залишився собою — зі своєю місткою пам'яттю, яка вібрала трагічний

досвід кількох хліборобських поколінь, з непереступними заповідями народної етики, з дедалі суворішими думками про час і суспільство, в якому випало жити й робити справу, важливішу за власне життя. Одного разу сказав:

— Треба робити тільки ту справу, яка більша за саму людину.

Спершу, пам'ятаю, подумалося, що то він про літературу, яка таки ж була справою його життя, але згодом збагнув: більше за людину є — тим паче! — більшим за літературу. Для нього література ніколи не була цінністю самодостатньою. Через те, мабуть, вельми гостро відгукнувся про творчість одного знайомого поета — талановитого й щирого, проте аж надто закохленого у власне слово, схильного до гри задля гри, до вільного ширяння в тих метафізичних висококостях, звідки годі й розгледіти окрадену душу і прикутий до «ячмінної» землі власний народ. Вважав такі твори втечею і цінував тільки ту літературу, яка допомагає людині залишатися людиною, а народові — народом. Можна добачити в цьому щось старосвітське, навіть «народницьке» (як же легко ми зробили це слово трохи не лайкою!), але для Бориса Микитовича не існувало ні детективної белетристики, ні поезії задля поезії. Справжньою літературою вважав лише ту, яка виправдовує своє існування в контексті історичної долі народу, в що наш народ заслуговує долі кращої (писав про це задовго до перебудови), то й література бачилася йому передовсім як сила, котра протистоїть моральній політиці денаціоналізації народу й одержавлення особи.

Значення цієї сили він не перебільшував. Бачив, що в епоху суцільної освіченості переважна більшість людей заклопотана добуванням найпотрібнішого — одягу і хліба насущного, що найменше часу для читання мають саме ті, хто слугував прототипами його власних героїв. Чи ж міг їх за те засуджувати? Бачив людину такою, якою вона є,— святою і грішною, сильною і слабкою, щасливою і нещасною, вважав своїм обов'язком такою ж її змалювати. А ще — збагнути, чому вона саме така і що заважає їй, потенційно сильній, випростатися, стати «богоборцем». У цьому зв'язку цікавим видається мені його лист від 20 червня 1983 року — Харчукові роздуми про зв'язок літератури з життям ніколи не були абстрактним розумуванням, письменник постійно уточнював і раніше мовлене слово, і свою позицію. Отож:

«...Ви повинні б, а можливо, вже й одержали мій опус про Стефаника. В ньому є неточність.

Знайдіть, прошу, фразу, яка завершується тим, що стефаниківські герої не просто злидарі, а богоборці. Так ось: перед «богоборцями» варто додати: «не просто багатотерпеливі, богобоязливі злидарі — богоборці!»

Зрозуміло, якщо опус буде до діла. (Відгук Б. Харчука на виданий у серії «Литературное наследие» переклад творів Василя Стефаника опубліковано в «Літературній Україні» того ж року, а інтерв'ю, про яке мовиться далі, передрукувати з тернопільської обласної газети не вдалося. — С. Г.).

Кілька слів про надіслане Вам же «інтерв'ю». Тут роздуто неабияке кадило з втручанням «самого першого», який викликав редактора, а я був в «ідеологічного». Чи дим того кадила не донесло й туди? Провінційна райкість аж смішить: їх понад усе дратує згадка про Ліну Василівну (Костенко, яку Б. Харчук назвав найбільшою в сучасній українській поезії. — С. Г.). Вони будуть полоскати свій бруд на «бюро».

В тому ж злощасному «інтерв'ю» теж не обійшлося без дурниць у зв'язку зі скороченнями. Колись я покажу Вам повний текст, а якщо б знову ж таки дійшло до діла, то кінцеву фразу про кожен «подих, помисел і поступ» варто зробити так: «Письменник володіє словом — надбанням і святая святих свого народу, а тому він виступає не лише від свого імені: кожним своїм подихом, кожним помислом, кожним поступом він утверджує народ»,— саме народ, а не якесь розпливчасте «добро».

Як можете бачити, річ тут принципова. Я, звичайно, за відому Павличкову фразу (з нагоди Франкового ювілею Д. Павличко писав, що «Шевченко народив, а Франко виховав українську націю». — С. Г.), але цей афоризм трохи неточний. Народ був і до Шевченка. І не лише Франко, а й Шевченко його теж виховував.

Запитання: чи виховна функція літератури головна? Гадаю, що ні. Головна її функція — творити народ. Хіба не звідси тичининське «я стверджуюсь, я утверждаюсь»?»

Борис Микитович знущально сміявся з кон'юнктурних потуг деяких своїх колег створити в скляній реторті соцреалізму ідеальний образ «позитивного героя» (або, як часто казав, «совсверхчеловека»), одначе й чисто літописну функцію літератури вважав недостатньою. Прагнув більшого, аніж реалістичне відтворення життя,— прагнув незагайного й відчутного втручання в перебіг суспільних процесів. І щоразу впевнювався, як мало може література. Адже роману «Межі та безмежжя», написаного ще 1966 року, він так і не побачив у друці, як не побачив опублікованими й деякі повісті та силу-силенну новел — ще гарячих, вихоплених з непрочахлого кострища сюжетливості (ще гинули сини народу нашого, а письменник, лаконічно й страшно сказавши про трагедію матері, затаврував офіційний псевдоінтернаціоналізм, чи то пак — хотів затаврувати, бо ж і ця новела до читача тоді не пробилася). Ну, а те, що засилалося до набору? Під олівцем перестрахувальників з'являлися пеньки і просіки — то зникали шматки живого тексту і перекроювалися розділи, уривалися ідейно місткі суперечки героїв і монологи автора. Згодом, щоправда, його доньці Роксані вдалося дещо поновити, з'явилося друком і те, що свого часу вважалося «крамолою», але хіба ж то велика втіха? Передбачаючи це, він казав:

— Усе чесне, якщо воно добре зроблене, неодмінно з'явиться на люди. Такий закон, і він не залежить від чиєїсь волі.

Але при цьому великої радості в його голосі не чулося. Згадував, мабуть, що днів йому залишилося небагато... А головне: мовлячи до сучасників, хотів бути почутим ними ж — цілком природне бажання людини, яка прирекла себе на щоденну працю не об'єктивно відстороненого літописця, а співу-

часника і співтворця. Вірив у силу слова, своєчасно мовленого і своєчасно почутого. Мав, звичайно, свого читача, але не зміг уникнути притаманних українському письменникові болючих роздумів про свого нечитача — про всіх тих, для кого його слово було безвідголосним. Міг би задля власної втіхи посилатися на об'єктивні обставини (мовляв, стільки років його не друкували, а друкували нісенітниці), міг таврувати тих, хто забув рідну мову чи обмежив свій світ потребами шлунка,— хтось інший справді міг би спокійно спати, але не він. Був жорстокий до себе, катувався і сумнівався:

— Ну, гаразд, проживу я ще рік чи два, з'їм ще п'ятдесят котлет, ще сто сосисок, а навіщо?

Я намагався заперечити:

— Хоча б для того, щоб написати задуманий роман.

— Ну, напишу, а що від того зміниться у світі? Ніц!

Були й такі хвилини чи години в його житті, і тоді спілкування з ним пригнічувало. Однієї весни написав мені із села Лози, що на його рідній Тернопільщині:

«Оце якось взявся за перо: сумно.

В безконечних дощах зі снігом, у болоті й холоді я робив те, що і мої безталанні предки-мужики, і теперішні кмосливі родичі: привіз вугілля, обгородив курн, порпався на городі, а коли степліло, посаджено картоплю: наймерзенніше з рабств — рабство злиденності.

Я забув про літературу (а ній ще більше безпросвітності) й зазнав пісенної праці.

Ніхто до мене ні слова. Звик десятиліттями до самотності.

Воно добре жити, як трава. Якби ж без думок. А вони, кляті, вж шпіють — вви не хочуть бути потравою для бидла. Поліття ж для них і не пахне».

Що ж, люди, які прагнуть змінити світ, не можуть повсякчас залишатися оптимістами. Адже, як і сто, і тисячу років тому, є в ньому багаті та бідні, добрі та злі, є зовсім не пісенна праця, яку з різних трибун закликають оспівувати. «Світ надто малий для добра, авте великий — для кривди» (це з начерків до роману, якого вже не встиг написати). Задля чого ж гинули кращі? І яка користь від найгуманніших ідей? Одного разу він сказав:

— Страшна річ — шлунок. Він здатний перетравити будь-яку ідеологію, будь-яку — навіть найгуманнішу — етичну систему. Візьміть буддизм чи християнство — чи зробили вони людство щасливішим, кращим? А тепер ось ідеї комунізму проходять апробування шлунком... Страшно. Людство здатне з'їсти не лише свої ідеї, а й себе. Книжки безсилі. Навіть Біблія, навіть Коран.

Щоб якось вивести його з цього марнітного, загалом не харчуківського настрою, я незграбно пожартував:

— Навіщо ж ви тоді кажете, що треба писати?

Він суперечив сам собі. Бо сповідував принцип: «А ти, Марку, грай!» — тобто роби свою справу, незважаючи ні на що. Навіть коли й сенсу немає?! «Спіймавши» його на цій суперечності, я чекав, що він почне в якийсь спосіб «зв'язувати кінці з кінцями», але у відповідь пролунала саме ця улюблена приказка Миколи Зерова про Марка. Тобто суперечність залишалася. Він залишався з нею, вона мучила його, тож можна лише здогадуватися, чого коштував йому його стоїцизм. Втім, хіба лише він був розіп'ятий на таких одвічних і, мабуть, довічних суперечностях? Ще Іван Франко свого часу сказав, що працювати задля України — те саме, що хльостати лозиною по воді: річка тече й знаку не лишається, і все-таки працював, робив усе, що міг, ще й інших закликав «лупати цю скалу». Франкові слова про річку й лозину я вперше почув також від нього — Бориса Микитовича, і лише згодом у якомусь із давніх видань випадково побачив документальне свідчення.

Читав він багато — на відміну від деяких своїх колег. Його агітація за ту чи ту книжку була коротка:

— Це треба знати. Там є мислі!

І щиро розчаровувався, коли я до наступної зустрічі такої книжки не встигав простудіювати. Іноді купував для мене в «Сяйві» другий примірник, і тоді взагалі неможливо було казати йому, що прочитаю, мовляв, колись пізніше, що саме тепер працюю над зовсім іншим. Він був переконаний, що цінна думка ніколи не зашкодить роботі над «зовсім іншим». Сам він мав доволі чітку систему поглядів на світ і людину в ньому, й ніякі авторитети не могли б цієї системи похитнути — завжди виходило якось так, що кожна «мудра мисль» тільки потверджувала Харчукові, вписувалася в його загальну концепцію, поза якою «зовсім іншого» вже й не могло бути.

За його лектурою ніколи не вдавалося визначити, про що він саме ось тепер пише,— прямого зв'язку не існувало, його мед був з далеких і давніх квітон. Колись, пам'ятаю, йому терміново знадобився томик Альберта Швейцера — для роботи і, звичайно, для розмови (він мав потребу про щойно читане чи перечитане з кимось говорити). Вже знаючи Бориса Микитовича, я й сам завбачливо відновив у пам'яті основні етичні ідеї німецького вченого — не хотілося ще раз розчаровувати свого суворого співрозмовника поверховим знанням того, що й справді «конче, неодмінно треба знати!» Отож книжку я приніс, ще через день ми «проходили» кілька годин, Борис Микитович знову і знову повертався до етики Швейцера — і жодний дослідник психології літературної творчості не зміг би, напевно, здогадатися, що саме в ті дні Харчук викінчував свою історичну повість-легенду «Ой Морозе-Морозенку...» Я принаймні, прочитавши її пізніше, не побачив навіть опосередкованого зв'язку. Думаю, що не побачив би й сам Швейцер...

Борис Микитович мав дивовижну здатність робити «своїми» навіть такі твори світової літератури, які, як мені здавалося, не можуть знайти відгуку в його читацькій свідомості,— інше світобачення, інші духовні цінності й соціальний досвід авторів, врешті, інший стиль мислення й викладу. Підозрюю, що іноді він просто «вчитував» у такі твори власні думки. Пам'ятаю, наприклад, як здивувався він, почувши, що мені не подобається «Гаргантюа і Пантагрюель»:

— Що ви!.. Ми ж недавно з вами

сперечалися й ви врешті визнали, що Рабле має рацію!

— Перепрошую, але ми з вами н і к о л и не згадували Рабле.

— Та ви що?! І зовсім недавно, й раніше!

Борис Микитович дивувався, гарячкував і так настійно нагадував мені, з якого приводу ми «цитували» Рабле, що я мусив удати, буцімто й справді «щось таке» починаю пригадувати. А вдома, переглянувши роман, не знайшов у нім, певна річ, не лише «процитованих» думок, а й того, що могло бути дотичним до теми нашої суперечки. Чи, може, я надто буквально, надто вузько розумів прочитане? Думати про себе так не хотілося, тому за наступної зустрічі я вперто повторив:

— У Рабле нема нічого подібного. Я ще раз перечитав його.

Борис Микитович подивився на мене сумно-сумно... Запала напружена мовчанка. Як завжди, коли щось напружено обмірковував, він мимоволі пришвидшив ходу й тепер чомусь нагадував мені вепра, який пробивається через лісове завалище. Наполохані циганки тільки спідницями війнули від нас, але Борис Микитович, здається, й цього не помітив. Пішли на друге коло в «університетському» сквері, коли він нарешті зупинився й тоном, яким розмовляють з важкохворими, запитав, чи пам'ятаю я такі-то власні слова. Я пам'ятав.

— А пам'ятаєте, що я вам тоді відповів?

Я пам'ятав і це — повторив майже дослівно. У нього з'явилася надія:

— Ну?!

— Що «ну»? Я все пам'ятаю, але, пробачте, не розумію, до чого тут Рабле.

— Та як же ви не розумієте?! — І почався довгий, пристрасний монолог. Дуже шкодую, що я по свіжій пам'яті не занотував тих несподіваних думок, тих неспростовних аргументів, тих дотепних висловлювань, які мали відтворити в моїй куцій уяві багатоколійний логічний міст між нашою давнішньою суперечкою та романом Рабле. Це був справді цікавий, подекуди суперечливий монолог, але присвячений... третій темі, що, як на мене, нічого спільного не мала ні з тією суперечкою, ні з безсмертним твором французького класика...

Борис Микитович сів на лаву, припалив цигарку і після глибокої затяжки доброзичливо запитав:

— Тепер ви бачите, що над тими ж проблемами розмірковував ще Рабле? Адже бачите?

Так, я побачив. Побачив те, що мав би збагнути вже давно: письменник Борис Харчук і в процесі читання залишався письменником — співтворцем. Він не колекціонував чужих думок, не визбирував їх у чужих книжках, як визбирують п'янички порожні пляшки по закутках і урнах. Для нього чиясь цікава думка ставала зачіпкою, спонукою для власних. І якщо правда те, що кожен бере з прочитаної книжки тільки те, що здатен в ній побачити, то правда й інше: Борис Микитович умів брати з книжки навіть більше, аніж у ній було. Брав, по суті, таки ж с в о є.

Таким було його ставлення до книжок. А до людей? Мені неодноразово доводилося чути, що характер у Бориса Микитовича важкий, що він буває надміру різкий і буцімто легко може образити «загалом непогану» людину. А насправді?

Був, був і я свідком того, як він кидав комусь у вічі дошкульне слово. Але не знаю жодного випадку, коли б це було безпричинно. То зовсім не означає, що в такий спосіб він реагував на кривду чи образу, заподіяну кимось йому самому. Знаючи його готовність сказати будь-кому все, що про нього думає, кривдники намагалися в побуті його обминати. Не один раз мені випадало бачити, як хутенько переходять на протилежний хідник, намагаючись розминутися з ним, автори пасквільних статей, опублікованих на початку 70-х років, та політичних доносів на нього. І, мабуть, даремно, бо таких він ніби й не помічав. Але не для кожного, хто з удаваною радістю кидався йому назустріч, він знаходив слово привіту, поваги чи бодай звичайнісінької уваги. Пам'ятаю, наприклад, як кинувся до нього з відкритими обіймами один поет, теж, до речі, «загалом непогана» людина.

— О-о, вітаю! Скільки літ, скільки зим!

Але Борис Микитович, не подаючи руки, зупинив його словами:

— Здоров, здоров... «Я вільно дихаю у вільному краю!»

Він зі знущальним пафосом процитував рядок із його вірша, опублікованого напередодні в міській газеті. Автор на якусь мить зніяковів, а потім спробував віджартуватися:

— Нам, поетам, суворо наказано дихати тільки так — вільно й на повні груди. А хіба вам, романістам і новелістам, така вказівка ще не надійшла?

Одначе Борис Микитович жарту не сприйняв:

— Ну, дихай собі, дихай...

І, не попрощавшись, обійшов його, як щось неживе.

Так, він не прощав ні кон'юнктурної фальші, ні звичайного словоблудства. Не прощав нікому. Коли черговий раз до Києва приїхав поважний гість із Москви і за звичкою, на правах «старшого брата», до того ж не зовсім тверезим голосом, видав з трибуни традиційну порцію порожньої демагогії, Борис Микитович також узяв слово:

— Я хочу звернутися до нашої зореносної столиці. Дорога Москво! Не присилай нам більше таких словоблудів, бо в нас і власних вистачає.

Скандал! Перед літературним генералом з Москви заметушилися спілчанські чиновники, яким конче потрібно було сподобатися впливовому гостеві, від Харчукової заяви почали рішуче відмежовуватися з трибуни («Це не в традиціях нашого гостинного народу!.. Ми повинні бути вдячні шановному представнику великої братньої літератури за честь прийняти його на землі Тараса!»), а закінчили в готельному номері — урочистою обіцянкою суворо відреагувати. Проте запланований розгляд справи Харчука, який, мовляв, зганьбив національну гідність цілого народу, на засіданні партному не відбувся — запопадливі ініціатори побоялися, мабуть, що Борис Микитович може і їм популярно, по-народному пояснити, що таке національна гідність... Бачив і цінував її в Гранті Матевосяні, Володимирі Караткевичу, Федорі Абрамову та інших справжніх

представниках братніх літератур, багатьох з яких знав особисто. Він поважав за розвинене почуття національної гідності і своїх київських колег — людей різних національностей. Не був ані русофобом, ані антисемітом.

З ким же він товаришував? Усіх, зрозуміло, назвати важко, але найближчих варто, бо це також посутній штрих до портрета Бориса Микитовича.

Серед його друзів не було посадових осіб. Жодного міністра, жодного секретаря, жодного директора. Декого він знав особисто (замолоду якийсь час працював у апараті ЦК ЛКСМ України), але їхня гудронова кривая дуже давно розійшлася з його непевною стежкою літератора. Втім, вони бачили, що й літератори бувають різні. Якби «шанувався» — вони, мабуть, і подання на високу премію підтримали б, і від послищ захистили б, і до розподілу тиражного пирога допустили б. Адже так гарно все починалося! Традиційно: після апарату призначення в редактори. Журнальчик маленький, дитячий — за місяць його можна не лише відредагувати, а й на камені викарбувати. Весь тираж. Тож сиди собі тихо, власні романи пописуй... Цінуй! А він, невдячний, не зрозумів, іншої долі запраг. Що ж, «ми» не винні. Сам знаєш: хто не з нами...

Так, він знав. Якби й не знав, то однаково дуже скоро пересвідчився б у тому, що до колишніх «своїх» апарат особливо суворий. І все-таки вибрав іншу долю, інших друзів. Безпортфельних. Таких ж, як і сам, рядові літератори. Рядовий лікар. Рядовий професор провінційного вузу. Рядовий пенсіонер. Вони не зробили його життя легким, безтурботним — не мали ні влади, ні зв'язків, ні навіть хисту залагоджувати побутові проблеми. Один з них якось узявся відремонтувати кран на його кухні (для самого Бориса Микитовича подібні справи були «вищою математикою»). І що ж? Партач! Пішов з гордо піднятою головою, а з крана через кілька тижнів знову почало капати... Отакі вони майже всі — ті, з ким він дружив, хто був йому потрібен.

У дружбі відкривався зовсім інший Харчук — зворушливо турботливий, аж до дрібниць завбачливий і, сказати б, зголоднілий за чоловічим товариством. Не мав потреби підлаштовуватися під когось чи висловлювати вголос свою прихильність (та й не зумів би), його приймали таким, яким він був. Поважали за те, що він робив у літературі, але не менше важила й сама його присутність у літературному побуті. Останні слова, до речі,— то майже цитата. Коли хтось у його присутності висловив жаль: хороший, мовляв, і здібний чоловік Анатолій Шевченко, але як же мало написав,— Борис Микитович відреагував так:

— То правда — мало. Але не кривить душею. І для літератури багато важить уже те, що він є. Сама його присутність у літературному середовищі стримує багатьох од фальші. Хіба не відчуваєте?

Ось такою відчутною була й присутність Бориса Микитовича. Прозаїк-професіонал, він не вважався знавцем літературної теорії, але йому несли на першу читанню свої рукописи колеги, на його думку покладалися й видавці. Знали: якщо Харчук сказав своє скупе «добре», то це означає, що в рукописі нема компромісів автора з власною совістю, що й чисто літературний рівень цілком пристойний. Пам'ятаю, зокрема, якою важливою була Харчукова думка для Володимира Яворівського — вже лауреата Шевченківської премії. Та й редактори видавництва не боялися давати Борису Микитовичу на так звані «закриті» рецензування рукописи його товаришів — не сумнівалися, що слабенького твору до друку не схвалить, а віч-на-віч ще й висварить автора за найменший гандж. У цій справі дрібниць для нього не було — ставав аж надміру прискіпливим. Прочитав одного разу рукопис, який я мав подати до видавництва, і, повертаючи, сказав:

— Подавайте. Але до слова треба ставитися серйозніше! Я там олівцем позначив.

Ніби мене хтось відро крижаної води. Почав при ньому ж гортати сторінки — жодної помітки!

— Далі, далі... Десь біля двохсотої знайдеться.

Є, знайшов. Справді — русизм. Замість папуги «попугай» проскочив. І тут мене якийсь дідько за язика смикнув:

— І це все?

Боже, що тут почалося! Таким розгніваним я його не часто бачив.

— А-а, то цього вам мало?! Це для вас дрібничка?! Вважаєте, що можна писати будь-як?! Не шануючи мови?

Тепер мені вже стало гаряче. Намагався пояснити, що, пишучи про «вічні книги», змушений був працювати переважно з російськими першоджерелами, запевняв, що такий очевидний недогляд обов'язково помітили б редактори й до читача він не дійшов би,— нічого не допомагало, і Борис Микитович ще довго мені згадував того клятого «попугая», через якого я звідтоді всіх папуг світу зненавидів назавжди. Втішало єдине — Борис Микитович до людини геть йому байдужої таким прискіпливим не був би. А усвідомлення цього не лише вивищувало мене, значно молодшого, у власних очах (тепер можна признатися), а й підтримало в не найкращі два роки, коли відчутною стала проблема щомісячного заробітку.

Так, він умів підтримати. Ніколи не втішав, не казав компліментів, а робив це «по-харчуківськи» — конкретною справою і зумисне грубуватим словом, а ще своєю крилатою фразою: «То все дурне, треба робити діло!» Казав це так переконливо, що неможливо було не повірити йому,— за цією грубуватістю безпомильно вгадувалося співчутливе серце, яке приймало на себе всі розряди чужих бід і неприємностей, яке й радіти вміло з успіхів інших так, як це нечасто буває в письменницькому чи, скажімо, акторському середовищі. З радістю благословив у світ дебютний роман Михайла Слабошпицького, який доти вважався «чистим» критиком. Підтримав багатостраждального Феодосія Рогового. Навіть таким мужнім людям, як Анатолій Дімаров, він, Харчук, був потрібний. З особливою ніжністю ставився до значно старших за себе — до Семена Журахoвича і Михайла Пархомова, до покійних уже Бориса Антоненка-Давидовича й Миколи Лукаша. Про останнього казав:

— В іншій країні він би був академіком.

Дивно було те спостерігати, але значно

молодший Борис Микитович ставився до свого побратима не лише зі зрозумілою повагою, а й, сказати б, по-батьківськи опікувався ним, як дитиною, і заохочував до праці, непосильної для когось іншого, і мучився, передбачаючи, що переклад «Дон Кіхота» вже залишиться незавершеним, і картав за те, бувало, вельми різко. А добрий і лагідний Микола Олексійович лише зніяковіло всміхався, не надто вдало намагався перевести розмову на інше і, врешті, вже вкотре обіцяв узяти себе в руки й засісти за працю:

— Ти ж знаєш, мені б тільки настрій...

О, Борис Микитович знав це і знав те, що причини для гарного настрою — робочого — в Миколи Олексійовича від якогось часу (власне, після «відлиги» 60-х) ой як поменшало! У багатьох поменшало, в усіх, хто не зляпався, не пішов на угодовство з ревнителями імперської ідеї та сталінського закручування гайок,— і кожен переживав те по-своєму. Одні ламалися, впадали в самоспалювальну бездіяльність, обираючи внутрішню, духовну «еміграцію» або ж чарку чи й самогубство, інші — й серед них Борис Харчук — трималися, попри всі інфаркти, рятівного стоїцизму, повторюючи собі й друзям приказку про Марка...

В його товаристві мимоволі хотілося внутрішньо зібратися, підтягнутися й одкинути пріч думки про власні неприємності і взагалі про все несуттєве. Спілкування з ним вимагало від кожного щонайбільшої мислительної напруги — не любив він пустопорожніх балачок і літературно-побутового плітикування. Зупиняв:

— То все пусте! Треба робити діло.

Ця фраза стала такою популярною, що коли в журналі «Вітчизна» вирішили опублікувати серію пародій на відомих письменників, котрі нібито відповідають на три запитання редакції, то найкоротшим виявилося «інтерв'ю» з Борисом Харчуком — а його уста було вкладено, по суті, лише цю єдину фразу, повторену тричі. Журнал вийшов, минув тиждень, другий — Борис Микитович мовчить. Невже образився? Я не витерпів, запитав. У відповідь він тільки скептично відмахнувся й мовив:

— То все дурне, треба...

І затнувся, усвідомивши комізм ситуації, і мимоволі усміхнувся — трішки розгублено, зніяковіло і водночас легко. Так він усміхався, мабуть, і в дитинстві — коли ще не знають, як може боліти серце, не передбачають, що «робити діло» доведеться не завдяки обставинам свого життя, а всупереч їм.

Він жив важко — беручи до свого серця тривоги світу й часу, з гострим відчуттям довічного обов'язку й провини безпровинної — перед родиною, яку ніжно любив, перед родом і народом. Йому боліло те, що ми притуплюємо свою історичну пам'ять,— і він знову і знову пристрасно виступав за масове видання фольклорних скарбів і літописів; бачив загрозливі для біологічного існування своїх співвітчизників наслідки немудрого господарювання — й рішуче протестував проти небезпечних проектів, схвалених келійно за цератовими дверима. Напрочуд незахищений, з дитинливою душею, він ставав нещадно колючим і саркастичним, згадуючи за псевдоінтернаціоналізмом махровий шовінізм, за зав'язливим міфом про торжество соціальної справедливості — вперте намагання втриматися біля привілейного корита, за формально проголошеними законами — безкарність демагогії, спрямованої проти одвічних прав людини. Тоді його слово було навідліг — виступав сам і у співавторстві, в пресі і з трибуни. І ніколи (ніколи!) не заплямував своє ім'я зрадою, нещирим словом чи лакейським підписом під тими гуртовими заявами, які колись видавалися за голос «прогресивної громадськості»...

Довкруг вирували пристрасті здобувачів високих посад і почесних премій, а Борис Харчук щодень од світання й до смерку робив свою справу. Селянський син, він і в літературі знав лише одну нагороду — вдячну ласку рідного чорнозему, який колись (минає все!) вигодовував і годував цілі покоління, що для них були святими материнська мова та батьківський заповіт. Минає все... Залишається біль.

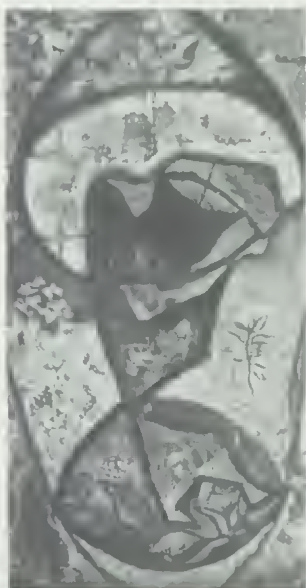

М. Тригуб. Половинки роздертих мертвих днів з недоспіваними піснями (З циклу «Побоювання»)

ОЛЕКСІЙ ДМИТРЕНКО

ХВІСТ ЯЩІРКИ,

або

ДРУГА ДУМА ПРО ЧИСТЕ ПЛЕСО

1.

Ящірка злякано витнула голову з купи прілої глиці і кинула сторожкий погляд маленьких очиць услід гусеничному трактору, що, шматуючи болотяне багновиння, віддалявся за берези і сосни Аксьоніного Моху. Третій серпень через кожних десять останніх років вів мене на Смоленщину до дніпрового джерела. Та незвичайне піднесення душі хутко зникало з поверненням на Україну при першій же зустрічі з мілководдям Київського моря: штучна водойма, що затопила дев'ятсот двадцять два квадратних кілометри родючих орниць та луговин, квітучих сіл, святих кладовищ, дібров і лелечих гнізд на яворах, буквально приголомшувала обвалами берегів, тухлістю стоячої, змученої повільним умиранням води, вибухом синьо-зелених водоростей на мілинах. Схожа на зелений запліснявілий борщ, закислий у немитій каструлі нечупари господині, токсична цвіль, здавалося, із злоатіхою святкувала безголове торжество людської енергетичної гігантоманії на Дніпрі. Це було одне з не опоетизованих Олександром Довженком рукотворних, щоправда, менших, аніж Каховське, морів на рівнинній річці, одна з шести велетенських злоякісних пухлин, що поглинули сімсот тисяч гектарів неоціненних українських угідь, і ті, вчора багаті чорноземні, суглинкові, золотопіщані оздоровчі оази, що стали дном, день за днем на наших очах і з нашого захопленого чи мовчазного благословення інтенсивно насотувалися і насотуються хімічною та радіонуклідною нечистю, бо в тих стоках і осадах була вся таблиця елементів Менделєєва, приперчена убивчим поливом кислотних дощів, пов'язлю нітратів. Там було і є все. Є все, що безперервно тече, грамина по грамині тисячотонно накопичується в намулі... із часто дірчастих очисних споруд, із приміських звалищ, із побережних тваринницьких ферм-велетів Смоленщини, Білорусії, України... І з неба, і з труб — фосфор, нітрати, феноли та пестициди, азот, аміак, свинець, мідь, цинк, залізо, хром, ба навіть ртуть... Тече все, до найвищої межі страшне й нищівне для життя, надто ж токсичні й проникливі з атомних гробовищ радіонукліди, що після чорнобильської навісної біди осіли в намулі штучних морів... В одній із гострих екологічних розмов, що їх проводив новостворений міжреспубліканський Комітет порятунку Дніпра та малих річок, співробітниця Інституту гідробіології АН УРСР, кандидат біологічних наук Олена Миколаївна Волкова навела приголомшливі дані наукових досліджень: на дні штучних водойм у намулі залягли вбивчі для життя всього дніпрового регіону (й не тільки...) чорнобильські радіонукліди — цезій, руте-

Вгорі:

Витік Дніпра (знімок 1894 року з архіву експедиції академіка Митрофана Кузьмича Турського)

кій, ніобій, радій, стронцій, плутоній... Концентрації радіонуклідів у рибі порівняно з допустимими нормами в Київському морі просто моторошні: за стронцієм-90 і за цезієм-134 та 137 вони перевищують допустиму межу відповідно в сотню і в сто сімдесят (!!!), а в Канівському — у вісім і півсотні разів. Шістсот мільйонів тонн намулу світиться тільки у верхньому штучному морі — це наслідок того, що з чорнобильської атомної пірвали вихлюпнуто понад двісті мільярдів кюрі... Чи ж можливе здорове життя у воді та на березі, коли тільки піврозпад стронцію і цезію коливається в межах двадцяти восьми — тридцяти років, а експонента, як називають фізики графік падіння радіаційної активності, тягнеться до нескінченності... Мить за миттю і день за днем радіонукліди нагромаджуються в рослинах, у м'язах, у кістках ляща, щук, сомів, усього, що дихає, вбираючи отруту, якою цивілізований приборнувач мирного атома нашпигував сивого батька Славуту. Рибалки, котрі з ранку й до вечора, позгиняяшись над ополонками неподалік мосту Патона, безпечно закидають гачок на дрібну плотвичку, й не підозрюють, що її забрудненість у десятки разів (!) перевищує допустиму норму. А це веде до генетичного виродження не тільки риби: трофічним ланцюжком радіонукліди потрапляють в організм дорослих і дітей — у шлунок, у печінку, в кістки... І годі кивати на якусь радіофобію чи істерію, коли проблема споневіряє душу до відчаю. І чи ж можна їсти рибу з Дніпра, того медицина сьогодні не каже людині — як і в найтяжчі горезвісні чорнобильські дні, на устах, освячених клятвою Гіппократа, злочинна мовчанка...

На суді в бога Озіріса (це запис із «Книги мертвих») давні єгиптяни з побожним трепетом виголошували таке заклинання: «Я не знищував тварин на їхніх пасовищах, я не ловив сокко: ркбк, я не згонив тварин із божих земель...» А тут, нібито поборники найгуманніших на землі ідеалів, нібито найпередовіші, просвіщенні й культурні і знову ж таки нібито цивілізовані творці світлого завтра, безхмарної колиски наших дітей, ми на порозі XXI віку гвалтуємо Дніпро шістьома бетонованими намордниками і в час демократії та гласності четвертуємо його течію батогами адміністративно-відомчого свавілля, і те батіжжя бездушної вищості над природою, яка явила нас ми людей, дала нам життя в раю, на десятки, а може, й на тисячі літ зависатиме над ще не народженим віттям дітей і внуків наших (боронь боже, завтра — мутантів...), над восьминогими лошатами і дворотими поросятами, над зачахлим ліском і обваленим берегом, над потривоженим звір'ям і німою, тихою рибою, яку непробивні мури гребель відрізали од споконвічних нерестилищ... І все те свідомо, з натхненним завзяттям перетворювачів: «Ми не можемо чекати милостей від природи...» Вперед і вперед — до ще світлішої лампочки, хвй і... осяяної іменем Ілліча! Здоженемо й переженемо... І тільки ось так!..

Та час би схаменутися й затямити: жива природа (болото, чагарець, небо, струмок...) — це та сама істота, яка не любить наруги й шматувань, вона відчуває, що таке біль. Вона надто довго продумувалася, щоб на шляхах еволюції явити поколінням сув'язь гармонії та найдоцільнішого: і звіря, і листок подорожника, і джерельце, і пригальмовану тими ж прем'яними порогами й звідти їм збагачену кінськем течію. Природа дбайлива до всього, що народилося, щоб жити,— до людини, до вухатого зайченяти, до крилатої ластівки чи прудкохвостої верховодки...

А тут раптом... Маємо щось подібне до розрахованого вбивства, цинічно й по-садистському розтягнутого на десятки років... Нівечимо в божому храмі Природи то руна річки, то очерети, з насолодою і завзяттям висушуємо верхнє болото, що в межінь напувало струмки, то заганяємо в глухий кут останнього вовка, з літака, з вертольота — хімікатами — дотруюємо довірливу до квітни бджолу, нищимо потрібний онукам бір...

Та чи безшелесні ці злочини? Байкал і Ока, Волга, Арал і Амур, Чорне, Балтійське, Каспійське моря, Дунай, Дністер, Сасик, Самара, Ворскла, Хорол, Сула, Альта, Либідь, Трубіж, моя полтавська Гоятва-річечка... — це ж скільки болю, пристрасті, боротьби відгучало, яких тільки нервів коштувало, аби довести нищівникові, що без цих неповторних перлин змаліє саме поняття Батьківщини, потьмариться людське життя...

Те саме і з Дніпром. Недарма півтори сотні років тому Тарас Шевченко заприсягувався навіки: *«Нема на світі України, Немає другого Дніпра...»*, *«Здається, кращого не має нічого в Бога, як Дніпро...»*

То невже ж нащадки генія так безборонно й сліпо віддадуть на поталу невігласові з нащербленою душею блакитнозору гордість між золотокосих пшениць, невже дозволять убити саму долю, історію свою? Певне ж бо, ні. Згадаймо, киточна цього складного антиприродного моточна, що вела до знищення Славути, почалася з фанфарного будівництва Дніпрельстану — молодій країні потрібна була електроенергія. Справді, дуже потрібна. Але ж — знищення козацьких порогів, цих мальовничих відрогів Карпатських гір... Чи втямки було сталінському ентузіастові, що ніякі сонцесяйні й зореносні Дніпрельстани не владні замінити й не замінять ніколи того, що для народу, для його історичної пам'яті становило багатовікову святість, неминущу славу, думу, пісню, саму душу його. А то таки справді так — незнищенний дух цілих поколінь увібрала в себе незборима вольниця, непохитна демократична «козацька республіка» за порогами, де підпирали небо раменами тисячолітні дуби-велетні й звідки веслували аж до Царгорода на швидких чайках, дубах і байдарах зірвиголові й вусаті відчайдухи-козаки. Грізні відроги Карпат, оті преславні красені пороги: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситець, Вовнизький, Будило, Лишній, Вільний... Грандіозне, порівняние хіба з величчю Ніагари диво, де лютувала, закипала вода, збурюючи мілкий і рвище її непоборкої сили відлунювали на двадцять кілометрів... Які звабливі обрії для туризму відкривалися перед цивілізованою країною, що мала розумно скористатися неповторною величчю!.. Недарма мало не збожеволів сивий, старий академік Дмитро Іванович Яворниць-

кий, кричав і плакав цей найзавзятіший з-поміж усіх козаків козак, біжучи берегом, безсилий зупинити чорну наругу вибухів. Дніпрові пороги, Кінські плавні, Великий Луг, що їх ще в прадавні віки подарувала моєму пращурові природа, стали першою енергетичною жертвою і водночас лишень краплиною втіхою на шляху ненаситного молоха. Бо потім... Бо потім... проріс, як гриби після дощу, цілий каскад, і вже не босоногі дніпрельстанівські танці на сирому бетоні, а металевий, розчавлюючий ентузіазм, густий металевий брязкіт екскаваторів та бульдозерів, здатних перекопати, перерити все, осушити, перекинути, змусити навіть... повернути течію річок у зворотний бік... Неоціненні луки, дрімучі гаї та бори — все вилягло, як військо після бою, геть чорне, пішло в кладовища. В ту косовицю поклали голови віковічні красені дуби, явори, верби... Може, то й добре в ім'я прогресу та чимраз ближчої мети? Мо-же... Мудрість Сходу зафіксувала, що в сильного вода і вгору біжить... Але ж то в сильного з розумом!

Під оповитий вічною течією і мохом камінь підклали динаміт, застогнали пороги, неповторні озонатори води. А коли спав перший ентузіазм, ударили не литаври, в тривожні дзвони. Ні, не всі, одначе, співали хвалу Дніпрельстанам чи складали поеми морям. Одразу, тільки-но означилося злочинне насилля над Дніпром, над великими й малими річками, лісами й чорноземлями, громадськість ударила на сполох. То була все-таки самовіддана боротьба совісті, нервів. Тільки глухий міг не почути, а сліпий не побачити, з якими зусиллями крізь недремні пута авторитарного режиму, крізь задушливість централізацій та регламентацій протискалася на шпальти газет навіть понівечена екологічна напівправда, чвертьправда; вона підступно обтікалася сваволею відомства, звинувачувана в надуманості, несвоєчасності й багатьох інших гріхах. Досить згадати бодай гірку долю надрукованого в журналі «Радуга» сміливого роману «Ревучий» і академічні поневіряння його автора Сергія Плачинди. Я познайомився з вісімнадцятьма (це ж треба — вісімнадцять!!!) схвальними академічними рецензіями науковців, учених на один роман... А всеможний держимордний вирок «Не пуща-ать!..» китайською стіною на цілих двадцять років, аж до гласності, став на шляху до читача перед цим чесним публіцистичним твором, що оце тільки повістю з'явився в дніпрянських «Романах і повістях», як публікація з... «призабутого», чи що.

Ще в липні-листопаді 1967 року в кількох номерах «Літературна Україна» надрукувала мої нотатки «Де починається Дніпро» і «Дума про чисте плесо». В них я висловив пекучу до крику тривогу за стан і здоров'я Славути. Зарегульований син Слави, наш учора справді ревучий, широкополий Дніпро, який тисячоліттями оберігав на своїх побережах людські оселі, а з ними течію й чисту хвилю, гинув на очах одного (мого) покоління, перетворюючись на каскад зацвілих мертвих морів... Біль Дніпра ятрив багатьох. На адресу газети надійшло сотні листів. Рани Дніпра бездонні. До таких наруг, мабуть, не додумались би навіть інквізитори: бездушним помахом відомчого хижака в літнє палюче сонце відкриваються шлюзи, і в річище з водойми бурля виривається гнила, смердюча подоба води. Озлила біла піна вкриває плесо... Але то не стиглий квіт і не краса запахущого конопляного ажинку на зелених лугах. То лягає горічерева на каламутну чорно-буру хвилю понівечена мертва риба. Це в липні-серпні... А трохи раніше, в нерест, берегом річки прокочується інше лихо — лиш спаде раптова вода, як на зелених, на сухих, на порудiлих побережних осоках, очеретах повисає, сохнучи на сонці, ікра — чорна моровиця ненародженої риби... Щось моторошне, як давні палі, на які яничари настромляли непокірних бранців...

Одначе відомчо-чиновницька заповзятість тих, хто вів злочинні порубки в карпатських, у поліських лісах, хто, меліоруючи, підтопив, перетворив на солончаки та болота вчора родючі південні степи, хто благословив тухлі пухлини на рівнинних річках, і далі тарабанила в литаври, бухаючи в порожнечу народні мільйони. Немов якась незбагненна чорна ненависть, чи що, до казково багатої природи мого дніпрового краю, до всього українського, якась непояснекно геростратівська сверблячка утвердити руїну на місці квітучого раю й самому утвердитися хоч на руїні... Дев'ять із кожних десяти підприємств, що забруднюють землі України, союзного підпорядкування. І скільки ж і яку ж божественну красу понищено, незрівнянну ні з чим казку, що її навіки возвеличили народна пісня і дума, слово Тараса Шевченка й Миколи Гоголя, а ще художні полотна митців, і серед них Архипа Куїнджі. Згадаймо хоча б його «Ніч на Дніпрі» — там навіть злиденні, погорблені сільські хатки під солом'яними кашкетами світяться!..

І тому — віриться! — пробудиться самосвідомість дніпрян, а з нею вже не погасне боротьба за Славуту, за ріку, що стала спільною долею українця, білоруса, росіянина.

Минулого серпня я взяв участь у культурно-екологічній експедиції «Славутич-89», що була споряджена на дніпровий витік з ініціативи письменників і вчених України, Білорусії та Росії, по землі яких плине артерія. То була моя третя (1967-го, 1978-го, 1989-го) дорога до серця Славути. А тому, аби зробити почасти порівняльний аналіз баченого на відтинку двадцяти років і не переінакшувати найпам'ятніше, маю іноді звертатися й до своїх попередніх вражень. Експедицію надихало прагнення повернути чисте плесо блакитній перлині, досягти того, щоб і в бурхливий цивілізований вік течія Дніпра була повновода й здорова.

Ніби вперше перед моїми очима постали і біла береза, під якою в заростях болотяних трав заховалася невеличка ковбанька з бурштиново-чорною від зітлілого коріння й торф'яного дна першою дніпровою водою; і над джерельцем, у звалиську сухого гілля горобини гадюче кубло — воно аж кишіло гадюченятами; і сухожилий високий дядько Андрій Тимофійович Нікітенков (тепер уже, пухом йому земля, покійний дід...), котрий першим привів мене до ковбаньки; і гінкі — до пояса — непролазні осоки, жовтець, рогози й лози; несходимі острови ніким не

збираних у лісовій глушині білих грибів, маслят, зеленицъ, підберезників та журавлини; і навіть ящірка... Ящірка, що на роки й роки змусила мене каратися за далеку дитячу бездумну зверхність над беззахисною істотою. В дитинстві, пасучи кіз та овець, ми не раз ганялися за прудкими плазунами, що, завидівши нас, тікали мерщій у траву, а ми зі сміхом і вигуками переслідували їх: «Ящірко, віддай хвоста!..» І кожна злякано відпускала його. Потому ми бачили ящірок безхвостих і куцохвостих, найкумедніших після тих ловів ящірок-страховиськ, мутантів і покручів із двома й трьома коротикими оцупками-хвостами, хвостами, що чимраз менші й менші відростали на місці втраченого. Нам невтямки було, що і ящірці болить залишений хвіст — із кожним новим потрясінням, у стресовій ситуації виживання в ящірки тріскалася поздовжньо, відчахувалася частина наступного хребця. Сільський пастушок, я не міг здогадатися, що колись стискати перо трьома пальцями стане моїм покликанням і фахом і я несподівано порівнюю наші безоглядні жорстокі людські удари по річищу річки з ударами, з наступанням на хвоста ящірки, що оте, немов безневинне: «Ящірко (читаймо: річко! Природо! Перелісну!..), віддай хвоста!..» — не може тривати безмежно...

Отож ящірка часто спадала мені на гадку. В дощі, у снігові завії. Але незмінно разом із Дніпром, із моєю тихою Гоатвою, нерозривно з долею природи й самої людини в цивілізованому, бурхливо, а то й поспоживацькому навальному, наступальному світі. Від смоленського села Бочарова до витоку Дніпра якихось дев'ять кілометрів, а ми — серед літа! — на важких дерев'яних санях, примоцьованих міцною сталевою линвою до гусеничного трактора, добиралися мало не півдня. Горіли під полозками в'язкі глини й суглинки, горіла трава, обвуглювалося дерево й шипіла, парувала на колія вода... На одній із вибоїн навіть трактор надірвався — завмер, перегрівшись, мотор... Ухопившись за гілку вільхи, що звисла над шляхом, я скочив убік на галявину. Це відбулося блискавично. Мій стрибок на суходіл був спонуканий тим, що я побачив: гусениця трактора підім'яла під себе гілку зваленої сосни, розшматувала її на кілька частин, обрубок гілки вдарив ящірку, яка спробувала врятуватися за горбочком. І тепер пручалася між купин поранена ящірка, бився в конвульсіях її віднинутий хвіст. Це тривало кілька секунд. Не встиг я простягти руку до плазунки, як вона, здавалося, непритомна, ожила й зникла геть, тільки зашелестіла трава. А хвіст залишила... Той тонкий, розпластаний донизу і через те схожий на весло, відчахнутий од хребця хвіст, бився в судомах, звивався, стискався, тремтів... Я дістав із дорожньої сумки скляну баночку, пересипав із неї ікру в поліетиленовий кульок, прополоскав посудину в болотяній воді й помістив у скляне житло, немов безголову істоту, живий і болючий хвіст ящірки, і той хвіст жив, мучився в моєму «скляному замку» майже добу — з ранку до вечора й до глибокої ночі. Удосвіта, коли я прокинувся, хвіст був мертвий.

Звісно, через стільки літ безглуздо було сподіватися на зустріч із тією ж ящіркою. Розвіявся на добрих семеро вітер колишня дорога, розбита, захаращена поколи десятки й десятки метрів, вона лякала обширом прогнилої, понищеної гусеницями та колесами, покрученої, мов запечені жили, землі. Не було більше знайомих мені дерев, та й колія за трактором, коли ми зупинилися, бо захрясли в болоті наші потужні машини ЗІЛ, «Урал» і німецька лабораторія IFA, плуганила в невідомому лісі, десь поблизу Клецьового болота й Аксьокікого Моху. Я повернувся назад до машин, що сіли на черево,— без тракторної підмоги вони вже не могли виборсатися з багнюки. І тут я побачив ящірку, про яку почав розповідь, вона «злякано витнула голову з купи прілої глиці...» Чи то була продовжувачка роду давньої знайомої, чи істота з іншого племені плазунів, не знаю. Знаю тільки, що хотілося, аби жила вона з первісним своїм хвостом, не спізнавши, як то несправедливо й важко втрачати хребці, калічитися від насильства цивілізації.

2.

Був метушливий, та все ж підзолочений сонячним промінням двадцять перший день серпня. Без найменших затримок експедиція вирушила із Смоленська в Сичовку-район, звідки рукою кинути до витоку. Навіть не вірилося, що в нашій розхлябаній до краю необов'язковості можуть так злагідно відстикуватися звичні, власне, на імпровізації ланки: коротка й коректна розмова з обласкоїмонміацями, під час якої сторони прояснили деталі поїздки, проблему з транспортом, насамперед із трактором-тягачем. Я ж, зокрема, одержав запевнення господарів, що саме на витоці вони забезпечать нам зустріч із місцевими старими людьми, знавцями дніпрового джерела. Всі ж ми зажадали в інтересах справи доступу до правдивої інформації. Адже для того, хто пише, мало, відчуваючи гострий брак часу, оперувати тільки побаченим у поспіху, тут твої враження має підкріпити ще й вивірена цифра, і думка фахівця, місцевого рибалки, лісознавця, мисливця, котрий, розколошкуючи гадюк і жаб, стоптав уздовж і впоперек непрохіддя. Це найбільше хвилювало тих, хто їхав порятувати тяжко занедужалого Славуту вже від першопочатку, щось написати. Надто ж лабораторні дані науковці експедиції через нагальність буцімто інших невідкладних справ у своєму інституті мали подати нам не раніше як через... сім місяців. Тобто в березні. Хоч на час експедиції Дніпро і земля пропливали під серпневими сонцем і зорями...

Не знаю, чи тільки прагнення не згаяти на шляху ні хвилини змусило експедицію зачвалитися саме на витоці, що (розповім далі) не був справжнім витоком. Знаю тільки, що дослідницьке «дніпрове затишшя» для науковців експедиції запало по тому геть на півроку з гаком... І це тоді, коли експедиція була оснащена дорогою німецькою експрес-лабораторією IFA, що давало можливість і в польових умовах блискавично провести будь-який експрес-аналіз води, рослин, молюсків, риб, намулу. Але ж... науковці сумлінно, в заздалегідь запланованих точках брали проби — в пляшечки, в пробірки, кульочки, баночки, дбайливо пакували їх, аби подалі від пильного ока.

а може, й панічного галасу довести наунований човник від пункту А до пункту Б, в точніше — від серпня до березня — через літо, осінь, зиму і весну. Дніпро ж, мовлав, ратуй не ратуй, на око видно — майже загинув. Може б, не варто мені так запізніло робити цей нетактовний закид загалом симпатичним молодим людям, поза сумнівом, щиро відданим вивченню своєї складної теми. Та несподівано експедиція, яка подолала довгий шлях від Києва до Орші, а потім Смоленська й Сичовки, мавши на меті неодмінно черпнути найпершої води з джерела, щоб від тієї заповітної студениці все порівняти і дослідити, зовсім не побачила витоку, не добравшись до нього в болоті за якихось кількадцять метрів. А це не дрібниця. Бо раптом відкрився прикрий моральний аспект, отой невтішний підсумок: мандрівники за дніпровим золотим руном, подолавши понад тисячу кілометрів, не знайшли джерела Славути, пункту-першопочатку досліджень. А отже, підтримали бутафорію — визначений вбивак і невідомо ким «виток» серед болота, де й черпнули для проб просто болотяної води. Може, це несуттєво. Але ж білоруські кіномитці, окрім іншого, знімали документальну стрічку під назвою «До джерела», і, певне ж, для них, як і для кожного, дніпровий виток, а не притягнута за вуха штучна — серед болота — криниця із засадженим просто в баговиння сосновим зрубом і навісом мала б стати святинею, від якої бралося і якою вінчалося все. Однак трапилося непередбачене: понад виявив колості оберти нашої системи, поверховість у погляді на те, що є нетлінним, бо аже там, де велика ріка трьох народів бере свої перші води, щоб як неповторний дар, гордість, історію й долю пронести їх до Чорного моря, простягши блакитну стрічку на дві тисячі двісті вісімдесят п'ять кілометрів, їй, мов тій ящірці, відтяли хвоста.

Десь опівдні, ледве поминули село Бочарове, як надсадно заревли мотори багатосилих машин, і колеса, погрузаючи в драговину на всю свою метрову висоту, завирували, наче поплавці на воді. Тяжке просування якось не узгоджувалося із зовні легкою доступністю природи, із близькістю до тебе оцих гінких, омузичених ялин, сосон, білокорих берізок.

Кому-кому, а кіномитцям, фотожурналістам вистачало роботи! Стрибаючи з купини на купину з важкою апаратурою в руках, проміцували вони ступа за ступою сухі, протрахлі латочки, ковпилися пішонідь то навгинці, то майже по-пластунському за трактором та машинами, що, здавалося, плавали поміж дерев і чагарів, по осоках без коліс; ці самовіддані люди прагнули зловити й зафіксувати неймовірно красиві й незвичні миті розвертання землі, народження борозен та баюр. Завмирало серце й холонув розум, споглядаючи потужне вгризання техніки в дернину, мільярдоруч і намертво скріплену цупким корінням осичняків, зніту, осок, вовчого тіла і щучника, осоту, папороті чи таволги... Серед цієї болотяної глушини, де просто неба в лісових непролазних хвощах, безщитниках та ожинниках, на рясних островах журавлини досі біліли розвіяні й забуті ще від сорок першого, від війни (ти не раз ходив тут раніше, переступав, спотикаючись метр на метрі) солдатські кістяки, черепи, до глибини приголомшує душу каяття вини за покинуту, занапащену землю, за те опустошення Смоленщини, що забур'янило шляхи й залишені, вимерлі оселі, цілі села, змусило вийти з болота на луки щучину, цю високу колючу рослину.

Саме корчуватий пагін щучника тримав у руках білорус Йосип Степанович, молодий, талановитий ботанік, кандидат наук.

— Щучка — свідок витоптування, забур'янення краю,— пояснив він мені, кладучи частину розчахнутого стебла й кореня до гербарію, що поповнювався, набухав на очах.

Не встигли ми розглянути рослину, як почули голоси: «Виток! Ви-ток!» В одну мить усі, хто був на машинах, кинулися на поклик за несподіваними поводирями. Та що це?! В глухомані, у дикому закуті болота, я раптом побачив дерев'яну, не так давно поставлену криницю. Вмить її обступили, отовпили прибулі, завзято витягували прихоплене з собою й допіру занурене в глибину цебро... Застрекотіли кінокамери, заклацали фотоапарати... Неприхована радість вихлюпнула з очей: збулося заповітне, здійснилося вимріяне багатьма — перед тобою криниця, з якої береться річка трьох народів — преславний Славута-Дніпро. Сполоснутий першою водою тесаний сосновий зруб, а з цебра вихлюпується гіркава, з присмаком болота студениця. Поруч занурений у купиння дерев'яний стовп, нашвидкуруч виведений фарбою на дощечці напис сповіщав, що саме тут починається, саме звідси береться Дніпро...

Не знаю, що стримало мене не закричати, не кинутися навперейми людям, аби зупинити їх, ошуканих бутафорією. Ані на гран я не сумнівався в тому, що дніпрове джерело нуртує з глибин зовсім в іншому місці, десь неподалік, але не тут. Хтось, може, й не зумисне, визначив виток абияк. Не було тут сяйного білого світла беріз (тих беріз колись тут, над ковбанькою, росло три — символічно для витоку річки трьох народів — три!); не було характерно звуженого видолинка, який тягнувся від джерела до Гаврилового озера. Незворушною залишалася в осоках біла кам'яна плита, яка повідала подорожньому, що «тут», біля витоку Дніпра, на початку жовтня 1941 року вела криваві бої з фашистами Красноярська 119-а стрілецька дивізія і на своєму рубежі не пропустила ворога до Москви...»

Отже, виток прив'язали просто до пам'ятного каменя...

Але ж виток був не тут. Те найперше дніпрове джерело добре знали жителі довколишніх сіл — рождественці, аксьонінці, дудкінці за сотні років до нас,— живодайне, справжнє джерело. Сильним й пам'ятні, біля нього — серед інших — вирувало село із неповторною назвою Рождество. Рождество — від народження джерела, Дніпра. Саме ту благословенну закутину, ВИТІК побіля болота МШАРИ, доносить до нас фото, вміщене в книжці, датованій 1901 роком,— «Днѣпръ и его бассейнъ. Исторiя и гидрографiя реки...» Автор дослідження талановитий український гідротехнік Микола Іванович Максимович,— до речі, не за його проектом і під його керівництвом збудовано Київську річкову гавань,— проілюстрував розповідь рідкісним знімком «Дніпровий

витік» із архіву гідрологічної експедиції, що її здійсниа у верхів'я Дніпра в червні 1894 року академік Митрофан Кузьмич Турський. До справжнього, все того ж дніпрового джерела під березами в 1967 році привів мене найстаріший житель села Дудкіна Андрій Тимофійович Нікітенков. З того священного джерела під березами вгамовували спрагу я і відомий український журналіст-слідопит Микола Шудра влітку 1979 року. За гіда був нам директор школи із села Бочарова, вчитель історії Анатолій Аполлінарійович. До першого дніпрового джерела кожен із них прийшов незалежно один від одного.

А тут бутафорія...

Навіщо?!

Навіщо вже на перших відтинках течії, де в заростях густих болотяних трав ледве вловлюється полудневе — на південь! — коливання дніпрової води (вододіл!), сказати б, новоявлення, народження Славути, навіщо ще геи до чорно-моторошних бурхакин у річище мільйоннотонних отруйних нечистот завдаємо Дніпрові жорстокого морального удару, забуваючи навіть, де те найзапоаітніше, найперше, де витік ріки, що стала дивною долею українця, білоруса, росіянина? І чи не через забуття і втрату благоговіння перед чимось єдиним і щасливо дарованим нам ще кволу, слабеньку течію Дніпра, яка, незаймана й чиста, ховається в оситняках Клецьового Моху, так безжально почетвертовуємо колесами машин, гусеницями тракторів, розвертаючи дерен, шматуючи траву та глей, протинаючи баюристу дорогу впоперек течії і через течію без будь-якого місточка, мосту... Щемно усвідомлювати, коштуючи з пригорщі гірку, як сльози, першу дніпрову водицю, що сьогодні цей неповторний куточок сплюндровано меліоратором, який піднімав воду у Вазузі. Не витримавши варварства і людської наруги, дніпрова ковбанька під березами провалилася в глибінь на кілька метрів, мовби зачахла істота, опинилася в могилі... До того ж кривавим шрамом відрубала Дніпро ив його перші сотні метрів незаятреиа рана війни — протитанковий рів... Згіркла вчора джерельна дніпрова студениця від образи, від болю, від наруги і потоптань. Не вода — гіркі сльози... Чи ж не тому в болотяному непрохідді ніде немає жодної дорожньої вказівки, котра підказала б мандрівникові напрямок, що привів би до своєрідної Мекки трьох слов'янських народів, які навіки зібралися звідвіи й Дніпру. Сюди кожен мав би прийти, аби схилитися в побожності і з відкритим душевним трепетом черпнути першу пригорщу джерельної студениці, відчути запаморочливий доторк глибин до уст, душею і серцем назавжди запам'ятати непередавану словами живодайність і значущість непоганого коатка, заради якого варто народжуватися, непокоїтися, долати відстані, любити життя й жити.

Довго тривало захопливе позування перед кінокамерами та об'єктивами фотоапаратів, взяття інтерв'ю, що завжди галасливо й помпезно супроводжують отакі врочисті хвилини, ми з Аркадієм Борисовичем Кордюмом, кандидатом географічних наук, онуком знаного на Україні в тридцяті роки кінорежисера Арнольда Володимировича Кордюма, спробували було пошукати справжній витік. До речі, в дорозі я постійно відчував якусь особливу відповідальність Аркадія Борисовича за долю Дніпра, його доскіпливу тривогу, підсилену фактом майже невідворотного (якщо не схаменемося!) вмирання річки. Рішучий заклик до дії, незволікань не раз перейняв аргументовані перепалки Кордюма з місцевими «експлуататорами» річки, якась владна пристрасть ніби штовхала, втягувала цього молодого чоловіка, в чиїх жилах текла гаряча кров кількох народів — південних азійських степів і Кавказьких гір,— у самовіддану боротьбу за найсвятіше для дніпрянина. Очевидь, ця неспокоєність підживлювалася й тим, що дід товариша Арнольд Володимирович у 1934 році зняв повнометражний (неозвучений) фільм «Вітер з порогів». Документальна стрічка про будівництво Дніпрельстану донесла до нас незайману звабу Славути і живий образ Миколи Садовського, який взяв участь у зйомках, стала прощанням з порогами... І от із онуком кінорежисера через півсотні років ми шукаємо вже не зниклі ревучі пороги, а загублене дніпрове джерело. Проміряємо якихось три сотні метрів в один бік болота, у протилежний, але... даремно. Нічого, окрім чіпких реп'яхів та кусючої череди, що начіплялися на одіж, нічого, окрім гадюччя, яке раз по раз злякано відповзало з-під чобіт, не знаходимо...

Отож, щоб завершити розвідку, треба було залишитися ще принаймні на кілька годин, а то й день... Хутко насувалися погрозливі хмари, а з ними й вечір. Даний у наше розпорядження трактор був потрібний не тільки тим, хто зміг би віддати свою шану джерелу. Зауваживши мій відчай, товариш із смоленського облвиконкому, котрий обіцяв, що на витоці нас неодмінно чекатимуть старі жителі з найближчих до джерела сіл, хто добре має знати витік, несподівано запропонував: «А ви не хвилюйтеся даремно, за кілька днів, коли прибудемо до Смоленська, ми дамо у ваше розпорядження вертольота, і ви за кілька годин із гідрологами пройдете вгору від першої помітної точки струмка і знайдете найточніше місце».

Справді-бо, навіщо затримувати всіх, коли певність твоя, хоч і підтримана фактами, поки що більше інтуїтивна, тільки твоя. Що дніпрове джерело нуртувало з-під берези (чи трьох беріз), а нині беріз біля криниці й за сотню метрів немає... берези згоріли... Що ковбанька, твердите, була не в болоті, а побіля болота, сказати б, у луговому видолинку, котрий тягнувся під схилом, так, мовляв, водойма на Вазузі підтопила витік, піднялися підземні води, те, що було на галявині, зайшло далеко в болото, провалилося. І джерело з ним... Та, врешті, чому саме «ваше» джерело? Чому і з якої причини йому особливі почесті? В болоті, може, нуртують тисячі й сотні тисяч джерел, і всі вони, певне ж, напоюють Вазузу, Волгу, Дніпро... А коли вже наполягаєте, то з вертольотом, обіцяємо, істину можна буде встановити безпомилково.

Приємно чути в болотяному непрохідді рожеву казочку про всюдисущого вер-

тольота. З тією казочкою розаіються будь-який сумніа, вдже остаиньою а людяни вмирвє мвдія. А тому ніхто з групи не аідчахнувся аід експедиції. І тих. хто, подолавши сотні кілометріа, побувва «на витоці» і так і не побачив джерела, а змушений буа познайомити із своїми нотатками 1967 року. Називались вони «Де починається Дніпро...» Наведу їх у первісному варіанті, надто ж що й зараз, як і двадцять років тому, над Мшарвми (тут так і кажуть: «мшара», заріс «омшарою»...) хутко починало збиратися на дощ, аітер-верховій залопотіа у гіллі дерев, якось боязно, мов на пожежі, затремтіло вже по-осінньому підпалене листя осонорів-трепет. Миттєво намітилаcя зміна в природі — витік міститься у зоні підвищеного аплиау розлогого антициклону, для якого характерна в серпні сонячна погода, одначе вдерлися атлантичні вологі маси, ми опинилися на вістрі проникнення дощу, сильний антициклон натиснув на хмари. І, не перемовившись словом, усі ми збагнули: треба хутчіше витягувати з болота колеса і ноги. Негода погрожувала облягти все небо й розтягтися на кілька днів, а в Дудкіні, найближчому селі до джерела, про наш приїзд ніхто не знав, а отже, й чекати на нас не міг...

А тому поки що перекинемося в мою першу, двадцятирічної давності подорож до дніпрового джерела. Признаюся, як автор, я навіть трохи тішився тим, що мені не доведеться змагатися з написаним раніше, відпаде сама по собі потреба повторюватися, адже я був твердо переконаний, що найсильніше враження а людини — то найперше враження. Воно, окрім іншого, найсвітліше.

То де ж він починається, наш сивий Дніпро-Славута?.. І що ж то за безмежний резервуар води, що з незчисленних джерел і рос назбирує таку широкополу ріку, до середини якої долетить рідко який птах і яку ми з діда, батька, вік за віком називаємо гордо ще й досі: *Славута. Славутич. Ре-вучий!..*

3.

А аітер збирав хмаровиння, тирлуючи його, як вівчар отару. Земля вже не приймала вологи, і вона стікала між соковитих трав на чотири сторони світу.

Шпуючи свіжинцею, попливли по силі густі водяні хвилі. Й, трохи попручавшись, наш газик надійно захрас у болотяному баговинні.

Схожий на кочегара водій співчутливо глянув на мої черевики:

— До Бочарова-села пішечки доведеться. У нас доброго літа іншого транспорту немає, як трактор і кінь...

Дощ урвався. Небо вигодинилося, і перед очі постали чепурні ялини, табунці струнких, підперезаних білими перевеслами беріз, на їхньому гіллі, ще перечікуючи дощ, мов глечики на тинах, повисло чорне вороння.

«Гай-гай, дідуню! — подумалося мені. — Живе, не заростає твій шлях із варяг у греки...»

У дитинстві на нашій полтавській, під соломою хаті завше гніздились лелеки, й мій рідний дід Лаврін, підсмикуючи полотняні штани й погладжуючи вказівним пальцем розкішні сиві вуса, любив нагадати моїй же рідній бабі Катрі:

«Ич, лелечня тепло звчула! Прилетіла, звідкіль Дніпро починається. На пречисту виглядай онуків, стара: вже Оляна й Вустя широкі плаття шиють...»

Істина поставала у важкій, нерозв'язній дилемі: лелеки й справді вистувували дітей. Що ж до дніпрового витоку, то, підживлювана тільки здогадом, дідова уява сіла у калюжу...

Звдавши на плечі рюкзак і по коліна грузнучи в мочарах, я достоту спивав глибину поетових слів:

Ты помнишь, Алеша, дороги Смоленщины...

Освячений всеньними путівниками відтинок у сорок три кілометри — від смоленської станції Сичовка до болота Мшари, звідки береться Дніпро,— поглинув добрих півдня. І тепер, чалапаючи до Бочарова, що за дев'ять кілометрів од витоку, я прикидав, наскільки ще витягнеться в часі мій «гак»...

Та сонце визирнуло з-за хмар.

У Бочарові саме закінчилася нарада, й голова тишинського колгоспу, мовнавши: «Везуча ти людина!» — підвів мене до гусеничного трактора, впряженого у важезні сани.

— Це вже останній із могікан. У Дудкіно ще б можна — верхи на коні або вертольотом... — Він зробив хитруватий притиск на останньому слові й усміхнувся. — Там запитаєш дядька Андрія, той знає від діда Микули, де колбаня дніпрова.

Наче у синій казці, незаймана звабв Валдаю — рублені, на курячих ніжках, під ялиновим тисом хати — незвинилі, небілені, сірі для українця; навдивовижу стрункі, м'які й свіжі березові гаї; густі, завислі над жахним баговинням нущі та дрімучі соснн. І чорна, химерна (по зеленій соковитій траві!) лижня-дорога, що в'юниться в зачарованому дрібнолісні поміж яскраво-жовтих островів купав, дзвоників, медунки та васильків,— тільки шипить вода, молодий торф, осока, папороті й суглинок та горять від тертя полозки!

Кілометр за кілометром до Дудкіна новзають важкі дерев'яні сани по гарячій траві.

Верста за верстою у краснолісці — у красному лісі — під літнім небом.

І — ніч.

Сонце купалося в росах, наче аске дитя.

З Андрієм Тимофійовичем Нікітенковим, або просто дядьком Андрієм, прошкуємо до славутиного серця.

Стежка біжить у видолинок, губиться в терпких пахощах м'яти холодної, аїру, нечуйвітру, меліси, ожинників, живоносту, копитняка, череди, шавлії, гірчака зміїного... Тут пересохле тіло Синички — дніпрової сестри, яка народилась у Мшарах, але — чи не захмелівши від п'янкощів трав — кинула голубий погляд на північ.

Ліворуч Рождество, село з однієї хати. В ній донедавна жив сторічний дід Микула, котрий згубив у сивій бороді своє прізвище, але не остудив мудрої любові до Дніпра.

Села Аксьоніно й Рождество неподалік від криниці. Їх ще зберігають путівники, карти... Й назавше збереже пам'ять людська. Але в житті їх майже немає. Взяті на прогоничі

аінна, ледве причинені двері, всередині моторошна пустка... Глухо...

Жовтень сорок першого фашисти розпочали навальним проривом через смоленські болота під кодовою назвою «Тайфун». Його вістря просувалося трактом Білий — Сичовка, найкоротшим шляхом до Москви й Калініна. Тоді наше командування негайно перекинуло в розпорядження 119-ї стрілецької дивізії 920-й стрілецький полк. Найголовніша мета — мати надійну оборону на рубежі сіл Аксьоніно — Заболоття — урочище Аксьонін Мох — витік Дніпра... Для доставки полку на вихідний рубіж виділили колону автобусів, але бездоріжжя зупинило техніку в Мухіні. Далі піхотинці просувалися пішохідь... Неподалік від Рождества, на захід від витоку, виснажених солдатів нищівним автоматним вогнем зустрів мотоциклетний батальйон ворога — смертельний бій спалахнув у сутінках на вибоїстому путівці витік Дніпра — Аксьоніно — Заболоття. Із незбагненною стійкістю змагалися алтайські мисливці, шахтарі... І ворог не витримав — лісовий путівець, що огинав Дудкіно — Тишино й виходив на сичовський тракт, залишився в наших руках. Фашистські атаки мали характер штурму. Але зламати опір алтайців, вінничан, чернігівців, житомирян, володимирців, іванівців «Тайфун» не зміг. У кожухах «Максимів» закипала вода, заклинювало замки в станкових кулеметах, один за одним воїни зводилися в останню свою рукопашну... Падали... Але кожен із живих стояв за трьох. Їхні сили й віру підтримувала джерельна вода Дніпра. Не один із солдатів, відчуваючи, що жити залишається хвилини, години, дні, під кулями проповзав до живодайного джерела, щоб благословитися, черпнути сили.

Вночі проти одинадцятого жовтня воїни підшили білі комірці, одягли свіжу білизну. Попереду їх чекав смертельний бій. Саме в ньому тут, на витоці Славути, за багато днів до подвигу панфіловців на Волоколамському шосе вперше пролунали знамениті слова: «Ні кроку назад! За нами Москва!» Тільки тут, окрім відомих слів, лунало конкретне, своє: «Не віддамо ворогу витік Дніпра!»

Пізніше, у такому ж непримиренному сорок другому, коли бійці «Народного месника» вбили в Аксьоніному трьох фашистів, людолови зачинили в лазні двадцять сім жителів села — дітей, жінок і немовлят... і — кинули гранату...

Тільки й цього ворогові видалося мало: хижий вогонь спопелив сусіднє село Рождество, а тих, хто залишився живий, гітлерівці пов'язали, наче худобу, один до одного й погнали в Сичовку, в концтабір смерті...

Та кованому чоботу не вдалося затоптати в багнюку дніпрянців.

Кров'ю хоробрих скропили братерство уродженці дніпрового витоку. Олексій Черишов поліг під Черніговом, Михайло Рум'янцев — під Вінницею. А їхні побратими вже підхопили переможне знамено. Петро Іванов визволяв Харків, а його тезко Орлов форсував Дніпро біля козацьких порогів.

Без рук, без ніг поверталися додому фронтовики.

Мов журавлі, сумно прощалися з обвугленими, спорожнілими хатами й оселялися поблизу старих родинних гнізд — хто в Дудкіні, а хто — в Бочарові.

Здається, затихли болі. Тільки ж пам'ять, як тінь, вчеписта блукає за вдовами. В селі бракне чоловічих рук. І зовсім мало дітей. Більша частина селян — люди пенсійного віку. Лише троє чоловіків на відділення зайняті в рільництві. Й це на дві тисячі гектарів угідь!.. У Дудкіні можна б купатися в молоці-достатку, але дороги вибивають опору з-під ніг. Машиною з села ні на півколеса. Ото й упрягай у сани гусеничного трактора і пакай багнюкою коли за дев'ять, а коли й за сорок кілометрів — по сіно, по добриво... Добривні кагати місяцями й роками лежать, підпливають прибиті дощами і снігом, забруднюють витік, завдаючи безглуздих збитків...

Споконвічне лихо — дороги. Вони як нечиста, що притискує до стіни і в яку голими руками не вчепишся. Дороги тут проклинають: «Щоб ти запалася, проклятуща...» На дороги моляться: «Господи, прости і пронеси, дай додому дістатися хоч сьогодні...»

В селі немає ні віруючих, ні церкви, ні клубу...

Єдина втіха — море трав. Але ж — рук? Травостої сохнуть, не викошуються. Бо косою не розмахнешся — ліс.

А молодь як гайнула у місто, то й слід запав. Навідається хіба котрийсь як вихідний до баби, до матері — по клунок, по сидір...

І знову дороги.

У косовицю аврал, яввіть перестарілі беруть на плечі вила, граблі... Довкола ж гаї. Справжнісінькі острови чорниці, брусниці, малини, горобини, журавлини! Білих, маслят, підберезників, лисичок-грибів хоч косою носи...

Дудкінці називають свій край дивним раєм без вікон і дверей, таємничим островом, від якого щоденно рейсує до «материка» тільки одна баржа — гусеничний трактор і сани з кількома десятками бідонів молока.

Така вона під небом кривичів — невимовно романтична, сваволі й горда земля біля джерел ріки мого народу.

Дядько Андрій, високий, довгобразий смолянин, схожий на голубоокого степовика-українця. Хода горда, розважлива. Ніс продовгуватий, з горбинкою. Ну, викапаний тобі мій дід — козакуватий полтавець, який не мислив своєї оселі без вишневого садочка, а хати без солом'яної стріхи, вшитої «під курішок», без свіжого окола, вибіленого вапном, і призьби, підведеної жовтогарячою вохрою, без ставочка і копанки в низині, де, наче церковна музика, мвють на вітрі пасма зелених верб... Але народився Нікітенков тут, біля славутиного витоку, і зрідні лікарській його дядьківська стурбованість за долю дніпрового джерела.

Стежка біжить повз Рождество, село з однієї хати. Її колишній господар — одинак дід Микула — вважався мало не рідним братом Дніпра. Кажуть, дні й ночі міг прясти розповідь старий про таємниче народження джерела, котре ще під землею побраталося з Волгою, Двіною, Дебрянкою,

Синичкою, Струпнею, Дубровшиною та Вязу-зою.

Слухаючи діда, ніхто не годен був утаро-пети, де той вододіл, що відмежовує бувальщину від легенди. Мабуть, не встановив би його й сам оповідач. Бо якось органічно зрісся він із життям Дніпра, з його правдою — благословенною і вічною, скропленою кров'ю.

Знали про те хіба що сам вітер та ніч. Бо не текли ще в степи з Півначі річки, а в лісах хижіло непрохідне чорне болото.

Жорстоке плем'я весів викрала князівну степів Дину, стрункостанну полянку з очима кольору весняного неба.

Довго тримав полонянку в глухих заростях понад Білоозером підступний вождь весів Ятага, змушуючи її стати йому за дружину. Та марно.

Вільна, як степовий вітер, світла й чиста, наче роса на колині, Дана кохала мужнього князя Харива й від нього чекала сина. Темної ночі, коли остання жарина погасла в чужому вогнищі, Дина відчула під своїм серцем биття крихітки й поклялася своїм життям ще не народженому синові: «Словута, дитя моє! Нехай загинемо удвох на шляху, не побачивши берегів рідного степу, але не можу, щоб народився ти рабом моєї пам'яті, на чужій землі, не знавши батьківщини й роду свого...»

Дев'ять днів і дев'ять ночей утікала болотами Дана, доки відчула за спиною хиже дихання, чиєсь волохате лапище наступило їй на довгі коси... Дана зойкнула й упала обличчям у драгву. Диний регіт розлігся над болотом. То хижо втішився Ятага, намотуючи тугі дівочі коси на волосату лапу, цей брутальний самець тяг утікачку в обійми.

Та враз захиталося від глибокого виверту болота, немов проламилися його глибини, й поглинули в себе Дану.

Скрикнув Ятага і вкляк: замість дівочої коси в його лаписьках пручалася молода береза. Вона виростала хутчіш від лісових грибів і враз, гнучка й незалежна, вдарила по обличчю насильника!..

Позеленілий од люті Ятага впав у болото миршавим мохом. А з-під берези била й била дзвінка й нестримна стріль-вода, нуртувала водоспадом, сміялася кольорами веселки! То прагнув неба, волі й простору співучий, незнищенний і лагідний, мов новонароджене дитя, син непанірної Дани!..

Схилилося до живої води плакуче гілля, а він, наче велетень, з кожною хвилиною набираючи дедалі дужчої сили, обціловував затверділе коріння берези, прощався. А потім полинув через ліси у широкий світ, несучи в собі красу матері...

Кажуть, коли ревуча хвиля принесла в степи звістку про смерть Дани, закам'яніло від горя серце мужнього воя Хорива, а з ним і його братів Кия та Щека. Й усі вони стали горами...

І втопили сльози свої в Дніпро вірні подруги Дани — Десна і Либідь. Особливо ж сумувала остання, доки й зникла зовсім через майже тисячу літ, закуто під землею жорстким недбальцем у бетон...

Це легенда.

А на пам'яті діда були часи, коли у Мшарах скидалась риба й лісове болото було глибоке, як озеро. Дивуючи людям жінацю, стояли в березі сосни, а з дніпрового серця дзюркотіли міцні джерела. Вони утворювали плесо — яснавиде, прозоре. З його дна (і знову — ДАНА!) люди брали білий пісок, шліфовані камінці, вимощували дороги.

Тільки й мертвий Ятага мстив Дані, затягував її серце в чіпкий мох.

Схвильований, увіходжу з дядьком Андрієм у затінок дрімучого бору.

Мша-ари!..

В дикому переляці випархує з-під ніг потривожений перепел, і десь у листі-квіті та сон-трави, то пижма, то дивини, то болотяного сухоцвіту струшується трепетне:

«Пи-ить піде-ем!.. Пи-ить піде-ем!..»

(Перепел одводить нас од гнізда).

В болоті зчиняється неймовірний лемент: ніби із сивої давнини перебігають по листі жостеру тіні зозуль, у вуха ллється цокотняве коників і цикад у траві, глухі жаб'ячі постриби. На вільсі затетеріла вирячає жахні червоно-зелені очі сова...

У цих нетрях, пригадує дядько Андрій, заблукало теля. І він — ще хлопчиком — три доби шукав його у Мшарах. А теля часувало собі під березою, запивало соковиті трави свіжицею, що цебеніла, либонь, на три сажні!..

Пізніше, десь у тридцятих роках, сонце висушило колодязі, й у селі забракло води. Тоді люди пішли у Мшари, де ще стояла глибока вода,— довга жердина ледве діставала дна.

Тільки лісу була вже мала. Старі рождественці розповідали, що то купець Дегтярьов (незадовго до революції) перетопив соснячок на дьоготь і грошенята — Мшари затягло мохом, почала зникати вода. Тепер уже люди могли сміливо ходити омшерою — тільки прогинався, тремтів під ногами мох...

А це однієї весни, років із сім тому, комусь забаглося пустити під ораницю дніпровий струмок (від джерела до Гаврилового Моху), аби вирощувати льон і жито, й чорна рана перетяла слов'утине тіло... Коли б не журналіст із Києва, який саме нагодився в ці краї, то сьогодні Дніпро брався б уже не від Мшар.

Восени ще одна притичина: хижий вогонь рудою лисицею шаснув у сосни, геть оголив антік. І тепер треба рук, щоб попавити бір.

Ніби в чарівній казці: густіший од сутінків сосновий затінок. І раптом:

день,

що засліплює погляд, як молодий сніг!..

То горить білим світлом береза!

Струнка, опечена...

Останнє йоре в лабети серце одразу, коли виходиш із лісу: пожежа зауглила сотні дерев. Вогняні язики вже накидалися на березу, обкручували її віття і стовбур, але люди відборонили...

Ще сім... три...

Два кроки...

Під ногами м'які, соковиті трави й... мох.

А серце — мов дятел.

Розгортаю руками галуззя горобини й жостеру; кохаю сухі, торішні й молоді,

свіжі пахощі осоки, василькіа, медунки, рути-м'яти; з-під трухлого пенька потривожено відповзають у травостій гадючата, що нубляться тут, їх аж нишпіть у болотяній твані; й розгублено — крізь березове галуззя! — скидаю очима на дядька Андрія: «Де та місцина?!»

Дядьно Андрій показує руною й кивком голови кудись у трави, і під березовим корінням помічаю невеличке — схоже на рідну копанку! — плесо...

Воно проглядає крізь нависеле пагіння густої горобини, і я тягнуся до нього: вода встояна, але чорна, немов хто линув туди цебро рідкої сажі...

Чорне торф'яне дно...

Руки тягнуться до води!

Про що може думати людина в таку мить? Звичайно ж, про святість води. Бо скільки й нашої пам'яті на землі, людина завжди тяглася до річки, до озерця, до джерела. Не було ще ні копанок, ні колодязів, ні цибатих журавлів-псевдопіввод над криницями, а наш пращур пив воду, пив просто з джерела, просто з річок і озер, зі ще безіменних Говтви, Ворскли, Псла, Удаю, Альти, Росі, Роставиці, Хоролу, Супою, Сули, Десни, Дніпра... Черпав ту воду долонями, пригорщами, розгортав руками осоки й очерети, припадав устами до чистого плеса, до прозорого, мов кришталь, джерела, вгамовував спрагу, брав силу. Брав жадібно, наче котів вмить живодайне диво до дна. І які безмежні глибини відлунюють у словах, що дійшли до нас через відстані й час із пам'яттю не однієї річки! *Дно... Дана... Данапріс... Дніпро... Дніпрець... Дон .. Донгуз... Дністро... Дунай* (що означало ріка взагалі)... *Десна... Двіна... Даугава...* Чи, скажімо, далеко від нас: найбільша річка Іберійського півострова, що впадає в Атлантичний океан... В Іспанії її називають *Дуеро*, а в Португалії — *Доуру*... А ще, пам'ятаєте, співається в пісні: «*Дана-шиді*, річка *Дана*...» Розкішний, незглибимо-жнаучий корінь: *дно...Дана!..*

Дана, мати *Дніпра*...

...Цей стан зрозуміє лиш спраглий, котрий по довгій розлуці повернувся до свого краю і припав устами до рідного джерела: жебонить між пальців студнява водиця і з нею в душу входить прекрасне чуття.

Відколи прийшов Геракл до Дніпра, дві тисячі Сонць облетіла Земля. І пам'ять не скаже, чи й справді приковала коли мудра красуня Гілея Гераклового коня, чи це просто легенда.

Тільки є в цьому щось віще, нетлінне. Недарма навіть через тисячоліття, вже в часи Геродота, заздрісні еллінки часто згадували сонячну ніч праслов'янки і богорівного Геракла, називаючи Гілею напівдівчиною і напівгадюкою. Бо вони вгадали жіночим чуттям, що з тієї ночі англікоауе могутнє Гераклове потомство.

Кажуть, ковтнув святої води з Дніпра Скіф, наймолодший із трьох синів Геракла та Гілеї,— й розрісся ще ширше незборимий і мудрий рід землеробів-слов'ян, котрі навіки пов'язали свою долю з долею річки.

У чистому плесі Дніпра та його сестер люди прали визолене, вибілене на сонці полотно та білизну; в річці купалися, просвітлювали душу і тіло; на водопоях напували худобу... Вода була чиста, знаходила в собі якісь таємничі сили, очищалася сама. І людина побачила в ній усеможну стихію. Вода, як земля і вогонь, звідси, до речі, а ще від тріади: Сонце, Місяць, Зорі... — і виник тризуб... Ще до Петлюри і всяких «ізмів» вода, як земля і вогонь, здобула славу очисної, здорової сили. А тому на водокреще людина накладала на воду сонце, хрестила воду (крест ще до виникнення християнства був символом сонячного колеса, руку, вогню; крест від схрещення двох палиць; тручи їх, людина здобувала вогонь, «опускала» на Землю Сонце...). І не знаю, як то велося за язичників, а пам'ятаю не одну пляшечку святої води, що приносила мама в січневу студінь. Ту воду вона брала з крижаної річечки Говтви, й та вода зберігалася в пляшечці, заткнутій кукурудзяним качаном, не задихаючись, місяці, а то й цілі роки. Кришталева, осріблена крещена водиця, пресвітла водиця, якою мама вмивала наші обличчя й очі чи, вмочивши в неї галузку верби, кропила нас, ще й примовляла:

— Верба б'є, не я б'ю...

Так велося із віку в вік. Щоб ми знали: де вода — там життя; де людина — там розум і руки, там не замулюються джерела, там чисті плеса!.. В наші сни являлася з казки жива й мертва вода, шляк до якої знали хіба божі посланці птахи-ворони, котрі жили по три сотні літ. Найдовірливіші з людей — діти, ми брали ту воду, кропили нею померлих, воскрешали тих, хто творив на землі добро...

Так хочеться пити!

...Дядько Андрій,— йому, певне, засіло в печінці це непрохідне, хиже болото! — здивовано дивиться, як жадібно підношу до губ пригорщі...

Повні пригорщі першої дніпрової води!

Далі буде

В.ЧЕРНЯК:

ВІД ЕКОНОМІКИ АБСУРДУ — ДО ЕКОНОМІКИ ЗДОРОВОГО ГЛУЗДУ

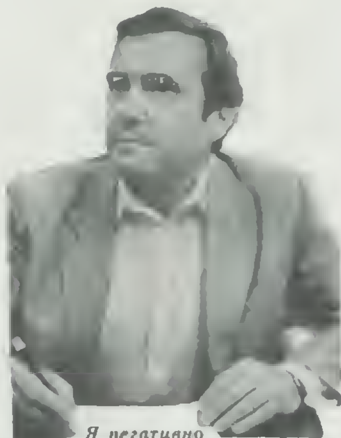

Я негативно ставлюсь до всяких «ізмів» головне — це забезпечити високу якість життя людей.

17.05.1990 р

Відкриваючи нову рубрику, редакція зовсім не розраховує на те, що автори, котрих ми запросили виступити, претендують на вищий державний пост. Як і в більшості рубрик, назва її умовна. Просто, трохи втомившись від суцільної критики нашого невеселого буття, маємо намір внести в пропоновані публікації хоч якийсь елемент конструктивності. А для цього, мабуть, цікаво зробити спробу подивитись на ситуацію в країні очима людини, яка могла б для неї найбільше зробити. Вже дали згоду висловити свої конструктивні пропозиції народні депутати СРСР — народний артист СРСР К. Лавров, письменник, доктор медичних наук Ю. Щербак та інші. Але перше слово Володимиру Кириловичу Черняку, народному депутату СРСР, доктору економічних наук, завідуючому відділом методології політичної економії Інституту економіки АН УРСР. Отже, рубрика суто умовна, і ніхто не посягає на нелегкий президентський хліб. А втім, хто зна...

•

ЯКБИ ПРЕЗИДЕНТОМ БУВ Я..

•

— Звичайно, перше запитанни до вас як до законодавця. Що ви думаєте про нашу парламентську систему? Чи задовольняє вас робота з'їзду народних депутатів?

— Я вважаю з'їзди абсолютно непотрібними. Які рішення можна приймати такою громадою, коли навіть спеціалісти у комітетах та комісіях не завжди можуть дійти згоди?

Усе, чого домігся депутатський корпус (є можна було б більше), вирішено не завдяки з'їздам, а попри їх скликання. Я розумію, вчимося демократії, але із того навчання уже час робити висновок, що такі з'їздя — марне витрачання коштів. До того ж більшість депутатів відіграє роль статистів.

— Нагадую вам, Володимире Кириловичу, останній рядок із віршованої листівки, котра агітувала за вас: «Без економіки не можна ніяк, Верховній Раді потрібен Черняк!». Як вам здається, ваші виборці досі так вважають?

— Багато хто був незадоволений з того, що я не виступав, зокрема на першому з'їзді: мовляв, ми його обрали, а він відмовчується...

Мені здається, що громадська активність вимірюється зовсім не кількістю промов, виголошених з трибуни. До того ж треба реально дивитися на речі: хіба можуть виступити всі депутати?..

Доводиться чути й таке: що він зробив, отой Черняк? І ковбаси як не було, так і нема, і взуття, і цукор, як і раніше, на талони... Ми були обрані на хвилі ейфорії, і виборцям здавалося, що позитивні зміни настануть одразу ж після виборів.

То більш, що я не обіцяв якісь конкретні товари чи блага, а брав на себе обов'язок сприяти створенню таких законів, які могли б усе це забезпечити. Але я був обраний до Верховної Ради і тому не можу висловлювати свого ставлення до прийняття того чи іншого законодавчого акту голосуванням. Проте я постійно працюю в Комітеті з питань економічної реформи і беру участь у створенні відповідних законів, виходячи з позицій, викладених у моїй програмі. Цю буденну копітку роботу я вважаю не менш важливою, ніж виступи на сесіях. Але, на жаль, мушу визнати, що досить-таки часто залишаюся у меншості.

— Чи не могли б ви назвати своїх однодумців, котрі залишаються у меншості разом з вами?

— Важко сказати, бо у деяких питаннях навіть однодумці не завжди посідають однакову позицію. Втім, я належу до міжрегіональної депутатської групи, яка налічує близько 400 чоловік. Її співголови — Афанасьєв, Єльцин, Попов. До її складу входять Павличко, Яворівський, Щербак, Рябченко, Братунь,— одне слово, 50 із 262 представників України. А взагалі усім виборцям догодити важко, бо й депутати часом не можуть домовитися між собою... На мою думку, будь-які важливі політичні рішення та закони слід приймати лише методом консенсусу. Проте існуюча практика голосування — коли рішення приймається більшістю голосів — не враховує, ба навіть цілковито відкидає думку меншості. Отже, про консенсус за цієї системи годі й говорити.

Рівень консенсусу — поняття для нас зовсім нове, це, власне, узгодженість загальної думки. І визначається він не голосуванням «за» і «проти», а тоді, коли кожний депутат оцінює запропонований варіант за бальною системою. Перемагає той варіант, котрий набрав найбільшу кількість балів. Чим ближча ця цифра до максимально можливої, тим вищий рівень консенсусу.

— Мені відомо, що ви регулярно разом із своїми помічниками-юристами приймаєте виборців, розв'язуєте їхні проблеми. Одержуєте чимало листів і телеграм — і в Києві, і в Москві. Очолюєте місцеву спілку споживачів, берете участь у тимчасовій комісії з боротьби із злочинністю... Коли згадати ще виступи по радіо та телебаченню, численні мітинги, депутатський клуб, мимоволі виникає запитання — як ви встигаєте? Я вже не питатиму, коли вас можна застати вдома, але коли вас можна застати на роботі?

— Додому я справді повертаюся пізно, але й це трапляється рідко, бо останнім часом я більше перебуваю у Москві, аніж у Києві. Саме через це мені доведеться тимчасово облишити свою посаду — принаймні, доки не будуть прийняті всі закони, у виробленні та обговоренні яких я повинен брати участь.

— Хочу нагадати вам іще одне передвиборне гасло групи підтримки, тепер уже прозове: «Черняк — це вихід з економічного тупика». Як ви вважаєте — ми просуваємося до виходу?

— На мою думку, процес погіршання ситуації триває, і триватиме, якщо продовжувати таку економічну політику, яка здійснювалася до цього часу. Усе, що ми робили протягом п'яти років, відбувалося в межах старої системи господарювання, тобто сталінської, а точніше постсталінської моделі.

В програмі, запропонованій урядом на II з'їзді, я не побачив чіткості визначень, не побачив механізмів переходу до моделі принципово нової. Пропозиції щодо наступної п'ятирічки — це намагання здійснити перебудову згори. А такі можливості уже вичерпано, і сподіватися слід лише на перебудову знизу. Потрібна повна політична та економічна свобода, слід дати необмежений простір ініціативі.

Ми, власне кажучи, бранці і заложники неефективних, ба навіть об'єктивно злочинних рішень. Модернізація та лібералізація авторитарної й тоталітарної системи — марна справа. Основне завдання поточного моменту — не зміни у моделі, а заміна моделі іншою. Отже, йдеться про зміну суспільно-економічного ладу.

— Існує кілька поглядів на те, за якого ладу ми живемо. Одні й досі твердять про розвинений соціалізм, другі кажуть, що це і є соціалізм, але деформований, треті певні, що він взагалі непотрібний, четверті прагнуть жити, як за капіталізму, а працювати по-соціалістичному тощо... Що ви можете сказати з цього приводу?

— Те, чого ми досягли, не можна вважати соціалізмом, навіть і деформованим, і тому

замість терміну «перебудова» слід, на мій погляд, вживати поняття «побудова».

Ми маємо чимало феодалізму, варварського способу виробництва, і найтяжчий злочин, який ми скоїли, це дискредитація самої ідеї. Ми, власне, вбили ненароджений лад — і тепер можна сперечатися лише про те, яким він міг бути. Для того ж, щоб мати точне уявлення, що він собою являє, треба розробити нове вчення. Що таке соціалізм, не знає ніхто. Шведський? Та недарма існує досить іронічний вираз «Соціалістичне королівство Швеція».

Взагалі я негативно ставлюся до всяких «ізмів», головне — це забезпечити людині висону якість життя. Жартують і так: соціалізм — це мученицький шлях до капіталізму. А поляки кажуть, що соціалізм — це дорога від капіталізму до капіталізму, але іншого гатунку. Треба зазначити, що ідеологія нині не в моді.

Але якщо соціалізм — вищий щабель цивілізації, він має перевершити капіталізм за продуктивністю праці, за якістю життя, за рівнем соціальної справедливості. Що ж до позаекономічного примусу до праці — то це взагалі категорія докапіталістична.

— А як же тоді із неминучою перемогою комунізму?

— Як на мене, комунізм — прекрасна мрія, щось на штталт вічного кохання, тобто категорія скорше духовно-моральна. А нині нам потрібні не мрії, а економічна реформа, що за масштабами і глибиною хоча б дорівнювала непові.

Останні економічні заходи не лише не посунули нас уперед, а, як я вже казав, назад. Верховна Рада прийняла ряд рішень щодо заморожування таких стимулів, як заробітна плата, ціни, прибуток та щодо обмеження самостійності підприємств і діяльності кооператорів.

Внаслідок цього створюється надзвичайна ситуація, яка вимагає надзвичайних заходів, і це вкрай погано. Краще б без них, але ситуацію доведено до критичного стану...

Перш за все слід відповісти на три сакраментальних запитання — хто винен, що робити і з чого почати?

Отже, винна політична та економічна система. Треба вийти за її рамки, а почати із зміни типу управлінського апарату, його природи, статусу та функцій.

До цього часу ми мали лише тотальну державну власність (адже колгоспно-кооперативної насправді не було). Через це держава перетворилася на монстра, який душить усе живе. Я б сказав, що не лише церква та партія мають бути відокремлені від економіки, а й держава. Тобто йдеться про роздержавлення засобів виробництва, денаціоналізацію певної їх частини. Нічого нового тут не скажеш, нам потрібні і оренда, і викуп підприємств, і безкоштовна передача їх тим, хто на них працює; нам потрібні кооперативи, акціонерні товариства, спільні підприємства із західними партнерами, використання іноземного капіталу... Тобто змішана економіка, побудована на різних засобах власності, де підприємства у конкуренції доводитимуть свою ефективність. Змішана економіка — це наявність державного сектора, колективного, змішаного та приватного.

Я хочу, щоб мене правильно зрозуміли. Підприємство може бути яким завгодно — державним або кооперативним,— але неодмінною умовою його існування має бути свобода праці, свобода обміну продуктами своєї праці. Дехто запевняє, що приватна власність — шлях до експлуатації людини людиною. А хіба держава у нас не відіграє роль експлуататора? Хіба внаслідок цього не утворився новий клас — розпорядників власністю? Але в усьому світі розпорядник цей завжди зацікавлений у найкращому використанні власності, тільки не у нас. Бо у нас він не залежить від того, як свою власність використає.

Без вільного підприємства скасувати цей клас неможливо. Вільне підприємництво — це засіб переходу від економіки абсурду до економіки здорового глузду.

За п'ять років нам не вдалося «зав'язати» перебудову на інтересах широких верств трудящих. Тому що саму систему інтересів у нашому суспільстві ніхто не аналізує. Тому що не вирішене питання про власність та владу. Тому що реформи треба було починати перш за все із вирішення питання про національний та територіальний устрій. Потім приймати закон про новий Союзний договір. Далі — нову Конституцію (у нас і досі, до чого не візьмемося, на перешкоді застарілі конституційні рамки). Нерідко можна почути таке: погано живемо, бо погано працюємо. Так, але навіщо працювати добре, якщо це невигідно? Найголовніше зараз — створити умови, коли це буде вигідно.

Звичайно, одразу все не зміниться. Не лише людині, а й економічній системі притаманна значна інерційність. Її треба переломити, примусити добре працювати, але це має бути суто економічний примус. Для цього потрібно змінити ставлення до праці через реформу відносин власності, позбутися відчуження трудівника від власності і влади.

Взагалі влада без власності — річ абсолютно химерна. Найдостойнішим обранцям народу не належатиме влада, якщо не буде механізму її передачі Радам, якщо вони не матимуть муніципальної власності.

Отже, маючи власність і гроші (бюджет), Ради одержать реальну владу. Що ж до грошей, їх має забезпечити, зокрема, політика оподаткування. Формування бюджету знизу догори — один із шляхів зруйнування централістської моделі.

— Мені здається, що палкі суперечки навколо закону про оподаткування примусили нас відчути себе не просто виборцями, а платниками податків, про що ми раніше не замислювалися. Який проект ви підтримували — офіційний чи альтернативний?

— Звичайно, альтернативний!

Чим більше Мінфін відбирає у підприємств сьогодні, тим менше одержить завтра, бо підприємства не зможуть ефективно розвиватися, оновлювати техніку та технологію і тому втратять зацікавленість у зростанні прибутку. Тим-то й потрібна вельми гнучка й мудра політика оподаткування, якої, на жаль, ми ще не маємо. Досі фінансова система працює, як величезна помпа,

відбирвючи у підприємства кошти. А потім дав в разі потреби (як погана дружина, яка щодня «видає» чоловікові нарбованця на обід з його власної зарплати). Хіба не краще одразу залипити підприємству стільки коштів, скільки йому потрібно? До речі, до власних грошей ставлення не таке, як до чужих.

— Пробачте мені, будь ласка, Володимире Кириловичу, якщо наступне запитання видасться вам не дуже тактовним, але я мушу поставити його. Все, що ви допіру висловили, кияни чули від вас під час передвиборчої кампанії. Ще 1987 року ви говорили в одній із своїх лекцій і про децентралізацію, і про делегування функцій знизу догори, а не навпаки, і про те, що міністерства мають одержувати гроші недурно, а за ефективні послуги підприємствам. І про нашу економіку абсурду, де затрати виступають як результати, а планові показники — як потреби, де є безліч непотрібної продукції, а потрібно в дефіциті...

Не знаю, як для кого, а для мене ви були перший, хто привселюдно з трибуни сказав про те, що годі волати про помилки Сталіна, бо настав час проаналізувати помилки Горбачова — і антиалкогольне законодавство, і копіязакон про копіясамостійність підприємства (при цілковитому збереженні міністерської влади), і паперовий госпрозрахунок тощо...

Як же сталося, що ви і надалі наголошуєте на тих самих проблемах? Це свідчить про вашу надзвичайну послідовність або про те, що у нас нічого не змінюється?

— Так, ви маєте рацію. Якби все те, що я обстоюю (і не лише протягом двох останніх років), нарешті здійснилося, я б не мав потреби безнастанно повертатися до цього. І оскільки я таки не президент, то я, зрозуміло, не маю можливості (і повноважень) втілювати в життя свою концепцію соціально-економічного розвитку.

Ми весь час спізнюємося, вовтузимося із розв'язанням проблем, як, пробачте на слові, кіт з оселедцем. Вже час спростувати образ ворога у власному домі: принаймні не вважати за ворога приватну власність. Йдеться не про загальне «оприватнення», а про те, щоб не ставити на шляху ефективного економічного розвитку ідеологічного фетиша.

Навіть ризикуючи наразитися на ваш докір, я все ж таки повторю те, що казав неодноразово: економіку треба вирвати із цітких обіймів ідеології. Економіку потрібно деполітизувати і деідеологізувати.

— Гаразд, будемо вважати, що з минулим ми рішуче покінчили і переходимо до сьогодення.

— Тепер події розвиваються так швидко, що сьогодення — досить-таки відносне поняття. На той час, коли вийде з друку наша бесіда, мабуть, уже застаріють і ваші запитання, і мої відповіді, і знову вийде, що я виступаю з «прогнозами на позавчора».

— Гадаю, що ці побоювання даремні: читачів цікавить ваша позиція незалежно від того, коли її висловлено, бо ви як депутат впливаєте на формування державної, зокрема економічної політики. Адже й результати поіменного голосування викликають неабиякий інтерес, хоча ми дізнаємося про них уже після прийняття рішень.

— Втім, хай краще мої пропозиції втратять гостру актуальність, аніж безнастанно обговорювати болючі проблеми, не рушаючи з місця.

А ми не зрушимо, якщо не вдамося якнайшвидше до радикальних рішень, пов'язаних з переходом до регульованого ринку.

Найбільшу небезпеку, на мій погляд, становлять ті сили, котрі штучно стримують назрілі зміни. Саме вони (а не ліві, навіть не екстремісти), залишаючись осторонь, підштовхують розвиток подій у небажаний бік.

Незбалансованість в умовах дефіциту можна порівняти хіба що з олією, яку булгаківська Аннушка розлила на трамвайну колію. Це шлях у безодню. Ми тупцюємо на місці, і життя наше від того не поліпшується, а навпаки.

На мою думку, нам потрібні елементи шокової терапії, які дадуть змогу перейти від централізованої планової економіки до конкурентно-ринкової.

— Що таке вільний ринок, тобто повна економічна стихія, мабуть, зрозуміло всім. А от що таке ринок регульований? Чи немає в цьому визначенні протиріччя?

— Чистого ринку в природі нема. Навіть в африканських країнах він регульований. У який же спосіб до нього можна прийти? Потрібен пакет законів, щоб сформувати механізм переходу від старої системи до нової. В кожному законі має бути закладений механізм його дії, засоби контролю, санкції необоротності. Але перехідний період зумовлює існування перехідних, тобто тимчасових законів (на 7 — 10 років).

Перехід до ринку можливий тільки на основі «трьох де» — демонополізації, денаціоналізації і децентралізації економіки. Необхідною умовою функціонування ринку є ціноутворення на основі співвідношення попиту і пропозиції.

Його складові — це ринок засобів виробництва, ринок робочої сили, ринок цінних паперів. Регулювання має здійснюватися державою через інвестиційну і структурну політику, перш за все через визначення пріоритетів, встановлення ставки ринкового процента, гнучку політику оподаткування і, зрештою, через встановлення певних меж для договірних цін.

Подивіться знов-таки на Польщу, Угорщину. Життя показує, що ринкові відносини вводяться одразу. Віз з ями треба витягати надзусиллям.

На першому етапі неминуче виникає, як при правильному лікуванні хвороби, загострення: стрибок цін, безробіття. Отже, потрібні програми, здатні забезпечити соціальний захист найнезаможніших, підтримання життєвого рівня.

Я вже казав, що у нас погіршення не тому, що ми вжили радикальних заходів, а навпаки. Ось у чому суттєва різниця між нашим становищем та польським й угорським.

Якщо ми вдамося до елементів шокової терапії, то перші два-три роки буде гірше, аж потім з'явиться надія і фундамент для

розвитку. І якби я був президентом, то наполягав би саме на такому шляху.

— Можна вважати вас оптимістом! Бо песиміст, за старим жартом, каже, що «гірше бути не може!», а оптиміст втішає його: «Буде ще гірше!»

— Я справді оптиміст, але поміркований. Я вірю у нездоланну логіку історичного процесу.

Вирішальною мірою хід подій залежить від зміни політичної системи. Економічні питання не можна розв'язати без політичних реформ, без цілковитої гласності, а ще важливіше — свободи слова. Доки партійні органи втручатимуться у всі сфери життя — нічого у нас не буде.

— Уявімо, що партійні органи втручатися не будуть. Чим вони, в такому разі, повинні займатися!

— Як у всьому світі, партія має розробляти власну платформу, висувати своїх кандидатів до органів влади, і якщо вони переможуть, формувати уряд. Тобто нарівні з іншими партіями. Не думаю, що для цього потрібна така кількість партійного апарату, як у нас.

Мені взагалі здається, що партія у такому вигляді, як в нашій країні,— це анахронізм. На порозі XXI століття її роль і функції мають зазнати змін.

Поки що ж основним наслідком нашої рідної перебудови є разючі зміни у країнах Східної Європи, а ми позаду. Чому ж ми прямо не запозичуємо їхній досвід? Корабель не може поводитися так само, як човен. Величезна держава — зовсім інша категорія, аніж компактні східноєвропейські країни.

Крім того, ми не маємо відповідних демократичних та економічних традицій. Ми трохи ближчі до Польщі, але у нас до того ж в багатьох регіонах існує і національна напруженість. Не все можна зводити до економіки, але коріння слід шукати саме в ній. Бо коли людям погано живеться, вони починають шукати винних — вірмен, турків, азербайджанців, євреїв...

Але зазначу, що зворотний вплив змін у країнах Східної Європи на нашу країну неминучий.

— Як вам здається, чому партія, яка, власне, розпочала перебудову, сама перебудовується повільніше від інших!

— На мою думку, твердження про те, що перебудову почала партія, не зовсім точне. Її почали, точніше підготували, найбільш прогресивні сили, і серед них не лише члени КПРС. Тому й досі в ній лишаються люди, які чинять опір радикальним змінам і в країні і в самій партії.

Взагалі, якщо бути до кінця відвертим, саме партія довела країну до необхідності перебудови.

— Знаю, що ви були активним прихильником президентської влади. Ваша думка не змінилася?

— Впровадження президентської форми правління є спробою зберегти владу і зберегти Союз. Але ця форма правління має бути урівноважена незалежним парламентом, незалежною пресою. Президента має обирати народ, а не з'їзд народних депутатів. І це обрання має бути наслідком міжпартійної боротьби. Тільки за наявності цих умов президентство відповідатиме своєму призначенню. Крім того, слід враховувати один вельми делікатний аспект: якщо в кожній республіці буде власний президент, президентом чого буде тоді президент країни?

— Вам, мабуть, доводилося чути такі міркування: нівіщо Горбачову президентські повноваження, адже його влада Генерального секретаря та Голови Верховної Ради і без того безмежна!

— Ми звикли думати, що керівник держави у нас вирішує все сам. Суперечність полягає в тому, що Горбачов виявився досить сильною особистістю, щоб створити в країні ситуацію, за якої його особиста влада вже не є всесильною.

— Це нагадує відомий софізм, який не має логічного розв'язання: якщо Бог всесильний, нехай створить камінь, який не зможе підняти.

— Так, і це ще один доказ того, наскільки життя чинить опір штучним теоретичним засадам.

— Отже, ви вважаєте, що введення президенства — гарантія збереження СРСР! Але останні події свідчать про наявність відцентрових тенденцій. Кожна із наших республік бідкається, що у неї «все відбирають», скаржиться на катастрофічний екологічний стан. Кожна певна, що саме вона у найгіршому становищі і якби не віддавала всього, що належить їй, все було б гаразд. Мимоволі згадаєш Некрасова — кому ж «на Руси жить хорошо?». Адже нема у нас якоїсь однієї республіки, яка б усе «висмоктувала» і на цьому багатіла!

— Не багатіє ніхто, бо усе розподіляється централізовано. Як у дитячому віршику про сороку, яка дітей годувала: тому дала мисну, тому дала чашку, тому дала ложку, а найменшому нічого не дала. При розподілі «спільної каші» згори кожна республіка може час од часу опинятися в ролі «найменшого».

Наш порятунок у суверенітеті. Тільки таким чином можна скасувати перерозподіл коштів між республіками та територіями. Життєвий рівень республіки має залежати від того, як працюють її громадяни. Кожний народ має право на вибір своєї долі, кожна республіка — на свій індивідуальний шлях розвитку.

— Ви сказали — кожен народ. А як бути з тим, що народів значно більше, ніж республік?

— Нинішня хвиля національного піднесення, одверто кажучи, не найкраща спонука для соціальних змін, але цей сплеск можна і слід, так би мовити, перевести у парину позитивних змін. І не зволікаючи — поки люди хоч у щось трохи вірять.

— Як же зберегти цілісність держави!

— Для того, щоб утримати республіки в Союзі, треба дати їм свободу,— усі інші рішення підштовхують ситуацію у небажаному напрямі. Але і тут ми знов-таки спізнюємося і навіть, можна сказати, спізнилися.

— Ви маєте на увазі Литву?

— Із розумінням ставлячись до позиції Литви, я разом з тим вважаю, що естонці діють більш мудро, поміркововано.

— А якби ви були президентом, як вчинили б?

— Я б не хотів опинитися на його місці. А взагалі до цього не слід було доводити. Якщо вже так сталося, треба враховувати існуючі реалії і принаймні не загострювати ситуацію.

— А які, на ваш погляд, ситуація на Україні?

— Наша республіка має декілька різних історичних регіонів. Взагалі на Україні, де населення понад 52 мільйони, картина контрастніша, ніж в інших республіках. У нас трохи інше ставлення до центру і стійкий стереотип (серед значної частини населення) уявлення про Радянський Союз як про найбільшу цінність.

— Це може стати на перешкоді суверенітету?

— Просто на це слід зважати і враховувати у проведенні практичної політики. Хочу наголосити на існуванні загального інтересу в суверенітеті всіх народів, що живуть на Україні. На одній території не може бути двох суверенітетів: отже, потрібний пріоритет республіканської влади (крім загальносоюзних проблем).

Нам кажуть: Європа, мовляв, інтегрується, а ви... всупереч історичному процесові... Але країни Європи пройшли всі стадії самостійного розвитку, тобто набули рис, потрібних для інтегрування. Отож і в даному разі йдеться не про автаркію, а про загальносоюзний ринок, розподіл праці, економічно доцільну спеціалізацію, але — на основі самостійності.

Всі проблеми, про які ми вже говорили, повною мірою стосуються й до нашої республіки. Я проти насильства, за вихід із кризи мирним, парламентським шляхом, але треба діяти.

— Що, на вашу думку, слід обрати Україні? Конфедерацію? Федерацію? Відокремлення?

— Це вирішувати не мені, а народові. А названі терміни вважаю некоректними. Якщо дотримуватися точного і прямого змісту слова «Союз», то це не федерація і не конфедерація, а саме Союз, тобто унікальне за своєю ідеєю явище у світовій історії. Нашою практикою воно було спотворене, і в цьому винен монополізм — економічний, політичний, ідеологічний. Я вважаю, що значною мірою наші болючі проблеми виникли через те, що упродовж десятиліть конче важливі рішення — будувати чи не будувати атомні та гідростанції, підвищувати чи не підвищувати ціни на золото, воювати чи не воювати поза межами країни,— приймало вузьке коло людей. Це призвело до жахливих наслідків і для природи, і для культури, і для здоров'я, ба навіть життя людей.

Я не можу погодитися з тим, що народ не готовий до демократії. Хоча деякі проблеми тут, зрозуміло, є. Це, зокрема, співвідношення думки спеціалістів і громадської думки.

До речі, у Швейцарії всі найважливіші закони приймають на основі референдуму — таким чином населення бере на себе відповідальність за їхнє втілення.

Я за проведення референдумів, але їх треба ретельно готувати. Демократичне прийняття рішень — це поєднання думки фахівців, результатів референдуму та висновків незалежної експертизи.

— Поясніть, будь ласка, як ви уявляєте собі зміни у територіальному поділі нашої республіки, зокрема те, що майбутні регіони не збігатимуться із нинішніми областями.

— На мою думку, суверенна Україна сама буде, мабуть, федеративною республікою в тому розумінні, що до її складу увійдуть автономні історичні землі (краї) — десь п'ять чи шість. Ці землі будуть самостійно вирішувати свої проблеми, а республіканська влада регулюватиме їхні взаємовідносини. Але самостійність — це не кінцева мета, а лише початок, основа для перетворення суспільства. Тому уже наприкінці цього року мають бути укладені договори — не лише між урядами СРСР та УРСР, а й аналогічні — міжреспубліканські. Для цього слід заздалегідь створити маркетингові служби на Україні та в інших республіках.

Свобода підприємництва вимагає суттєвих змін планування і розподілу ресурсів на основі договірних відносин замість директивних.

Ми маємо ліквідувати кріпосне право залежності споживача від постачальника, від збуту — без цього неможливо перейти від планової монополізованої економіки до регульованого ринку.

Ми стоїмо перед необхідністю здійснення фінансової реформи — мається на увазі пакет реформ, пов'язаних із грішми — реформа фінансів, грошей, зарплати, ціноутворення.

Якщо говорити про реформу ціноутворення, йдеться не тільки про зміну рівня цін, а й про зміну співвідношення між ними, про перехід до договірних, вільних цін.

Збалансоване рішення полягає в тому, щоб, змінюючи рівень цін (в тому числі і на продукти харчування), водночас коригувати зарплату відповідно до їхнього рівня.

Попри усі наші емоції, горілка має коштувати стільки, скільки вона коштує насправді, так само як і колготки, і взуття, і автомобілі... З цим, мабуть, погодяться всі. Але і хліб, і м'ясо (а вони фактично дорожчі за ту ж таки горілку) теж повинні мати свою справжню ціну. Не низькі ціни, а високі соціальні виплати мають поліпшити наш добробут.

Кого ми обманюємо? Наші автобусні парки нерентабельні: кошти на їх утримання перевищують суми від реалізації квитків (навіть із урахуванням штрафів, стягнених із «зайців»). За нормальної економіки автобусний квиток мав би коштувати не п'ять, а, скажімо, 15 копійок. Але цього не роблять, бо «трудящі нас не зрозуміють». В той же час гроші на утримання автобусів примусово відраховують з таксопарків, рентабельність яких дорівнює, якщо я не помиляюся, 60 відсоткам (надзвичайно високий рівень!). Навіть піднесення тарифу таксомоторів до 20 копійок за кілометр замість 10 свого часу пояснювали необхідністю «йому іти» саме

автобусні парки. Але хіба ці гроші із кишені таксистів? Вони із наших гаманців, бо на таксі їздять, як відомо, не лише ділки тіньової економіки. До того ж таксопаркам не вистачає коштів і на розвиток, і на те, щоб задовольнити вимоги водіїв щодо оплати праці. Це знов-таки (хоч і не безпосередньо) позначається на нашому з вами бюджеті. Таких прикладів можна навести безліч.

— Якої ви думки про грошову реформу, яку теж можна віднести до тих заявних непопулярних заходів?

— Ситуація ставить нас перед необхідністю її здійснення. В економіці, а надто у хворій, не існує простих рішень. Треба врахувати всі обставини, зважити на всі можливі наслідки. І здійснити цю реформу вельми делікатно, акуратно, я б сказав — ювелірно.

Кажуть, що «тіньова» економіка в основному володіє коштовностями, нерухомим майном. Але все ж таки є у неї і величезні суми як засоби обігу. Відомі випадки, коли люди не могли точно визначити, скільки у них грошей, і говорили, приміром, так: маю десять чи там двадцять кілограмів великих купюр. Все це промовляє на користь реформи.

Разом із тим є надзвичайно ощадливі люди. А скупі лицарі зустрічаються не лише в літературі: дехто полюбляє рахувати гроші перед сном замість витрачати їх, тим більш коли нема на що витрачати. Є, зрештою, люди, здатні заробити величезну кількість грошей абсолютно чесною працею.

Отже, слід добре поміркувати, яке співвідношення треба обрати для реформи, починаючи з якої суми обмінювати гроші не повністю — може, десяти тисяч?..

Серед фінансових заходів важливим є запровадження у товарний обіг будинків і квартир, земельних ділянок, транспортних засобів, будівельних матеріалів, основних фондів частини підприємств. Таким чином можна суттєво оздоровити ситуацію на ринку.

— Як ви ставитеся до побоювання, що акції, які надійдуть у вільний продаж, та приватну власність вигулять так звані «бізнесмени»?

— Не всі представники бізнесу — злочинці. Врешті, державна економіка може регулювати цей процес юридичними та адміністративними заходами. А боротися із злочинцями — справа правоохоронних органів.

Одним із невідкладних завдань економіки України є також перехід до вільно конвертованого карбованця. Це допоможе ліквідувати дефіцит, зменшити витрати на одиницю продукції, підвищити її конкурентоздатність. Але це слід здійснювати поетапно. Спершу паралельно з існуючими грошима ввести новий карбованець, який стимулював би інтерес до продуктивної праці.

— Чим новий карбованець відрізнятиметься від нинішнього?

— Перш за все, ясна річ, «зовнішністю». Крім того, передбачається, що за такі карбованці у 1991 році можна буде придбати дефіцитні промислові товари народного споживання, скажімо, такі, що сьогодні розподіляються на талони, картки, а також імпортні промтовари. Ці гроші можна буде «купити», а точніше, обміняти на них існуючі.

— І скільки коштуватиме отой карбованець?

— Це буде визначено під час підготовчої роботи.

— Ви не боїтеся, що «червоні» валюти так само, як і «зелені», в умовах дефіциту стане предметом спекуляції?

— Ні, не стане, якщо буде створено ефективний механізм її впровадження, хоча певна небезпека існує. Крім того, при наявності такого стимулу збільшиться випуск товарів. До речі, наш уряд намагається стримати зростання доходів замість стимулювання випуску продукції.

— Мені здається, що товарів і нині чимало, але не тих, які потрібні. Звідки ж вони візьмуться? Мабуть, платити заробітну плату потрібно лише за ту продукцію, яка відповідає попиту? Створилось якесь замкнене коло. Ви вірите, що його можна розірвати?

— Я певен одного: зараз не існує жодного, навіть найгеніальнішого заходу, який міг би окремо сам по собі розв'язати наші проблеми.

Це лише на побутовому рівні існує така собі паличка-рятувалочка, до якої ми звертаємося по допомогу, покладаючи на неї всі надії. «Впровадимо оренду — все буде гаразд!», «Ні, краще фермерство — тоді більше нічого не треба...»

Насправді ж потрібні усі форми власності і господарювання. Хай будуть і фермери, і орендатори, і агрофірми, і кооператори — такі, як відомий Сизов. Хай будуть колгоспи — але реальні! Як могли застаріти колгоспи, коли ми їх ще, власне, й не мали?

Потрібне гнучке поєднання будь-яких засобів та форм господарювання. Можна, звичайно, побудувати великі комплекси, можна вирішити давати бичків додому, не подбавши про корми, а як не буде чим годувати — підуть у колгосп красти...

— Відомо, що ви не лише прихильник, а й активний учасник, можна навіть сказати, діяч НРУ. Яку роль Рух має відігравати у відродженні України?

— НРУ — це вияв історичної потреби народу, він виник стихійно, знизу. І, як бачимо, не хоче перетворюватися на політичну партію, не хоче мати чіткі межі, членські квитки і таке інше. Мені здається, що Рух має відіграти роль ракетоносія, що виводить космічний корабель на орбіту.

— Мені неодноразово доводилося чути, особливо від людей старшого покоління, про те, що «рухівці» — це самі націоналісти. Я розумію, що таке ставлення не лише від необізнаності, а й під впливом багатьох публікацій. Дехто, за старою звичкою, і слово «самостійність» вживає лише у негативному контексті... Ви не могли б стисло сформулювати, що ви вважаєте найголовнішим у програмі Руху?

— Якщо дозволите, я краще процитую (даруйте, якщо неточно) те, що, на мою думку, вельми афористично, як і належить поетові, висловив Іван Драч. Він сказав, що

мета полягає у тім, щоб на Україні росіяни жили краще, аніж живуть у Москві та Нью-Йорку, щоб євреї жили краще, ніж у Москві, Ленінграді і Тель-Авіві, і щоб українці жили краще, ніж у Канаді.

— Багато хто впевнений, що, надаючи перевагу економічним стимулам, живучи за законами ринку, наше суспільство втратить ті духовні цінності, які ми плекали роками: безкорисливість, ентузіазм, скромність, перевагу духовного над матеріальним. Я розумію, що це певною мірою наївність людей, які звикли жити, нічого не маючи і вважаючи, що «гроші псують». Але погодьтеся, інша суспільна модель потребує (і формує) інші людські риси, інший тип людини — прагматика, для котрого ділові інтереси понад усе.

Скажіть, хто потрібніший державі — ті, котрі, як ми звикли говорити, прагнуть збагачення, або люди, байдужі до модного шмаття, усяких там гарнітурів та інших престижних атрибутів?

— Я б сказав, що для держави найбільшу цінність має становити кожний її громадянин, тобто людина.

Але я розумію, що ви маєте на увазі, і відповім докладніше.

Матеріальні блага — це п'єдестал для духовної велич людини і суспільства. Бідність принижує і здатна вбити духовність. Розмови про те, що духовне, інтелектуальне існування не потребує грошей, я вважаю просто балачками — адже і за театр, і за кіно, і за книжки треба платити. Причому з одного боку платити, купуючи, як усякий товар, а з другого — давати кошти на освіту, на культуру тощо. Для цього потрібно і добре заробляти, і добре працювати, створюючи національний прибуток. Держава зацікавлена в людях, які добре працюють, багато заробляють і багато витрачають, які вкладають свої кошти у різні галузі господарства, бо завдяки цьому підтримується нормальний кровообіг економіки. Кожний має право заробляти стільки, скільки йому потрібно. А економічний примус полягає в тому, що як працюєш, так і одержуєш.

Але від часів Діогена і, мабуть, завжди були і будуть люди, котрим вистачає власної бочки. Без них людство втратило б високі моральні ідеали, вони певною мірою «стримують» прогрес, щоб він не перетворився на свою протилежність.

— Як в такому разі ви ставитеся до явища, яке у нас прибрало назву дармоїдства або неробства?

— Правоохоронні органи мають стежити лише за тим, щоб ніхто не порушував закони. В жодній країні поліція не дбає про працевлаштування, але й дармоїдів ніде не заохочують, хоч у всіх цивілізованих країнах нікому не дають померти від голоду.

— Раніше з-поміж численних політичних термінів ми вживали лише один — блок комуністів та безпартійних. Тепер у нашому лексиконі з'явилися такі слова, як консерватори, радикали, ліві, праві, центристи тощо. Скажімо, нашого президента ви (і не тільки ви) вважаєте центристом. А до кого ви віднесли б себе, прибічника елементів «шокової терапії» і водночас парламентських шляхів у розв'язанні будь-яких проблем?

— Вся ця класифікація певною мірою штучна й умовна. Як відомо, ніщо не існує в чистому вигляді. Я прихильник поглиблення і прискорення перебудови, прихильник демократизації і гуманізму нашого суспільства. А до кого мене віднести, вирішуйте самі.

— Незабаром відбудеться ротація народних депутатів. Що зміниться у вашому житті і вашій діяльності, якщо вас буде обрано до Верховної Ради СРСР?

— Працюватиму так само, але, якщо буду обраний, це дасть мені відчуття більшої причетності до вирішення важливих питань. Крім того, матиму більшу можливість впливати на хід подій.

Адже вийшло, що я обраний «в нікуди». Депутат може здійснювати свої функції в одній із Рад — районній, міській, обласній і т. ін. Це навіть зафіксовано в Конституції СРСР і в Законі про статус народного депутата. А я, так само, як і півтори тисячі моїх колег, не є членом жодної із Рад. Хіба це нормально? Я навіть шкодую, що не балотувався до Верховної Ради УРСР (до речі, я доклав руку до виборчого закону в нашій республіці, на основі якого і відбулися прямі вибори Верховної Ради України).

— В який спосіб ви збираєтеся брати участь у перетвореннях на Україні?

— Працювати, як і нині, над законами, які сприятимуть цьому процесові, і брати участь у роботі секретаріату НРУ.

— Яким проблемам присвячено вашу книжку, що має цього року вийти у видавництві «Наукова думка»?

— Мала вийти. Вона називається «Перебудова в економіці: проблеми і перспективи». Мені доводиться весь час її переробляти, оскільки життя випереджає технологію підготовки й видання. Характерний приклад: на II З'їзді народних депутатів уряд домагався — і домігся — підтримки своєї програми розвитку економіки (за яку я, до речі, не голосував). А сьогодні зовсім інша ситуація.

— Але газети (на відміну від видавництв і навіть журналів) працюють майже, як служба сервісу: «сьогодні на сьогодні». Мені відомо, що ви написали не менш, як два десятки статей саме про хід та перспективи перебудови.

— Це так. 1988 рік був для мене дуже напружений — працював без вихідних, до нестями. Написав тридцять статей. Десь пообіцяли — і не надрукували, десь сказали, що місця нема, десь взагалі нічого не відповіли... У програмі «Время» інтерв'ю не пішло, бо я сказав, що у словосполученні Союз Радянських Соціалістичних Республік, власне, жодне слово не відповідає дійсності...

— А статті? Там теж якась «крамола»?

— Та ні, все, що там було, сьогодні я зустрічаю на шпальтах багатьох газет, зокрема тих, куди надсилав свої статті. Ви знаєте, я кажу так: вже утворилася «мафія» борців за перебудову і важко завоювати собі нішу...

З публікаціями мені явно не щастить...

— І все ж таки, як громадянин, ви повинні радіти з того, що маєте багато однодумців, що ваш погляд здобуває право на існування...

Оскільки вам доводилося мати справу з телебаченням і зсередини, і як глядачеві, ви, очевидно, знаєте, як прикро, коли є що сказати, а ведучий чемно промовляє: дякую, але, на жаль, наш час вичерпано. В даному разі в ролі ведучого виступаєте ви, хоча й не зупиняєте мене. Але я відчуваю, що при вашому постійному цейтноті просто не маю права вас затримувати. Тим більше що наша бесіда триває уже десять з половиною годин — щоправда, з перервою майже на два місяці (через той самий ваш цейтнот).

Отже, останнє запитання. Скориставшись з того, що «Вітчизна» запросила вас до розмови, скажіть, з чим ви хотіли б апелювати до громадської думки, до чого закликати читачів?

— Читачі вже стомилися від закликів. У нас дуже багато похмурих, роздратованих і бездіяльних людей. Зараз потрібні люди дії. *Хочу*, щоб бодай серед читачів «Вітчизни» їх було якомога більше.

Інтерв'ю взяла
ІЗОЛЬДА АНТРОПОВА

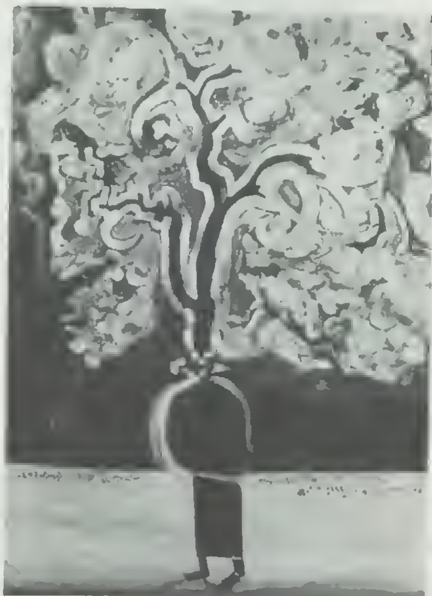

М. Тригуб. «Ти пам'ятаєш той шлях, де проходила наша юність?» (Із «Бузкового циклу»)

НАТАЛЯ ОКОЛІТЕНКО

Атлантида таланту

У класі висів полотняний килимок з кишеньками — персональною для кожного учня. Туди вставляли картки із назвою прочитаного твору, прізвищем автора, коротким змістом. «Дуже добре» й «Десятикласники» Олександра Копиленка називали усі.

На шкільних зборах і читацьких конференціях ішлося про те, що герої цих творів є для нас чудовим зразком для наслідування — і нам справді хотілося піднесено, як вони, мислити й відчувати, розвивати в собі таланти й прикрашати ними світ. А ще копиленківські романи обстоювали наше право на дружбу й любов від запопадливих ревнителів шкільної моралі і, головне, виповнювали вірою в завтрашній день. Не без того, певно, що нам трапляться і підлість, і підступність. Але все те розвіється, як у книжках, і наш шлях буде рівним та осяйним...

Одначе, коли майбутнє стало сьогоденням, воно виявилося зовсім не схожим на світ копиленківських героїв, а ті зразки для наслідування в житті за собою не повели. Чому?

КОПИЛЕНКО ВІДОМИЙ

Чи не правда — у другові дитинства й по кількох десятиліттях побачиш те, за що колись любив його?.. Так само і з читаними в дитинстві книжками. Адже й за тверезого погляду констатуєш: романи Копиленка — це твори талановитого письменника, який добре знав шкільне життя й глибоко розумів підлітковий світ. Напрочуд невимушено й цікаво зав'язується головна сюжетна лінія у «Дуже добре». За нібито дрібними освітянськими подіями у творі постають принципові тенденції суспільного життя. А які точні, які реалістичні образи! Ось Платон Юліанович Курокут, завідувач, котрий терпіти не може пов'язаного з дітьми клопоту й на всі учнівські проблеми реагує криком: «Вижену!» «Скажіть Славі Гутману, нехай сам виключить Трояна з піонерорганізації. А потім проведуть на зборах». Ось так утверджується декларована на словах «нова справедливість». Учитель географії Василь Петрович Чорнуха цькує учнів за те, що вигадують прізвиська наставникам. Учительський колектив роз'єднує групівщина, і «чомусь так виходить, що кращі педагоги завжди в незлагоді із завідувачем». Далеко не янголи і юні герої роману: Сашко Мостовий усіх тероризує, а діставши відкоша, скаржиться Чорнусі, що потерпів, обстоюючи нібито від зухвальців його авторитет; Марко Бубир — цинік, якому подобається завдавати товаришам душевного болю... Нелегко ведеться у творі тим, хто прагне добра й щирості в людських стосунках.

Але весь цей круто замішаний на життєвій правді світ дуже скоро появляється рожевим маревом. Про негідного завідувача дізнаються у вищих інстанціях, і на чолі школи стає прекрасний педагог, який одразу кладе край усім неподобствам. Замість нахабного Бориса Гутмана з'являється нова, сповнена комсомольських чеснот піонервожата. Опікун, що збиткується з сирітки Тамари, виявляється недобитим білогвардійцем і дістає належне. Несимпатичний сусіда з «Десятикласників» — шпигун, і Аркадій Трони вправно викриває його... Ніщо нарешті не затьмарює життя копиленківських героїв, їм тільки й лишається, що вчитися, розвивати свої таланти, у музиці й картинах виливати палку любов до великого вождя. І мріяти, нескінченно мріяти про світле прийдешнє, до якого всі дороги відкриті.

На запитання, хто її батько, молоденька вчителька біології Валентина Сидорівна відповідає: колгоспник. «Мають цього року самого тільки зерна по шість кілограмів на трудодень. Вона була влітку в колгоспі і працювала в хаті-лабораторії, займалася з дітьми. Батько її працює бригадиром і завідує хатою-лабораторією, а мати — ланкова. В колгоспі є своя електростанція, радіо. На роботу скликають по радіо! Тепер збираються колгоспники перебудовувати все село. Запланували стадіон, колгоспний сад культури й відпочинку з власним санаторієм, добудовують клуб і закінчили нову школу». — «А чому ви в такому раю не працюєте в школі?» — не втримується на те ущипливий Чорнуха. Запитання залишається без відповіді...

Час написання роману «Дуже добре» —

1933—1935 роки. Можна тільки уявити «рай» у тодішніх селах...

Живим символом щасливого життя постає в романі оранжерея, де «...визріває бавовник, колосилися нові сорти зернових культур, якихось дивних трав і бур'янів, а поряд цвіли орхідеї і росли пальми, апельсини, лимони...» «Ми примушуємо природу служити людям, як самі схочемо»,— хвалиться Валентина Сидорівна.

Чи ж не ідилія? Хоча не може бавовник визрівати поруч з квітучими орхідеями, до того ж у час, коли колоситься пшениця, та й насильство над природою, як відомо, не довело до добра. Цей образ — чистісінької води ідеалістична утопія. Духом утопізму пройнятий і роман...

Як відомо, дехто вірить, що коли майбутня мати споглядатиме красиві речі, то й дитина в неї народиться красивою. Може, й Копиленкові ілюзія допомагала вкладати свій талант у прокрустове ложе соціалістичного реалізму: мовляв, суспільство тільки виграє, коли сховати його вади від нього ж самого.

Та, як картини геніальних художників, що ними милуються вагітні жінки, не змінюють спадкового коду дитини, так і вдосконалення людської природи не можна пов'язувати лише зі стимулюванням позитивних нахилів.

Проблема пошуку ідеалу, що завжди була чи не головною в художній літературі, тим більше освітянського спрямування, у романах Копиленка спрощена до краю: негативні герої або вилучаються з життя, або ж самі по собі перероджуються у таких, як треба. Арештовано за розтрату державних грошей легковажного Маркового батька й жорстокого Тамариного опікуна; звільнено з роботи поганого директора й піонервожатого; тікає зі школи негідник Сашко, аби десь під епілог «Десятикласників» з'явитися чудовим юнаком — випускником військового училища. Як йому вдалося перевиховатися? На ці та інші запитання автор не відповідає. Цинічний Марк виявляється зовсім і не цинічним: зрікшись аморального батька, він шукає нагоди здійснити подвиг. Неперевихованою лишається тільки модниця Маруся: відразу після школи вона виходить заміж — дозволена межа падіння для нової людини, котра повинна жертвувати особистими інтересами заради суспільних. Як, за якими законами твориться світ копиленківських героїв? Не можна ж визнати за афективну ось таку «зброю» з педагогічного арсеналу ідеальної вчительки Ольги Карлівни: «Ви майбутні творці майбутньої історії. Погляньте, що робиться навколо нас! В нашій країні підростають найкращі люди в світі. Вам належить вирости найкращими». Це, як зазначає письменник, «виплекані в самому серці думки».

Коли б класичне «будь хороший, охайний, слухняний» мало реальну силу, то людина давно б перейшла в ангольський чин. Справедливо писав Януш Корчак: що нікчемніший вихователь, то частіше він декларує прописні моральні істини.

Як випливає з романів Копиленка, єдиний спосіб створити нове суспільство — прибрати все, що не вписується у визначені канони: діти нібито самі собою стануть гарними, не маючи перед очима негативного прикладу. Але куди ж подіти негідний? Чи ж не напрошується висновок: такий ідеальний світ потребує таборів і розстрілів, бо тримається він на ілюзії, ніби руйнація є водночас і актом творення — в даному разі нової людини, вільної від «забобонів минулого». Ілюзії дуже небезпечної, адже вона не лише виправдовує жорстокість, а й змушує сприймати її з піїтетом. Заради нового ж!

Який же зміст вкладається в це поняття, що про нього стільки йдеться на сторінках романів «Дуже добре» й «Десятикласники»? «Хочеться виплекати дитину з новим мозком і новою свідомістю, навіть з новими нервами, бо їй належить нове життя»,— звіряє душу батько Аркадія Трояна тій самій бездоганній Ользі Карлівні. З якої речовини складатиметься отой «новий мозок», у чому виявлятиметься «нова свідомість», чим «нова людина» різнитиметься від своїх попередників, серед яких, відомо, було чимало благородних душ? Відповідей на ці запитання в романах знову ж таки не знайдеш.

Копиленківські герої відрізняються від створених класикою дитячих образів типу короленківських «дітей підземелля» чи діккенсівського Олівера Твіста тільки політизованістю, готовністю без вагання сприймати пропоновані гасла і... боротися. З чим? На жаль, і тут маємо суцільну «білу пляму», куди можна підставити що завгодно, насамперед — абстрактний образ ворога, який набиратиме конкретності залежно від вказівок. «Дорога Ольго Карлівно! Нашу ділянку роботи названо третім фронтом. Фронт! Значить, боротьба, значить, війна...» — таких «ліричних відступів» у романі чимало.

Так само невизначеним лишаються «забобони минулого»: в житті ними ставало все, що заважало чинити жорстоке свавілля над суспільством,— від вистражданих віками моральних заповідей до виразних екологічних мотивів народних пісень.

Неконкретизована, філософськи необґрунтована концепція «нового прогресивного» виявлялася порожньою формою, що її можна було заповнити будь-чим — на розсуд сили, поставленої над суспільством, чи то «великий і єдиний», а чи група людей на його місці. У любові до цієї сили, а готовності виконувати її настанови належало вбачати вищий сенс свого буття.

Тож рекомендовані за взірець для наслідування копиленківські герої — не що, як ідеальні маріонетки; вони ладні бути й катами, й жертвами, яким «нова етика» не дозволить поставити під сумнів навіть сенс власної загибелі. У творах Олександра Копиленка критичні думки висловлюють лише дивакуваті або ж ущербні люди, а то й одверто ворожі елементи. Так письменник виконував соціальне замовлення на виховання духовних роботів, що їх потребував режим, який тримався на репресіях...

Відомий свого часу літературознавець Ю. Карабчієвський писав: «Найкращий радянський письменник — це завжди розум і талант плюс уміння вкладатися в межі дозволеного так майстерно, щоб цих меж ніби й не було».

Такий ідеал і здійснив Олександр Копиленко: «білі нитки», якими зшито сюжетні лінії його творів, виявив лише сьогоднішній день. У сорокових-п'ятдесятих же роках цілком природно сприймалися і «лояльна шпигунка», і присвячена Сталіну «скрипкова

поема», й інші подібні епізоди. І коли бездарні, грубодекларативні твори відштовхували читачів, то талановиті, де насильницька соціальна ідея була втілена у привабливі образи героїв, отрутою проникали у суспільну свідомість, деформуючи її.

Трагедії минулих років спричинялися і щирою вірою людей у те, що старий світ повинен загинути, аби на його місці розквітнув новий, справедливий. Саме з такою вірою журналіст Генрик Волинський (нині вже покійний), присланий у тридцять третьому разом з іншими десятикласниками збирати врожай у вимерлі від голоду села, із болем зазирав, як розповідав згодом, у порожні хати, звідки тхнуло трупами. Те, що здійснилося, його тоді не жахало — був перейнятий оптимізмом і готовністю будувати майбутнє. Лише за кілька років, коли у вагоні без вікон його везли до Сибіру, юнак уперше замислився: чому він виявився недостойним нового життя? І вперше збагнув, що це справедлива кара за ідеологічну засліпленість, за неспроможність підвести голос протесту супроти голодної смерті селян на врожайній землі. А таких тоді серед молоді була переважна більшість. Тим-то для багатьох нинішніх представників старшого покоління доба нечуваних злочинів оповита маревом райдужної віри в завтрашній день.

Саме пасивність, бездумність, звичку, проголошуючи себе творцем суспільного ладу, не сміти глянути на нього критичним оком,— саме ці тенденції утверджували «шкільні» романи Копиленка. Сприяли вони й розростанню бюрократичного прошарку, потужної армії освічених виконавців «вказівок зверху», від чого нині так потерпає наше суспільство. Адже герої творів «Дуже добре» й «Десятикласники» — це винятково, особливо обдаровані істоти, поставлені над життєвою буденністю, і «звичайне» життя їм не суджене: Аркадій створює ракету, Руфа малює картини... «Вибирати собі професію не жарт. Хоч, правда, в будь-якій галузі головне — це якнайбільше принести користі любій Радянській Батьківщині, що виростила, виховала і проклала всім їм шлях до життя. Отже, чи правильно вибрав собі електротехнічну військову школу? Може, десь в іншій галузі принесе більшу користь. Чудово було б і геологом стати, шукати в надрах землі скарби, сховані від людського допитливого ока. Завжди бути серед природи, з її таємницями. Або в Арктику поїхати, зустріти грудьми стихію, перебувати в жорстокій боротьбі в дикому свисті урагану... На капітанському містку з прокуреною люлькою в зубах... Продовжувати геніальну справу Мічуріна, примусити землю родити вдвоє, втроє більше...» — у таких висотах літає Аркадій Троян, конструюючи при цьому (не більше й не менше!) ракету.

І справді, не одне покоління виросло зі свідомістю того, що тільки незвичайний фах робить людину повноцінною, а задля цього правдами й неправдами домагаючись вищої освіти, аби потім опуститися на грішну землю в якій-небудь теплій конторі серед відомчих циркулярів. Брак людей, спроможних виробляти реальні матеріальні блага, завів країну у велику економічну кризу.

Ні, копиленківські герої не могли вдосконалити суспільство, бо за їхньою ідеологічною піднесеністю стояла жорстока байдужість ідеального вихованця до всього, що виходить за визначені межі, і... готовність виполювати бур'ян на майбутніх осяйних стежках. Ця готовність до боротьби з абстрактним ворогом неминуче мала перерости в конкретну агресивність щодо собі подібного — на вулиці, на роботі, в транспорті. Що й маємо сьогодні...

Чи передбачав такий поворот подій сам письменник? Чи, може, його романи творилися, як тепер кажуть, «неложними руками» в стані ідеологічної омани й автор не вивен, що піддався їй?..

КОПИЛЕНКО НЕВІДОМИЙ

Ця книжка з'явилася друком у Державному видавництві України (Харків) 1930 року. Критика визначила її як «крок назад у художньому та ідейному розвитку» й відтоді про роман «Визволення» не прохоплювалися й словом. Над твором було опущено завісу мовчання, як і над багатьма творами інших письменників, що хоча й зі скрипом, але виходила... І тільки нині сподіваємося на перевидання роману, що в ньому, на відміну від «Дуже добре» й «Десятикласників», не проголошуються пишні сентенції про майбутнє, однак — про це можемо судити через шість десятиліть — де майбутнє проступає крізь кожний образ, кожну, бодай пунктиром окреслену деталь. Таку силу має вірність життєвій правді — найелементарніша умова письменницької творчості.

У столичному кінця двадцятих років Харкові живуть, не спілкуючись між собою, директор тресту Петро Гамалія та його син студент Сава. Ставши високим чиновником нової влади, Гамалія зневажив свою колишню дружину, вже недостатньо освічену та вишукану для нього, і образа за матір змушує Саву мерзнути в гумовому плащику, голодувати, але уникати зустрічі з маловитим батьком. Спогади про колишню, приречену на бідування сім'ю не тьмарять Гамалії життя. «...Молодь нас не осудить, бо ми хоч і робили багато помилок, але наші помилки не є закон, нам революція залишила порожні, дикі і недосліджені простори. Вона знищила стару мораль, закони буржуазні, релігію, стару естетику і все фальшиве, всі сурогати, що ними живилося людство, замість справжніх багатогранних можливостей, які давало життя. Ми прийшли на порожнє місце, на цілину. І невже нас будуть судити за те, що в особистому житті ми робили помилки або революційно переробляли власне життя за тими моральними основами, що нам дає революція?» — теоретизує Гамалія.

Цей, як він себе називає, «господар революції» був свого часу головою трибуналу, безжально посилав людей на розстріли. Але чим же він засіває пустирисько, яке утворилося після тієї «розчистки»? Революційні фрази, виявляється, стають чудовим прикриттям для того, щоби вчорашній слюсар, перейнятий класовою ненавистю, зі смаком угніздився на місці тих, кого знищував «в ім'я вищої справедливості». Гамалія бере за дружину молоденьку сестру одного з розстріляних — Мар'яну: «Вирішив для себе так — на цю виплекану столітнім пануванням переможеної класи вроду, на пре-

красне жіноче тіло, на відпочинок біля такої дружини мав таке ж право, як на кращу квартиру, на участь у творенні нової держави, на славу прекрасного робітника і непохитного партійця, на пошану, якої не хотів помічати».

Власні привілеї — ось що найбільше цікавить його у новому житті, ідеали якого він з таким завзяттям проголошує. Гамалія належить до першого покоління радянських сановників, які ще не встигли оточити свій винятковий добробут мурами та надійною охороною, він ще дозволяє своєму помічникові Гайдерові висловлювати «крамольні думки» про те, що проголошена більшовиками диктатура переросла в терор, що країна потрапила з-під однієї деспотії в іншу, що влада створює поживний грунт для бюрократів та лакуз. Однак замислюватися над словами свого опонента Гамалія не вважає за потрібне: «По руках дамо! Міщанству ми ніяких обіцянок не давали, а пролетаріат з нами або ми з ним за диктатуру і, значить, за радянську владу!»

Самовдоволений, ласолюбий, сповнений віри у всемогутність насильства, цей «камеияр могутніх споруджень» не помічає, що поміж ним і життям утворюється прірва. Який далекий від його уявлень про «кипучу дійсність» реальний Харків кінця двадцятих років, де панує безробіття, безпритульність і убозтво, де чиста селанська дівчина Пріся, що приїхала в столицю здобувати знання, мусить продавати себе, тяжко від того страждаючи. Гамалія навіть не замислюється над тим, чому рідний син зрікається його прізвища, не помічає, що покірливість Мар'яни переростає у ненависть. Маючи себе за «творця життя», Гамалія насправді споживає недоруйноване, паразитує на моральних цінностях. Це те явище, що з давніх-давен знане народом як «пан із хама», ладний топтати все для нього недосяжне через природну обмеженість і брак освіти. «Не смій мене колоти тим, що я інтелігентка,— мовить йому Мар'яна. — Так, інтелігентка, і не жалкую, і не ховаю цього. Представниця української інтелігенції, яку ви так ненавидите, хоч і намагаєтеся будувати українську державу».

Лиш зазнавши цілковитого краху в особистому житті, Гамалія починає розуміти, що неможливо жити на руїнах, а батьківські почуття ніяка революція неспроможна відмінити, бо на них тримається світ.

Тінь цього новітнього «господаря життя» падає і на Савину душу, хоча хлопець тому щосили опирається. По юнацькому чистий і цілеспрямований, він ніжно любить свою самовіддану матір, проте батькова мораль вабить його своєю спонукливою зручністю. «...Ми надто консервативні, нас переконали, що одруження повинно бути міцним, ніби людей приковують одне до одного. Справа не в законі, а в побутових вимогах. Закон одне, а життя інше диктує». Сава і щирий, і добрий, і сповнений до своїх однокурсниць дружніх почуттів, однак у ньому вже визріває інквізиційний класифікатор, що сповідує подвійну мораль. Фарисейська безжальність до Прісі призводить до того, що Сава дозволяє негідникові Тарасу зґвалтувати її,— і це кінчається самогубством дівчини.

Образ Сави, на перший погляд, привабливий, дуже неоднозначний. Хлопець працює над винаходом зчіплювача для вагонів, бо не може забути розчавлені груди знайомого залізничника. Та в подальших Савиних планах людині вже відводиться роль не дуже суттєвого додатка до технічного прогресу. Ось його кредо: «Я замість соняшників жовтих хочу, щоб наші степи зацвіли червоним вогнем заводів і фіолетовим димом димарів. Садки викорчувати й насадити сквери, парки. Зробити щеплення проти лірики, пісенності, ледарства. Волів лишити тільки на біфштекси...»

Нині, по шістьох десятиліттях, можна оцінити цей тип людини та її вплив на життя. Логікою характеру вольовий Сава, що сам у собі витравлює юнацьку емоційність, має опинитися серед тих, хто пустив на дно штучних морів безцінні українські чорноземи, висушив такі потрібні для стабілізації клімату болота й створив міф про високу економічність та безпечність атомної енергетики. Подібні йому технарі, чиї здібності розвинулися в атмосфері демагогії та гігантоманії, тривалий час і справді почувалися господарями життя, змушуючи суспільство тяжко оплачувати свої божевільні проекти. Й тільки чорнобильська трагедія пригальмувала їхню експансію.

Примирення Петра Гамалії й Сави, що відбувається в кінці роману, невідворотне — і не лише тому, що вони пов'язані кревними узами. Їм не прожити один без одного. Сава потрібний Гамалії для створення культу грандіозного майбутнього, потужних домен і найбільших у світі криголамів, а згодом і ядерних реакторів. Саві ж Гамаліїна авторитарність допоможе здійснити ідеал прогресу заради самого прогресу — безвідносно до людських потреб.

Хто ж протистоїть цьому союзу жорстокої сили й холодного розуму? Сповнена життєдайної снаги й водночас така вразлива Пріся, горда й вимучена роботою та злиднями Уляна й, врешті, людина «без місця в житті», людина трагічної долі Гамалія Антін.

На відміну від старшого брата, який «став боротьбистом, поїхав з панцерником з червоним прапором за свою Україну», Антін, котрий як есер зазнав і каторги, і заслання, «надіявся на жовто-блакитні легіони з вицвілими шликами». Отак, прагнучи при початку шляху нібито одного, брати опинилися в різних таборах, і скінчилося це тим, що старший судив молодшого, замінивши смертний вирок десятьма роками ув'язнення. Палка й талановита людина, Антін не може змиритися з тим, що «більшовики намагаються зробити із в'язниці університет», не хоче служити владі, яку не приймає, й воліє витрачати сили на пиятику та гру в більярд. Але скільки ніжності, прагнення до справедливості в цьому зовні озлобленому чоловікові. Він терпляче намагається утвердити в своєму племінникові почуття гідності, повагу до тих чеснот, без яких неможливе здорове суспільство. Він тонко розуміє душу покинутої Уляни й цінує в ній горду українську жінку, котра звикла виносити на собі тягар життєвих незгод. Навіть зневірившись в ідеалах, яким вірно служив, Антін не опускається до пендлювання ними, не пристосовується до обставин: це глибоко трагіч-

ний образ щирого борця, якого не поклинала історія.

Копиленко лишає своїх героїв на роздоріжжі — біля тяжко хворої, збитої службовою машиною Гамалії Уляни: Петро не без подиву відкриває для себе світ родинних почуттів; Мар'яна, вирвавшись із золотої клітки, розпочинає самостійний шлях; Саві належить розібратися у власних душевних суперечностях... Ніхто з них не окреслений однобарвно, нікого не назвеш ані позитивним, ані негативним — усі вони просто люди на шляхах своєї долі. Письменник піде не ставить крапок над «і», бо тільки смерть спроможна їх поставити. Не те важить...

У романі «Визволення» маємо соціальний зріз суспільства, яке, переживши революцію й громадянську війну, пробує налагодити нормальне життя. З цього твору видно, як легко ламаються найдорожчі моральні цінності і якими живучими виявляються пристосуванство, криводушність, облуда. Вже в двадцятих роках повністю сформувалося те, що згодом дістало назву адміністративно-командної системи — з її потужним бюрократичним апаратом та нерівною верхівкою, орієнтованою на егоїстичні інтереси: вже тоді послідовно порядні люди відчули себе зайвими. Чи означає це, що знову відродилися соціальні структури, які зробили нестабільним царський режим? Імовірніше, що вони незмінними перейшли до нової держави, перефарбувавшись та взявши на озброєння інші гасла. Ідеологічне перешикування — аж ніяк не болючий процес для тих, хто в процесах історичних зрушень шукає власних вигод. На догідництво, бездумний послух, облуду, безвідповідальність подібні до Гамалії «господарі революції» не замахувалися — навпаки, ці якості були їм потрібні для самоутвердження. Заважали ж інтелігентність, людська гідність, почуття обов'язку й честі, тому ці категорії й були трактовані як пережитки минулого, або ж, за висловом Сави, «упередження міщанської старої душі». «Молоде вино» одвічної мрії про досконале суспільство від самого початку було влите у прогнилі міхи...

Пишучи правду про свій час, Копиленко виконував вищу письменницьку місію — прозрівав глухий кут, у який рано чи пізно мало зайти нове, нероване Гамаліями суспільство, його економічні, ідеологічні й всілякі інші кризи. Накладає на себе руки сплюжена Пріся; тяжко травмована душею і тілом Уляна; з гірким самозабуттям допалює рештки свого життя Антін; йде у внутрішню еміграцію Мар'яна... Хто ж лишається з Петром та Савою? Авантурник Маковецький, котрий шукає способу скористатися з чужого винаходу? Цинічний пройдисвіт Тарас, який почувається в атмосфері пореволюційного суспільства мов риба у воді? «Треба тільки знайти якогось партійця, щоб вступити у їхню компанію, і тоді справу буде зроблено. І зроблено дуже просто. Цей партієць за їхньою допомогою одержить крам із шкіртресту для комісії «Допомоги дітям». Ну, а потім вони знають, що робити з тим крамом...» Такі акції процвітають за дзвінкими гаслами.

Що нового могли дати світові такі «борці», окрім здавна відомих бід — кар'єризму, корупції, брехні?

«Хай-но перестане преса бути вільною, і високопоставлена людина, не попереджена про свої помилки, робитиме дедалі нові», — писав Гельвецій на початку вісімнадцятого століття.

Але «високопоставлена людина» «держава робітників і селян» прагнула статусу непогрішності, визнаючи єдиний спосіб розв'язання всіх проблем — потужний каральний апарат і, створюючи для народу культ майбутнього, вижимала із поточного дня максимум благ для себе. На пресу ж був покладений обов'язок писати про нездійснене так, ніби воно вже здійснилося.

На долю письменників копиленківського покоління випало тяжке випробування: вибір між істинністю творення й олжею, ілюзією реалізації таланту, а насправді його згубою. Справжня література, мов Атлантида, пішла на дно історичної реальності, й можна тільки здогадуватися, якою б вона могла бути за умови елементарної свободи слова...

Зіставлення роману «Визволення» із пізнішими творами Копиленка свідчить, що вибір письменник зробив цілком свідомо. Твори шкільної тематики, науково-художні оповідання про тварин стали для нього тією «тихою гаванню», що допомогла йому за найменших моральних втрат посісти в літературі одне з чільних місць. Адже дорослі ніколи не казали дітям усієї правди й, захищаючи незміцнілі душі від гострих кутів реальності, прагнули показати життя кращим, чистішим, аніж воно є насправді. Свого часу «Дуже добре» й «Десятикласники» читалися інакше, аніж тепер,— із справжнім захопленням, і, можливо, сприяли вихованню покоління романтиків — підкорювачів Крайньої Півночі та цілини. Чим довелося за цей романтизм розплачуватись — то вже інше питання...

А як же з недитячими творами, що народилися внаслідок відступництва їхніх авторів від життєвої правди задля «лакомства нещасного»?

Тут ми підходимо до найдраматичнішої проблеми, яка стоїть перед нинішнім літературознавством: як оцінювати спадщину «барабанів епохи» — митців, котрі виконували соціальне замовлення адміністративно-командної системи на всіх етапах її розвитку? Олександр Копиленко був серед них не найгучнішим... Як ставитися до тих, хто зажив високих відзнак у часи великих народних трагедій, хто прийняв лаври з проклятих народом рук?

Поки що українська література зупинилася перед цим рубіконом, не зважуючись його переступити. Але довго так тривати не може, оскільки оманою кількох десятків «класиків» підірвано кредит довір'я, виданий на всіх письменників. Від чесної відповіді на це запитання залежить майбутнє не лише мистецтва, а й нації. Адже народ, митці якого дають завербувати себе насильству, стає достойним свого уряду...

ОКСАНА СУПРОНЮК

ВІХИ СЛАВНОГО РОДОВОДУ

З нових матеріалів про Петра та Якова Драгоманових

Питання генеалогії роду Драгоманових давно цікавлять і його представників, і фахівців-літературознавців. На спроби встановити, хто були предки видатної української поетеси Лесі України, простежити, як склалися їхні долі, натрапляємо у багатьох наукових та популяризаторських публікаціях.

Нові архівні знахідки, спеціальне вивчення російської літературної періодики 20—30-х років XIX ст. дають можливість нині значно поповнити й уточнити наші знання про них, дослідити, як з покоління в покоління передавалася у цій славній родині поетична традиція. Йтиметься, зокрема, про сім'ю Якима Степановича Драгоманова — прадіда Лесі Українки з боку матері, про творчість і долю його дітей — Якова Якимовича та Петра Якимовича Драгоманових, досить цікавих поетів та перекладачів, які жили у 20—30-х роках у Петербурзі й друкували свої твори на сторінках багатьох тогочасних журналів та альманахів.

Відомості про склад сім'ї Якима Степановича Драгоманова суперечливі й неточні. «У Якима були три сини й донька. Старший пішов слідами батька — залишився вести господарство у маєтку. Молодші ж подалися до Петербурга вчитися і служити: Петро (народився 1802 року) вступив до юридичної школи, а Яків (на рік старший) — до військової» (Костенко А. Леся Українка. — М., 1971). За свідченням І. Айзенштока, «з молодшим братом Олексієм, який взяв на себе після смерті батька господарські клопоти, Яків, очевидь, мав мало спільного» (Лит. наследство. — М. — Л., 1956. — Т. 60 — Кн. 2. — С. 569). А ось що знаходимо у спогадах нащадків Драгоманових: «Опріч... наймолодшого сина, Петра, було в нашого діда ще двоє старших синів — Олексій і Яків, була й дочка Ганна...» (Олена Пчілка): «Яким мав синів: Олексія, Якова (декабриста) і Петра, що народився 29 червня 1802 року» (Ольга Косач-Кривинюк).

Уточнити й доповнити суперечливі відомості дає змогу датований 1809 роком формулярний список Я. С. Драгоманова, який зберігається у документах родової справи, поданих у департамент герольдії для підтвердження дворянського звання. З нього довідуємося, що колезький асесор Я. С. Драгоманов одружений з дочкою полкового судді Якова Колодяжинського Ганною і має дітей: Івана, 29 років, артилерії капітан-лейтенанта у відставці; Олексія, 21 рік, колезького реєстратора, який перебуває на службі при міністерських справах; Якова, який народився 1801 року, лютого 24; Петра, який народився 1802 року, червня 29; дочок — Параскеву 22 років та Ганну 14 років. На родовідному дереві, зображеному на арк. 26 цієї ж справи, є доповнення про те, що в Якима Драгоманова були ще дві доньки — Олена і Єлизавета. Таким чином, документи свідчать: у сім'ї Якима Степановича було чотири сини і чотири доньки.

Важко пояснити, чому у спогадах нащадків Драгоманових не знаходимо певних відомостей про петербурзьку частину біогра-

фії одного зі старших синів — Олексія. Встановивши її, можна припустити, що Олексій Драгоманов був тією самою сильною «рукою» у військовому міністерстві, про яку писала у своїх спогадах Олена Пчілка (Пчілка Олена. Твори. — К., 1988) і яка допомогла Якиму Степановичу прилаштувати у Петербурзі молодших синів — Петра та Якова. Повну біографію О. Я. Драгоманова знаходимо у фундаментальному довіднику з історії військового міністерства за 1802—1902 р.р.) СПб., 1909). Народився він у 1788 році, службу почав у І департаменті малоросійського полтавського генерального суду, в з 1808 року служив у Петербурзі, спочатку при міністерстві внутрішніх справ, потім, з 1812 року, у військовому міністерстві. Зробив досить вдалу кар'єру: у 1825—1827 роках був на посаді обер-аудитора при міністрі, а в 1831-му керував канцелярією військового міністерства. У відставку вийшов у 1832 році, нагороджений багатьма орденами, медалями і знаками за бездоганну службу у чині військового радника. Після цього до 1856 року жив у своєму маєтку у Монастирських Будищах Гадяцького повіту на Полтавщині.

Особливий інтерес викликає у нас все, що пов'язане з життям молодшого сина Якима Драгоманова — Петра Якимовича (1802—1860), діда Лесі Українки, батька відомих українських культурних діячів Михайла Драгоманова та Олени Пчілки.

Його доля й поетична діяльність ще не були предметом спеціального дослідження, небагато відомостей знаходимо і в спогадах його дітей та онуків. Встановити біографію П. Я. Драгоманова допомагають родові документи того ж департаменту герольдії. Служив він з 1817 року у канцелярії військового міністерства, а з 1822 до 1836 — у різних його підрозділах. 1836 року вийшов у відставку в чині колезького асесора.

У 1838 році Петро Драгоманов повернувся з Петербурга «з ідеями, які становили суміш християнства з філософією XVIII ст. і якобінства з демократичним цезаризмом» (М. Драгоманов). У 1840—1844 роках його обирали засідателем гадяцького повітового суду, але незгоди з представниками місцевого дворянства змусили його покинути службу й зайнятися приватною адвокатурою. Дуже стримано пише про це в «Автобіографії» Михайло Драгоманов: «Батько мій не знайшов собі місця у канцелярсько-дворянському ладі масткового життя миколаївського часу і, одружившись, більше сидів удома і читав книжки, якщо не клопотався по процесах різного дрібного люду — селян (з колишніх козаків), які шукали волі, рекрутів, несправедливо взятих в армію, і взагалі всіх пригнічених. За це його терпіти не могли місцеві чиновники і більша частина поміщиків».

Діти П. Я. Драгоманова згадують високу інтелектуальну атмосферу в сім'ї. Дуже багато часу віддавалося вихованню дітей. Батько розвивав їхні всебічні інтереси, заохочував читати, зокрема й видатних російських літераторів — Пушкіна, Лермонтова, вчив з ними напам'ять уривки з прози свого улюбленого Гоголя, сам писав байки українською мовою. Після батька, за спогадами Олени Пчілки, залишилося багато зошитів з виписками юридичних та історичних відомостей, спостережень мандрівника. Особливий зошиток містив скорочений переклад якоїсь праці про Велику французьку революцію. Кохався Петро Драгоманов у народній творчості, записував пісні й етнографічні знахідки. Частину зібраних народних пісень передав землякові й родичу професорові Метлинському. На жаль, усі збірники й зошити, які зберігали сліди інтелектуальних занять Петра Драгоманова, за свідченням Олени Пчілки, загинули, залишилися тільки спогади про них...

Та ось несподівано виринули нові відомості про полтавський період біографії П. Я. Драгоманова. У січні 1971 року газета «Зоря Полтавщини» (№ 10) надрукувала спогади сина Панаса Мирного М. Рудченка «Лесина родина». У них М. Рудченко свідчить про те, що Петро Драгоманов був прототипом одного з персонажів роману Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» — Петра Колодязя. Панас Мирний, як пише автор, ще з дитинства захоплювався родиною Драгоманових, з якою був знайомий з 1858 року, коли Рудченки переїхали жити до Гадяча. Був він ровесником Ольги Драгоманової, в майбутньому Олени Пчілки. Розділ із розповіддю про долю Петра Колодязя, тобто Петра Якимовича Драгоманова, був дописаний Панасом Мирним до другої частини роману і називався «Мекка». Цей розділ не увійшов до остаточного тексту твору з цензурних міркувань, бо надто вже відчутним був у ньому гострий викривальний струмінь, в події і герої дуже нагадували своїх прототипів — і ще живих гадяцьких дворян.

Зараз цей розділ ми можемо прочитати у семитомному зібранні творів Панаса Мирного. Варто навести з нього кілька уривків. Ось яким постає в ньому образ Лесиного діда: «Між сусідами Колодязь славився як чоловік дуже розумний, з дуже гострим язиком, а до того ще й масон. Кажуть, що його й рід масонський був. [...] Гарячий був, як огонь, а сміливий, як чоловік великого розуму і кріпкої волі. [...] Як ділом не допече, то словами. Він ото й прізвище подавав: цілий рід гетьманського царка прозвав «сонмищем», а Красногірку «Меккою»! Та нічим він так не донікав панів Польських, як тими «вольними». Тільки було й робить, що кріпакам волю одшукує. [...] І справді: одного визволив, і — і! Пішла поголоска на цілий повіт: «Колодязь волю одшукує, Колодязь з неволі визволяє... До Колодязя!» [...] Не жалували ж і його пани Польські, як свого кревного ворога. Коли б здужали, вони б його на шматки розірвали; якби можна, в ложці води втопили... Та ба! Нічого з таким колючим не подієш: прилюдно такого й зачіпати страшно! То вони хоч нишком ріпли під його. І дорили до того, що зовсім від його панків одбили. Хто його знав — став цуратися, щоб не прогнівити бува всесильного гетьманського царка. Одні тільки полупанки та гетьманські міщани не цуралися Колодязя, та кріпаки щонеділі, щоярмарку ходили до нього волі одшукувати. [...] Так і занемоглося під тяжкою нудьгою громадського горя, так і зачахло невеселе життя Колодязя. Ніхто його не пригрів, не пожалкував, не приголубив... Не подарували йому проваи його і після смерті. За убогим гробом ішла його заплакана жінка з малими сиротами:

коло неї — всього тільки одним-один лисенький панок з хлопчиком-сином та ціла юрба гетьманських міщан... Кріпакам було не до того, вони працювали на панщині... Тоді саме пронеслася чутка про волю...»

Розділи, які не ввійшли до остаточного тексту роману, зокрема образ Петра Колодяза, були у свій час предметом аналізу М. Є. Сиваченка. Але тоді дослідник історії створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» змушений був відзначити: «Хто конкретно послужив прототипом для образу протестанта Колодязя — зараз сказати важко, бо якихось матеріалів про це немає. Однак є очевидним той факт, що живий прототип образу Колодязя був людиною близькою до родини Рудченків, зокрема був відомий Мирному». Спогади М. Рудченка, які багато в чому збігаються зі спогадами Михайла Драгоманова та Олени Пчілки, дають підставу вважати це питання вирішеним. Звертає на себе увагу і близькість характеристик поглядів Петра Драгоманова — у спогадах сина і в романі Панаса Мирного. На жаль, у нас немає документальних даних, що могли б поширити і пояснити наведену М. П. Драгомановим формулу, якою він визначає особливості батькового світогляду, але є підстави гадати, що філософія XVIII ст., якобінство, християнство — це скептицизм, раціоналізм, вільнодумство і своєрідний містицизм, якими відзначалися люди з «гострим язиком» і які визначали зміст, що вкладався в той час у поняття «масонство».

Окрему цікаву сторінку біографії П. Я. Драгоманова становить його російськомовна творчість — літературний доробок часу перебування у Петербурзі. Це твори на сторінках петербурзьких журналів та альманахів «Северная звезда» (1829), «Северный Меркурий» (1830—1831), «Гирлянда» (1831), «Литературные прибавления к «Русскому инвалиду» (1832). Більшість з них — переклади з французької мови (Парні, Ламартін, прозаїчні статті з «Mercure des Salons»), з англійської (Бернс та ін.). Є й кілька оригінальних творів. Всього до нас дійшло 14 поезій Петра Драгоманова, різноманітних щодо тематики й жанрів (елегії, послання, альбомні вірші, епіграма).

Не пощастило, на жаль, знайти в тогочасній літературній критиці відгуків про цю творчу діяльність, як і про діяльність Якова Драгоманова, про доробок якого ще йтиметься. Вірші братів були органічним виявом їхніх роздумів про своє призначення і місце в житті. Подібна поезія культивувалася у широкому середовищі освіченого чиновництва, провінційного і дрібного столичного дворянства, значну частину якого у Петербурзі 30-х років становили вихідці з України. На смаки цієї масової читацької аудиторії орієнтувалося в той час багато петербурзьких періодичних видань, насамперед «Библиотека для чтения». Про інтерес Петра Драгоманова до цього журналу свідчить, зокрема, той факт, що він, за спогадами Олени Пчілки, передплачував його разом з іншими виданнями до кінця життя.

З боку світоглядного, тематичного й стилістичного твори Драгоманових вкладаються у систему школи «гармонійної точності», як влучно назвав російську елегійну школу О. Пушкін у відгуку 1830 р. на поему Ф. Глінки «Карелія». Вірші представників цієї школи у 20—30-х роках характеризуються досить високим рівнем поетичної техніки. Це давало змогу навіть епігонам з оточення видатних поетичних індивідуальностей триматися на рівні і заповнювати поетичні розділи альманахів та журналів.

Ліричним героєм молодих поетів стає, з одного боку, безтурботний гедоніст, який шукає духовної свободи у дружбі, коханні й поетичному дозвіллі, а з другого — людина самотня, заглиблена в себе, яка потерпає через свою відірваність від батьківщини, через недосконалість навколишнього світу.

Зразком елегії у творчості Петра Драгоманова можна вважати послання «М. А. Б[естуже]ву-Р[юмін]у» («Северный Меркурий», 1830, № 5), присвячене видвавцеві, письменнику і журналісту, який ввів поета у коло «парнасских рыцарей столицы». У ньому розгорнуто весь комплекс традиційних елегійних мотивів (самотність поета, втеча у творчість як єдину сферу вільного вияву творчого духу особистості, протиставлення її недосконалому світові):

Когда в раздумьи одиноком,
Гонимый непостижным роком,
Под чуждым небом я вздыхал,
Глядел, как годы средь печали
Ручьем незримым протекали,
И сердце к горю приучал,—
Лишь Муза тайным вдохновеньем
Певцу усладою была,
И миг душа моя цвела
Любимым сердца наслажденьем...

Епікурейські мотиви — насолода життям, дружба і кохання як своєрідний культ — звучать у віршах-перекладах, вільних переробках, джерела яких часто не вказуються і ще мають бути встановлені: «Счастье» («Северная звезда», 1829, с. 80); «Billet Doux», наслідування Парні («Северный Меркурий», 1830, № 106); «Вечерней звезде», з англ. («Северный Меркурий», 1830, № 133); «К моей арфе», з англ. («Северный Меркурий», 1831, № 7)...

Сегодня счастлив я —
в объятьях дружбы шумной
Благословлял мои минуты бытия,
И вечер, будто миг,
провел в беседе умной,
Где пировали вы со мной, мои друзья.
Сегодня счастлив я!

(«Счастье»)

Але серед зразків лірики П. Драгоманова знаходимо і такий, як «Стансы», з Ламартіна («Северная звезда», 1829, с. 204—206), у якому відчутне прагнення до самоаналізу, до осмислення законів природи і буття:

...На пагубных страстях
воздвигнув замысл хилой,
Сей трона жаждает, восходит,
чтоб упасть.
Другой, боготворя любви волшебной
власть,
Читает жребий свой
во взорах девы милой.
...Под Кроновой рукой их бытие
и тленье!..

Хоча літературний доробок П. Драгоманова з ідейно-світоглядного погляду становлять здебільшого сюжети, типові для елегій-

ної школи, я окремих віршах, таких як елегія «Сиротки» («Северная звезда», 1829, с. 237—240), «Эпиграмма» («Северный Меркурий», 1831, № 34), поет звертається до теми суспільної несправедливості, висвітлює соціальні контрасти. Звичайно, автор не сягає сатиричного узагальнення і викриття засад тогочасного суспільства, але ці поезії відбивають його етичні погляди як особистості, протест проти жорстокості суспільства, де малі діти, сироти, можуть загинути від холоду біля «храма божьего дверей» і ніхто з «толпы внемлющих людей» не врятує, не простягне руку допомоги.

Вся поетична спадщина Петра Драгоманова позначена сильним романтичним струменем, що означає в цілому належність її до традицій російської романтичної школи 20-х років. Останні його твори з'являються на сторінках петербурзьких журналів у 1832 році.

Творчість його брата Якова Якимовича Драгоманова (1801—1840), який почвиая друкуватися одночасно на сторінках тих же періодичних видань, зазнала значного впливу епохи 30-х років, коли в поезії з'являються нові тенденції — тяжіння до натуралізму, екзотики, балядних мотивів. Він друкувався до 1838 року.

Якщо літературна діяльність П. Я. Драгоманова розглядається у цій розвідці вперше, то доробок Я. Я. Драгоманова вже був об'єктом дослідження у згаданій праці І. Я. Айзенштока «Поетична діяльність Якова Драгоманова» з «Лит. наследства», в якій окреслені основні віхи біографії і творчості поета, але нові архівні знахідки й уважніший перегляд тогочасних журналів та альманахів дають можливість значно поповнити і уточнити ряд моментів життєпису Якова Драгоманова, а також виявити деякі досі не відомі його твори.

Передусім треба зазначити, що на творчість і життєвий шлях Я. Драгоманова наклала відбиток поразка декабристського руху (він був одним з активних членів Товариства об'єднаних слов'ян). Це зумовило й провідні мотиви його поезії — розчарування, самотність душі, зв'язки якої з навколишнім світом трагічно обірвалися.

Брак відомостей про те, як склалася доля Якова Драгоманова після розгрому повстання декабристів, спричинив створення у родині легенди про те, що він був нібито засланий до Сибіру. Олена Пчілка писала в автобіографії: «В 1825 році Яків Драгоманов був заарештований за участь у таємному товаристві «Соединенных славян», що склалося було поміж офіцерами і громадянами (відомому з повстання «декабристів») і разом з іншими був покараний висилкою на заслання. Де він був, що робив і коли помер, того ми не знали, а в архівах про «декабристів» слідів його після присуду й досі не знайшли». Ця думка перейшла у праці сучасних дослідників. І. С. Романченко вказує в передмові до відомого двотомника М. П. Драгоманова (1970): «Дядько Яків писав вірші; за участь у русі декабристів був засланий до Сибіру, чим Михайло Петрович дуже гордився». «За участь у декабристському русі засудили і заслали в Сибір Якова, звідки він вже не повернувся»,— пишуть Є. С. Шабліовський та О. Ф. Ставицький (див.: Пчілка Олена. Твори. — К., 1971).

Завдяки знайденим нині у Державному архіві Жовтневої революції документам можна значною мірою встановити післягрудневий період біографії Я. Драгоманова, а також уточнити деякі факти, введені в науковий обіг І. Я. Айзенштоком.

Переїхавши у 1817 році до Петербурга, Я. Драгоманов одночасно з братом почав службу у Ряді військового міністерства, згодом служив у його канцелярії. У жовтні 1820 року він вступає на військову службу і стає юнкером Полтавського піхотного полку. У квітні 1825 року був прийнятий до Товариства об'єднаних слов'ян (у члени Бобруйської групи). Під час грудневих подій (з вересня 1825 до січня 1826 р.) тяжко хворів і знаходився в госпіталі. Коли виписався з нього, виконував обов'язки полкового аудитора — до арешту, що стався у березні 1826 року. До кінця року перебував під слідством, після чого, як засвідчують архівні документи, був «витриманий під арештом у Динабурзькій фортеці три місяці» (Ф. 1349. — Оп. 4. — Спр. 86. — Ч. III. — Арк. 476), а потім переведений до Староінгерманландського піхотного полку. У лютому 1828 року звільнений від служби у зв'язку з хворобою у чині прапорщика із залишенням під суворим таємним наглядом. Справа про таємний нагляд за опальним прапорщиком Драгомановим, яка зберігається в архіві III відділення, свідчить про те, що він залишився для постійного проживання у Петербурзі. Подальшу його біографію допомагає прояснити формулярний список, доведений до 1832 р. (Ф. 576. — Оп. 5. — Спр. 2358). З нього довідуємося про те, що з лютого 1828 р. до жовтня 1829 р. Драгоманов не служив, доки не влаштувався у четвертий департамент Правлячого Сенату, звідки за власним бажанням був звільнений у червні 1830 р. Того ж місяця розпочав чиновницьку службу в тимчасовій контрольній комісії провіантського відділення при головному управлінні ревізії державних рахунків. У жовтні 1831 року переведений на посаду помічника контролера при цій же комісії, яку обіймав до 1835 р. Остання дата з'ясовується за допомогою «Адрес-календаря» на 1833 і 1834 роки, в яких подавалися відомості про місця служби всіх чиновних осіб Російської імперії. Де служив Драгоманов після 1835 року, поки що встановити не вдалося, але, судячи з того, що він продовжував друкувати свої твори на сторінках петербурзьких журналів, жив він у Петербурзі.

Вже відзначалося, що літературна діяльність Я. Драгоманова зазнала значного впливу тенденцій, які почали з'являтися у російській поезії у 30-ті роки. Щодо жанрів його вірші різноманітніші, ніж поезії Петра Драгоманова. Крім елегій, поет звертається до жанру балади та пісні. Твори його знаходимо на сторінках «Северной звезды» (1829), «Северного Меркурия» (1830—1831), «Гирлянды» (1831—1832), «Литературных прибавлений к «Русскому инвалиду» (1832—1833, 1838), «Сына Отечества» (1837—1838). Це насамперед переклади: з німецької (Уланд, Пфіцер), з французької (прозаїчні статті з «Petit Courrier des Dames»), з англійської (Байрон), а також оригінальні вірші.

Окремі твори Я. Драгоманова, як, наприк-

лад, сповнені енергії почуття та внутрішньої динаміки вірш «Греция» («Северная звезда», 1829) й вільна переробка відомої поезії А. Міцкевича «Шанфари» («Сын Отечества», 1838, т. 2), написані під впливом громадянської поезії декабризму. В них поет співчуває визвольній війні греків, оспівує боротьбу за свободу.

Что ныне жребий твой?
Кому шумят твои священные дубравы?
Чей меч, защитник прав, свободы,
чести, славы,
Сверкает на твоих пустеющих полях?
Какой огонь горит в твоих сынах?
Кто пьет бессмертие
Кастальского потока?..
Отчизна славных душ заржавела в цепях:
На их заброшенных гробах
Бушует буйный сын кровавого порока!..
(«Греция»)

Значну частину творчого доробку поета становлять легкі елегії, витримані у стилі горацiанського епікуреїзму: «Ода анакреонтическая (подражание Монкрифу)» («Северный Меркурий», 1831, № 65), «Истина» (там же, № 71). Тут же зустрічаємо альбомні вірші.

Она мила, когда меня лобзает,
Она во мне небесный огнь зажгла,
Она мне все земное отдала —
И я люблю, и сердце уверяет: Она мила!
(«Она мила» — «Северная звезда», 1829)

Однією з визначальних рис поезії Я. Драгоманова стає іронізація вірша, нарочите введення до нього побутової лексики (прозаїзація поетичного тексту), що було виявом творчих шукань поета, руху його у напрямі тих тенденцій, які існували в російській поезії 30-х — початку 40-х років. Характерним зразком такої лірики є поезія «Два просительных письма» («Северная звезда», 1829), написана в час, коли Я. Драгоманов майже рік змарнував на пошуки служби. Біографічні обставини певною мірою відображені в поетичному тексті, в якому з неприхованою іронією розповідається про спроби поета влаштуватися до будь-якої установи:

Что пользы мне
в парнасском суеверстве?
Я не рожден к бессмертному венцу.
Позвольте ж, Генерал, убогому певцу
Служить при Вашем министерстве.

Віддав поет данину і баладній творчості, жанру, який утверджується в російській літературі 30-х років. Стилізовані і витримані у мелодраматичних тонах балади «Труп горца» («Сын Отечества», 1837, № 187), «Розовый венок (с немецкого из Уланда)» («Сын Отечества», 1837, № 188) свідчать про еволюцію поета до освоєння народнопоетичних форм. Баладні мотиви звучать у віршах «Самоубийца» («Северный Меркурий», 1830, № 77) «Каплица (подражание Уланду»)» («Сын Отечества», 1837, № 187). Думки й почуття, втілені в них, як і в присвяченій братові Петру елегії «Родным могилам» («Северный Меркурий», 1830, № 122), висвітлюють особливості світосприймання і обставини життя поета у ці роки — самотність, невлаштованість особистого життя, тугу за батьківщиною. Про те, що дедалі органічнішою для творчості Янова Драгоманова стає прозаїзація вірша, тяжіння до пісенних форм, свідчить звертання його до збірника іллірійських народних пісень «Гузла» Меріме, звідки він перекладає (можливо, через посередництво переробки Міцкевича) пісню «Морлах в Венеции» («Гирлянда», 1832, № 3—4), що стала справжньою окрасою його творчого доробку. До цього внутрішньо близького йому сюжету поет повертається у 1837 році і по-новому подає його у творі «Сербская песня» («Сын Отечества», 1838, ч. 188).

Творчість поетів Драгоманових відіграла позитивну роль у розвитку української літератури, яка в 20—30-ті роки XIX ст., розвивалася у тісному зв'язку з літературою російською. Вони виступили зі своїми віршами, коли в українській поезії ще сильні були традиції бурлеску і травестії, хоча вже заявили про себе романтики, які почали згуртовуватися навколо харківських періодичних видань. У своїй поезії Драгоманови використовували сюжети, що в українській літературі стануть продуктивними наприкінці 30-х, у 40-х роках.

Ще раз наголосимо на безсумнівному впливові П. Я. Драгоманова на формування естетичних смаків і світогляду його дітей. «Пристрасть до читання і до свого роду політики з дитинства перейшли до мене від батька,— писав М. П. Драгоманов. — Я дуже зобов'язаний моєму батькові, який розвинув у мене інтелектуальні інтереси і з яким я не мав морального розладу й боротьби,— річ дуже рідкісна у Росії тепер, а тоді й тим паче». Інтерес до народу, народної культури, до питань політичного і соціального життя, культивований у сім'ї Драгоманових, був основою того, що Михайло Петрович став визначним мислителем, борцем за визволення народу, одним з блискучих знавців фольклору та етнографії не тільки у нашій, а й у світовій культурі, а Ольга Петрівна Драгоманова-Косач (Олена Пчілка) письменницею, а далі перейшов до їхніх нащадків. Адже Леся Українка, її етичні й естетичні погляди, смаки, романтичний струмінь її поезії поставали під безпосереднім духовним впливом матері й дядька, у дусі тих традицій, які були прищеплені й виплекані в сім'ї високоосвіченою людиною, поетом, борцем за звільнення народу від кріпацтва П. Я. Драгомановим.

Ленінград

ОЛЕНА АПАНОВИЧ,
кандидат історичних наук

НЕ ПРОПАЛА ЇХНЯ СЛАВА

Передумови і наслідки скасування Запорізької Січі

215 років тому, влітку 1775 року, за наказом Катерини II царські війська захопили і зруйнували Запорізьку Січ. Згодом вийшов маніфест імператриці про скасування цього останнього оплоту автономії на Україні, оплоту волі і демократії, національної незалежності і притулку для втікачів з усієї Російської імперії від кріпацтва; місце розвинутої економіки і прогресивних фермерських форм господарювання, вогнища свободолюбства, героїзму, блискучого військового мистецтва.

Найтрагічнішій події в історії України кінця XVIII ст. передував довгий шлях наступу царизму на автономію України, який розпочався в 60-х роках XVII ст., хоч українська держава — Гетьманщина, що склалася в перебігу війни українського народу 1648 — 1654 років під проводом Богдана Хмельницького, увійшла до складу Російської держави на договірних умовах, які визначали автономне політичне, правове, фінансове і військове становище України. Згідно з цим державним договором зберігалися військово-адміністративні органи управління на чолі з виборним гетьманом, а також збройні сили — козацтво.

Особливо посилився наступ на автономію України у період царювання Петра I, який нищив усталені форми її управління, обмежував старшинське самоврядування, встановив контроль через своїх резидентів за економічною, фінансовою, зовнішньополітичною діяльністю гетьманського уряду, передав козацьке військо у безпосередню компетенцію царського командування. 1722 року Петро I запровадив як центральний орган державного управління Україною так звану Малоросійську колегію, що складалася з шести російських офіцерів — командирів царських полків, розміщених на Україні. Пізніше самодержавець-імператор взагалі заборонив гетьманські вибори. З Петром I почався наступ і на українську мову. Він видав указ про вилучення з церков українських книг, заборонив книгодрукування на Україні.

Відновлена після смерті Петра I гетьманська влада в особі Данила Апостола була вже дуже обмежена і перебувала під контролем царських радників. Після смерті Данила Апостола цариця Анна Іоанівна знову заборонила гетьманські вибори, а зграя авантюристів-пройдисвітів — німців за походженням, які осіли при її дворі, грабували і спустошували Україну.

Тимчасове відновлення гетьманства у 1750 році імператрицею Єлизаветою Петрівною, яка ставилась прихильно до України, було остаточно знищене, скасоване Катериною II внаслідок брутальної колоніально-гнобительської та імперсько-русифікаторської політики.

За часів царювання Катерини II феодально-кріпосницькі відносини в Російській імперії досягли найвищого ступеня розвитку. Насамперед це виявилося у дальшому зростанні дворянського землеволодіння, посиленні процесу закріпачення селян. Сама імператриця «подарувала» великим феодалам близько 400 тисяч селян, роздала сановникам великі земельні володіння. Спеціальним указом 1765 року селяни позбавлялися будь-яких прав, натомість їхнім власникам дозволялося засилати кріпаків на каторжні роботи до Сибіру без суду і слідства. Під загрозою жорстоких покарань селянам заборонялося скаржитися на поміщиків.

Нові, прогресивні для того часу буржуазні відносини, які розвивалися на Запорізькій Січі, прокладали собі шлях в Російській імперії з величезними труднощами і перешкодами. Їм активно протидіяли соціально-економічні та політичні сили, що виступали на захист феодально-кріпосницької системи. На Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. ці сили репрезентувалися російськими та українськими феодалами, зокрема більшістю козацької старшини, котра вже не виступала, як раніше, за збереження автономії України, а вимагала надання їй прав та привілеїв російського дворянства. Ось чому в 60-х роках XVIII ст., надто після остаточного скасування царизмом у 1764 році Гетьманщини, у вищих урядових колах царської Росії утвердилася соціально-політична кон-

цепція про те, що Запоріжжя стоїть на перешкоді зростання і зміцнення дворянської імперії. Саме державне буття Січі з її вольностями, демократизмом та антикріпосницькою суттю суперечило основним напрямкам колоніальної феодально-кріпосницької внутрішньої і зовнішньої політики абсолютистського уряду Катерини II.

Запоріжжя й у XVIII ст. було осередком соціального протесту пригнобленого люду, залишилося в очах мільйонів селян Російської імперії принаблнвим місцем волі. Самий факт його існування по-революційному впливав на характер соціально-економічних відносин в Україні, а також в усій Російській імперії, підривав підвалини поміщицько-кріпосницького господарства. Дедалі частіше втечі на Січ не тільки українських, а й російських селян позбавляли поміщицькі маєтки робочих рук.

У XVIII ст. українська державність Запорізької Січі зберігала свою силу. Це значною мірою ґрунтувалося на давніх традиціях та історичному минулому українського народу. Уже в другій половині XVI ст. Козацька республіка посідала вагоме місце в історії українського народу і відігравала провідну роль у його визвольній боротьбі. Після Переяславської ради і створення української держави — Гетьманщини, Запорізька Січ зберігала в її межах автономію, підлягала безпосередньо царському уряду, хоч і була частиною України, а також залишалась носієм державності. Запорізька Січ протягом кількох десятиріч впливала на суспільно-політичне життя всієї України.

Політична автономія, самобутній республіканський лад Січі з його демократичними порядками — частим проведенням рад, на яких вирішувалися найголовніші козацькі справи, виборністю старшини, місцевим самоврядуванням, своїм судом,— усе це було історичною антитезою російському самодержавству, абсолютній монархії. Проводячи політичну ліквідацію автономії України, імперський уряд, зрозуміло, не міг обминути і Запоріжжя. Йому він також виніс смертний вирок. Однак зовнішньо-політичні та військові інтереси не давали можливості царизмові одразу здійснити цей вирок. Січ була скасована через 15 років після ліквідації Гетьманщини.

Актові остаточного знищення Січі передував ряд заходів, спрямованих на обмеження і поступове скасування її автономії. Насамперед це виявилося в активному наступі на територію Запорізької Січі — «Вольності Війська Запорізького», що становила великий простір на південь від річок Тясмина і Орелі в межах сучасних Запорізької, Дніпропетровської, Донецької, Кіровоградської, Луганської, Херсонської та Миколаївської областей. Назва «Вольності Війська Запорізького» певною мірою відбивала історичну ситуацію. Санкціонуючи таке визначення для володінь Запорізької Січі після входження її разом з усією Україною до складу Російської держави, царський уряд тим самим визнавав самостійність її адміністративно-політичного та соціально-економічного ладу, а також автономію. Але, обравши курс на поступове скасування Січі, імперський уряд активізував спорудження фортець і впровадження поселень на її територіі, що відмежовували Запоріжжя від Лівобережної та Правобережної України. Ці поселення залюднювалися здебільшого іноземцями. Ще 1687 року за рахунок запорізьких рибниць, пасік та мисливських місць на річці Самарі збудовано Богородицьку фортецю — пізніше її відновили під назвою Самарського ретраншементу, 1699 року на лівому березі Дніпра, в Кам'яному Затоні, зведено фортецю, на яку покладалася функція контролю над Січчю. За два кілометри від Січі для утримання козаків «в надлежащем порядке» 1736 року збудовано Новосіченський ретраншемент, комендант якого підлягав київському генерал-губернаторові. Він очолював гарнізон з шести рот піхотинців, артилерійської команди при 6 гарматах. Частина запорізьких земель увійшла до складу створеної у 1754 році Єлизаветградської провінції, а на збудовану ще раніше фортецю св. Єлизавети покладалося завдання по річках Самоткань та Верблюжій перехоплювати селян-втікачів та гайдамаків.

1767 року Січ висловила свої скарги у наказі до Комісії по складанню нового уложення. В ньому говорилося про «розорення, образи, смертоубийства», що їх чинили загони царських військ, а також про поселення Новослобідського полку при фортеці св. Єлизавети та слободи Нової Сербії, під які «вширину і вздовж немало землі, з лісами і рибними ловлями, зайнято». Козаків з Бугогардівської і Кодацької паланок, що господарювали на цих землях, вигнали із зимівників. Великих збитків зазнали запорожці при розмежуванні російсько-турецьких кордонів, коли 1746 року від їхніх володінь відрізали понад 300 верст степу і Приазовського узбережжя. Тоді ж частину запорізьких земель віддали Донському війську.

Із створенням у 1754 році між Запоріжжям і укріпленою Українською лінією нової системи військових поселень, так званої Слов'яно-Сербії, Військо Запорізьке, за висловом військового писаря Романовського, було «все в мешок убрато». Утверджуючи свої позиції в українських південних степах, царський уряд заснував 1767 року Новоросійську губернію на базі Нової Сербії, Слов'яно-Сербії, поселень Слобідського та кількох сотень Миргородського, Полтавського й інших лівобережних полків і земель по річці Інгул.

Російський уряд наклав свою руку і на Прогної з соляними озерами, якими користувалися запорожці, а також на перевози, що лежали на водних шляхах до Чорного моря. Спершу царські власті віддали їх під нагляд своїх урядовців, а згодом почали відбирати у запорізького уряду — Коша — всі прибутки, що надходили з перевозів.

1770 року розпочалося будівництво Дніпровської укріпленої смуги. Вона тяглася від острова Хортиця вздовж кордону Запоріжжя і Кримського ханства до гирла річки Берда біля Азовського моря. Військові інженери-фортифікатори й коменданти гарнізонів по-хижацькому знищували ліси, байраки, розбирали в зимівниках будівлі. На території нових фортець оселяли однодворців, пікінерів, гайдів. Царські офіцери засновували на запорізьких землях свої власні слободи з селянами.

Імперський урядовий наступ на «Вольності Війська Запорізького» супроводжувався загарбанням козацьких земель українськими і російськими поміщиками, представниками лівобережної та слобідської старшини, колоністами.

Боротьба запорожців проти кріпосницького колоніального наступу царизму, українських та російських феодалів, за збереження своїх прав і володінь досягла апогею в останнє десятиріччя існування Січі. Один із дослідників у 1888 році назвав її «передсмертною поземельною боротьбою Запоріжжя», яка спрямовувалась проти кріпосництва, оскільки запорізьке козацтво мало, за твердженням цього дослідника, «більш справедливий суспільний і громадський лад, ніж самодержавна монархія».

Опір козаків виявлявся в різних формах. Часто за негласними розпорядженнями Коша, а іноді і відкритих рішень запорізької січової ради, заселялися зимівниками спірні кордони; окремі запорожці вступали в сутички з гарнізонами, розганяли пости, спалювали оселі. Очевидець тих подій О. Рігельман у «Літописній оповіді про Малу Росію» описав, як запорожці протидіяли намаганням Молдавського гусарського полку оселитися згідно з указом Сенату між річками Бугом, Дніпром, Самарою. Збройний характер мали також сутички між запорізькими козаками і слобідськими та лівобережними поміщиками, які намагалися заснувати маєтки на землях Січі.

Запорізькі козаки не тільки вдавалися до зброї, а й намагалися здебільшого врегулювати спірні питання мирним шляхом, політичними засобами. Багато разів звертався кошовий уряд із скаргами і протестами до царських властей. Писали козаки і малоросійському генерал-губернаторові, військовому командуванню. Безпосередньо зверталися до імператриці Єлизавети Петрівни, до Катерини II.

Депутати Війська Запорізького, що приїздили до столиці імперії по традиційне щорічне «жалування» (грошові і хлібні утримання, порох та олово для виробництва куль, гармати), під час аудієнції у цариці та вищих сановників завжди скаржились на захоплення своїх володінь.

За царювання Єлизавети Петрівни деякі прохання запорозького козацтва задовольнялися — щодо прав на безмитну торгівлю, володіння перевозами, зайняття промислами тощо. Однак земельні претензії Запорізької Січі не задовольнялися ніколи.

Грамота Єлизавети Петрівни від 23 серпня 1744 року повідомляла кошового отамана Якима Гнатовича про видачу «жалування», про звільнення від мостового і перевозного мита запорізьких товарів, що вивозились до Гетьманщини, і про те, що Старосамарський перевіз лишався у володінні Січі. Жалувалися запорожцям клейноди, запорозьким депутатам, як завжди, видавалися «харчові гроші».

У 1755 — 1756 роках у Петербурзі перебувала запорізька депутація у складі військового осавула Петра Калнишевського, Данила Гладкого та Івана Чугуєвця, яких обрали на загальновійськовій раді. Запорізький уряд, Кіш, забезпечив їх докладною інструкцією і доручив передати царському урядові петицію з повідомленням про захоплення Новою Сербією, Слобідським полком і Донським військом запорозьких земель. У петиції також викладалося прохання скасувати встановлене у 1755 році мито на сіль; просилось дозволити без мита везти із Запоріжжя коней, худобу, звіра, хутра, а на Запоріжжя ввозити харчі. Царським сановникам, вельможам, сенаторам, сподіваючись на їхню підтримку, Січ направляла дарунки — горілку, вино, рибу і досить коштовні речі, коли судити з реєстрів, які зберігаються в архіві, посилалися навіть такі екзотичні тварини, як верблюди. Депутати встановили тісні контакти з гетьманом України Кирилом Розумовським, який в той час був у Петербурзі, а також канцлером Безбородьком, українцем за походженням. Кіш в особливому посланні дякував їм за підтримку.

Депутатам була вручена грамота імператриці Єлизавети від 10 червня 1756 року з указом задовольнити прохання щодо мита, однак претензії на землі заперечувалися. Тут царизм залишався послідовним. Правда, у цій грамоті наказано створити змішану комісію для опису запорізьких земель і розмежування їх з Новою Сербією і Новослобідським полком. Така комісія була створена у 1756 році з депутатами від Запоріжжя, Гетьманщини та від фортеці святої Єлизавети. Комісія діяла протягом 1756 — 1762 років. Її склад кілька разів оновлювався. Постійно брав участь у її роботі геодезист Ісленьєв. Комісія працювала, а наступ на запорізькі землі тривав. Особливо нахабно поводився комендант фортеці Муравйов, який навіть заарештував одного із запорізьких депутатів.

Комісія збиралася на з'їзди у 1757, 1759 і 1760 роках. Була спеціальна грамота Єлизавети від 10 січня 1760 року з наказом продовжити опис запорізьких кордонів. Останній з'їзд відбувся у 1762 році. Запорізька Січ виділила депутатів — осавула Петра Калнишевського, суддю Павла Кириловича (Козелецького) та писаря Артема Кумпана. З'їзд провели після указу Сенату від 7 січня 1762 року, за яким утворювався status quo на кордоні.

1759 року на Січі знову зібралася Рада, яка постановила відрядити нову депутацію до імператорського двору з клопотанням про грамоту на землі Війська Запорізького. На раді обрали і депутатів з найвищих кошових урядовців — військового суддю Петра Калнишевського, військового писаря Артема Кумпана і колишнього кошового отамана Павла Кириловича. Перед депутатами також ставилося завдання клопотатися про скасування мита на хліб та крам, що їх везуть з Гетьманщини на Січ, а також про відправку жалування і гармат на Запоріжжя. Як завжди, депутати везли дарунки для царських придворних вельмож.

У Петербурзі знову задовольнили тільки частину претензій. Указ Сенату від 10 травня 1759 року і царська грамота від 25 січня 1760 року дозволяла без мита перевезення хліба та харчових продуктів на власне споживання. Однак добитися імператорської грамоти на захист запорізьких земель депутати не змогли.

Наступ царизму на земельні володіння Запорізької Січі, як і взагалі на її автономію, став особливо агресивний після вступу Катерини II на престол. Крайньої гостроти

земельна боротьба досягнула в останнє десятиріччя існування Січі.

У 1763 році запорізька депутація на чолі з кошовим отаманом Григорієм Лантухом приїхала до Петербурга по клейноди. Учасники цієї депутації — писар Війська Запорізького Іван Глоба — марно і безуспішно клопотався у Сенаті про захист запорізьких земель. 1765 року до імператорського двору прибула нова запорізька депутація у складі кошового отамана Петра Калнишевського, військового писаря Івана Глоби, військового старшини Василя Пишмича з чолобитною Війська Запорізького за землі і з проханням вилучити Запорізьку Січ з управління Малоросійської колегії, яке утискувало автономію Запоріжжя. Друга малоросійська колегія була створена царизмом як центральний орган управління Лівобережної України після ліквідації гетьманського уряду. Січ просила повернути її в Колегію іноземних справ. Автори запорізької чолобитної послались на грамоту польського короля Стефана Баторія 1576 року і універсал Богдана Хмельницького 1655 року. Щодо земельних претензій, то тут запорізька депутація конкретно ставила питання про знесення з території Запоріжжя поселень Нової Сербії та фортеці святої Єлизавети, а також виведення царських військ. Це вони висловили і на аудієнції у Катерини II. Депутати були з візитом і у О. Румянцева, призначеного генерал-губернатором України після скасування влади гетьмана. За указом Катерини II створили урядову комісію з числа державних керівних осіб (сенатори Павло Панін, Захарій Чернишов, князь О. Вяземський, О. Румянцев, Глєбов, Герандт), яка вивчила «ландкарти» і наче визначила, що новосербські поселення справді стоять на запорізьких землях, розглянула проект переселення Нової Сербії. Катерина II теж ознайомилася з «ландкартами». Від неї на Січ надійшла грамота, в якій цариця не дуже виразно обіцяла запоріжцям вирішити справу відповідно до їхнього прохання. Однак Калнишевський у своїх листах на Січ висловлював дуже великі сумніви щодо успіху клопотань запорізьких депутатів.

Через два роки у наказі Запорізької Січі до Комісії по складанню нового уложення 1767 року зазначалося, що обіцянки Катерини не виконано — на запорізьких землях не ліквідовано чужих поселень та слобід, не були виведені й царські війська. Вимога про повернення захоплених володінь аргументувалася тим, що вони «іздревле» запорізькі, з ними Січ увійшла до складу Російської держави. При цьому посилались на історичний документ — «Пункти Богдана Хмельницького», державні договірні умови, про які згадувалося вище. Прохання про вихід царських військ обгрунтовувалося тим, що вони розташовані не на кордоні, а «всередині Запорозької землі». Що ж до захисту південного прикордоння від нападів з боку кримського хана й Туреччини, то запорожці «по прежней своей должности» як охороняли, так і надалі їх охоронятимуть.

Під час російсько-турецької війни 1768 — 1774 років Запорізьке Військо брало активну участь у вирішальних битвах, звільняючи під час боїв бранців, полонених, що конали в тяжкій турецько-татарській неволі, запорізькі козаки привозили їх із собою, допомагали їм поселятися і влаштовуватися на запорізьких землях. У 1770 році на території «Вольностей Війська Запорозького» вже нараховувалось 46 сіл, близько 4 тисяч хуторів-зимівників.

Запорізька Січ продовжувала відправляти депутації до імператорського двору з петиціями: 1771 рік — депутація Війська Запорізького на чолі з полковником Ковпаком; 1773 рік — полковий старшина Антон Головатий привіз петицію («прошеніє») Катерині II і листи до вельмож у справі захоплення земель Єлизаветградською провінцією. Військо Запорізьке вимагало повернути землі за універсалом Хмельницького. Того ж року на Січі з'явився відряджений київським генерал-губернатором Воейковим гусарський капітан з вимогою подати за указом Сенату документи на право володіння Січчю спірними землями.

У травні 1774 року Запорізька Січ одержала іменну грамоту Катерини II з наказом обрати від Війська Запорізького трьох депутатів, яких з документами про права на землі відрядити до двору. Рада на Січі депутатами обрала військових старшин Сидора Білого і Логина Мошенського та полкового старшину Антона Головатого. Депутація відбула до Москви у вересні 1774 року.

У своїй петиції до Катерини II Військо Запорізьке просило наділити його грамотою на землі в тих межах, в яких запорожці володіли згідно з царською грамотою 1686 року з усіма містечками, селами та перевозами. До петиції було додано чолобитну, яка перелічувала всі утиски, зневаги, захоплення маєтностей Єлизаветською провінцією, привласнення Військом Донським землі за Калміусом, знищення маєтностей командуючими царськими кріпостями й ретраншементами. До пакету документів (у копіях), які підтверджували права Запорізької Січі на землі, входили: універсал Богдана Хмельницького 1655 року; грамота царя Олексія Михайловича гетьманові Богдану Хмельницькому і Війську Запорізькому 27 березня 1654 року, універсал польського короля Михайла Вишневецького 1670 року із затвердженням Острозької угоди Війська Запорізького (за часів гетьмана Ханенка) з Польщею; грамоти царів Іоанна та Петра і Софії 1688 року, універсал Коша Запорізької Січі полтавському монастирю на лови по річці Орель 1679 року; випис із Білоцерківського трактату між Москвою та Польщею 1686 року; конституція сейму у Варшаві 1717 року, де згадується універсал короля Стефана Баторія козацтву.

Ці документи прийняв від запорізьких депутатів генерал-прокурор Сенату. Листи були передані царським вельможам. Депутати на початку 1775 року повідомляли Кіш про неприховані ворожі настрої до Запорізької Січі вельмож, особливо Потьомкіна, який різко висловлював своє незадоволення наїздом запорізьких команд на іноземні та військові поселення на запорізьких землях. Сенатори Вяземський і Стрекалов вдалися до прямих погроз за спалені оселі Новоросійської губернії, яка вклинилася у запорізькі володіння. Земельні суперечки Запоріжжя «радикально» вирішила цариця, «з материнською ніжністю і щедрістю» подаючи

надію запорожцям, присипляючи їхню пильність, вона водночас доручила своєму офіційному придворному «російському історіографу» німцю Герарду Міллеру «науково» довести, що Січ взагалі не має ніяких прав на володіння своїми землями. Про це стало відомо запорожцям. Остання їхня депутація повідомляла у Кіш, що Міллер за завданням Колегії іноземних справ робить виписки з архівних документів про Запоріжжя: «Тепер мы сего дошли, что поручено в Иностранной коллегии историю немцу, полковнику Мийнеру, выписку чинить, сякой уже часть скопцевано и посылвется».

Дві статті Міллера — «Міркування про запорожців» і «Коротка виписка про малоросійський народ і запорожців» — були подані уряду як доповідні записки напередодні зруйнування Січі — 10 травня 1775 року. Оцінки Міллера, сповнені нестримної злоби кріпосника та монархіста, виражали офіційні імперські погляди на запорізьке козацтво. Деякі положення, висунуті ним, були згодом використані в маніфесті Катерини II про ліквідацію Запорізької Січі: «Січ не має права на існування», «несамовите управління», «політична потвора».

Звдовго до зруйнування Січі царський уряд, намагаючись поступово звужувати її автономію, не тільки відбирав землі, а й втручався в її внутрішній лад, управління, самоврядування, судочинство, церковні справи. Спочатку демократичні порядки запорозького козацтва обмежувались дуже обережно. Готувалися проекти реформ, що передбачали насамперед ліквідацію виборності старшини, зокрема й урядової — кошової, і заборону рядовим козакам брати участь у радах, а також запровадження при кошовому отаманові спеціального пристава — царського штаб-офіцера. Такі проекти, зокрема, подавав до Сенату київський генерал-губернатор Леонтьєв у 1740 та 1750 роках. Останній з них мав назву: «Мнение, коим наилучшим способом порадок в Войске Запорожском учредить надлежит»,— оскільки царські власті вважали «непорядком» саме демократичні прямі вибори на загальновійськовій раді Запорізької Січі. «Выбор старшины не от старых и умных людей и не от куренных атаманов зависит, но от упоминаемых сиромах»,— доповів секунд-майор Никифоров, відряджений Леонтьєвим на Січ 1748 року.

Ліквідації самоврядування у сфері виборності старшин домагалася і частина запорізької верхівки. Їй не подобалось обрання кандидатів на раді, де голос рядового козацтва — «черні військової» — ще мав неабияку вагу. Проект скасування виборів і принцип призначення старшин урядом підготував військовий писар Іван Чернявський. Окремі представники запорізької верхівки, догоджаючи царським властям, воліли робити це таємно. Чернявський, побоюючись розправи козаків, просив не зазначати його прізвища в офіційних документах.

У 1753 і 1756 роках царський уряд видав указ та грамоту про скасування виборів на Січі.

Із вступом Катерини II на престол втручання царизму в демократичний лад Запорізької Січі, в її управління набрало брутального характеру. 9 вересня 1762 року на коронацію Катерини прибула запорізька депутація у складі щойно обраного кошового отамана Петра Калнишевського і військового кошового писаря Івана Глоби. Калнишевський не сподобався імператриці, можливо, своєю яскравою і незалежною особистістю. На Січ надійшов наказ усунути Калнишевського від кошового отаманства.

У грудні 1762 року рішення про звуження виборів на старшинських радах ухвалила лише сходка курінних отаманів. Відтоді на посади подекуди обирали не на загальновійськовій раді, а на старшинських сходках, і саме тих кандидатів, яких воліла самодержиця або її оточення. Однак через опір козацьких мас і незгоди в середовищі самої старшини нововведення, які вимагав царський уряд, тривалий час, по суті, до кінця існування Січі, не були реалізовані. Демократичні традиції так само діяли — запорізькі козаки збиралися на загальновійськові ради, обирали кошового та іншу старшину із тих, кого вони вважали гідними.

У січні 1765 року вдруге був обраний кошовим отаманом Петро Калнишевський, не бажаний цариці. Таке нехтування волею самодержавиці розцінили у Петербурзі як «зухвалу непокору і свавілля». Швиденько спорядили у столиці імперії комісію, яка протягом лютого і березня провадила слідство. Слідство не дало ніяких наслідків. Назрівала неминучість війни з Туреччиною, а без Запорізького Війська російська армія протистояти турецько-татарським силам не могла, особливо на такому театрі військових дій, як південні степи. І ось тому Петро Калнишевський, який мав величезний авторитет на Запоріжжі, залишався кошовим отаманом і протягом семи років війни командував Запорізьким Військом.

Обмеження царизмом самоврядування козаків у сфері адміністрації, суду і безпосереднього управління Запорізькою Січчю виявилося у передачі Запорізької Січі в підпорядкування київського генерал-губернатора, а також переведенні Січі з відомства Колегії іноземних справ до Сенату, а з 1764 року, коли була скасована українська держава — Гетьманщина,— до Малоросійської колегії. Це відповідало імперській русифікаторській політиці Катерини II, яка, між іншим, писала генерал-губернатору Вяземському: «Присоединені країни непристойно називати чужоземними і поводитися з ними на такій підставі є більше, ніж помилка. Ці провінції належить найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли і перестали дивитися як вовк до лісу».

Царизм наступав і на автономність та демократичність запорізької церкви, яка була незалежна від Київської митрополії, а її підлеглість патріарху була номінальна — всі церковні справи вирішувались на загальновійськовій раді.

Розглядаючи передумови ліквідації Січі, не можна випускати з уваги суперечності між старшиною запорізькою та лівобережною і слобідською. Останніх непокоїло зростання економічної сили запорізької верхівки. До того ж лівобережні і слобідські старшини, перетворюючись на великих феодалів, не могли миритися з тим, що Запорізька Січ, яка в передостанній чверті XVIII ст. залишалася своєрідним острівцем

а океані кріпосницької Російської імперії, давала притулок втікачам від кріпосництва. Внаслідок цього феодали втрачали робочу силу. Тому так наполегливо вони виступали проти Січі, яку захищали народні маси Лівобережної, Правобережної та Слобідської України, вбачаючи в ній гарантію того, що кріпацтво не пошириться на Запоріжжя — єдиний прихисток від поміщиків-феодалів, від національних переслідувань польської шляхти й утисків царських властей.

Запорізька старшина, домагаючись збереження автономних прав Січі, разом з усім козацтвом виступала за право вільного приходу селян, козаків, міщан на Запоріжжя, оскільки разом з багатими козаками широко користувалися у своїх зимівниках і на промислах працею втікачів. Фермерські господарства-зимівники, що базувалися на вільній найманій праці, були прогресивнішими від поміщицьких господарств з їхньою примусовою працею закріпачених селян. Цим пояснюється прагнення Січі до автономності не лише в межах Російської імперії, а й самої України.

Наступ кріпосників на Січ зустрів опір козацьких та народних мас. Саме запорізької сіроми, яка завжди брала найактивнішу участь в антифеодальних народних рухах в Україні і в Росії, понад півстоліття боролась у складі гайдамацьких загонів проти польської шляхти на Правобережній Україні та проти українських і російських феодалів. Треба відзначити, що не тільки рядове козацтво, а й запорізька старшина мала щодо гайдамаків на Запоріжжі свою позицію, не відповідну політиці царського уряду і польської шляхти. Запорожці були провідною, досвідченою з військового боку силою в повстанні 1768 року — Коліївщині, а також активними учасниками селянської війни в Росії під проводом Пугачова. Цікаво, що пугачовські отамани Ємельянов і Стодола побували на Запоріжжі. Після поразки в бою з царськими військами сам Пугачов теж мав намір «пробратися морем до запорізьких козаків». Царський уряд понад усе боявся, щоб повстання не перекинулося на Україну.

З поглибленням соціального розшарування козацтва на Запоріжжі загострювались і внутрішні суперечності, особливо в останнє десятиріччя існування Січі. Виступи сіроми весь час тримали насторожі царський уряд, який своїми військами допомагав старшині придушувати повстання. Найбільше з них, мабуть, як відгук на Коліївщину, відбулося в 1768 році. Воно спалахнуло 26 грудня. Повстанці оволоділи військовою артилерією, випустили ув'язнених гайдамаків, розгромили будинки старшини. Сірома на короткий час цілковито оволоділа Січчю, чинила опір царським каральним військам. Однак сили були нерівні — і повстання було жорстоко придушене. 1769 року сталося заворушення у Корсунському курені. 1770 року козаки Щербинівського куреня зробили замах на життя кошового отамана Калнишевського. Виступи козаків були постійними на зимових сторожових форпостах, де незабезпеченість провіантом і фуражем з боку царського командування, зловживання та насильства окремих старшин-командирів створювали нестерпні умови служби. З цієї причини виступали також запорізькі піхотинці-моряки під час Дунайської експедиції. Значними були заворушення у команді запорізького полковника Колпака 1773 року. Все це, а також допомога козаків повсталим пікінерам у кінці 60-х — на початку 70-х років XVIII ст. викликала занепокоєння царського уряду. Однак скасувати Січ він не наважувався.

Царський уряд і військове командування виявляли велику зацікавленість у залученні запорожців до участі у воєнних діях проти Туреччини. У війні 1768 — 1774 років запорізькі козаки були найбільш ударною силою іррегулярних військ російської армії, яка мала на той час важку кінноту. Запорожці, які добре знали тактику турецько-татарських військ, в умовах причорноморських степів найкраще могли протидіяти рухливій легкій азіатській кінноті, що становила основну силу військ противника. Запорізькі козаки особливо майстерно виконували авангардну і розвідувальну службу. Вони не мали рівних собі у переслідуванні ворога. Росії в той час не було доступне Чорне море, тому важливу роль у ході війни відігравали козацькі флотилії. Залучаючи запорожців до участі у війні, царський уряд не тільки хотів використати високі бойові якості їхнього війська, а й мав намір таким чином відвернути увагу запорізького козацтва від діяльності по захисту автономії Січі і участі в антифеодальних рухах. Катерина II писала Румянцеву: «Мы заблагоразсудили для удержания оных запорожских казаков от разных продерзостей сим вам предписать всех их, собрав, употребить против неприятеля за вашим россудом».

Під час війни з Туреччиною запорожці так уславилися своєю мужністю й військовою майстерністю, що вищі російські офіцери і вельможі вважали за честь записатися до їхніх куренів. Так, у реєстрі Іркліївського куреня зазначено прізвище М. І. Кутузова, в інших куренях — командуючих російськими військами П. Паніна, О. Прозоровського.

Протягом усієї війни незмінний кошовий отаман Петро Калнишевський, якому у 1774 році виповнилося 84 роки, очолював діюче Запорозьке Військо. Він виявив неабиякий талант полководця і особисту хоробрість, а також вміння орієнтуватися в політичній обстановці. За бойові заслуги в кампанії 1770 року Військо Запорізьке було нагороджене грамотами, а кошовий отаман — золотою медаллю з діамантами. Багато старшин нагороджено золотими медалями. Участь запорожців у Дунайській експедиції 1771 — 1773 років, що мала не тільки воєнне, а й наукове значення, оскільки запорожці провели навігаційні роботи по дослідженню дунайського і чорноморського шляхів і склали їхні перші лоції, відзначено грамотою Катерини II. Командуючий першою запорозькою Дунайською флотилією козацький полковник Сідловський та інші старшини одержали срібні медалі, а близько тисячі членів екіпажу — грошові винагороди. Запорізькому Війську були видані клейноди-регалії, знамена, бунчуки, а також прикрашені коштовним камінням булави і перначі.

Принагідно слід зазначити, що до того запорізькі козаки ніколи не визнавали ніяких нагород, премій та інших заохочень. Військові трофеї, захоплені у переможних

боях, як і «жалування грошове, хлібне» та боєприпаси, що одержувала Запорізька Січ від царського уряду за сторожову прикордонну службу, ділили порівну між запорожцями — учасниками боїв і членами сторожових команд. Попередньо відбиралася частина трофеїв для старшини.

В оволодінні Кримом російською армією і козацькими військами у 1771 році вирішальну роль мав подвиг запорізьких козаків, які під час штурму перекопських укріплень форсували Сиваш в обхід Перекопського валу, а за ними пішли російські кавалерійські частини. 1920 року при наступі Червоної армії на Крим проти Врангеля запорізьку традицію форсування Сивашу продовжили дві дивізії армії Н. І. Махна, яка діяла в той час разом з радянськими військами.

Кючук-Кайнарджійська угода Росії з Туреччиною 1774 року, що завершила війну, послужила поштовхом царизмові у практичній реалізації смертного вироку Запорізькій Січі. Внаслідок переможної війни, в чому далеко не остання роль належала Запорізькому Війську, остаточно був покладений край татарським нападам на українські землі, а нові надбання Російської імперії на Півдні, у причорноморських степах, зміцнили владу царизму на Україні. У вищих урядових колах вважали, що Запорожжя вже втратило своє значення форпоста в боротьбі з турецько-татарською агресією, а запорізькі козаки не становлять цінності як військова сила. Подальші події показали, що останнє було помилкою. Коли розпочалася нова російсько-турецька війна 1787 — 1791 років, царський уряд був змушений відновити частину Запорізького Війська, щоправда, під іншою назвою — Чорноморське козацьке військо. Однак хибна думка, що Запорізьке Військо вже не потрібне, визначила дальші дії уряду.

Очевидно, негайно покінчити із Запорожжям Катерина II вирішила ще й після придушення селянської війни під проводом Пугачова. Царський уряд жорстоко розправився не тільки з повсталими. Хвиля каральних заходів і репресій звалилася на селянство, козацтво Росії та України, трудящі верстви інших народів імперії. Тисячі людей в муках були страчені, заслані на каторгу. Кріпацтво набуло диких, бузувірських форм, мало чим відрізняючись од рабства. Царизм придушував будь-які вияви свободолюбства, незалежності, автономії.

Доля Запорізької Січі остаточно була вирішена 23 квітня 1775 року на так званій раді при височайшому дворі. На ній з проектом скасування Січі виступив новоросійський генерал-губернатор Потьомкін. Був докладно розроблений план каральної експедиції. Всесильний володар Південної України, фаворит Катерини II відіграв підступну роль. Деякий час він загравав з козаками, навіть вписався до Кущівського куреня, одержавши прізвисько Грицька Нечеси (так його назвали запорожці з огляду на великі буклі перуки). На Потьомкіна старшина і козаки покладали певні надії, сподіваючись, що він виступить захисником Січі в урядових колах. Але саме він став виконавцем «монаршої волі» і жорстоко розправлявся із запорізькою вольницею. Про це влучно сказано в народній пісні:

Ой цариця загадала, а Грицько порадив,
Щоб зігнати запорожців та аж до Дунаю.

Для операції проти Запорізької Січі були використані війська, що поверталися з російсько-турецької війни — 8 полків регулярної кавалерії, 20 гусарських і 17 пікінерних ескадронів, 10 піхотних регулярних і 13 донських козацьких полків — загальною кількістю понад сто тисяч чоловік. Командував цими силами генерал-поручик Петро Аврамович Текелі, виходець із сербського дворянського роду, колишній австрійський офіцер, типовий ландскнехт. Він був родичем Хорвата, управителя Нової Сербії, який виявив таку зажерливість щодо запорізьких земель, що навіть царський уряд за зловживання, насильства і грабунки змушений був віддати його до суду.

Текелі поділив своє військо, сконцентроване біля фортеці св. Єлизавети, на п'ять частин. Перший великий загін, яким він безпосередньо керував, складався з полків Пермського і Вятського карабінерних і драгунських, Охтирського і Острозького гусарських (колишніх слобідських), Орловського, Козловського, Бутирського, Інгерманландського, Навагінського, Копорського піхотних і п'яти донських козацьких. Цей загін мав атакувати запорозьку столицю — Січ. Для наступу на паланки одночасно з кількох напрямків призначалися три ескадрони Волоського і Угорського гусарських і 11 ескадронів Єлизаветградського пікінерного полків, а також один Донський козацький полк. Під командуванням Г. М. Чорби це з'єднання рушило від річки Сукаглеї-Камишеватої до гирла Домоткані. Загін, очолений Г. М. Лопухіним у складі Харківського гусарського (також колишнього слобідського), Сибірського, Куринського і Низовського піхотних та трьох донських полків просувався від гирла Інгула до Кизикерменських укріплень (сучасний Берислав). У районі Нового Кодака та його околиць повинні були діяти під командою графа де Бельмена Інгерманландський карабінерний, 2-й Московський піхотний і два донських полки. В напрямку від Катерининського шанця (сучасний Ольвіополь) до гирла Інгула наступав п'ятий загін, що складався з Астраханського карабінерного, двох козацьких, Молдавського і 12 ескадронів Чорного гусарського полків. У разі, коли б запорожці чинили сильний опір, угруповання Текелі мав підтримати резервний корпус генерал-поручика О. Прозоровського, розташований в Слобідській Україні.

Царські війська швидко зайняли Запорожжя, певною мірою завдяки раптовості нападу, а також нечисленності січової залоги. Більша частина козаків на той час розійшлася по домівках або подалася на промисли. Січ охоронялася тритисячним гарнізоном з 20 невеликими гарматами. Залоги в паланках були ще слабші.

Рапорт Текелі від 6 червня дає змогу відновити картину подій. У похід на запорозьке козацтво царські війська виступили 26 травня. 4 червня, ніде не зустрічаючи опору (козаки, мабуть, і гадки не мали, що після шести років спільних з російськими військами бойових дій вони йдуть їх завойовувати), Орловський піхотний полк під командуванням Язикова та загін кінноти,

очолюваний Розеном, ніким не помічені, через зимівники, передмістя Гасан-баші і Новосіченський ретраншемент, де стояв царський гарнізон, підійшли до стін січової фортеці. Вартових було знято, артилерію захоплено. Язиков поставив на вулицях передмістя охорону з числа своїх піхотинців. Царські війська блокували також січову гавань на річці Підпільній і захопили судна, що стояли там.

Після цього Текелі послав полковника Місюрева до кошового отамана з вимогою, щоб той прибув до нього. Місюрева довго не допускали до коша (так називали козаки основне, укріплене ядро своєї Січі). Пізніше, як свідчить Текелі, коли запорожці роздивилися, що вони оточені й не мають змоги ні втекти, ні оборонятися, почались переговори з царським полковником.

Старшина, курінні отамани і рядові козаки, коли було оголошене «соизволение» Катерини II про скасування Січі, склали зброю. Царський генерал у своєму рапорті не повідомив про старшинську раду за участю духовенства, бо не знав про неї. А саме ця рада після тривалого обговорення вирішила здати Січ без найменшого опору. Нема в офіційному рапорті нічого й про те, що переважна частина рядового козацтва мала намір вступити в боротьбу з царськими військами. Пізніше зафіксоване свідчення очевидця подій — столітнього діда, запорожця Коржа, яке узгоджується з інформацією, що її містять історичні народні пісні з циклу про зруйнування Січі. З обох джерел можна дізнатися, як багато зусиль доклали кошова старшина і запорозький архімандрит Володимир Сокальський, щоб перекопати козаків скоритися імператорській волі. «Небажанням проливати християнську кров» пояснили вони свою позицію цілковитої покори. Збройний опір царським військам міг закінчитися фатально для запорожців, бо сили були надто нерівні (три тисячі проти ста тисяч).

Нависла загроза великого кровопролиття і повного знищення всіх козаків, що були тоді на Січі.

Старшина виїхала до Текелі. Чотири роти піхоти зайняли кіш. Його залога була блокована. За наказом Текелі з січових сховищ забрали і вивезли у поле боєприпаси, клейноди, прапори, матеріальні цінності й архів запорозької військової канцелярії. Гармати, військовий скарб, клейноди і частина архіву пізніше були відправлені до Петербурга. За розпорядженням військових властей всі будівлі, крім укріплень, зруйновано. На Січі в той час було 500 козацьких майстрових і торгових будинків. Пушкарню засипали, більшість куренів розібрали, а частину використали під склади. Протягом тривалого часу тут, як і на всій території окупованого колишнього Запоріжжя, перебували царські полки — піхотні, драгунські і Донський козацький полки. На чолі управи окупованої запорізької території був поставлений полковник Самарської паланки Петро Норов.

Дехто із запорізької старшини, що займав позицію цілковитої покори монаршій волі, сподівався зберегти особисті привілеї та багатства поза рамками запорізького ладу на службі царського уряду. І для декого ці надії здобули реальний грунт. Після зруйнування Січі царський уряд наділив ряд запорізьких старшин офіцерськими чинами, землями та ін.

29 червня 1775 року виданий був указ Сенату, де подавалися мотиви знищення Січі і висловлювався дозвіл видати утримання старшинам і козакам, які не брали участі «у вчинках кошового». На основі цього Новоросійська губернська канцелярія направила ордер Норову з дорученням скласти списки старшини. Потьомкін через Текелі зі свого боку наказав Норову звільнити низку старих старшин-офіцерів. Отже, колишній кошовий отаман Пилип Федорів, осавули Сидір Білий, Логин Мощенський, Ломака, Легкоступ, полковники Андрій Білий, Іван Височин, Чепега, Опанас Ковпак, полкові старшини Тимковський, Антон Головатий та інші цілком зберегли свої володіння і дослужили офіцерських чинів. Декому дали й додаткові землі, зокрема Сидору Білому.

З числа цих та інших старшин були призначені керівники «уездов», на які була поділена окупована територія. Новоселицького — Сидір Білий, Кальміуського — Бершадський, Перевізького — Шульга, Личківського — Чернявський, Гардового — Побігайло, Самарського перевозу — Легкоступ. У 1776 році «уезды» були передані у відання російських офіцерів.

Вищу січову старшину репресували. Коли кошовий отаман, військовий суддя і військовий писар з'явилися в таборі Текелі, їх зразу ж взяли під варту. Були віддані до суду з конфіскацією майна військовий старшина Андрій Порохня, полковники Мусій Чорний, Степан Гелех, Іван Кулик, Іван Гаряджа, курінні отамани Осип Параліч, Мойсей Головко та ще ряд старшин.

У січні 1776 року відбувся суд в Бельовській фортеці над старшинами Степаном Гелехом, Агипом Пароличем, Іваном Куликом, а також курінним отаманом Головком та полковником Іваном Гараджею. У березні цього ж року в Олексіївській фортеці проходив суд у справі старшин Гелеха, Пишмича, Кулика та Гараджі. Було притягнуто до суду також пушкаря Смолу й писаря Жидківського, а також колишнього орельського полковника Сави Циподригу.

Найбільше постраждав кошовий отаман Петро Калнишевський, до якого особливо безжалісно поставився Потьомкін. Фаворит Катерини II у свій час неодноразово підкреслював свою велику повагу до запорізького політичного діяча і полководця, називаючи вісімдесятилітнього Калнишевського «вельмишановним люб'язним своїм батьком», «нерозлучним другом». А згодом розпорядився заарештувати Калнишевського і без суду й слідства відправити його та ще двох кошових старшин у довічне заслання і ув'язнення.

Потьомкін писав до Катерини II: «Всемилостивейшая государыня! Вашему императорскому величеству известны все дерзновенные поступки бывшего Сечи Запорожской кошевого Петра Калнышевского и его сообщников судьи Павла Головатого и писаря Ивана Глобы, коих вероломное буйство столь велико, что не дерзаю уже я, всемилостивейшая государыня, исчислением оного трогать нежное и человеколюбивое ваше сердце, а притом и не нахожу ни малой надобности приступать к каковым либо исследованиям.

имея явственным доводом оригинальные к старшинам ордера, изъявляющие великость преступления их перед освященным вашего императорского величества престолом, которые по всем гражданским и политическим законам заслужили, по всей справедливости, смертную казнь. Но как всегдашнии блистательной души вашей спутница добродетель побеждает суровость злобы кротким материнм исправленнем, то и осмеливаюсь я всеподданнейшее представить: не соизволите ли высочайшим указом помянутым преданным праведному суду вашему узникам, почувствовавшим тягость своего преступления, объявить милосердное избавление их от заслуживаемого ими наказания, в вместо того, по изведанной уже опасности от ближнего пребывания их к бывшим запорожским местам, повелеть отправить на вечное содержание в монастыри, из коих кошевого — в Соловецкий, а прочих — в состоящие в Сибири монастыри, с произвождением из вступившего в секвестр бывшего запорожского имения: кошевому по рублю, а прочим по полуполтине на день. Остающееся же затем обратить, по всей справедливости, на удовлетворение разоренных ими верноподданых ваших рабов, кои повинуясь божественному вашему предписанию, сносили буйство бывших запорожцев без наималейшего сопротивления, ожидая избавления своего от десницы вашей и претерпев убытков более нежели на 200 000 рублей, коим и по оставлю я соразмерное делать удовлетворение, всемилостивейшая государыня.

Вашего императорского величества верно всеподданейший раб князь Потемкин».

Катерина II 14 травня 1776 року у Царському Селі власноручно написала: «Быть по сему».

8 червня 1776 року Сенат повідомив Синод про доповідну записку Потьомкіна імператриці та про її «высочайшую конфірмацію». Потьомкін через Синод наказав монастирській владі, щоб «содержаны были узники сии безвыпускно из монастырей и удалены бы были не только от переписок, но и от всякого с посторонними людьми обращения».

Про сумну долю колишніх запорізьких членів кошового уряду не могли довідатися навіть найближчі родичі. Лише значно пізніше, майже через століття, дослідники встановили, що кошового Петра Калнишевського заслали у Соловецький, військового писаря Івана Глобу — в Туруханський і військового суддю Павла Головатого — у Тобольський монастирі. Царський сатрап наказав створити для всіх режим суворої ізоляції, а щодо Калнишевського особливо підкреслив: колишнього кошового отамана тримати «під неослабною і посиленою вартою солдатів». Останній кошовий отаман провів чверть століття у нелюдських умовах. По суті був живцем замурований у кам'яний мішок. Він до кінця своїх днів зберігав світлий розум, тільки осліпнув. Могутня козацька вдача, справжній запорізький дуб! П. Калнишевський помер 1803 року, маючи 113 літ, у цьому ж монастирі, де добровільно залишався і після «помилування» Олександром I. Нагадаємо: у цьому році виповнюється 300-річчя з дня народження славного предка, чий образ довгий час, всупереч історичній правді, всіляко спотворювався, фальсифікувався, а то й взагалі замовчувався. Віддамо належне цій видатній постаті нашої історії, котра стала гордістю української нації. Пам'ятаймо, що Петро Калнишевський, обороняючи Запорізьку Січ — останнє вогнище волі, незалежності, демократизму, намагався врятувати Україну.

Жорстока розправа з Калнишевським, Глобою і Головатим пояснюється тим, що вони репрезентували вищу владу на Січі, її кошовий уряд, були виразниками автономності, самостійного самоврядування Запорожжя.

Після ліквідації Січі основна маса козаків була позбавлена прав незакріпаченого хлібороба або ремісника. На базі зимівників та інших поселень створювалися державні слободи, жителі яких переводилися у стан військових поселенців, пікінерів тощо. Козаки жили вже на казенних землях і мали поставляти певну кількість солдатів до царської кінноти. Потім їх зрівняли з державними селянами, обкладаючи тяжкими грошовими податками (поземельний «оклад», подушний податок), примушуючи на свої кошти утримувати сільську адміністрацію, волосне правління, а також виконувати підводну, шляхову та інші повинності.

Чимало запорожців потрапили до лабет кріпосників. Частина не примирилася з новим ладом. Почалася еміграція на Очаківський степ і за Дунай. Грізний генерал Прозоровський, заступник Текелі, доручив Норову «смотреть, чтоб запорожцы никуда не отъезжали».

Запорожці-емігранти у степах, які тоді ще належали султанській Туреччині, заснували Задунайську Січ. На листопад 1776 року на землях від Бендер до Дунаю колишніх запорожців налічувалось близько 10 тисяч чоловік. Життя втікачів було дуже тяжким. Через деякий час їх багато повернулося на Батьківщину.

Тільки через два місяці після вступу військ Текелі на Запорожжя, 3 серпня 1775 року, Катерина II сповістила населення імперії про скасування Січі. Підписаний нею маніфест проголошував, що «Сечь Запорожская вконец уже разрушена со истреблением на будущее время и самого названия запорожских козаков». Автори царського маніфесту зображали козаків у найогиднішому вигляді, вдаючись до грубих наклепів. Але навіть самодержавний уряд відчував потребу якось виправдати свою розправу над ними. За словами, запчіпами для «высочайших повелінь», за пишною бароккового лексикою, туманними формулюваннями, неясними, бездоказовими, неконкретними звинуваченнями у «злодейских умыслах» в маніфесті Катерини II проглядав обличчя знавісілої кріпосниці, носія абсолютистсько-імперської ідеології, котра не допускала можливості існування того, що не відповідало соціально-економічній і державно-політичній моделі абсолютистської феодально-кріпосницької держави. «Политическое уродство», «нелстовое управление» — цими формулами визначалися автономія та самоврядування Січі. У маніфесті зазначено й «господарські особливості» на Запорожжі, які суперечили кріпосницьким відносинам, що панували в Російській імперії і

становили основу його незалежності від «престолу». Спостерігається також і страх царизму перед впливом запорізького способу буття на сусідні землі, що вело до «неминуемой убыли в людях», тобто в кріпаках.

Прагнучи довести «незаконність» земельних претензій запорожців, автори маніфесту фальсифікували історичні факти. Зокрема твердили, що козаки в останні місяці перед скасуванням Січі самовільно захопили під свої зимівники землі між Дніпром і Бугом, які відійшли до Росії за Кючук-Кайнарджійською угодою 1774 року. Хоча топографічний опис казакого району, складений того ж таки року, свідчить, що тут не було турецьких або татарських поселенців, проте «запорожці досить зимівників мали». Під час останнього наскоку на українські землі в 1768 році татари багато запорізьких зимівників спалили.

Після ліквідації Січі її земельні володіння увійшли до складу Новоросійської та Азовської губерній, потрапили до рук великих російських і українських феодалів. Сама Катерина II подарувала своїм сатрапам величезні маєтки із «запорозької спадщини». Зокрема один з авторів маніфесту, генерал-прокурор князь О. С. Вяземський, став володарем 200 тисяч десятин землі разом з колишньою столицею козацтва — Січчю, відтоді її назвали Покровською фортецею.

...На місці бастіону вольності залишалися рови, могили та руїни... Знищена царизмом Січ продовжувала жити у пам'яті народу — у його піснях і думах. «Наробили сіромахам превеликої скорботи» — так відгукнулись на трагедію українського народу низи козацтва. «Клятою, вражою бабою» народ назвав головного злочинця скасування Січі — імператрицю Катерину II, засудив царських правителів і вищих військових чинів, які «...одібрали в запорожців землі та й володіють самі». В українських піснях і думах висловлюється сподівання, що історія запорозького козацтва ще не закінчена: «Зруйнували Запорожжя, — колись буде треба».

Пропонуємо кілька напівзабутих народних пісень про долю Запорізької Січі.

ОЙ ЛЕТИТЬ КУЛЯ З ВОРОЖОГО ПОЛЯ

Ой летить куля з ворожого поля
Да на майдан упала;
Ой хоч пропали хлопці-запорожці,
Не пропала їх слава.
Ой у неділю да пораненьку,
Як стало світати,
Став Текеля з москалями
Майдан обступати.
Ой збіглися запорожці,
Щоб до бою стати,
А проти їх святий отець:
«А годі, хлоп'ята!»
Ой у неділю да й до обіда
Скотили гармати;
Ой годі ж вам, запорожці,
Тута панувати!

ОЙ ЩЕ Ж НЕ СВІТ...

Ой ще ж не світ, ой ще ж не світ,
Та ще й не світає,
А вже ж москаль запорізький степ
Та кругом облягає.
А облягши ж запорізький степ,
Та почав межувати,
Замежувавши ж запорізький степ,
Почав слободи саджати.
Летів ворон, летів чорний,
То ж не ворон — шуліка,—
Ой не буде Січі-города
Та одвіні й довіка.
Ой летить ворон та летить чорний,
Ой летячи кряче,—
Та не раз, не два славнеє військо
За нами заплаче.
А стиха річка, а стиха бистра,
Стиха протікає,—
А вже наше славнеє військо
Та й назад утікає.

ТА СЛАВНЕ Ж БУЛО ЗАПОРІЖЖЯ

Та славне ж було Запоріжжя
Та й всіма сторонами,
А тепера ніде жити.
. . . .
Та бережися ж, Калнишевський,
Та й від чистого ставу;
Бо втеряєш Запоріжжя
І козацьку славу.
Та й не вберіг ти Калнишевський
Та й від синього моря;
. . . .
Та наступила чорна хмара,
Іде дощик з неба,—
Зруйнували Запоріжжя,—
Колись буде треба.
Та й зруйнували Запоріжжя,
Та забрали клейноди,
Наробили сіромахам
Превеликої скорботи.
Та наїхали відкупщики
Риболовлі скупляти.
Тоді стали запорожці
Під турка втікати.
Та зібралося сорок тисяч
Та під турчина жити,
Заприсягли турчинові
Вірненько служити.
Та добре було, та добре було
Та під турчином жити,
Та якоюсь, та иновось
За невіру служити.

ОЙ БОЖЕ НАШ МИЛОСТИВИЙ

Ой Боже наш милостивий, помилуй нас з неба,
Зруйнували Запорожжя,— колись буде треба.
Ой з-за Низу, з-за лиману, вітер повіває,
Уже ж москаль Запорожжя кругом облягає.
Ой облягши кругом Січі, покопали шанці.
Заплакали запорожці в неділеньку вранці.
Московськії генерали церкви руйнували,
Запорожці в чистім полі, як орли, літали.

Ботурлинський козарлюга по Січі гуляє
Та все панв кошового віриенько благає:
«Позволь, батьку, пан кошовай, нам на башти ставти,
Найстаршому генералу в алеч голову знати.
Москаль стане з палашами, а ми з кулаками,
Нехай слава не аоляже ароміж козаками!»
«Не позволю, милі братці, вам на башти стати,
Бо єдина кров християнськв,— гріх нам ароливати!»
Ой пише, пише аан кошовий листи до цариці:
«Віддай, мати, сюю землю, по арежні границі».
«Ой нащо б и, запорожці, сю Січ руйнувала,
А щоб же и сюю землю нвлад оддавала».
«Великий саіт, ти, царицв, що ж ти наробила,
Що стеа добрий, край веселий та й занапастила?»

ОЙ НЕ ЖАЛУЙТЕ ВИ, СЛАВНІ ЗАПОРОЖЦІ

Ой не жалуйте ви, славні заяорожці,
Й на московськвх генералів,
Ой жвлнуйте ви, славні запорожці,
Й та на своїх аражих панів.
Й ой наші пани, еретичі сини,
Й та аедобре зробили,
Що степ добрий, край веселий
Й та занапастили.
Й ой із Низу, з лиману, вітер повіває,
А Текелій запорозьку землю облягає.
Ой у п'ятницю на Солоній пушки заряджали,
Й запорожці ж а чистім полі, як орла, літали.
Й у суботу рано-порвненьку під Січ підступили,
Запорожці ж в славній Січі музики водили.
Й ой у неділю рано-пораневьку у Січ уступили
Й військовими клейнодами всю Січ закрасили.
Й аийшов вже Кальваш та кошовий й став ва скарбвиці:
«Й та видайте, панове молодці, ратища й рушниці!»
Пішла ж Москва по куренах запас відбирати,
Й а московські геаерали церкви руйаувати.
Й ой набрали та срібла й злата та й стали гадвти:
«Яку ж будем запорожцями кару задавати?
Брали б вже їх і у москалі — твк указу немає,
Й упень би їх вирубали — так рук не здіймвли».

ЗІБРАЛИСЯ ВСІ БУРЛАКИ

Зібралися всі бурлаки до рідної хати:
«Тут нам любо, тут нам мило з журби засаівати.
Заграй, Петре, на бандуру, сумно так сидіти,
Що діється на Вирвіні, ой, чиї ж ми діти?
Катерино, клята бабо, що ти наробила?
Степ аирокий, край веселий панам подарила.
Вставай, батьку отамане, годі тобі спати,
Та й підемо до цариці малості прохати.
Катерино, вражв бабо, змилуйся над вами,
Верни нашу Україну з першами правами».
«Не вертала Укрвїни і вертать не буду,
Єсть у мепе москалика — воювати буду!»
Закрякали чорні круки, угору летючв,
Заплакали козаченьки, од цариці йдучи,
Встає хмара з-за лиману, іде дощ із неба,
Зруйнували Запорожжя — того тільки й треба.

ЄВАНГЕЛІЄ ЗА ІВАНОМ

(1)

(1) Спочатку було слово, і слово було з Богом, і Богом було слово (2), котре спочатку було з Богом. (3) Усе існування Бог створив словом, і без нього й поза ним жодного існування не існує. (4) У ньому було та є джерело життя, і життя є світло для усіх людей. (5) Світло це світить у темряві, але темрява його не поглинає.

(6) Був чоловік на ім'я Іван, котрого Бог послав, (7) щоб він свідчив про світло і щоб усі повірили свідченню його. (8) Він не був світлом, але прийшов, аби тільки свідчити про світло. (9) Є світло, світло істинне, котре освічує людей, що прийшли до цього світу. (10) Отож він у світ прийшов, але світ, що був ним створений, так і не зміг пізнати його. (11) До свого дому прийшов він, але й удома свої не прийняли його. (12) А ті, що прийняли його, ті, що повірили у нього, з ласки, дарованої ним, усі стали Божими дітьми, (13) котрі не кров'ю, тілом, і не бажанням батьковим, а Богом були народжені.

(14) І слово втілилось, і в скинії перебувало з нами (тож бачили ми славу, ту славу, що була у ньому,— єдинородній сині у свого вітця), сповнене ласки та істини.

(15) І це ж про нього свідчив Іван, вигукуючи: «Ось він, про котрого я говорив: «Той, хто прийшов після мене, перевершить мене, бо він був переді мною». (16) Від повняви його приймали ми по ласці ласку; (17) закон нам дав Мойсей,— Ісус Христос собою нам істину та ласку появив. (18) Ніхто ніде не бачив Бога. Та син його єдинородний, що в надрах отчих пробуває, в собі відкрив його для нас.

Початок публікації Нового заповіту див. «Вітчизна». 1990. № 3, 5, 7

(19) Ось свідчення Івана. Коли юдеї з Єрусалима прислали до нього ієреїв та левітів, щоб спитати: «Хто ти такий?» (20) — він відповісти не відмовився, та визнав, що він не Христос. (21) Тоді вони спитали його: «Хто ж ти такий? Ілля?» Він відповів: «Ні, не Ілля». — «Пророк?» Він відповів: «Ні». (22) І спитали його: «То хто ж ти? Скажи нам, за кого ти вважаєш себе самого, щоб ми могли відповісти тим, хто надіслав нас». (23) І відповів Іван: «Я — голос волаючого у пустелі: вирівняйте дорогу для Господа, як сказав пророк Ісайя». (24) А поміж надісланих були фарисеї. (25) І вони спитали його: «Чом же ти хрестиш, занурюючи в воду, якщо ти не Христос, не Ілля і не пророк?» (26) Іван сказав їм у відповідь: «Я хрещу у воді, але серед вас стоїть той, хто ще вам не відомий»; (27) він той, хто, прийшовши по мені, перевершить мене; я не вартий розв'язати ремені на сандалях його». (28) А відбувалось це біля Бетабари[1] на протилежнім березі Йордану, де хрестив Іван.

(29) Наступного дня, побачивши Ісуса, що йшов до нього, Іван сказав: «Оце ягня Боже, котре візьме на себе гріхи світу[2]. (30) Це про нього я казав: по мені прийде той, хто перевершить мене, бо він був поперед мене. (31) Я не знав його, але для того й прийшов я хрестити у воді, щоб він став відомий Ізраїлю». (32) І свідчив Іван: «Я бачив, як дух у подобі голубки злинув з неба й спустився на нього. (33) Я не знав його, але той, хто мене надіслав хрестити у воді, сказав мені: «Ти побачиш, на кого злине дух; на кого він

[1] Назва переправи.

[2] Офірне ягня, або ягня покути, по-гебрайськи кону називається пасха.

спуститься, той і хреститиме духом святим». (34) І я побачив та засвідчив, що чоловік цей — син Божий».

(35) Наступного дня Іван знов стояв там, а з ним двоє його учнів. (36) Помітивши Ісуса, що йшов повз, Іван сказав їм: «Дивіться-во, ось агнець Божий». (37) Почувши ці слова, обидва учні його пішли за Ісусом. (38) Озирнувшись і побачивши, що вони йдуть слідком, Ісус до них звернувся: «Що вам треба?» Вони ж бо спитали його: «Раббі (що у перекладі означає дидаскал[3]), де ти живеш?» (39) І він відповів їм: «Ходімо — побачите». Вони пішли та, побачивши, де він живе, лишились у нього. А бралося тоді на десяту годину. (40) Одним з тих двох[4], котрі, почувши Іванові слова, пішли за Ісусом, був Андрій, брат Симона Петра. (41) Передусім він розшукав свого брата Симона й каже йому: «Ми знайшли Месію» (тобто у перекладі: Христа). (42) І привів Симона до Ісуса. Поглянувши на нього, Ісус мовив: «Ти Симон, син Іони; відтепер твоє ім'я Кефа (що у перекладі означає Петро)»[5]. (43) Наступного дня Ісус вирішив піти до Галілеї та, зустрівши дорогою Пилипа, сказав йому: «Йди за мною». (44) А Пилип був з Ветсаїди, міста, де жили Андрій та Петро. (45) І от Пилип розшукав Натанаїла й каже йому: «Ми знайшли того, про кого писали Мойсей у законі й пророки,— Ісуса, сина Йосипа з Назарета». (46) А Натанаїл спитав його: «Що доброго може бути з Назарета?» Натомість Пилип йому відповів: «Ходімо — побачиш». (47) Запримітивши Натанаїла, що наближався, Ісус мовив, показуючи на нього: «Ось щирий ізраїльтянин, у котрому нема облуди». (48) Натанаїл спитав його: «Відки ти знаєш мене?» А Ісус йому на те: «Перш ніж Пилип тобе покликав, коли ти був під смоковою, я бачив тебе». (49) Натанаїл відповідає йому: «Раббі, ти син Божий, цар Ізраїлю». (50) У відповідь Ісус мовив йому: «Ти, мабуть, повірив, почувши слова мої, що я бачив, як ти сидиш під смоковою? Ще й не таке побачиш». (51) І веде далі Ісус, звертаючись до нього: «Запевняю вас, відтак ви бачитимете небо розверсте і янголів Божих, що линуть угору та вниз до сина людського».

(2)

(1) За три дні у Кані галілейській святкувалося весілля. Мати Ісуса вже була там, (2) коли самого Ісуса з учнями запросили на весільну учту. (3) Тим часом забракло вина, і мати Ісуса каже йому: «У них нема вина». (4) Ісус відказує їй: «Жінко, що ти хочеш від мене? Ще не час». (5) А мати його звеліла служникам: «Що він скаже вам, те й зробіть». (6) А там стояло шість кам'яних гідрій[6] на два чи три метрети[7] води для обмивання за юдейським звичаєм. (7) І каже їм Ісус: «Наповніть посудини водою». І слуги наповнили їх ущерть. (8) Потім він каже їм: «Тепер зачерпніть і віднесіть весільному батькові». І вони віднесли. (9) Коли ж весільний батько скуштував вино, на яке перетворилась вода (а він не знав, звідки воно, бо це знали тільки слуги, що черпали воду), він покликав молодого (10) і каже йому: «Кожна людина спочатку подає добре вино, а коли гості захмеліють, тоді — гірше. Ти ж бо добре вино лишив наостанок». (11) Так, створивши у Кані галілейській першу ознаку, Ісус повнив славу свою, та повірили у нього учні його.

(12) Відтак Ісус рушив до Капернаума, а разом з ним мати, брати та учні; і зупинились вони у місті на кілька днів. (13) Тим часом надходила юдейська пасха, й Ісус рушив до Єрусалима. (14) де побачив, що у храмі продають волів, овець і голубів та сидять міняйли. (15) Він зробив пугу з мотузки та повиганяв усіх разом з вівцями та волами з храму, в міняйлам поперевертав столи та дрібні гроші їхні розсипав. (16) І сказав продавцям голубів: «Геть повиносьте їх звідси: не перетворюйте на емпорій[8] дім батька мого». (17) І згадали учні його сказане у писанні: «Турбота про дім твій спокою мене позбавляє». (18) А юдеї, звернувшись до нього, спитали: «Якою ознакою можеш довести нам, що маєш право так чинити?» (19) У відповідь Ісус їм сказав: «Зруйнуйте цей храм[9], і я за три дні споруджу його». (20) Натомість юдеї сказали йому: «Цей храм будувався сорок шість років, а ти за три дні спорудиш його?» (21) Але ж Ісус говорив про храм тіла свого. (22) І коли він воскрес з мертвих, учні згадали, що він казав про це, і переконались у слушності писання та слів, котрі сказав Ісус. (23) І доки він був у Єрусалимі на святкуванні пасхи, багато хто, бачивши чуда, повершені ним, повірили у нього. (24) Але сам Ісус звірявся на них, бо сам знав усіх (25) і не потребував нічиїх свідчень про ту чи іншу людину, бо сам знав, що то за людина.

(3)

(1) І от один чоловік на ім'я Никодим, фарисей та юдейський архонт[10], (2) якось

[3] Тобто вчитель, викладач, наставник тощо.
[4] Андрій та Іван Зеведеєві.
[5] В оригіналі — Кефас. Це грецизований варіант арамейського «Кефа» (Ісус розмовляв галілейським діалектом арамейської мови, котра була за тих часів загальновживаною мовою на терені від Межиріччя до Сірії), що відповідає гебрайському «Коф» і грецькому Петро (скеля, камінь). Грецьке ім'я Симон походить від гебрайського Шимон. Докладніше про арамеїзми, їхню роль в Новому заповіті та про багатозначність прізвиська «Кефа» див.: А. Ю. «Об арамеизмах в тексте Четвероевангелия»,— у вид.: ЖМП, 1989, № 3, с. 73, а також бібліографію наприкінці допису.

[6] Камінна гідрія — спеціальна ваза для зберігання води; друга назва — урна.
[7] 1 метрет — 39,5 л.
[8] Емпорій — торговельний центр.
[9] Ісус вживає у цьому випадку слово, котре, як і в низці інших випадків, можна тлумачити по-різному: наос — житло богів (а не єдиного живого Бога). Ісус користується засобом пророків (з шамаїстської традиції) та грає на багатозначності слів, виразів, парабол тощо. Якби Ісус мав на увазі не своє тіло як храм, а храм Ірода то вжив би слово «ієрон», а не «наос». Ця концепція покладена в основу видатного в історії Європи трактату «Про церкву», котрий належить перу теософа, філолога, тлумачника Біблії, народного проводаря Яна Гуса. Гуситські ідеї істотно вплинули свого часу на реформу церкви на Україні.
[10] Проводир, правідця, ватаг.

уночі прийшов до Ісуса й сказав йому: «Раббі! Я знаю, що ти надісланий Богом дидаскал, бо такі чуда, як ти повершаєш, ніхто не може повершити без допомоги Божої». (3) У відповідь Ісус сказав йому: «Щиро, щиро мовлю тобі: той, хто не вродиться удруге за вищим велінням, той не зможе побачити царство Боже». (4) Никодим йому на те: «Хіба стара людина може удруге народитись? Невже вона може удруге ввійти до черева матері своєї та народитись?» (5) А Ісус відповів: «Щиро, щиро мовлю тобі: хто не вродиться від води й духу [12], той не зможе увійти до царства Божого. (6) Вроджене тілом є тіло, а вроджене духом є дух. (7) Не дивуйся тому, що я сказав тобі: вам треба удруге вродитись. (8) Дух дихає як йому заманеться: голос духу чуєш, а звідки він приходить або куди йде — не знаєш,— так само ведеться з кожним, хто вроджений Духом»[13]. (9) У відповідь Никодим спитав його: «Як це може відбутись?» (10) Ісус йому на те: «Ти — один з учителів Ізраїлю, а цього не тямиш? (11) Запевняю тебе: я звістую про те, що знаю, і свідчу про те, що бачив, а ти свідчення моє не розумієш. (12) Якщо я сказав тобі про земне і ти не віриш, то як повіриш, якщо я скажу про небесне? (13) Адже ніхто не сходив на небо, крім сина людського, котрий пробуває на небі й зійшов з неба. (14) І як Мойсей підніс змія у пустелі, так має бути піднесений і син людський, (15) щоб кожний, хто повірив у нього, не загинув, але успадкував життя вічне. (16) Бо так Бог полюбив світ, що віддав єдинородного сина свого, аби кожний, хто повірив у нього, не загинув, але успадкував життя вічне. (17) Адже Бог надіслав до світу сина свого не для того, щоб засудити світ, а щоб світ був порятований ним. (18) Віруючого у нього не покаратимуть, а невіруючий уже засуджений, бо не повірив у єдинородного сина Божого; (19) в сим осуд полягає у тому, що світло прийшло у світ, але люди темряву полюбили більше за світло, бо вчинки їхні злі. (20) Адже кожний, хто чинить зло, ненавидить світло й не йде до світла, щоб не викрились вчинки його, (21) а хто чинить добро — йде до світла, аби видні були вчинки його, бо вона повершуються з волі Божої».

(22) Відтак Ісус вирушав у дорогу з учнями своїми та прибув до Юдеї, де жив та хрестив людей. (23) А Іван Хреститель перебував у Еноні, біля Салиму, де було вдосталь води [14], і багато хто приходив до нього й приймав хрещення, (24) бо Іван ще не був ув'язнений. (25) Тим часом між учнями Івана та юдеями виникла суперечка про очищення, (26) і вони прийшли до Івана й сказали йому: «Раббі! Той, котрий був з тобою на березі Йордану і про котрого ти свідчив, тепер сам хрестить, і всі йдуть до нього». (27) У відповідь Іван сказав: «Людина сама ні до чого не може братись без благословення з неба. (28) Адже ви самі чули мої слова, що я не Христос,— лише той, кого послано попереду нього. (29) Жених той, у кого є наречена, а друг жениха — це той, хто стоїть поруч і, слухаючи його, радіє словам жениха. Оця ж радість і виповнює мене, (30) тому йому належить звищитись,

Богоматір Одигітрія з пророками. 15 ст. Із церкви Дмитрія в с. Підгородцях на Львівщині

[11] Никодим і Ісус говорять про різні речі: у словах Никодима відлунює ритуал другого народження (від тварини, іншої людини тощо), а Ісус має на увазі ідейну трансформацію. Ісус «перетлумачує» давній обряд; в подальшій історії подібна інтерпретація на заданому рівні відбувалася неодноразово (середньовічні цехові організації, спілки каменярів, посвячення у таємні угруповання тощо. Усе це варіанти «другого народження».

[12] Грецьке «гидор» можна трактувати тут і як дощову воду, а дощова вода, як і згадувана нижче у Івана Силоамське (Сілоамське) джерело (9, 7) та Водяна брама храму, пов'язана з надзвичайно давнім землеробським «ритуалом дощу» (див.: Д. В. Щедровицкий. «Дождь ранний и поздний». Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. М., 1988, особливо с. 209—210 і розділ «Метаморфози ритуалу в Новому заповіті», с. 215—216).

[13] Дух, дихання, вдихання, подих — один з низки архетипних (поруч, скажімо, з водою, вином) ритуальних елементів. У стоїків увіходить до складу «світової душі», у християн — до складу трійці. Такі ритуальні міфологеми, як «пневма», лягали в основу багатьох філософсько-естетичних теорій,— наприклад, теорія раса-дхвані (єдності духу і тіла поезії) у Анандавардхани в IX ст. Надзвичайно давньою логемою є омерджентний — сюхавланний — характер голосу духу»,— вона походить з тієї давнини, коли мовець уже усвідомлював, але граматично,— а отже, і філософськи,— ще не виокремлював теперішнє з минулого і майбутнього.

[14] Вдосталь води — тлумачення арамейського топоніма Енон (джерело).

а мені понизитись. (31) Він прийшов з височості й тому перевершує всіх: хто народжений з персті — перстъ і є, і говорить про те, що йому, як персті, властиве, а той, хто зійшов з неба, перевершує всіх. (32) Він свідчить про те, що бачив і чув, але багато хто не сприймає свідчення його. (33) А хто сприйняв його свідчення, той упевнився
у тому, що Бог — джерело істини (34) і що
той, кого надіслав Бог, промовляє слова Божі
і йому дух Божий даний без міри, (35) бо
батько любить сина і все віддав під владу
його. (36) Віруючий у сина успадкує життя
вічне, а невіруючий у нього позбавиться життя вічного, і гнів Божий упаде на нього».

(4)

(1) Коли ж Господь довідався, нібя фарисеї
прочули про те, що він хрестить і що учнів
у нього стало значно більше, ніж у Івана (2)
(хоча тоді хрестив уже не сам Ісус, а учні
його), (3) він покинув Юдею та знов рушив до
Галілеї. (4) А дорога лежала через Самарію.
(5) Отож приходить він до Сіхара, самарійського міста, що неподалік від того наділу, що
його Яків заповів своєму синові Йосипу. (6)
А там була студня Якова. І ось близько
шостої години, здорожившись, Ісус умостився біля студні перепочити. (7) Тим часом
жінка, родом з Самарії, прийшла брати воду.
Ісус їй каже: «Дай мені напитись». (8)
А учні його під ту пору відлучились до
міста, щоб купити харчі. (9) Натомість жінка
йому: «Чому ти, юдею, просиш напитися
в мене, самарянки? Адже юдеї не знаються
з самарянами». (10) У відповідь Ісус їй
сказав: «Якби Бог сподобив тебе взнати, хто
сказав тобі: «Дай мені напитись»,— ти сама
прохала б його, щоб він дав тобі воду
живу» [13]. (11) А вона йому на те: «Студня
глибока, а тобі й черпати нічим,— де ж ти
візьмеш воду живу? (12) Невже ти перевершуєш вітця нашого Якова, що дарував нам
цю студню, з котрої пили й він сам, і сини
його, і всі нащадки його?» (13) У відповідь
Ісус мовив їй: «Кожний, хто п'є цю воду,
захоче пити знову, (14) а хто нап'ється води,
котру я подам йому, той не захоче пити
довіку, і вода, котру я подам йому, стане
у ньому джерелом води, що тече у життя
вічне». (15) Жінка йому: «То дай мені цієї
води, щоб мені не хотілося пити й не треба
було ходити сюди по воду». (16) Ісус каже
їй: «Піди поклич свого чоловіка, й приходьте сюди». (17) А жінка йому на те: «Я не маю
чоловіка». Ісус потвердив: «Слушно ти
відповіла, що не маєш чоловіка, (18) бо
п'ятеро чоловіків було в тебе, і той, якого
зараз маєш,— не чоловік тобі; це ти правильно сказала». (19) Жінка мовить йому:
«Господи! Бачу, що ти пророк. (20) Батьки
наші молились Богу на цій горі, а чому ви
твердите, що місце, де треба молитись Богу,
в Єрусалимі?» (21) Ісус мовить їй: «Повір
мені, жінко: надходить час, коли не тільки
на цій горі або в Єрусалимі молитимуться
вітцю. (22) Ви не тямите, чому поклоняєтесь,
а ми знаємо, кому поклоняємось, бо спасіння
прийде через юдеїв. (23) Проте настане час,
а він уже зовсім близький, коли істинно
віруючі молитимуться вітцю духовно та
істинно, бо він жадає таких молільників. (24)
Бог є дух, і віруючі у нього повинні молитись
духовно та істинно». (25) Жінка йому каже:
«Я знаю, що мусить прийти Месія (у перекладі — Христос) і що коли він прийде, то
про усе звістує сам». (26) Ісус каже їй: «Це я,
що говорить з тобою». (27) Під ту пору
прийшли учні його й здивувались, що він
розмовляє з жінкою. Але ніхто не спитав:
«Що тобі треба від неї?» або «Про що ти
балакаєш з нею?»

(28) А жінка, полишивши глек свій,
поквапилась до міста й каже жителям його:
(29) «Підіть подивіться на чоловіка, котрий
розповів мені все, що було зі мною. Чи не
Христос він?» (30) І, вийшовши з міста, вони
рушили до Ісуса.

(31) Тим часом учні припрохували його:
«Раббі, поїж». (32) А він їм на те: «Я маю
поживу, що про неї ви не знаєте». (33) Тоді
учні взялись питати один одного: «Може,
хтось уже приніс йому поїсти?» (34) Ісус
каже їм: «Пожива моя полягає у тому, щоб
вволити волю того, хто послав мене, та
повершувати справи його. (35) Чи не кажете
ви: ще чотири місяці, й настануть жнива?
А я кажу вам: розплющіть очі свої та
погляньте на лани: вони уже встигли до
жнив. (36) Жнивар одержує винагороду та
збирає врожай для життя вічного, аби
раділи й сівач, і жнивар,— (37) за відомою
приповідкою: один сіє, інший жне. (38) Я вас
послав жати те, над чим ви не труждались,
труждались інші, а ви лише пожинаєте плоди
праці їхньої». (39) Водночас багато самарян
з того міста повірило словам жінки, котра
розповіла, що Ісус їй розповів про все, що
було з нею,— (40) тому, коли самаряни
прийшли до нього, вони попрохали його
залишитися в них. І він залишився там на
два дні. (41) Послухавши слова його, сила
людей повірила у нього, (42) а жінці тій вони
казали: «Ми не з твоїх слів віруємо, але самі
чули його та переконались, що він воістину
рятівник світу, Христос».

(43) За два дні він пішов звідти й подався
до Галілеї. (44) І хоч Ісус сам неодноразово
казав, що не шанують пророка у його
вітчизні, (45) так, коли він прийшов до
Галілеї, галілеяни радо зустріли його, бо
вони ходили на свята до Єрусалима та
бачили усі чуда, повершені ним під час
свята.

(46) А він знов прийшов до Кани галілейської, де колись перетворив воду на вино.

[13] Тобто джерельну воду зі студні. Варіант тлумачення живої та мертвої води у міфі див.: В. Я. Пропп. Исторические корни волшебной сказки. — Ленинград, 1986, с. 197—199.

Весь епізод, що починається віршем 4.4, має дуже складне історичне тло. Самаряни, які користувались самарянським діалектом арамейської мови, були в основі своїй арамейцями з Північної Месопотамії, переселеними до Палестини ассірійськими царями у VIII—VII старої доби. До вавілонського полону юдеї знаходили спільну мову з самарянами, а після полону стався розкол, який оформився ідеологічно (самарянська редакція Тори розбігається з масоретською, уживаною в юдаїзмі). У добу Ісуса ворожнеча сягла такого рівня, що галілейські прочани, йдучи до Єрусалима, боялись оружного нападу і минали Самарію. Про цю надзвичайно важливу проблему див.: А. Ю. «Этнолингвистическая ситуация в Палестине в I в. по Р. Х., в период формирования новозаветного канона».— у зб.: ЖМП, 1989, № 2, с. 73.

Пробувaв там у той час один сановник, у котрого був хворий син у Капернаумі. (47) Зачувши, що Ісус з Юдеї повернувся в Галілею, сановник прийшов до нього та заходився просити його прийти і зцілити сина, котрий був при смерті. (48) А Ісус йому сказав: «Ви, якщо не побачите чудв й ознвни,— не повірите». (49) Сановник відмалвв Ісусові: «Господи! Піди, доки не помер син мій». (50) Ісус каже йому: «Йди! Син твій здоровий». І той повірив словам, котрі сказав йому Ісус, і рушив у дорогу. (51) Коли ж він зближався до містка, його перестріли раби його й повідомили: «Твій син одужав». (52) Сановник спитав: «О котрій годині йому покращало?» І вони відповіли, що вогнеанця ще вчора, о сьомій годині, полишила його. (53) І збагнув батько, що то була та сама година, коли Ісус сказав йому: «Син твій здоровий». І повірив сам, і увесь дім його. (54) Так, повернувшися з Юдеї, Ісус уже друге чудо повершив у Галілеї.

(5)

(1) І от, коли настало свято юдейське, Ісус подався до Єрусалима. (2) А в Єрусалимі біля Овечої брами є оточена п'ятьма портиками купальня, що по-гебрайському называється бетесда; (3) попід двшками портиків лежало безліч хворих, сліпців, калік, паралітиків, що чекали на вирування води, (4) бо до купальні час від часу з'являвся ангол Господній, і вода починала клекотати. Отож той, хто перший по цьому занурювався у воду, зцілявся від будь-якої недуги. (5) І там був один чоловік, що тридцять вісім років потерпав од хвороби своєї. (6) Побачивши, що він лежить: і довідавшись, відколи він хворіє, Ісус питає його: «Хочеш одужати?» (7) Хворий відповів йому: «Немв в мене нікого, хто опустив би мене до купальні, коли закипоче вода; а доки я самотужки йду, хтось уже занурюється у воду поперед мене». (8) Ісус каже йому: «Підведись, візьми ліжницю свою та йди». (9) І чоловік цей враз одужав та, узявши ліжницю свою, пішов. А сталось те у суботу, (10) і тому юдеї зауважили зціленому: «Сьогодні субота — тобі не слід носити ліжницю». (11) А він відповідає їм: «Той, хто зцілив мене, сказав мені: візьми ліжницю свою та йди». (12) Тоді вони спитали його: «Хто ця людина, яка сказала тобі: візьми ліжницю та йди?» (13) Проте одужалий не міг показати його, бо Христос зигубився серед людської юрми. (14) Коли ж по цьому Ісус зустрів одужалого в храмі, то сказав йому: «Ти здоровий — відтепер не грішн, аби не скоїлось тобі гірше». (15) А чоловік цей пішов та розповів юдеям, що його зцілив Ісус.

(16) І взялись юдеї звинувачувати Ісуса за те, що він зробив це у суботу. (17) Ісус їм на те: «Отець мій досі продовжує творити,— тому і я творю». (18) Юдеї ж бо через те, що він не лише порушив заповідь про суботу, а й батьком своїм назвав Бога, зрівнявши себе з Богом, навіть хотіли вбити Ісуса. (19) Тоді Ісус мовив, звернувшись до них: «Щиро, щиро кажу вам: якби отець не творив, то й син сам по собі нічого не міг би сотворити, та оскільки син бачить, що отець творить, то й він творить те саме. (20) Адже батько любить сина і показує йому усе, що сам творить, і надалі показуватиме йому всі творіння свої, що, звичайно, дивно для вас. (21) А що отець воскрешає та оживляє померлих, то й син може оживити будь-кого. (22) Отець нікого не судить, але всю владу судити надав синові, (23) щоб усі шанували сина, як шанують вітця, а хто не шанує сина, той не шанує того, хто послав його. Щиро, щиро кажу вам: (24) хто вчуває слова мої та вірує, що отець надіслав мене, той успадкує життя вічне; його не судитимуть, бо він перейшов зі смерті до життя. (25) Щиро, щиро також кажу вам: настане час, а вже він зовсім близький, коли померлі почують поклик сина Божого і, почувши, оживуть, (26) бо як отець має джерело життя у самому собі, так і син з волі вітця має джерело життя у самому собі. (27) Батько синові людському надав право вершувати суд; (28) не дивуйтеся цьому, бо настане час, коли усі померлі почують поклик сина Божого (29) і постануть з могил: ті, що творили добро, воскреснуть для життя, а ті, що творили зло, воскреснуть для суду. (30) Сам по собі я нічого не здатний вершити; я вершую суд не свавільно, але виконуючи волю батька, котрий послав мене, і суд мій справедливий. (31) Якби я сам засвідчив про себе, то свідчення моє не було б істинне, (32) але інший свідчить про мене, і я знаю, що свідчення, котрим він свідчить про мене, істинне.

(33) Ви посилали до Івана, і він засвідчив істину. (34) Мені ж бо свідчення людини не потрібне, і кажу я вам це для науки. (35) Іван був схожий на світильник, що світить і гріє, і ви могли деякий час радіти світлу його. (36) Моє ж свідчення перевершує свідчення Івана: бо справи, котрі отець доручив повершити мені, самі справи ці, що я творю, свідчать про мене й про те, що отець послав мене. (37) І отець, котрий послав мене, сам засвідчив про мене. Ви ж бо ні голосу його ніколи не чули, ні обличчя його не бачили (38), і слово його не бережете у собі, а через те й не вірите тому, кого він послав. (39) Вивчайте писання: завдяки йому ви сподіваєтесь одержати життя вічне, а тим часом воно свідчить про мене. (40) Але ви не хочете прийти до мене, аби успадкувати життя вічне. (41) Людська слава мені не потрібна, (42) та й вас я знаю: у вас немає любові до Бога. (43) Я прийшов від імені вітця мого, і ви не приймаєте мене, а як хтось інший прийде від свого імені, того ви приймете. (44) Хіба здатні ви повірити, якщо пошановуєте один одного, а про шанування єдиного Бога забули? (45) Я, прецінь, вас не звинувачу перед батьком своїм: є обвинувач на вас — Мойсей, що на нього ви покладаєте надії. (46) Якби ви вірили Мойсеєві, то вірили б і мені, бо він писав про мене. (47) Та як ви й писанию не вірите, то хіба повірите словам моїм?»

(6)

(1) За деякий час Ісус рушив на протилежний берег Галілейського, або Тіверіадського, моря, (2) а за ним посунуло безліч людей, аби побачити, як він зціляє хворих. (3) Натомість Ісус зійшов на гору й сидів там з учнями своїми. (4) А було це незадовго до пасхи, юдейського свята. (5) І от, обвівши поглядом

доакіл, Ісус побачив, що сила людей суне до нього, й каже Пилипові: «Було б хліба купити, щоб нагодувати їх». (6) А казав це він, випробовуючи Палапа, бо знав, що збирається робити. (7) Пилип відповів йому: «Тут і двохсот динаріів не стане, аби кожному з них перепало хоч трохи хліба». (8) А один з учнів, Андрій, брат Симона Петра, каже Ісусові: (9) «Тут один хлопець має п'ять ячників і дві рибки, але що це для такого стовпаща?» (10) Натомість Ісус сказав: «Розсадовіть цих людей». Там була чимала лука, і всі посідали. А серед них лише чоловіків було близько п'яти тисяч. (11) Тоді Ісус узяв ці ячники та, склавши подяку Богу, пороздавав учням, а учні — подостатком кожному, хто сидів; так само пороздавали й рибу. (12) Коли ж усі наїлись, Ісус сказав учням своїм: «Позбирайте решту кусніів, аби нічого не пропало». (13) Вони зібрали й виповнили дванадцять кошів куснями, котрі залишилися після тих, хто їв п'ять ячників. (14) А люди, які бачили чудо, котре Ісус вершив, гомоніли, що він воістину той пророк, котрий має появитися світу. (15) Ісус, довідавшись, що вони хочуть прийти й силоміць проголосити його царем, одинцем подався на верхогір'я.

(16) Коли ж бо звечоріло, учні його зійшли до моря (17) і, посідавши в човен, рушили до протилежного берега, де лежав Капернаум. Вже сутеніло, а Ісуса з ними не було. (18) Тим часом занявся сильний вітер, і море схвилювалось. (19) Разом вони пропливли усього стадій двадцять п'ять або тридцять, коли раптом неподалік від човна побачили Ісуса, котрий ішов по хвилях, і перелякались. (20) Але він сказав їм: «Це я, не бійтесь». (21) Вони хотіли запросити його до човна, але наразі човен опинився біля берега, до котрого вони пливли.

(22) Наступного дня на березі моря зібралося безліч людей. Вони бачили, що, крім того човна, котрим відпливли учні його, іншого там не було, та бачили, що Ісус не входив до човна з учнями своїми. (23) Тим часом неподалік від того місця, де люди їли хліб, благословенний Господом, почали з'являтися інші човни, прибулі з Тіверіади. (24) Отож, коли люди побачили, що там нема ні Ісуса, ні учнів його, вони й собі сіли у човни та рушили до Капернаума шукати Ісуса. (25) І от, знайшовши його на протилежному березі моря, вони спитали його: «Вчителю, як ти тут опинився?» (26) А Ісус їм на те: «Щиро, щиро кажу вам: ви розшукуєте мене зовсім не тому, щоб чуда побачити, а тому, що ви їли хліб і наїлись. (27) Ви ж бо шукайте не марну поживу, а поживу, котра дарує життя вічне. Цю поживу дасть вам син людський, бо обрав його батько Бог». (28) Тоді вони спитали його: «Що ж нам робити, аби виконати волю Божу?» (29) Ісус їм сказав у відповідь: «Воля Божа полягає у тому, щоб ви повірили у того, кого він послав». (30) На це вони йому сказали: «Яку ж ознаку ти звершиш, щоб ми, побачивши її, повірили у тебе? (31) Батьки наші їли у пустелі манну, як сказано у писанні: дав їм їсти хліб небесний. Ти можеш це зробити?» (32) Тоді Ісус їм сказав: «Щиро, щиро кажу вам: не Мойсей давав їм хліб небесний, а отець мій, котрий і тепер подає вам істинний хліб небесний, (33) бо хліб Божий — це той, хто зійшов з неба й приніс світові життя». (34) Вони ж бо сказали йому: «То подавай нам завжди цей хліб!» (35) На це Ісус їм сказав: «Це я хліб життя; хто прийде до мене, той не почуватиме голоду, і хто повірить у мене, той ніколи не відчує спраги. (36) Проте, як я вже сказав вам, ви бачите мене й не віруєте. (37) Але ті, котрих дав мені отець, прийдуть до мене, і того, хто прийде до мене, я ніколи не відішлю назад, (38) бо я зійшов з неба не для того, щоб чинити за своєю волею, але щоб вволити волю того, хто послав мене. (39) Натомість воля батька, котрий послав мене, полягає у тому, щоб нікого з тих, котрих він дав мені, не занапастити, а воскресити їх останнього дня. (40) Отож воля батька мого полягає у тому, щоб, побачивши сина, кожний повірив у нього та спадкував життя вічне і щоб я воскресив його останнього дня». (41) Натомість юдеї заповзялись на нього, бо він сказав: «Я хліб, котрий зійшов з неба»,— (42) і допоминались: «Чи не Ісус він, син Йосипа? Адже ми знаємо й батька, й матір його. Чом же він тепер каже, буцім зійшов з неба?» (43) А Ісус їм на те: «Не сперечайтеся між собою. (44) Ніхто не зможе прийти до мене, вишо отець, котрий послав мене, не покличе його і я не воскрешу його останнього дня. (45) У писаннях пророків сказано: «І всі будуть навчені Богом,— тому до мене приходить кожний, хто відгукується на поклик батька мого. (46) Але бачити батька не судилося нікому, крім того, хто від Бога: лише він бачить батька. (47) Щиро, щиро кажу вам: той, хто повірив у мене, успадкує життя вічне. (48) Я хліб життя. (49) Батьки ваші, що їли манну в пустелі, померли, (50) а той, хто їстиме хліб, що зійшов з неба, не помре. (51) Я хліб живий, що зійшов з неба: хто їсть цей хліб, той житиме вічно. Я дам цей хліб; це тіло моє, котре я віддам заради буття світу». (52) Тоді юдеї зайшли один з одним у суперечку, вигукуючи: «Як це він може живити нас тілом своїм?!» (53) На це Ісус їм сказав: «Щиро, щиро кажу вам: якщо ви не їстимете тіла сина людського й не питимете крові його,— не успадкуєте життя вічного. (54) А той, хто споживає тіло моє та питиме кров мою, успадкує життя вічне, і я воскрешу його останнього дня. (55) бо тіло моє — істинна пожива і кров моя — істинне питво. (56) Хто споживає тіло моє та п'є кров мою, той перебуває в мені, а я — у ньому. (57) Мене послав батько живий, і як я живу батьком, так і той, хто споживає тіло моє, житиме мною. (58) Ось який цей хліб, що зійшов з неба: хто їсть цей хліб, той житиме вічно, на відміну від батьків ваших, котрі їли манну й померли»,— (59) так промовляв Ісус у казанні своєму в капернаумській синагозі.

(60) І навіть багато хто з учнів Ісуса нагадки: «Надто непримиренно він висловлюється! Не всім це буде до серця!» (61) Ісус-бо, знаючи, що дехто з учнів ремствував на нього через різку мову, сказав їм: «Отже ці слова бентежать вас? (62) Що ж буде, коли ви побачите, як син людський зіходить туди, де був раніше? (63) Дух — основа життя, а тіло немічне. Слова, котрі я кажу вам,— це і є дух та життя, (64) але дехто з вас не вірить цьому». Адже Ісус від початку знав, хто з них не віритиме та хто зрадить його. (65)

І сказав: «Тим-то я й кажу вам, що ніхто не
зможе прийти до мене, як це не буде дане
йому батьком моїм». (66) Відтак багато учнів
Ісуса вирішили більше не ходити разом
з ним. (67) Натомість Ісус спитав дванад-
цятьох апостолів: «Може, й ви хочете
покинути мене?» (68) І Симон Петро відповів
йому: «Господи! До кого ми подамось?
У твоїх словах життя вічне. (69) Ми повірили
у тебе й знаємо, що ти Христос, син Бога
живого». (70) Ісус їм сказав: «Чи не
дванадцятьох вас я обрав? Та один з вас
диявол». Це він мав на увазі Юду, сина
Симона Іскаріота, одного з дванадцятьох,
котрий згодом зрадив Ісуса.

(7)

(1) Відтак Ісус вирушив по Галілеї. До
Юдеї ж він поклявся не йти, бо юдеї хотіли
забити його. (2) А на юдейське свято
постановлення скиній[16] (3) брати Ісусові
сказали йому: «Іди-но звідси до Юдеї, щоб
і учні твої змогли побачити чуда, котрі ти
повершуєш. (4) Ніхто інший, якби він
повершував такі чуда, не ховався б, а прагнув
би стати відомим. Тож появи себе світові!»
(5) Але самі брати не вірили у нього. (6) На
це Ісус їм сказав: «Мій час ще не настав,
а у вас часу завжди достатньо. (7) Світ не
може вас ненавидіти, а мене світ ненавидить,
бо я викриваю його за те зло, котре у ньому
відбувається. (8) Ідіть самі на свято, а я на це
свято поки не піду, бо час мій ще не настав».
(9) Сказавши це, він залишився у Галілеї.
(10) Але як пішли брати на свято, Ісус і собі
пішов, проте не з усіма, а таємно. (11) Тим
часом юдеї під час свят шукали його
й розпитували: «Де він?» (12) А народ про
нього різне дейкав, одні казали, що він
добрий, інші казали: ні, він збиває людей на
манівці. (13) Втім, побоюючись юдеїв, ніхто
відверто не говорив про нього.

(14) Але як минула половина свят, Ісус
прийшов до храму й почав проповідати. (15)
Натомість юдеї питали з подивом: «Звідки
він знає писання, якщо ніде не вчився?» (16)
А Ісус мовив, звернувшись до них: «Я пропо-
відую не своє вчення, але того, хто послав
мене. (17) Хто прагне вволити волю його, той
знає, від Бога це вчення чи я від свого імені
промовляю. (18) Хто від свого імені говорить,
той домагається слави для себе самого, а хто
домагається слави для того, хто послав його,
той щирий і брехні за ним немає. (19) Чи не
Мойсей дав вам закон? Та ніхто з вас не
виконує закону. За віщо ж ви хочете мене
вбити?» (20) В юрбі загомоніли: «Чи не
біснуватий ти? Хто хоче вбити тебе?» (21)
У відповідь Ісус мовив: «З того, що я зробив,
вас усіх обурює лише одне. (22) Та ось
Мойсей встановив вам обрізання,— хоча
було воно й до Мойсея, ще в праотців,—
і ви у суботу повершуєте обрізання. (23)
Якщо ж ви вважаєте, що у суботу треба
людині повершити обрізання, аби не пору-
шити закону Мойсея, чом же на мене
обурюєтеся за те, що я повністю зцілив

Архангел Михаїл. Кінець 15 ст. Із церкви Воздвиження в Дрогобичі

людину у суботу? (24) Тож судіть по суті,
і нехай судження ваші будуть слушні». (25)
Дехто з єрусалимців при цьому заходив
у сумнів: «Чи не його розшукують, щоб
убити? (26) Але ж ось: він відверто промов-
ляє, і ніхто не боронить йому. Може, архонти
пересвідчились, що він дійсно Христос? (27)
Але ж ми знаємо, звідки він; а коли прийде
Христос, нікому не буде відомо, звідки він».
(28) Тим часом, продовжуючи казання у хра-
мі, Ісус мовив: «Ви знаєте й мене, і звідки я,
але ж я не сам по собі прийшов; того ж бо
істинного, хто послав мене, ви не знаєте, (29)
тоді як я знаю його, бо я від нього і він послав
мене». (30) Юдеї хотіли схопити Ісуса, але
ніхто навіть руку на нього не здійняв, бо ще
не прийшов час його. (31) А серед людей, що
згромадились, багато хто повірив у нього,
кажучи водночас: «Невже Христос, коли він
прийде, повершить більше ознак, ніж цей
повершив?» (32) Тим часом фарисеї довідя-
лись, що серед народу ширяться такі чутки
про нього, і надіслали разом з архієреями
судових виконавців, аби заарештувати його.
(33) А Ісус казав: «Недовго мені залишилось
бути з вами: я піду до того, хто послав мене.
(34) Шукатимете мене — і не знайдете,
а туди, де я буду, не зможете прийти». (35)
Водночас юдеї питали один одного: «Куди це

[16] У греко-римській традиції це свято називалося «скенопегія», тобто спорудження обрядових наметів, «суккот» по-гебрайському, «кущі» — в церковноболгарській традиції, в єврейській діаспорі — «кучки».

він збирається піти й чому ми не знайдемо його? Чи не збирається він часом податись у еллінську діаспору та навчати еллінів? (36) Що означають слова, мовлені ним: шукатимете мене — і не знайдете, а туди, де я буду, не зможете прийти?»

(37) В останній день Ісус підвівся та й проголосив: «Хто спраглий — іди до мене! (38) Пий, хто вірує в мене! Бо, як сказано у писанні, з надр його ринуть потоки води живої». (39) А говорив він це про духа святого, котрий мав злинути на тих, хто повірив у нього. Проте доки дух не був їм дарований, бо ще Ісус не був уславлений. (40) Почувши ці слова, деякі люди казали: «Він воістину пророк». (41) Інші казали: «Він Христос»,— а дехто казав: «Хіба Христос має прийти з Галілеї? (42) Хіба не сказано у писанні, що Христос має бути з роду Давида й прийти з Віфлеєма — міста, де жив Давид? (43) І громада зайшла у суперечку про нього. (44) Дехто навіть хотів схопити його, але ніхто й руки на нього не звів. (45) Під ту пору судові виконавці повернулись до архієреїв та фарисеїв, і ті спитали їх: «Чому ви не привели його?» (46) Виконавці відповіли: «Ще жодна людина так не говорила, як говорить ця людина». (47) А фарисеї їм на те: «Може, й вас він звабив? (48) Хіба хтось із архонтів чи фарисеїв повірив у нього?» (49) Але люди ці не тямлять на законі, бо прокляті. (50) Тут один фарисей, Никодим, що якось уночі приходив до Ісуса, каже: (51) «Хіба наш закон дозволяє засуджувати людину, перш ніж доведена буде провина її?» (52) У відповідь вони сказали йому: «Може, й ти з Галілеї? Пошукай у писанні, й ти переконаєшся, що з Галілеї пророки не приходила». (53) Відтак усі порозходились по домівках своїх.

(8)

(1) Натомість Ісус подався на Оливну гору. (2) А коли наступного ранку повернувся до храму, його оточив тиск людей, і він почав проповідати їм. (3) Аж ось грамматисти й фарисеї привели жінку, спійману на перелюбі, та, поставивши її перед ним, (4) кажуть Ісусові: «Дидаскале! Цю жінку приловили під час перелюбу, (5) а за законом, що дав нам Мойсей, таких треба побивати камінням. Що ти на це скажеш?»(6) Говорили ж бо вони це, випробовуючи його, щоб мати звинувачення про нього. А Ісус, похилившись, писав щось пальцем на землі. (7) Та оскільки вони й далі непідступно питали його, він підвів голову й сказав їм: «Хто з вас безгрішний — нехай першим і кине у неї камінь». (8) А сам, похилившись, знов узявся писати на землі. (9) Почувши ці слова й посоромившись, вони почали йти геть один за одним, і порозходились усі — від першого до останнього, тим-то лишились тільки Ісус і жінка, що стояла перед ним. (10) Підвівши голову й не побачивши нікого, крім цієї жінки, Ісус її спитав: «Жінко, де ж обвинувачі? Ніхто не взявся судити тебе?» (11) Вона сказала: «Ніхто, Господи». Тоді Ісус їй сказав: «І я не судитиму тебе. Іди та більше не грішн».

(12) Натомість людям Ісус продовжував говорити: «Я світло для світу: хто піде за мною — не блукатиме в пітьмі, бо життя його осяється світлом». (13) На це фарисеї відказали йому: «Та сам про себе свідчиш,— тому свідчення твоє неістинне». (14) У відповідь Ісус їм сказав: «Хоч я й свідчу сам про себе,— істинне це свідчення, бо мені відомо, звідки прийшов я й куди подамся, а вам невідомо, звідки я йду та куди подамся. (15) Ви міркуєте по-людському, але я нікого не засуджую. (16) А якщо й засуджую, то засуд мій істинний, бо я не сам, а разом з тим, хто послав мене. (17) Та навіть у законі вашому написано, що свідчення двох людей істинне. (18) Про себе ж самого я свідчу сам та батько, котрий надіслав мене, свідчить про мене». (19) Тоді вони спитали його: «А де твій батько?» Ісус їм на те: «Ви не знаєте ні мене, ні вітця мого. Якби ви знали мене, то знали б і вітця мого». (20) Це він промовляв у казанні біля храмової скарбони, і ніхто не боронив йому, бо час його ще не настав.

(21) Іще таке сказав їм Ісус: «Я йду, і ви шукатимете мене, але так і помрете у гріху своєму». (22) Юдеї ж гомоніли між собою: «Що означають його слова: куди я піду, туди ви не зможете прийти? Чи не хоче він часом убити себе?» (23) А він їм на те: «Ви з padолу, я зі світу високості; ви сьогосвітні, а я не від світу цього. (24) Тому я й сказав вам, що ви помрете у гріхах своїх». (25) Тоді вони спитали його: «Хто ж ти?» Ісус їм відповів: «Я той, ким називався від початку. (26) Я багато міг би сказати про вас і засудити вас, але я кажу світові лише те, що чув від того, хто послав мене, а він — сама істина». (27) Але вони не збагнули, що він говорив їм про вітця. (28) Натомість Ісус сказав: «Коли ви вознесете сина людського, тоді збагнете, хто я, і збагнете, що я нічого не роблю від свого імені, а кажу лиш те, чого навчив мене батько мій. (29) Той, хто надіслав мене, завжди зі мною; батько ніколи не кидає мене самого, тому я роблю те, що він велить мені». (30) На цьому слові багато хто повірив у нього.

(31) Тоді Ісус звернувся до юдеїв, що повірили у нього: «Якщо ви триматиметесь вчення мого,— ви воістину мої учні; (32) ви пізнаєте істину, й істина дарує вам свободу». (33) Вони відповіли йому: «Ми з роду Аврама і нічиїми рабами ніколи не були. Що означають твої слова «ви станете вільними»?» (34) Ісус їм відповів: «Щиро, щиро кажу вам: хто грішить — той раб гріха. (35) та раб тимчасово перебуває у домі, а син пробуває довіку; (36) тому, якщо син звільнить вас, ви дійсно станете вільні. (37) Я знаю, що ви з роду Аврама, але ви хочете вбити мене, бо вам не до тями вчення моє. (38) Я кажу вам про те, що бачив у свого батька, а ви чините з напраав батька вашого». (39) Юдеї сказали йому у відповідь: «Наш батько Аврам». А Ісус їм на те: «Якби ви були діти Аврамові, то й чинили б, як Аврам. (40) Нині ж ви хочете вбити мене, людину, котра принесла вам істину, дану їй Богом. Аврам так не чинив. (41) Ви ж бо дійсно чините так, як батько ваш». На це вони сказали йому: «Ми не з перелюбу народжені, у нас один батько — Бог». (42) Ісус їм сказав: «Якби Бог був ваш батько, ви любили б мене, бо я Богом народжений і від Бога прийшов до вас. І прийшов я не сам по собі, але він послав мене. (43) Чому ж ви не

розумієте того, що я кажу? Бо не бажаєте вчувати слова мої. (44) Ваш батько — диявол, тому ви й прагнете виконувати бажання батька свого, котрий завжди занапащав людей. Він спершопочатку не втримав істини — тому й немя істини у ньому: коли він говорить брехню, він говорить те, що йому притаманне, бо він брехун і батько брехні. (45) А що я кажу істину, ви й не віріте мені. (46) Хто з вас мені закине ошуканство? А якщо я кажу істину, чом ви не віріте мені? (47) Народжений Богом учуває слова Божі,— ви ж бо тому не вчуваєте їх, що ви не Богом народжені». (48) І юдеї відповіли йому: «Чи не правду ми кажемо, що ти самарянин і біснуватий?» (49) На це Ісус відказав: «Я не біснуватий; я шаную батька свого, а ви неславите мене. (50) Проте я вимагаю слави не для себе самого: є той, хто вимагає і судить. (51) Щиро, щиро кажу вам: хто чинитиме за словами моїми, той житиме вічно». (52) Натомість юдеї сказали йому: «Тепер-бо ми переконались, що ти дійсно біснуватий. Адже навіть Аврам помер, і пророки померли, а ти кажеш: хто чинитиме за словами моїми, той житиме вічно. (53) Невже ти перевершуєш батька нашого Аврама та пророків, котрі померли? За кого ти себе вважаєш?» (54) На це Ісус відповів: «Якби я сам себе вславляв, то слава моя нічого не була б варта, але я маю батька, котрого ви називаєте Богом своїм,— це він вславляє мене. (55) Вам він не відомий, а я знаю його, і якщо скажу, що не знаю його, то перетворюсь на брехуна, як і ви. Але я знаю його і чиню за словами його. (56) Аврам, ваш батько, радів у передбаченні дня мого, і побачивши — втішився». (57) Юдеї йому на те: «Тобі й п'ятдесят не минуло,— і ти бачив Аврама?» (58) Натомість Ісус їм сказав: «Щиро, щиро кажу вам: був раніше, ніж народився Аврам». (59) Вони аже хапалися за каміння, щоб його побивати, але Ісус, пройшовши крізь юрму, вийшов з храму й пішов звідти.

(9)

(1) Якось ідучи, він побачив чоловіка, сліпого від народження. (2) І спитали Ісуса учні: «Раббі, за власний гріх чи за гріхи батьків його покарано сліпотою?» (3) Ісус відповів: «Ні за власний гріх, ні за гріхи батьків його, але щоб відбилась на ньому могуть Божа. (4) Доки день, ми повинні чинити за волею того, хто надіслав мене, бо споночіє, й тоді ніхто буде працювати; (5) але доти, доки я у світі, я світло для світу». (6) На цьому слові Ісус узяв трохи землі та, намочивши її слиною, намастив такою сумішшю повіки сліпому (7) і сказав йому: «Піди, вмийся у купальні за назвою Сілоам (що означає: посланий)»[17]. Той пішов, умився і повернувся прозрілим.

(8) Сусіди ж бо цього сліпого й ті, що бачили його раніше, питали один одного: «Чи не цей сидів і жебрав?» (9) Одні запевнили: «Це він». Інші заперечували: «Ні, він лише схожий на нього». А сам він говорив: «Це я». (10) Тоді вони взялись розпитувати чоловіка: «Як же почали бачити очі твої?» (11) Він відповідав: «Чоловік, котрого звуть Ісус, зробив суміш із землі та, намастивши повіки мені, сказав: «Піди до купальні Сілоам і вмийся». Я пішов і, умившись, прозрів». (12) Вони спитали його: «Де ж він?» Чоловік відказав: «Я не знаю».

(13) Тоді вони повели цього колишнього сліпця до фарисеїв. (14) А була субота, коли Ісус зробив суміш із землі й повернув йому зір. (15) Фарисеї також почали розпитувати чоловіка, як він прозрів. І той відповів їм: «Він мені намастив повіки гущею, я вмився й почав бачити». (16) Тут між фарисеями вибухла суперечка, бо одні запевнили: «Не від Бога цей чоловік, тому що не виконує заповідь про суботу». Але інші заперечували: «Хіба здатний грішник вершувати такі чуда?» (17) Тоді вони знову спитали сліпця: «А що ти скажеш про нього: адже він повернув тобі зір?» Той сказав: «Він пророк». (18) Юдеї ж бо не повірили прозрілому, що він був сліпий, і звеліли привести батьків його (19) та спитали їх: «Чи ваш це син, про котрого кажуть, буцім він народився сліпий? Як же він почав бачити?» (20) Батьки його сказали у відповідь: «Так, дійсно, це наш син, і він народився сліпий, (21) але чому він тепер бачить — не знаємо, і хто саме повернув йому зір — ми також не знаємо. Спитайте його самого: він уже повнолітній — сам може розповісти». (22) А відповідали вони так, побоюючись юдеїв, бо юдеї вже ухвалили, що той, хто визнає Ісуса Христом, буде відлучений від синагоги. (23) Тому батьки його й сказали: «Він уже повнолітній — його самого розпитуйте». (24) Тоді юдеї звеліли ще раз покликати чоловіка, що був сліпий, і сказали йому: «Хвали Бога: а щодо того чоловіка, то ми знаємо, що він грішник». (25) Прозрілий сказав їм у відповідь: «Грішник він чи ні — я не знаю, знаю лише, що я був сліпий, а допіру бачу». (26) Вони знову спитали його: «Що він робив тобі? Як повернув тобі зір?» (27) Той відповів їм: «Я вже сказав вам: хіба ви не чули? Що ж ви ще хочете почути? Може, й ви хочете стати його учнями?» (28) Вони з обуренням відказали йому: «Це ти його учень, а ми учні Мойсея. (29) Ми знаємо, що з Мойсеєм говорив Бог, а хто такий цей, ми не знаємо». (30) У відповідь прозрілий сказав їм: «Тож бо й диво, що ви не знаєте, хто він, хоча він повернув мені зір. (31) Адже відомо, що грішників Бог не чує, а чує того, хто благочесний і вволяє волю його. (32) Одвіку не було чути, щоб хтось повернув зір сліпонародженому. (33) Якби він не був обраний Богом, то нічого й зробити не міг би». (34) У відповідь вони сказали йому: «Ти грішний від самісінького народження свого,— чи тобі нас вчити?» Й вигнали його геть. (35) Натомість Ісус, коли дізнався, що вони вигнали його геть, знайшов його й спитав: «Чи віриш ти у сина Божого?» (36) Той відказав йому: «Скажи мені, хто він, і я повірю в нього». (37) Ісус йому сказав: «Ти вже бачив його: він той, хто говорить з тобою». (38) Тоді прозрілий впав ниць перед ним і вигукнув: «Вірую, Господи!» (39) І сказав Ісус: «На суд прийшов я до цього світу, щоб сліпі прозріли, а видющі засліпли». (40) Почувши це, дехто з громади фарисеїв поруч з ним питав: «Невже й ми

[17] Іван вдається до народної етимології, зближуючи гебрайське «шілоах» (сілоам) з гебрайським «шалаух» (посланець, апостол).

сліпі?» (41) Ісус їм сказав: «Якби ви були сліпі, на вас не було б гріха, але оскільки ви тепер кажете, що бачите, то гріх залишається на вас».

(10)

(1) «Щиро, щиро кажу вам: хто до кошари входить не крізь ворітця, а загороду перелізає,— той грабіжник та злодій. (2) А чередник тим вівцям той, хто йде крізь ворітця. (3) Йому відкриває брамник, і він овець прикликає, кожну називаючи на ім'я, і вівці пізнають його голос. (4) А як усіх овець своїх повиганяє, то ступає попереду, в вівці йдуть за ним, бо пізнають цей голос. (5) За чужим вони не підуть, а втечуть від нього, бо чужого голосу не пізнають». (6) Отаку паремію[18] оповів їм Ісус, але вони не збагнули, що означає мовлене ним.

(7) Ісус їм знову сказав: «Щиро, щиро кажу вам: я ворітця для овець. (8) Усі,— скільки б їх не приходило поперед мене,— злодії й грабіжники, але вівці не визнали їх. (9) Я ворітця; ті вівці, що увійдуть через мене, врятуються; вони увійдуть, і вийдуть, і пасовище знайдуть. (10) Злодій приходить лише аби вкрасти, вбити й занапастити. А я прийшов, аби вони здобули життя, життя нескінченне. (11) Я добрий чередник. Добрий чередник життя своє покладе за овець. (12) А наймит не чередник, бо вівці належать не йому. Тільки-но він побачить, що вовк напав на овець, він кидає їх і тікає, і вовк краде овець, і вони розбігаються. (13) Наймит тікає тому, що він наймит і йому до овець байдуже. (14) А я добрий чередник; я знаю своїх овець, і вівці знають мене, (15) як знає мене батько і я знаю батька. І мої вівці знають, що я життя своє покладу за них. (16) Але є в мене й інші вівці, не з цього двору,— я повинен і їх привести; вони також почнуть пізнавати голос мій, то й буде одна череда і один чередник. (17) Батько тому любить мене, що я життя своє покладаю, аби потім знову прийняти його. (18) Ніхто не відбирає його мені, а сам віддаю його. Я владний не віддавати його і владний знову прийняти його. Таке веління мені від батька мого». (19) Через ці слова серед юдеїв знову вибухла суперечка. (20) Багато хто вигукував: «Він шаленець і біснуватий — нащо ви його слухаєте?» (21) Інші заперечували: «Не опанований демоном мовить ці слова. Та й хіба може біснуватий повернути зір сліпому?»

(22) Якось в Єрусалимі узимку, саме на хануку[19] (23) Ісус ходив по храму. І в портику Соломона (24) його обступили юдеї та заходились розпитувати: «Доки ти бентежитимеш наші душі? Якщо ти Христос, то щиро скажи нам про це». (25) Ісус відповів їм: «Я вже казав вам: але ви не повірили. Про мене свідчать і ознаки, котрі я повершую в ім'я батька мого, (26) але і їм ви не вірите, бо ви не мої вівці, як я вже казав вам. (27) Я знаю своїх овець, і вони пізнають голос мій та йдуть за мною. (28) Я даю їм життя вічне, і вони житимуть вічно. Ніхто не вкраде їх у мене, (29) бо сам батько дав мені їх усіх. Адже ніхто не може вкрасти їх у батька мого, (30) а я і батько — одне». (31) Юдеї знов узялися збирати каміння, аби побивати його. (32) Натомість Ісус сказав, звернувшись до них: «Ви бачили безліч чудес, котрі я повершив в ім'я батька мого; за яке з них ви хочете каменувати мене?» (33) Юдеї відповіли йому: «Не за чуда ми хочемо каменувати тебе, а за блюзнірство, бо ти людина, а вважаєш себе за Бога». (34) Ісус їм відповів: «Хіба не написано у книгах ваших: «Я сказав: ви боги?» (35) Писання неможливо заперечити, і якщо у ньому богами названо тих, котрим судилося почути слова Божі, (36) то чому ви звинувачуєте у блюзнірстві мене, освяченого й надісланого до світу батьком, за те, що я мовив: «Я син Божий»? (37) Якби я не повершив справу батька мого, ви могли б не вірити мені, (38) та оскільки я повершаю,— вірте якщо не мені, хоча б справам моїм, аби пізнати й повірити, що батько в мені і я у батькові». (39) Юдеї знову хотіли схопити його, але він вимкнувся їм із рук.

(40) І рушив Ісус за Йордан, де перше Іван хрестив, і лишився там. (41) Багато людей приходило до нього й гомоніло між собою, що хоч Іван і не створив жодної ознаки, усе, що він сказав про Ісуса, виявилось істинне. (42) І багато з тих, хто був там, повірило в Ісуса.

(11)

(1) У селищі Витанія, де жила Марія та її сестра Марта, хворів один чоловік на ім'я Лазар. (2) Це була та ж Марія, що згодом намастила ноги Господа миром і витерла їх волоссям своїм, а Лазар був їй брат. (3) І от надіслали сестри до Ісуса сповісника зі словами: «Той, кого ти любиш, хворий». (4) Довідавшись про це, Ісус сказав: «Ця хвороба не на смерть, а на славу Божу; завдяки їй син Божий величиться». (5) Тому, хоча й любив Ісус Лазаря, Марту і сестру її, (6) він, довідавшись, що Лазар хворий, ще два дні залишався там, де й був. (7) Відтак Ісус каже учням своїм: «Ми знов рушаєм до Юдеї». (8) Учні кажуть йому: «Раббі, адже нещодавно юдеї хотіли побивати тебе камінням, нащо ж ти знову підеш туди?» (9) Ісус відповів: «Хіба день триває не дванадцять годин? Хто ходить удень: той не спотикається, бо бачить світло світу цього, (10) а хто ходить поночі, той спотикається, бо вночі нема світла». (11) На цьому слові він каже їм: «Лазар, друг ваш, заснув. Але я піду та розбуркаю його». (12) Учні сказали йому: «Якщо заснув,—значить, одужає». (13) Ісус говорив про упокій його, а вони вирішили, буцім він каже про звичайний сон. (14) Тоді Ісус відверто мовив їм: «Лазар помер. (15)

[18] Особливий тип оралповістки з римами і вмонтованими ритмічними фрагментами. Паремія — різновид таємномовлення, а в її основі старожитній ритуал. З часом ритуал може позбуватися свого коріння, перетворюватись на емблему або символ, котрі можуть служити елементом таємномовлення вже у зовсім іншій ситуації, до чого досить часто вдається Ісус. З такими пареміями часто-густо пов'язувався віршований розмір «пареміак». Нижче Ісус якраз і подає приклад перетлумачення паремії. А на старожитність цієї паремії вказують згадки про вівцю та ворітця, котрі зустрічаються у багатьох народів при «другому народженні».

[19] Свято обнови, або очищення, храму від поганства євреї відзначали у грудні

і я радий, що мене там не було, бо тепер ви
повірите; втім, ходімо до нього». (16) А Хома
(що у перекладі означає Близнюк[22]), сказав
решті учнів: «Ходімо й ми помремо разом
з ним».

(17) Прийшовши, Ісус довідався, що Лазар
вже чотири дні лежить у домовині. (18)
А Ветанія міститься неподалік від Єрусали-
ма, стадій за п'ятнадцять: (19) І прийшло
багато юдеїв до Марти й Марії, аби поділити
з ними сум за братом їхнім. (20) Марта ж бо,
зачувши, що Ісус іде до них, вийшла йому
назустріч, а Марія сиділа вдома. (21) І сказа-
ла Марта Ісусові: «Господи, якби ти був тут,
не вмер би брат мій. (22) бо я знаю: що б ти не
прохав у Бога, Бог дасть тобі». (23) Ісус
відказує їй: «Воскресне брат твій». (24)
Марта йому на те: «Знаю, що воскресне:
коли усі воскреснуть, останнього дня». (25)
Тоді Ісус їй сказав: «Я воскресіння й життя.
Хто вірить у мене, той, якщо й помре, оживе.
(26) Кожний, хто живе вірою в мене, житиме
вічно. Чи ти віриш цьому?» (27) Вона каже
йому: «Так, Господи! Я вірю, що ти Христос,
син Божий, що прийшов у світ». (28) На
цьому слові вона повернулась додому та,
непомітно для інших покликавши Марію,
сестру свою, сказала їй: «Вчитель тут, він
кличе тебе». (29) Ледве зачувши це, Марія
поквапилась до нього. (30) Ісус не входив до
селища, так і залишившись там, де Марта
перестріла його. (31) А юдеї, котрі були
у домі разом з Марією й потішали її,
побачивши, як вона нашвидко підвелась
і вийшла, вирішили, що вона пішла плакати
до домовини, і пішли за нею. (32) Тим часом
Марія, прийшовши туди, де був Ісус, і поба-
чивши його, впала до ніг йому та вигукнула:
«Господи! Якби ти був тут, не вмер би брат
мій». (33) Побачивши, як плаче вона та
плачуть юдеї, що йшли за нею, Ісус поринув
у смуток і печаль, (34) а тоді спитав: «Де ви
поклали його?» Відказують йому: «Ось
Господи, поглянь». (35) Ісус заплакав. (36)
Юдеї ж бо казали: «Дивись, як він любив
його!» (37) А дехто з них казав: «Адже він
повернув зір сліпому. Хіба міг він зробити
так, щоб і Лазар не помер?» (38) У ще
більший смуток поринув Ісус, коли він
підійшов до домовини. Це була печера, вхід
до якої закривав камінь. (39) Ісус каже:
«Відваліть камінь». А сестра померлого
Марта каже йому: «Господи, від нього вже
тхне,— адже чотири дні минуло». (40) Ісус
відказує їй: «Хіба не мовив я тобі, що, як
віритимеш, побачиш велич Божу?» (41) І от
відвалили камінь від печери, де лежав
померлий. Натомість Ісус, поглянувши на
небо, вигукнув: «Отче! Дякую тобі за те, що
ти почув мене! (42) Я знав, що ти завжди
чуєш мене, але кажу це заради громади, щоб
вони повірили, що ти надіслав мене». (43) На
цьому слові він кликнув щодуху: «Лазарю,
виходь звідти!» (44) І враз з'явився помер-

Спас Пантократор. Кінець 15 ст. Із церкви Різдва богородиці в с. Сторичох на Львівщині

лий, руки й ноги котрого були сповиті
жалібним серпанком, а обличчя закривала
хустка. Ісус каже юдеям: «Розв'яжіть його,
щоб він міг ходити».

(45) Побачивши звершене Ісусом, багато
тих, що прийшли разом з Марією, повірили
у нього. (46) А дехто пішов до фарисеїв і
переповів їм про сподіяне. (47) Тоді архієреї
та фарисеї скликали раду й почали ради-
тись: «Що ж нам робити? Ця людина
звершує дедалі більше чудес. (48) Коли
йому й надалі дозволити чинити так, багато
хто повірить у нього, і тоді прийдуть
римляни, котрі погублять і країну нашу,
і народ наш». (49) А один з них, Каафа, який
був того року архієреєм, сказав їм: «Нічого
ви не тямите. (50) Поміркуйте, що краще:
щоб одна людина померла за народ чи щоб
увесь народ загинув?» (51) А сказав він це не
сам від себе, але, бувши того року архієреєм,
напророкував, що Ісусу померти судилося за
свій народ, (52) і не лише за свій народ,
а й заради того, щоб інших дітей Божих,
розпорошених по світах, згромадити докупи.
(53) І ухвалили вони того дня вбити його.
(54) тому Ісус більш не ходив одверто серед
юдеїв і подався звідти до міста Ефраїма, що

[22] Грецьке «Дідим» (Близнюк) — відповідник гебрайського імені «Хома». Марія та Марта — відповідники гебрайського Мірьяма (затята, уперта, жадана) та арамейського імені «Марта» (господиня). Близнюки — або також Діоскури — пов'язані з традицією дуальних героїв. Це могли бути два брати, брат і сестра, дві сестри, часто-густо вони бували антагоністами; окремі іпостасі дуальних героїв могли, у свою чергу, роздвоюватись за різними сукупностями ознак. У цих випадках особливо яскраво виявлялися семіотика імен.

лежить неподалік від пустелі, і залишився там з учнями своїми. (55) Тим часом наближалась юдейська пасха, і багато людей з усього краю прийшло перед пасхою до Єрусалима, щоб очиститись від гріхів своїх[71]. (56) Вони розшукували Ісуса і, зупиняючись у храмі, питали один одного: «Як ви гадаєте, прийде він на свято чи ні?» (57) А архієреї та фарисеї, аби схопити його, оголосили наказ: «Той, хто довідиться, де він, повинен донести про це».

(12)

(1) І от за шість днів до пасхи Ісус прийшов до Ветанії, де жив Лазар, котрого він воскресив із мертвих. (2) Там Ісуса запросили на вечерю, і Лазар був один з тих, хто сидів поруч з ним, и слугувала їм Марта. (3) Марія ж бо принесла літру[72] коштовного, справжнього нардового миро ти, намастивши миром ноги Ісуса, витерли їх власним волоссям, і и усьому домі повіяло пахощами. (4) Тут один з учнів його, Юда Іскаріот, котрий невдовзі зрадив його, каже: (5) «Хіба не можна було продати це миро за триста динаріїв ти пороздавати злидарям?» (6) Тільки він сказав це не тому, що турбувався про злидарів, а тому, що був грошолюбом: він носив скарбонку для пожертв й потроху цупив з неї. (7) Тоді Ісус сказав: «Облиш її; вона берегла це миро на день погребу мого. (8) Злидарі завжди будуть з вами, и я буду не завжди».

(9) Тим часом багатьом юдеям стало відомо, де він, і вони прийшли туди не лише заради Ісуса, и щоб побачити й Лазаря, якого він воскресив з мертвих. (10) Натомість архієреї вирішили вбити й Лазаря, (11) бо через нього багато прийшлих юдеїв повірило в Ісуса.

(12) Наступного дня стало відомо, що Ісус прибуває до Єрусалима, і чимало людей, що прийшли на свята, (13) вийшло назустріч йому, вимахуючи пальмовим віттям і вигукуючи: «Осанна! Благословен цар Ізраїлю, що зближається в ім'я Господнє!» (14) Тим часом Ісус, знайшовши віслючка, сів на нього, як сказано у писанні: (15) «Не бійся, донько Сіону; ось цар твій зближається верхи на молодому віслюку». (16) Учні його спочатку не зрозуміли цього, але відколи Ісус був уславлений, вони пригадали ці слова й збагнули, що слова ці мовилися про нього і тоді ж таки збулися. (17) Натомість люди, котрі були з Ісусом, коли він воскресив Лазаря з мертвих, викликавши його з домовини, переповідали про це скрізь, (18) та багато хто виходив зустрічати його, бо вчулися про ознаку, що він створив. (19) А фарисеї говорили один одному: «Ми так нічого й не встигли зробити: погляньте, усе місто йде за ним».

(20) Серед прочан, які прийшли на свята, були й елліни. (21) Вони підійшли до Пилипа, котрий був з Ветсаїди галілейської, і звернулись до нього з проханням: «Пане, ми хочемо Ісуса побачити». (22) Той пішов і сказав про це Андрієві, а потім Андрій і Пилип сказали про це Ісусові. (23) А Ісус звернувся до них: «Наближається час, коли син людський уславиться. (24) Щиро, щиро кажу вам: якщо пшеничина, упавши в землю, не помре, вона залишиться одна, и якщо помре, то принесе багато нових зерин. (25) Хто дорожить своїм життям, той втратить його, и хто нехтує своїм життям у цьому світі, той набуде життя вічного. (26) Нехай той, хто бажає за диякона бути мені, йде за мною, і де я буду, там буде й дияков мій, і мій отець винагородить того, хто мені за диякона.

(27) Нині ж бо душа моя збентежена. І що мені сказати? Батьку, вибав мене від того, що тепер чекає на мене. Але ж бо заради цього я сюди й прийшов умисне. (28) Батьку! Прослав же ім'я своє!» Тут пролунав голос з неба: «І прославив, і ще прославлю!» (29) Серед людей, що тим стояли ти чули це, одні казали: «Грім прогуркотів». А інші казали: «Це янгол розмовляв з ним». (30) Натомість Ісус промовив, звернувшись до них: «Не для мене був цей голос, а для вас. (31) Хутко відбудеться суд над цим ладом, хутко лиду цього настановник[73] буде вигнаний геть. (32) І коли буду вознесений над землею, и всіх приваблю до себе». (33) Це він сказав, даючи до зрозуміння, якою смертю йому судилось померти. (34) На це люди відказали йому: «З писання нам відомо, що Христос пробуде довіку. Чом же ти кажеш, буцім син людський мас бути вознесений? І хто він, цей син людський?» (35) А Ісус їм на те: «Недовго лишилося світлу бути серед вас; ходіть, доки у вас є світло і темрява не вгорнула вас. А хто ходить у пітьмі, той не знає, куди він іде. (36) І доки світло серед вас, ви мусите час повірити у нього, щоб стати синами світла». На цьому слові Ісус відійшов і сховався від них.

(37) Стільки ознак створив він у них на очах, але вони так і не повірили у нього! (38) Цим повершилися слова пророка Ісая, котрий сказав: «Господи! Чи повірив хтось тому, що почув од нас? Чи судилося хоч комусь побачити силу Господню?» (39) Повірити ж бо вони не змогли тому, що, як знову-таки сказав Ісай: (40) «Їм очі засліпли та скам'яніло серце, і тому вони не бачать очима й не почувають серцем; проте й покутувати вони не бажають, щоб я помилував їх». (41) Ці слова сказав Ісай, коли він побачив славу його та говорив про нього. (42) Втім, навіть з верховіт багато хто повірив у нього, але через фарисеїв не признавався до цього, щоб не відлучили їх від синагоги, (43) бо людська слава для них важила більше за славу Божу.

(44) Натомість Ісус, скільки снаги, видобував із себе такі слова: «Хто вірить у мене, той не в мене вірує, але в того, хто послав мене. (45) І хто бачить мене, той бачить того, хто послав мене. (46) Я світло і прийшов у світ для того, щоб кожний, хто вірить у мене, не залишався у пітьмі. (47) Я не засуджую тих, котрі не чинять за словами моїми, бо я прийшов не для того, щоб засудити світ, а щоб врятувати світ. (48) У тих, хто заперечує мене та не сприймає слова мої, є суддя: це слово, котре я сповістив, воно судитиме їх останнього дня. (49) бо я мовив

[71] Йдеться про обряд окупового очищення.

[72] 1 літра = 327,45 г.

[73] За деякими припущеннями — диявол. Можна також трактувати і як пророцтво руїни на вітчизні Ісуса або в усьому римському околі.

ае від свого імені, я мовлю тому, що заповів мені звіствувати отець, котрий послав мене. (50) І я знаю, що заповіти його ведуть до життя вічного,— тому я проповідую те, що говорив мені отець».

(13)

(1) А напередодні свята пасха, знаючи, що близчає час, коли він покине цей світ і повернеться до вітця, Ісус, котрий любив учнів своїх, що лишаються у цьому світі, до решти відкрив їм силу любові своєї. (2) І от під час вечері, коли диявол вже намовив серце Юди, сина Симона Ісаріота: до того, щоб зрадити його, (3) Ісус, знаючи, що батько усе дозволяв вирішувати йому самому і що він сам, прийшовши від Бога, до Бога й повертається, (4) підвівся з-за столу, зняв гіматій і, узявши полотнянку, оперезався нею. (5) Потім, налившй води до вмивальні, він узявся обмивати ноги учням своїм і витирати полотнинкою, котрою був оперезаний. (6) Отож підходить він до Симона Петра, а той каже йому: «Господи, чи ж тобі мити ноги мені?» (7) У відповідь Ісус йому сказав: «Зараз ти не здогадуєшся про те, що я роблю, але потім збагнеш це». (8) Петро каже йому: «Хай не буде того довіку, щоб ти мив ноги мені!» А Ісус йому на те: «Якщо я не обмию тебе, то ти не потрапиш до причету мого». (9) Симон Петро каже йому: «Господи, тоді не лише ноги обмий мені, а й руки, і голову». (10) Ісус каже йому: «Омовенному коли й треба щось обмити, то лише ноги, бо він увесь чистий; і ви чисті, але не всі». (11) Він так і сказав: «Не всі ви чисті»,— бо знав, хто зрадить його. (12) А коли він обмив ноги їм і вдягнув свій гіматій, то знов узліг біля столу та сказав їм: «Чи знаєте ви, що це я зробив вам? (13) Ви звете мене вчителем і Господом і слушно робите, бо так воно і є. (14) Отож якщо я, Господь і вчитель, обмив вам ноги, то й ви маєте обмивати ноги один одному. (15) Я вам приклад подав, щоб ви ставились один до одного так, як я ставлюсь до вас. (16) Щиро, щиро кажу вам: слуга не значніший за пана його і посланець[24] не значніший за того, хто послав його. (17) Щасливі ви, якщо, знаючи це, й чинитимете так само. (18) Кажу ж не про всіх вас, бо я знаю, кого обрав. Але хай повершаться слова, сказані у писанні: «Хто їв хліб разом зі мною, той вирішив повстати проти мене». (19) Кажу вам про це, перш ніж воно повершилось, щоб, коли це станеться, ви упевнилась: що я той, хто я є. (20) Щиро, щиро кажу вам: хто приймає посланця мого, той мене приймає, а хто мене приймає, той приймає того, хто послав мене».

(21) Відтак Ісус зі скорботою душевною розтлумачив сказане: «Щиро, щиро кажу вам: один з вас мене зрадить». (22) Тоді учні, перезираючись поміж себе, недомислялись про кого він каже. (23) А поруч з Ісусом узлежав один з найулюбленіших учнів його, (24) і Симон Петро кивнув йому, аби той розпитав, про кого Ісус каже. (25) І той, притулившись до плеча Ісуса, спитав його: «Господи, хто він?» (26) А Ісус йому на те: «Той, кому я, вмочивши, подам кусник хліба». І, вмочивши, подав його Юді, синові Симона Ісаріота. (27) І щойно Юда з'їв цей кусник хліба, до нього уступив сатана. Тоді Ісус каже йому: «Роби мерщій свою справу». (28) З тих, хто сидів, ніхто не збагнув, про що він сказав йому, (29) а оскільки Юда носив скарбону для пожертв, то одні подумали, що Ісус йому звелів купити те, що треба для свята, інші — аби він щось дав злидарям. (30) І от, з'ївши цей кусник хліба, Юда вийшов, а були вже ніч.

(31) Коли він вийшов, Ісус сказав: «Син людський вже уславлений через нього, бо й Бог позабарі уславить його славою своєю. (33) Діти мої! Недовго лишилось мені бути з вами. Я вже казав про це юдеям, а тепер і вам кажу: шукатимете мене, але туди, куди я піду, ви не зможете прийти. (34) Я даю вам новий заповіт: любіть один одного, любіть один одного так, як я любив вас. (35) І якщо буде між вами любов, усі знатимуть, що ви мої учні». (36) Тут Симон Петро питає його: «Господи, куди ти підеш?» А Ісус йому на те: «Зараз ти ще не можеш трапити за мною туди, куди я піду, але згодом трапиш». (37) Петро й каже йому: «Господи, чом я ще не можу трапити за тобою? Я життя своє ладен віддати за тебе!» (38) У відповідь Ісус мовив: «Ти життя ладен віддати за мене? Тож щиро, щиро кажу тобі: ще не проспіє півень, як ти тричі зречешся мене».

(14)

(1) «Та нехай не тривожаться ваші серця: вірте у Бога і вірте у мене. (2) У палаці батька мого багато осель, бо в іншому разі хіба сказав би я вам: іду, аби приготувати місце для вас? (3) А як піду й приготую місце для вас, то повернусь і візьму вас із собою, щоб і ви були там же, де я. (4) Адже ви знаєте, куди я піду, і знаєте шлях туди». (5) Аж Хома каже йому: «Господи, не знаємо ми, куди ти підеш. Звідки ж ми можемо знати шлях туди?» (6) А Ісус каже йому: «Я шлях, істина і життя. Ніхто не зможе прийти до батька інакше як через мене. (7) Якби ви знали, хто я, то знали б і батька мого. Однак ви тепер уже знаєте його і навіть бачили його»[25]. (8) А Пилип каже йому: «Господи, хоч раз покажи нам батька, і цього нам буде досить». (9) Відказує йому Ісус: «Ми стільки часу разом, а ти досі не знаєш, хто я, Пилипе? Хто бачив мене, той бачив батька. Нащо ж ти просиш: покажи нам батька? (10) Невже ти не переконався, що я у батькові й батько в мені? Адже навіть слова, що я кажу, я кажу не від свого імені,— це батько, котрий пробуває в мені, по-

[24] Тобто апостол.

[25] Під час боротьби за реформу в зороастризмі стверджувалися аналогічні комплекси ідей: віра в наближення ритівкара й спасителя, котрий втілює правду і справедливість; чудесне зачаття сина людського; душа померлого затримувалась на землі ще три дні, а на четвертий ранок відбувалось її ушестя до сайва й слави божеського сонця тощо. Шлях, істина, життя — це одні з основних ідеологем ритуалу ініціації. Шлях — це стрижень для містичного поєднання духу й традиції предків з уявленнями даної громади про божество; істина — це відповідність суджень панівній у громаді доктрині; життя — і реальної людини, і її образу — розглядалось як низка дискретних обрядів, скерованих на досягнення містичної ідеї, що з'являлась в процесі культурогенезу.

вершує справи свої. (11) Вірте мені: я у батькові, а батько в мені; инще ж не ймете віри, нехай ознаки мої переконають вас у цьому. (12) Щиро, щиро кажу вам: вірующий у мене зможе створяти ті самі ознаки, що їх я створюю, і навіть значніші. Я ж бо повертаюсь до батька мого. (13) тому про що лишень проситимете ви в ім'я моє, те зроблю я, аби в синові уславився батько. (14) Усе, про що ви проситимете в ім'я моє, я виконаю.

(15) Як ви любите мене, то чинитимете за моїми заповітами. (16) я я вблагаю батька, щоб він дав вам іншого утішника, котрий назавжди залишиться з вами: (17) духа істини, якого світ не може прийняти, бо не бачить його і не знає його. А що ви його знаєте, він залишиться серед вас і пробуде з вами[1]. (18) Але і я не посирочу вас, прийду до вас. (19) Ще трохи, і світ уже не побачить мене, а ви побачите мене; ви побачите, що я живий, і самі житимете. (20) Того дня ви збагнете, що я у батькові моєму, ви у мені, а я у вас. (21) Хто береже заповіти мої та чинить за ними, той любить мене, а хто любить мене, того любитиме батько мій, і я також відкриюсь йому в любові своїй». (22) Тут Юда[2] — не Іскаріот — питає його: «Господи, чом ти волієш відкритись лише нам, а не цілому світові?» (23) У відповідь Ісус йому сказав: «Хто любить мене і чинить за словами моїми, того любитиме й батько мій. Ми прийдем до нього і житимем у ньому. (24) А хто не любить мене, той не чинить за словами моїми; слова ж бо, котрі ви чуєте, не мої, а батькові, котрий послав мене.

(25) Це я вам сказав, ще пробуваючи з вами. (26) А утішник, дух святий, що його пошле батько в ім'я моє, ще багато чого навчить вас і нагадає вам усе, що я говорив вам. (27) Я заповідаю вам мир; свій мир, а не той, що притаманний цьому світові. Нехай же не тривожаться і не опасуються серця ваші. (28) Ви чули мовлене мною: я йду, але ще повернусь до вас. І якщо ви любите мене, то повинні раділи, що я йду до батька, бо батько перевершує мене. (29) Кажу вам усе це, перш ніж воно повершилось, щоб ви повірили, коли це станеться. (30) Недовго лишилось мені промовляти до вас, бо наближується архонт цього ладу,— та він не владний наді мною. (31) Тим часом я виконую те, що заповів мені батько, аби світ знав, як я люблю батька. А тепер підводьтесь, ходімо звідси.

(15)

(1) Я істинна виноградна лоза, а батько мій виноградар. (2) Пагілля моє, котре не родить, він стинає, а котре родить, він очищає, щоб воно ще краще родило. (3) Прото ви вже очищені словами і наказами моїми. (4) Тож пробувайте в мені, і я пробуду у вас! Без мене ви схожі на пагілля, котре саме по собі не може родити, якщо не буде на лозі. (5) Адже я лоза, а ви пагілля; те, що пробуває в мені, а я в ньому, родить багато, бо без мене ви нічого не можете. (6) А ті, що не пробувають у мені, схожі на пагілля, що сохне та падає на землю; таке пагілля збирають і кидають до вогню, і воно згорає. (7) Якщо ви пробудете в мені й чинитимете за словами моїми, то що схочете те й просіть, і дасться вам. (8) І якщо ви, бувши моїми учнями, дасте багато плодів, то тим звеличите батька мого. (9) Я люблю вас так само, як мене любить батько; пробувайте ж у любові моїй! (10) А у любові моїй ви пробудете, якщо чинитимете за заповітами моїми, як я чиню за заповітами батька мого та пробуваю в любові його. (11) А сказав я вам за це, щоб ви поділили зі мною радість мою і щоб радість ваша були безмежна. (12) Ось мій заповіт вам: любіть один одного, як я люблю вас, (13) хоча в жодного з вас любов не може перевершити любові того, хто душу свою віддає за друзів своїх. (14) Адже ви друзі мої, бо виконуєте те, що я заповів вам. (15) Я вже не називаю вас слугами, бо слуги не знає, що робить пан його; я пойменовую вас друзями, бо я оповів вам усе, що спізнав у батька мого. (16) Не ви мене обрали, а я обрав вас і висилаю вас, аби ви ходили й давали плід; ви не залишитесь неплідні, бо те, що ви проситимете у батька мого, він дасть вам. (17) Знов заповідаю вам: любіть один одного.

(18) Коли лад цей зненавидить вас, знайте, що мене він зненавидів раніше за вас. (19) Якби ви належали до цього ладу, то лад був би до вас прихильний, але оскільки ви не належите до ладу цього — бо я вас одібрав у ладу цього,— лад ненавидить вас. (20) Згадайте слова, котрі говорив я вам: слуга не значніший за пана його. Тому якщо мене переслідують, то й вас переслідуватимуть; якщо не вчувають слова мої, то й ваші не вчуватимуть. (21) А чинитимуть з вами так через ім'я моє, бо не знають того, хто надіслав мене. (22) Якби я приходив і не проповідував людям, на них не було б гріха, а так немає вибачення їм за гріхи їхні. (23) бо хто мене ненавидить, той ненавидить вітця мого. (24) І якби я не створив тих ознак, яких ніхто не повершував, на людях не було б гріха, а так вони бачили їх і усе-таки зненавиділи мене і вітця мого. (25) Але нехай повершаться слова, сказані у писанні: «Безневинно вони зненавиділи мене». (26) Коли ж бо прийде утішник, котрого я надішлю вам від батька: дух істини, котрий від батька лине,— він свідчитиме про мене. (27) А також і ви свідчитимете про мене, бо ви спершопочатку зі мною.

(16)

(1) Я вам це сказав, щоб віра ваша не схитнулась. (2) бо вас відлучатимуть від синагог, ба навіть більше: настане час, коли ті, що візьмуться вас убивати, думатимуть, буцім вони роблять богоугодну справу. (3) З вами ж бо чинитимуть так, бо не пізнали вони ні батька, ні мене. (4) А я кажу вам це для того, щоб у лиху годину ви пригадали, що я вам казав про них. Раніше ж бо я вам про це не казав, бо сам був з вами. (5) А тепер я йду до того, хто надіслав мене. Чом же ніхто з вас не питає мене: «Куди ти йдеш?» (6) Натомість слова мої наповнили серця ваші жалем. (7) Але воістину кажу вам: для

[1] У єгипетських жерців була така сапфірова оздоба: Істина, або дух істини; цю оздобу носили так, щоб усі її бачили, бо вона була покликана символізувати правдиву істинність учення. Ісус наразі вдається до метафори.
[2] Ідеться про Юду — Тадея

Трійця. 16 ст

вас же краще, якщо я піду. Як я не піду, утішник не прийде до вас, а як піду — пришлю його до вас. (8) І він, прийшовши, викриє гріхи люду та звістує про правду й суд: (9) гріхи, бо не вірують у мене; (10) про правду те, що я повертаюсь до батька і ви вже не побачите мене; (11) про суд те, що архонт цього люду засуджений.

(12) Багато я міг би ще сказати вам, але ви ще не здатні цього збагнути. (13) Коли ж прийде дух істини, він не лише звістує вам про майбутність, а й відкриє вам істину у всій повноті, бо говоритиме не сам від себе, а звістує вам про те, що відкриється йому, (14) і тим уславить мене, бо звістує вам про те, що сприйме від мене. (15) Натомість я знаю все, що знає батько,— тому я й сказав: він звістує вам про те, що сприйме від мене. (16) Мине трохи часу, і ви вже не побачите мене, бо я йду до батька мого; але мине ще трохи часу, і ви знову побачите мене».

(17) Тут дехто з учнів його почав гомоніти межи собою: «Що означають ці слова його: «Мине трохи часу, і ви не побачите мене, бо я йду до батька мого; але мине ще трохи часу, і ви знову побачите мене»?» (18) Отож вони говорили: «Що означають ці слова його «мине трохи часу»? «Незрозуміло, про віщо він говорить». (19) Натомість Ісус, знаючи, про що вони хочуть спитати його, сказав їм: «Ви обговорюєте поміж себе слова мої: «Мине трохи часу, і ви не побачите мене, але мине ще трохи часу, і ви знову побачите мене»? (20) Щиро, щиро кажу вам: ви будете плакати й журитись, а світ радітиме; але хоч ви й тужитимете, ваша туга обернеться на радість. (21) Так жінка, коли час їй на пологи, зазнає болю, та коли народжується немовля, вона вже не пам'ятає страждань, бо людина народилася на землі. (22) Ось і тепер вас пойняла журба; але я знов побачу вас, і зрадіють серця ваші, і радість вашу ніхто не відбере вам. (23) Того дня ви вже ні про віщо не питатимете мене. Щиро, щиро кажу вам: що б ви не попросили у батька мого в ім'я моє, він дасть вам. (24) Досі ви нічого не просили в ім'я моє; просіть-но й одержите, щоб радість ваша була повніша. (25) Досі я промовляв до вас притчами, але хутко настане час, коли я вже не притчами промовлятиму до вас, а відверто звістую вам про батька. (26) Відтоді ви самі звертатиметесь до батька з проханнями в ім'я моє, тому я й не кажу, що проситиму за вас. (27) Бо батько сам любить вас, бо ви любите мене й вірите, що я Богом народжений. (28) Мене надіслав батько, і я прийшов у світ; але я залишаю світ і знову повертаюсь до батька».

(29) Тоді учні сказали йому: «Ось тепер ти зрозуміло говориш, а не притчами. (30) Та ти й сам бачиш, що ніхто тебе не перепитує, бо ми тепер знаємо й віруєм, що ти Богом народжений». (31) У відповідь Ісус їм сказав: «Ви щойно зараз повірили? (32) Та ось надходить час — і настав уже,— коли усі ви порозбігаєтесь по домівках і залишите мене самого. Але я не залишусь на самоті, бо батько зі мною. (33) Це я вам сказав, що ви

берегли світ мій. У цьому ж бо світі на вас чекають страждання, але не занепадайте духом: я переміг цей лад».

(17)

(1) На цьому слові Ісус спрямував погляд свій на небо і вигукнув: «Отче! Настав час! Уславв сина свого, щоб і син твій уславив тебе! (2) Ти дав йому владу над усіма людьми; в тим з них, котрих ти дав йому, він дарує життя вічне. (3) А життя вічне полягає у пізнанні тебе — єдиного істинного Бога — й того, кого ти надіслав, Ісуса Христа. (4) Я уславив тебе на землі, виконавши все, що ти звелів мені зробити. (5) Тож услав мене тепер, отче, тією славою своєю, котрою ти уславив мене до створення світу. (6) Я відкрив твоє ім'я людям, котрих ти дав мені, вибравши їх з усього світу. Вони належали тобі, бо дотримувалн заповітів твоїх, і ти віддав мені цих людей. (7) Тепер вони знають: усе, що дане мені, дане тобою, (8) бо я переповів їм усі слова, котрі ти звелів сказати мені; вони вчували їх і тепер достеменно знають, що я тобою народжений, і вірять, що ти надіслав мене. (9) Тому я й молюсь тобі за них: не за весь світ молюсь, а лише за тих, котрих ти дав мені, бо вони твої, (10) а усе твоє належить і мені, і все моє належить тобі. Вони уславлять мене, (11) і я прошу тебе, батьку святий: я залишаю цей світ і повертаюсь до тебе, а вони зостануться у цьому світі; бережи ж імением своїм тих, котрих ти дав мені, аби вони пробували в єдності, як і ми з тобою. (12) Доки я був з ними, я боронив їх іменем твоїм, котре ти відкрив мені; я зберіг їх, і жоден з них не загинув, крім сина загибелі, як то провіщено у писанні. (13) А нині я йду до тебе і кажу про це ще тут, на землі, щоб вони поділили зі мною радість мою. (14) Я переповів їм слово твоє, і лад зненавидів їх, бо вони відійшли від ладу цього, як і я відійшов од нього. (15) Я не прошу, аби ти вокремив їх з цього ладу, але прошу: вибав їх від лукавого. (16) Адже вони відійшли від ладу цього, як і я відійшов од нього. (17) Посвяти їх твоєю істиною, істина ж — слово твоє. (18) Як ти апостолом надіслав мене до цього ладу, так і я надсилаю їх апостолами до цього ладу. (19) І щоб їх посвятила істина, я офірую себе за них. (20) Та я молюсь не лише за них, а й за тих, що повірять у мене за словами їхніми, (21) щоб усі вони пробували в єдності, подібно до того як ти, батьку, пробуваєш у мені і я у тобі. І коли вони пробудуть у єдності з нами, то світ повірить, що ти надіслав мене. (22) Я уславлю їх тією славою, котру ти дав мені, щоб вони пробували в єдності подібно до нашої єдності. (23) Я — у них, а ти — в мені; нехай пробудуть вони у нерозламній єдності з нами, щоб світ довідався: ти мене надіслав, бо любиш їх так само, як любиш мене. (24) Отче! Я хочу, щоб ті, котрих ти дав мені, були разом зі мною там же, де буду і я: хай побачать вони славу мою, котру ти з любові до мене ще до створення світу дав мені. (25) Отче праведний! Світ тебе не пізнав, а я пізнав тебе, і ось вони знають, що ти надіслав мене. (26) Я приведу їх до пізнання імені твого, котре я відкрив їм, щоб любов, якою ти полюбив мене, пробувала у них так само, як і я в них».

(18)

(1) На цьому слові Ісус разом з учнями своїми перейшов за потічок, що називався Кедрон[3а]; там був садок, і він увійшов до нього з учнями своїми. (2) Юда ж бо, що зрадив його, знав це місце, бо Ісус вчащав туди з учнями своїми. (3) І ось Юда прийшов туди, ведучи за собою оружних воїнів, а також чиновників, що підлягали архієреям і фарисеям, з походнями та світильниками. (4) Натомість Ісус, знаючи все, що чекає на нього, перестрів їх і спитав: «Кого ви шукаєте?» (5) Вони відповіли йому: «Ісуса Назорея». Ісус їм сказав: «Це я». А Юда, котрий зрадив його, стояв разом з ними. (6) Коли ж Ісус сказав: «Це я»,— вони позадкували, ще й дехто з них попадав на землю. (7) Він знов спитав їх: «Кого ви шукаєте?» Вони відказали: «Ісуса Назорея». (8) Тоді Ісус мовить: «Я ж вам сказав, що це я. І якщо я вам потрібний, то нехай решта йде». (9) Це він сказав, аби повернились слова його: «З тих, котрих ти дав мені, я не занапастив нікого». (10) Тут Симон Петро, котрий мав меч, добув його та, вдаривши слугу архієрея, відтяв йому праве вухо, а звали слугу цього Малх. (11) Але Ісус сказав Петрові: «Вклади меч до піхов. Хіба не повинен я випити чашу, котру дав мені батько?»

(12) Тоді воїни, військовий трибун і чиновники юдейські схопили Ісуса та, зв'язавши його, (13) повели спочатку до Ганна — тестя Каяфи, що був тоді архієреєм. (14) Це був той самий Каяфа, котрий нарадив юдеям, що краще одному чоловікові померти за народ. (15) Тоді Симон Петро пішов за Ісусом, а з ним ще один учень. Цей учень був знайомий архієрея, тому він увійшов слідом за Ісусом до двору архієрея. (16) Петро ж залишився за брамою. А учень, що був знайомий з архієреєм, вийшов і, поговоривши з брамницею, провів Петра. (17) Притому брамниця, рабиня, спитала Петра: «А ти не учень того чоловіка?» Він відповів: «Ні». (18) Тим часом раби й чиновники, розпалвши багаття, стояли кружка та грілись, бо було холодно. Петро теж стояв разом з ними й грівся. (19) Натомість архієрей почав питати Ісуса: «Хто учні його та у чому сутність його вчення?» (20) Ісус відповідав йому: «Я завше говорив людям відверто; я проповідав і в синагогах, і в храмі, де завжди повно юдеїв; потаємно я нічого не говорив. (21) Чом ти мене питаєш про це? Питай тих, що стоять тут. Вони чули, про що я проповідав, і підтвердять те, що я сказав». (22) На цьому слові один чиновник, що стояв поруч з Ісусом, вдарив його по обличчі, сказавши: «Як ти відповідаєш архієреєві?» (23) Ісус йому відповів: «Коли я брешу, доведи, що я брешу, коли ж я правду сказав, чому ти б'єш мене?» (24) По цьому Ганна відіслав його, зв'язаного, до архієрея Каяфи.

(25) Тим часом хтось спитав Симона Петра, котрий стояв та грівся: «Чи ти ж не з його учнів?» Але той заперечив це, сказавши: «Ні». (26) Тут один зі слуг архієрея, родич того, котрому Петро відтяв вухо, каже: «Хіба не тебе я бачив у садку

[3а] Яруга за Єрусалимом біля Оливної гори, де зрідка-годи вирував потік.

разом з ним?» (27) Коли Петро й це узявся заперечувати, враз пропіяв півень.

(28) Зранку Ісуса від Каїфи повели до преторії; одначе самі прийди до преторії не увійшли, щоб не опоганитись перед святом пасхи[29]. (29) Пілат вийшов до них і спитав: «У чому ви звинувачуєте цього чоловіка?» (30) У відповідь вони сказали йому: «Якби він не був злочинець, ми не привели б його до тебе». (31) Пілат сказав їм: «Отож ви самі й судіть його за своїми законами». Юдеї ж бо сказали йому: «Ми самі не маємо права нікого страчувати». (32) Тим самим повершувалися слова Ісуса, що він говорив, даючи до зрозуміння, якою смертю йому належить померти. (33) Тоді Пілат повернувся до преторії та, звелівши привести Ісуса, спитав його: «То ти цар юдейський?» (34) Замість відповіді Ісус спитав: «Ти сам так вважаєш чи з чужих слів?» (35) Пілат відповідав: «Хіба я юдей? Твої ж країни та архієреї привели тебе до мене. Яка твоя провина?» (36) Ісус відповідав: «Царство моє не від ладу сього. Якби царство моє було від ладу сього, слуги мої билися б за мене і юдеї не привели б мене сюди. Але царство моє не тут». (37) Натомість Пілат спитав його: «Отже, ти цар?» Ісус відповідав: «Ти сам твердиш, що я цар. Я для того й народився і для того прийшов у світ, щоб оповісти людям про істину. Хто народжений в істині, той розуміє слова мої». (38) Каже йому Пілат: «А що є істина?» На цьому слові він знову вийшов до юдеїв і сказав їм: «Я вважаю, що він ні в чому не винний. (39) Ви маєте звичай звільняти одного в'язня на пасху. Хочете, я відпущу вам царя юдейського?» (40) Але усі закричали: «Не його, а Варавву». А Варавва був розбійником.

(19)

(1) Тоді Пілат звелів бичувати Ісуса. (2) А потім воїни сплели терновий вінок і поклали йому на голову та, убравши його в багряницю[30], (3) почали підходити до нього, вигукуючи: «Хай живе цар юдейський!» — і били його по обличчю. (4) Пілат знову вийшов і сказав юдеям: «Ось я виводжу його вам, і знайте: я вважаю, що він ні в чому не винний». (5) Саме тоді вийшов Ісус у терновому вінку й багряниці. Пілат сказав їм: «Ось цей чоловік». (6) Коли ж архієреї та їхні чиновники побачили його, вони закричали: «Розіпни, розіпни його!» Пілат сказав їм: «Ось ви його й розіпніть, а я вважаю, що він не винний». (7) У відповідь юдеї сказали йому: «У нас є закон, і за нашим законом його треба стратити, бо записався, буцім він син Божий».

(8) Почувши ці слова, Пілат перейнявся страхом[31], (9) тому він повернувся до преторії і вже там спитав Ісуса: «Звідки ти?» Але той не відповідав йому. (10) Тоді Пілат сказав йому: «Ти не хочеш розмовляти зі мною? Невже ти не розумієш, що я владний як звільнити тебе, так і розіпнути тебе?» (11) Ісус відповів йому: «Без благословення з неба ти не мав би жодної влади наді мною, тому вся провина падає на тих, що привели мене до тебе». (12) Після цього Пілат вирішив звільнити його. Але юдеї зняли крик: «Якщо ти звільниш його, то ти ворог кесаря, бо той, хто оголошує себе царем, повстає проти влади кесаря». (13) Почувши ці слова, Пілат звелів вивести Ісуса, а сам умостився на суддівському місці, що називається Кам'яний поміст, по-гебрайському — Гаввата. (14) Відбувалося ж це у п'ятницю перед пасхою, близько полудня. І сказав Пілат юдеям: «Ось цар ваш». (15) Але вони закричали: «Геть його, геть! Розіпни його!» Пілат спитав їх: «Царя вашого розіпнути?» І архієреї сказали у відповідь: «Нема у нас іншого царя, крім кесаря». (16) І тоді він їм віддав Ісуса на страту через розпинання.

Отож вони взяли його, (17) і він поніс хрест свій на так зване Черепне місце, що по-гебрайському називається Голгота. (18) Там його розіпнули, а поруч з ним ще двох: Ісуса посередині, а їх — обабіч нього. (19) А Пілат звелів написати й прибити на хресті напис: ІСУС НАЗОРЕЙ, ЦАР ЮДЕЙСЬКИЙ. (20) Цей напис, написаний гебрайською, латиною та грекою, читало багато юдеїв, бо місце, де розіпнули Ісуса, було неподалік від міста. (21) Натомість архієреї юдейські просили Пілата: «Хай напишуть не ЦАР ЮДЕЙСЬКИЙ, а що він сам казав: «Я — цар юдейський»». (22) Пілат відповів їм: «Що написане — те написане». (23) А воїни, після того як вони розіпнули Ісуса, забрали вбрання його та поділили його на чотири частини — кожному по одній речі. Забрали воїни й хітон, а хітон був не зшитий, а зітканий згори донизу. (24) Тоді вони поклали між собою: «Не розриватимем його, а кинемо жереб, кому він випаде». У цьому повершилися слова, сказані у писанні: «Поділили вони одяг мій між собою, а щодо нижнього одягу мого кидали жереб».

(25) Так учинили воїни. А біля хреста Ісуса стояли мати його, сестра матері його Марія Клеопа і Марія Магдалена. (26) Побачивши матір свою й улюбленого учня свого, що стояв поруч з нею, Ісус каже матері: «Жінко, відтепер він син твій». (27) Потім каже учневі: «Відтепер вона мати твоя». І відтак вона жила у домі цього учня. (28) Після цього, знаючи, що всьому кінець, Ісус вигукнув на виконання сказаного у писанні: «Пити!» (29) Там стояв глек, наповнений оцтом; насиктавши губку оцтом і наштрикнувши її на тростину, один з воїнів підніс її до губів його. (30) Коли ж Ісус напив оцту, він сказав: «Повершилося»,— і, зронивши голову, віддав дух. (31) А що була п'ятниця, то юдеї, аби тіла не лишалися на хрестах у суботу, бо ця субота збігалася зі святковим днем, попросили Пілата, щоб він звелів перебити гомілки страченим[32] і здійняти їх. (32) І коли воїни прийшли, то поперебивали гомілки як одному, так і другому, що були розіпнуті з ним. (33) А підійшовши до Ісуса, вони побачили, що він уже мертвий, і не перебили йому гомілки, (34) але один з воїнів устромив

[29] Бо прокуратор був поганцем.
[30] Тобто у порфиру, мантію самодержців.
[31] Пілат перейнявся страхом, бо сином Божим називався лише імператор.
[32] Страчений не міг тоді спиратись ногами на перечку на хресті і швидше віддавав дух.

списа йому між ребра, і відразу ринули кров і вода. (35) Про це свідчить самовидець, і свідчення його істинне: аби ви повірили, він запевняє, що каже правду, (36) бо сталось це на виконання сказаного у писанні: «Кістки його не будуть розбиті». (37) І ще у писанні сказано: «Дивитимуться на того, кого простромили».

(38) Відтак Йосип з Ариматеї (учень Ісуса, але таємний — через страх перед юдеями) попросив у Пілата дозволу взяти тіло Ісуса. Пілат дозволив, і тоді Йосип пішов і здійняв з хреста тіло його. (39) Разом з ним пішов і Никодим, що якось уночі приходив до Ісуса і приніс близько ста літрів запашностей із смирни та алое. (40) Отож вони взяли тіло Ісуса і сповили його серпанком[33], насиченим запашностями, як не ведеться при похованні у юдеїв. (41) Неподалік від того місця, де його розіпнуто, був садок, а в саду нова домовина, в якій ще ніхто не був похований. (42) Там вони й поклали Ісуса, бо була юдейська параскева[34], а домовина була близько.

(20)

(1) А рано-вранці першого дня тижня, ще потемки, Марія Магдалена прийшла до домовини й побачила, що камінь від входу до домовини відсунутий. (2) Тоді вона побігла до Симона Петра й до іншого учня, котрого любив Ісус, і сказала їм: «Господа винесли з домовини, й невідомо, де поклали його». (3) Петро та інший учень враз вийшли і попрямували до домовини. (4) І хоч вибігли вони одночасно, інший учень випередив його і першим прибіг до домовини. (5) Зазирнувши досередини, він побачив плащаницю, що лежала там, але до домовини не увійшов. (6) Слідом за ним прибіг і Симон Петро; увійшовши всередину, він побачив плащаницю, що лежала, (7) і хустку, що вкривала голову Ісуса; хустка була згорнута і лежала не поруч з плащаницею, а окремо, в іншому місці. (8) Тоді увійшов і інший учень, що перший прибіг до домовини; він побачив і повірив, (9) що Ісус воскрес з мертвих; проте вони ще не знали, що це мало відбутись на виконання сказаного у писанні. (10) Відтак учні повернулись до себе додому. (11) Натомість Марія стояла біля домовини й плакала. Усе ще плачучи, вона зазирнула до домовини (12) й побачила двох янголів у білих шатах, що сиділи на тому місці, де раніше лежало тіло Ісуса: одного там, де була голова, а другого — де були ноги його. (13) Вони спитали її: «Жінко, чом ти плачеш?» Вона сказала їм: «Винесли господа мого, і я не знаю, де поклали його». (14) На цьому слові вона повернулась і побачила Ісуса, котрий стояв позаду. Але вона не впізнала його. (15) Ісус спитав її: «Жінко, чом ти плачеш? Ти когось шукаєш?» А вона, гадаючи, що він садівник, сказала йому: «Коли це ти виніс його, скажи мені, де ти поклав його, і я заберу його». (16) Ісус їй мовив: «Маріє». Тоді вона, впізнавши його, вигукнула: «Раббуні!»[35] — що гебрайською означає «Вчителю!» (17) Але Ісус їй сказав: «Не торкай мене, бо я ще не повернувся до батька мого. Іди-но до братів моїх і скажи їм, що я повертаюсь до батька мого і батька вашого: до Бога мого і Бога вашого». (18) Марія Магдалена подалась чимшвидше до учнів і переповіли їм, що вона бачила Господа, і переказала слова його.

(19) Увечері того ж першого дня тижня, коли учні зібрались і, боячись юдеїв, замкнули двері, раптом з'явився Ісус і, ставши посеред них, сказав їм: «Мир вам!» (20) На цьому слові він показав їм руки і боки свої. Учні ж бо зраділи, побачивши Господа. (21) А Ісус знову сказав їм: «Мир вам! Як мене надіслав батько, так я надсилаю вас». (22) Сказавши це, він дмухнув на них і каже їм: «Прийміть дух святий»[36]. (23) Відтепер кому ви вибачите гріхи, тому вони вибачаться, а кому не вибачите, той з ними й залишиться». (24) А Хоми, одного з дванадцятьох, котрого називали Близнюком, не було з ними, коли приходив Ісус. (25) І коли інші учні сказали йому, що вони бачили Господа, Хома сказав їм: «Доки я сам не побачу на руках його рани від цвяхів, і не торкну пальцем своїм рани від цвяхів, і доки не торкну рукою рану між ребрами його, доти не повірю». (26) За вісім днів учні його знов були вдома, і Хома разом з ними. Двері були замкнуті, і раптом з'явився Ісус та, ставши посеред них, сказав: «Мир вам!» (27) Потім він каже Хомі: «Підійди-но та поторкай пальцем своїм руки мої; підійди ж бо і торкнись рукою своєю ребер моїх ти будь не невіруючим, а віруючим». (28) Хома вигукнув, звернувшись до нього: «Господи мій та Боже мій!» (29) І сказав йому Ісус: «Ти повірив, бо побачив мене; щасливі ж ті, хто не бачив і повірив!»

(30) Тоді Ісус створив безліч ще й інших ознак, котрі бачили учні його, але про них не написано у цій книзі. (31) А про ці ознаки

---

[33] По-грецькому — сіндон; це серпанок, або муслін, а не полотнина. У візантійську добу — ще й вівтарне покриття.

[34] П'ятниця, день приготування до свята.

[35] Раббуні — арамейський відповідник гебрайського «раббі», грецького «дидаскал», тобто вчитель, наставник.

[36] Обрядове дмухання пов'язане з поцілунком. Ідеться про так звану «передачу духу». Це один з найдавніших обрядових чинів людства, що вирізнився з ритуалу куштування. 1959 року Ганс-Мартін Шенке опублікував перший сучасний переклад з коптської «Євангелія від Пилипа», котре церква відмовилась канонізувати. Список, що ним користувався Шенке, датується приблизно 400 роком, а грецький першотвір — II—III ст. Далі це Євангеліє з'явилось у Лондоні 1962 року у перекладі Р. Уїлсона. Про братчицю Христову Марію Магдалену є у цьому Новому заповіті таке місце:

. . . . І
Братчицею (Христа є) Марія Магдалена.
(Господь любив Марію)
Більше за (всіх) учнів і
Цілував її у її (рот)
Часто. Інші також...
...вони сказали йому:
«Чом ти любиш її більше, ніж усіх нас?»

Дослідник Ніколас Перела порівняв передачу духу з ритуалом, що поєднував посвячуваного з містагогом. (Див.: Nicolas James Perella. The Kiss Sacred and Profane Berkley and Los Angeles. 1969. p. 21).

Зцілення в купальні. З іконостаса Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. 30-ті рр. XVIII ст.

написано, щоб ви повірили в Ісуса як у Христа, Сина Божого, та, повіривши, спадкували життя в ім'я його.

(21)

(1) Відтак Ісус ще раз з'явився учням своїм біля Тіверіадського моря. А з'явився він так: (2) зібралися якось Симон Петро, Хома, називаний Близнюком, Натанаїл з Кани галілейської, сини Зеведеї та ще двоє учнів. (3) Симон Петро й каже їм: «Я пішов ловити рибу». Вони відказують йому: «І ми підемо з тобою». Рушивши, вони сіли до човна, але за цілу ніч так нічого й не піймали. (4) А коли настав ранок, до берега підійшов Ісус, проте учні не впізнали його. (5) Отож Ісус їх питає: «Діти, чи нема у вас чогось поїсти?» Вони відповідають йому: «Нема». (6) Тоді він каже їм: «Закиньте невід з правого боку човна і піймаєте». Вони закинули, а витягти невода вже не подужали через силу риби. (7) Тим часом учень, котрого любив Ісус, каже Петру: «Це Господь». Почувши, що це Господь, Петро мерщій одягся (бо був роздягнутий) та кинувся у море. (8) А інші учні, тягнучи невід з рибою, приплавли човном (бо до берега було недалеко — близько двохсот ліктів). (9) Вийшовши, вони побачили, що на березі розкладено багаття, а поруч лежать підсмажені риба і хліб. (10) Ісус каже їм: «Принесіть що кілька рибин з тих, що ви зловили». (11) Підійшовши, Симон Петро витяг на берег невід, наповнений великою рибою. Їх було сто п'ятдесят три,— як ото лише від такої кількості не подерся невід?

(12) Ісус каже їм: «Ідіть, їжте». При цьому ніхто з учнів не питав його: «Хто ти?» — бо вони знали, що це Господь. (13) Натомість Ісус підійшов і роздав їм хліб, а також рибу. (14) Це вже втретє Ісус з'явився учням, воскреснувши з мертвих.

(15) А коли вони поїли, Ісус питає Симона Петра: «Симоне, сину Йона, чи любиш ти мене більше, ніж решта учнів?» Той відповідає йому: «Так, Господи. Адже ти знаєш, як я люблю тебе». Ісус каже йому: «Випасай ягнят моїх». (16) Потім Ісус знову питає його: «Симоне, сину Йона, чи любиш ти мене?» Той відповідає: «Так, Господи. Адже ти знаєш, що я люблю тебе». Ісус каже йому: «Будь чередником овець моїх». (17) Питає він утретє: «Симоне, сину Йона, чи любиш ти мене?» Петро, засмутившись, що він утретє питає його: «Чи любиш ти мене?» — каже йому: «Господи, тобі усе відомо; адже ти знаєш, що я люблю тебе». Ісус каже йому: «Випасай овець моїх. (18) Щиро, щиро кажу тобі: замолоду ти одягався і йшов, куди хотів, а коли постарієш, інші одягнуть тебе і поведуть туди, куди ти не хочеш, де ти розкинеш руки свої». (19) Це він сказав, даючи до зрозуміння, якою смертю тому судилось уславити Бога. На цьому слові Ісус каже йому: «Ходім зі мною». (20) Озирнувшись, Петро побачив, що за ними йде учень, котрого любив Ісус, той самий, що, припавши під час вечері до плеча Ісуса, спитав: «Господи, хто зрадить тебе?» (21) Побачивши його, Петро спитав Ісуса: «Господи, а йому що?» (22) Ісус відповів: «Як я захочу, він житиме до мого повернення, але що тобі до того? Ти за мною йди». (23) І серед братів поширилась чутка, що цей учень не помре. Але Ісус не сказав, що той не помре,— він лише сказав: «Як я захочу, він житиме до мого повернення, але що тобі до того?»

(24) Цей самісінький учень і оповів про все, що тут написано, і ми знаємо: усе оповідане ним — істина. (25) Натомість Ісус ще багато повершив, але якщо про це писати докладно, то, гадаю, увесь світ не зміг би вмістити написані книги.

Переклав Лесь Герасимчук
за участю
отця Леонідо (Л. М. Лутковського)

Коментар до Чотириєвангелія
уклав Лесь Герасимчук

ПЕРЕКЛАД З ГРЕЦЬКОЇ
ЗДІЙСНЕНО
ЗА ВИДАННЯМ

ΤΗΣ
ΚΑΙΝΗΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ
[illegible]
[illegible]

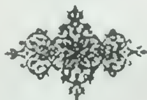

ВАСИЛЬ СКУРАТІВСЬКИЙ

НАРОДНИЙ АГРОКАЛЕНДАР

ВЕРЕСНЕВИЙ ЧАС — СІМ ПОГОД У НАС

У кожного місяця є свої «іменні» дні. Для вересня найвизначнішим, очевидно, є день Семена. Саме до цієї дати (14 вересня) селяни поспішали обсіятися озиминою. Хто не посіє до Семена, мовить народне прислів'я, в того життя буде злиденне. З цього дня, власне, починає свій відлік і так зване «молоде» бабине літо, яке триває до 21 вересня.

З Семеновим днем пов'язаний також обряд «женити комина» або «запалювання посвіту». Оскільки цей поетичний звичай майже не відомий сучасникам, то зупинимося на ньому докладніше.

Пояснюючи походження слова «посвіт», словники неодмінно застережуть — «діалектне». Мабуть, тому що користувалися ним переважно на Поліссі. Були, щоправда, й інші назви — лучник, іскрик, кабиця, коминок, посвітній комин, дідок, світач тощо. Це зумовлювалось деякими відмінностями в конструктивних формах цих пристроїв.

Але найбільш вживаним був все-таки термін «посвіт». Цей засіб освітлення мав стале місце — біля комина або посеред хати. Для цього в стелі прорубували невеличкий отвір, щоб поліпшити тягу, й підвішували конусоподібний льняний мішечок. Під ним прикріплювалася металева решітка, на якій, власне, й горіла лучина.

Димовідвідний мішечок із сіткою називали кабицею. Така форма освітлення відома на всій території Полісся. Але були в ужитку й переносні освітлювачі. Один з таких іменувався Адамовою головою. Виліплену з глини у формі людської голови скульптуру випалювали в печі. В спеціально зроблену отворину вправляли лучину завдовжки з півметра і близько сантиметра в діаметрі. Її вистачало на цілий вечір.

У повсякденному побуті людей посвіт відігравав не лише практичну, як елемент освітлення, а й символічну роль — збереження в ширшому значенні слова родинного вогнища, продовження родовідних традицій.

Урочисто запалений на початку осені посвіт мав зберігатися в оселі аж до весни. Якщо якимсь чином він згасав, то, за повір'ям, у сім'ї неодмінно скоїться лихо.

Запалювали посвіт, як уже мовилося, на Семена. Доки господар клопотався біля клуні, засіваючи житом загінку, жіноцтво наводило лад у хаті: білили стіни, готували обрядові страви. Діти ж, оббігаючи сусідів, оповіщали: «Приходьте сьогодні до нас — будемо комина женити!».

Упоравшись з роботою, господар одягався у святкове вбрання, діставав зі схованки кабицю і лаштував її у хаті. Господиня прикрашала посвіт барвінком та хмелем. Посеред хати ставили діжу. Коли ж до оселі сходилися гості, господар викрешував вогонь і запалював скіпку. Найстарша жінка родини обсівала посвіт та діжу ліщиновими горіхами й гарбузовим насінням, котрі потім ставали ласощами для дітвори, приказуючи: «Захисти, посвіте, худібку — коники, волики і всяку пашницю. Захисти бджілки, винеси їх на красну веску, приспор медку й вощечку, дай челядонці охоту раненько вставати, при світлі працювати — щоб нашому роду не було переводу!»

Цю, сповнену високої поезії і благородних помислів, обрядодію називали в народі «женити комина». Як вважають вчені, вона тісно пов'язана з обрядом заручин; коли приходили сватати дівчину, юна неодмінно мала стояти біля печі й колупати комина. Це підтверджує і той факт, що в текстових примовляннях посвітного вогню є й такі

слова: «Дівка гарнеиьна полюбити номнна раденька». До речі, з Семенового днк вже дозволялося засилати сватів.

Відтак господарі запрошували гостей до столу. Скуштувавши обрядових страв, селяни вели неквапну розмову про врожай, бажали один одному щедрих ужинків і статків у господі. Не обходилося і без пісень. Виконували тільки ті, котрі стосувалися даного обряду. Серед найпопулярніших була така:

Ой прийшли ж нічоньки довгенькі,
Посвіти ж нам, комину біленький,
Ми ж тебе квітами убрали,
Барвіночком з рутою оперезали...

Наша праця — дівка гарненька,
Полюбити комина раденька,
Ми ж тебе будемо женити,
Горілочку-мед-пиво пити.

Світи ж, комину, ясненько,
Пробуджуй челядоньку раненько.
Шити, прясти, ткати молодим,
А подарунки збирати старим...

Вогонь од Семенового женіння комина мав зберігатися в оселі аж до весни, коли дні ставали довші. Напередодні великодня кабиця мала горіти цілу ніч. Вдосвіта лучину гасили, в пристрій виносили з хати до наступного Семена. При цьому один одному казали: «На Семена мед-пиво любив пити, не лінуйся і робити».

Як бачимо, посвіт мав не тільки практичне значення, а й відігравав символічну роль у побутовому житті. Це стосується і городян. Архівні джерела засвідчують, що наприкінці минулого століття київські міщани вночі проти 2 вересня за старим стилем, себто на Семена, щорічно відзначали на Подолі «свято», або «женіння свічки». На всіх майданах, де відбувалися ярмарки, закопували соснові дерева, прикрашаючи гілки різнокольоровими свічками, і з початком сутінків співали пісень, влаштовували вертепні вистави. Кожне братство чи цех мали свою програму. А в сусідньому селі Мишоловцях справляли Семена в такий спосіб: посеред крижового вкопували високого стовпа, оздоблювали його сосновими галузками та квітами і запалювали свічки. Майже цілу ніч тривали цікаві народні дійства. Це було одне з найулюбленіших народних свят киян та навколишніх присілків.

Слово «посвіт» походить од досвітків чи посвітків — молодіжних зібрань, котрі починалися від Семенового дня. Відтак вересень започатковує не тільки осінь, а й сукупну обрядову систему громадського дозвілля й відпочинку.

Назва першого гінця осені пов'язана з вересом — рослиною, вельми поширеною майже на всій Україні. Цей вічнозелений кущ квітує з серпня і до кінця жовтня. Але найпишніше рожево-бузкове суцвіття вкриває соснові бори, торф'яники та піщані пагорби саме у вересні.

Отже, на думку філологів, назва початкового місяця осені пов'язана з буйним цвітінням вересу. Це ж спостерігаємо і в інших слов'янських народів: у білорусів — «верасень», поляків — «вржешень». Крім того, в перекладі з литовської мови вересень означає «місяць вересу», з латиської — «місяць цвітіння вересу».

Сучасна офіційна назва вересня набув ла на Україні сталого вжитку відносно недавно — на початках нинішнього століття. Доти в кожному регіоні були свої «домашні» наличчки. В давньоруській мові зустрічаємо «офіційну» назву «руєн», а по-народному — «ревун». Подібні терміни і дотепер збереглися в сербів («рујан») та чехів — «ржіен» (щоправда, остання стосується до жовтня).

Паралельно з «руєном» уживалася й інша назва — «зарев». Ті й ті назви, за твердженням мовознавців, походять од жовтого кольору (саме о цій порі починає жовтіти листя) та «руєнієм» оленів і лосів, котрі вапитовували шлюбні герці.

Книжна мова періоду Київської Русі фіксує також назву «вересинець». Дехто вважає, що його генеологічне походження пов'язане з першими паморозками, які характерні для вересня. Однак це твердження малоймовірне. Очевидь, у даному разі йдеться також про верес.

На західноукраїнських землях відомі назви «маік» (починають «маятися», тобто зеленіти ранні сходи озимини) і «сівень» — пора масового висівання збіжжя. Яків Головацький з цього приводу писав: «Маік від того, що декотрі зела цвітуть, часом і деревина також; а від сівби — що ся озимина засіває, називають сівень... Зовут также сей місяць «бабсьне літо» для того, що баби свої роботи порают, коноплі отіпают, полотна добілюют, дещо в городах порают і пр.».

Проте переважна більшість європейських мов фіксує латинську назву — «сентембр», що означає «сьомий». У Давньому Римі він і справді був сьомим. Адже річне літочислення починалося з березня. Прийнявши новий, так званий григоріанський календар, в якому новоріччя було перенесене на січень, місяценазву залишили старою, себто юліанською.

Із середини вересня починають масо-

во аідлітати у вирій птахи. Колись наші пращури, побачивши а небі ключ жураалів, приказували: «Із чужої сторононьни повертаїтесь додомоньну!» При цьому годилося загорнути а хустину грудочку землі і тримати її до аесни. Помітиаши першнй жураалиний ключ, землю одразу закопували на полі чи городі. Це була ознаня, що аесна буде щедрою і буйною.

НАРОДНИЙ ПРОГНОСТИК

Андрія Стратилата (1). За поаір'ям, цей день має бути теплий. «День жарний,— назали а народі,— але дихає осінню». Відтак на Стратилата починали нопати бурянн. З цього часу ліщина снидає своє вбрання — опадає листя.

Тадея (3). «На Тадея селянин не журиася — а хаті хлібець завіася».

Боголіпа (4). Мають з'явитися перші осінні приморозки, нотрі символізують початок пааутинольоту. Якщо воно прилипає до рослин — на тепло; мало паутиння — на суху осінь.

День Луппи (5). Починається падолист з осни. Якщо листя лягає «горілиць» — на холодну зиму, «долілиць» — зима буде тепла. Пізній падолист — на суху осінь.

Варфоломія (5). Починається ранній посіа зерноаих. «Прийшоа Варфоломій — жито на зиму сій».

Пантелеймона Палнкопи, або день Головосінів (9). У цей день збиралися на полювання вовніа.

Мусій (10). Пора завершення збирання нонопель і перевезення збіжжя та снопів на токи.

Івана Предтечі (Пустого) — (11). «Іван Предтеча змушує птиць до втечі!» — починають аідлітати журавлі.

Період останніх гроз. Якщо чути грім, то на доагу й теплу осінь.

Семена (14). Початон справжньої осені. До цього дня асі мусили обсіятися озиминою. Ваечері по хатах запалювали посаіт.

З Семеном поа'язаний і початок церноаного року, який широно аідзначали ще а XVIII столітті у Києві та його околицях. З цього дня аже можна було засилати саатів, але справляти весілля починали з покроан — 14.X.

Захарія та Лисааети (18). Середній строк жоатіння горобиноаого листя. За цим днем прогнозували, яка буде зима.

Михайла-чудотаорця (19). Починає жоатіти листя беріз та лип. Якщо береза жоатіє з маківни — чекай ранньої весни, знизу — пізньої; листя не опаде до кінця місяця — сніг ляже пізно, і надапанн.

З цього дня починалися храмові свята. Можна було аарити питний мед («медоауху») і влаштоаувати «нануни», тобто громадські сходки.

Пречиста (21). Це друга; перша була 28 серпня і третя буде 4 грудня. Деінде другу пречисту назнаали осениною.

Пасічники а цей день утеплюють на зиму бджолині вулики, а аласники оаець удруге стрижуть вовну.

Прийшла перша пречиста — одягла природа намисто, прийшла друга пречиста — азяла номара нечиста, а прийшла третя пречиста — стала діброяа безлиста.

Мінодори (23). Дивляться, якщо багато ародило горобини — осінь дощоаа, а зима сувора й морозяна.

Вітер пiанічно-західний — зима буде люта, а південно-східний — тепла.

Федора (24). Осіннє ріаноденнія. Починають йти доші. Тому кажуть: «Всякому літоаі приходить кінець».

Корнія Сотника (26). Все а природі лаштується до зимоаої сплячки.

Здвиження (Воздвиження) — (27). Це третя зустріч осені, а тому моаиться: «Свитку на здвиження скидай, а кожух надіаай».

У цей день забороняли дітям ходити а ліс, бо якраз збирається на саою раду асіляне гаддя, щоб одзвітуаатися, хто що злого вчинив. А тому змії, нотрі не вннонали саоєї обітниці, ианидаються на людей.

Віри, Надії, Любові та матері їхньої — Софії (30). Жінки намагалися не починати будь-якої важливої роботи.

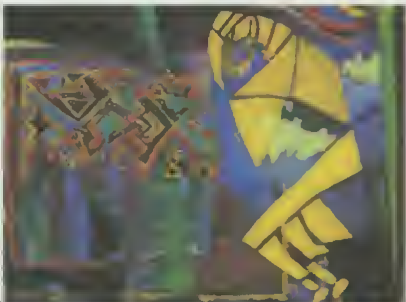

М. Тригуб. Скрізь минуле

РОМАН ІЛЮК

ДРИМБА, МАГІЯ, МЕДИЦИНА...

Про героя фотонарису, який ми публікуємо, професор, доктор медичних наук Ю. М. Квітницький-Рижов сказав:

— У наш час вітчизняна медична нпука починає надавати особливої уваги нетрадиційним методам лікування. Це, мабуть, пов'язано з тим, що розвиток сучасної медикаментозної терапії йде шляхом удосконалення хімічного синтезу, який, врешті-решт, призводить до багатьох небажаних побічних ефектів нових лікарських препаратів. Крім того, в епоху перебудови, що ми її зараз переживаємо, виникає низка труднощів з забезпеченням прогресу фармацевтичної промисловості на рівні світових стандартів.

Зазначені обставини спонукають до творчого опанування багатовікового досвіду народної медицини, яка є скарбницею емпіричних знань, що стосуються головним чином до галузі застосування лікарських рослин. Упровадження позитивних принципів й навичок народної медицини у сучасну лікувальну практику тепер дуже актуальна та перспективна справа. На Україні невичерпною коморою цінних лікарських рослин є Карпати, овіяна поетичними легендими Гуцульщина.

У цім краю живе й працює наш славнозвісний сучасник Михайло Михайлович Ничай, житель села Верхній Ясенів Верховинського району Івано-Франківської області. Мені поталанило неодноразово з ним зустрічатися й розмовляти. З позиції професійного історика медицини, що намагається вивчати підвалини медицини народної, запас відомостей, які накопичені Михайлом Михайловичем, дуже цікавий і цінний.

Спеціальної медичної освіти Михайло Михайлович не має. Але протягом багатьох років він дає поради щодо застосування відповідних карпатських рослин при різноманітних захворюваннях та патологічних станах. У цій справі досяг він безумнівних успіхів, про що свідчить величезна кількість тих, хто до нього звертається. Збирає рослини Михайло Михайлович з величезною старанністю і вправно обробляє їх на основі лише йому відомих технологій.

Становище «лікаря народної медицини» створює для Михайла Михайловича багато труднощів, у тому числі адміністративного характеру, оскільки діяльність народних лікарів законодавчими актами в нас поки що не регламентована.

Проте Михайло Михайлович з дивовижною тактовністю здійснює свою корисну практику: він разумно орієнтує людей, які до нього звертаються, на застосування засобів народної медицини у поєднанні з виконанням рекомендацій медицини офіційної.

Основи популярності Михойло Михойловичо як у ношій республіці, ток і далеко зо її межоми визничиються ось чим:
— глибиною його знинь щодо народного досвіду у справі зостосувония лікарських рослин;
— виняткова відповідольним стовленням до свого покликоння то щирим бажонням бути корисним людям;
— дивовижною безкорисливістю і бездогонною порядністю.

Діяльність його як «народного лікоря» моє ще один оспект — психологічний. Принц Гамлет, звертиючись до свого друга Гораціо, зо У. Шекспіром, згодус про «тоємниці, які й не снилися ношим мудрецям». Токі тоємниці існують і в нош чос, вони нолежоть до компетенції порапсихології. Носіїв окультних уявлень у Корпотах з сивої довнини звуть мольфорами (про них дуже цікаво писив М. М. Коцюбинський у «Тінях забутих предків»). Отож М. М. Ничой продовжує традиції мольфорувония й моє необиякі здібності психологічного впливу, які він спрямовує но користь тих, хто звертоється до нього по допомогу.

Це людино розумно, глибокодуховно, високоінтелектуильно — є усі підстави йому вірити.

Споконвіку наші діди-прадіди вивчали, свято берегли і примножували спадщину своїх батьків, продовжували їхню справу. Тепер, якби не окремі одинаки-ентузіасти (часто називають їх іще диваками), то наші сучасники були б позбавлені можливості спілкування з багатьма пам'ятками історичного та культурного значення, їхнього взаємозв'язку, перелік захоплень якого, далеко не повний, винесений у заголовок матеріалу.

Весна. Травень. Суботній день.

За звичкою, як годиться перед дорогою, присів на хвилинку. Пішки до автостанції, квиток, автобус...

Виїхали з Коломиї. Аж за Заболотовом почало світати, а коли надбули в Косів, то надворі вже була днина. А нам іще їхати та їхати.

І ось нарешті приїхали.

Одразу — до фольклорного ансамблю дримбарів села Верхній Ясенів, знаного в горах.

Якщо із майстром народних музичних інструментів, збирачем фольклорної спадщини М. М. Ничаєм я вже давно знайомий, то з учасниками керованого ним колективу зустрівся вперше. Сьогоріч колектив святкує своє 25-річчя з дня заснування. Усі пригадують, як першою його учасницею була В. І. Кумлик: прийшла вона в ансамбль одразу після закінчення десятирічки, а до цього грала у шкільному ансамблі дримбарів. Довгий час Василина Іванівна працювала завідуючою сільським клубом у рідному селі, а тепер трудиться у лісовому господарстві.

— Ми з Михайлом Михайловичем сусіди, тож не дивно, що я змалку любила приходити до нього — послухаю, послухаю, як він виконує різні мелодії на дримбі, а згодом і сама пробувала грати. Не одразу, правда, виходило, але завзятість робить майстрв...

У сьогоднішньому складі ансамблю, крім В. І. Кумлик і його незмінного керівника М. М. Ничая, ще троє, котрі грають з самого початку. Це Калина Миколаївна Вервега, Юрій Михайлович Гаврилюк та Ольга Федорівна Сафрошнна.

Навколо них гуртуються молодші учасники — вчаться, переймають... Трохи більше десяти років у ансамблі Марія Антонівна Недоходюк та Микола Миколайович Максим'юк, шостий рік Марія Федорівна Рокищун, по чотири — Марія Михайлівна Підгорян, Калина Михайлівна Максим'юк, Андрій Дмитрович Кінінчук, три — Василь Іванович Мойсейчун.

Прикро, але за двадцять п'ять літ чимало людей покинуло його. Чесно кажучи, знаючи причини, їх важко звинувачувати в легковажності, непостійності. На голому ентузіазмі далеко не поїдеш...

А що місцева влада? Знають там про все. Але... Тільки очі закривають, щоб не бачити, та вуха затуляють — щоб не чути. За правилом: «Очі не бачать — душа не болить».

Учасники ансамблю розповідали про важкі побутові умови товаришки по фольклорному колективу, матері шістьох дітей П. В. Мануляк, яка з чоловіком у старенькій хатині утримує ще й двох старенних батьків... Обіцяли допомогу... та, видно, ті обіцянки так і повисли між горами у повітрі. А роки збігають. Чекали, вірили, сподівались...

Розповів я цю історію голові сільканонному І. В. Магоруну (на цій посаді він тільки рік) — обіцяв, що зробить все можливе, щоб допомогти сім'ї. Хочеться вірити, що так воно й буде.

А як бути з іншими людьми, котрі також потребують реальної допомоги? Хто захистить їх? Хто допоможе їм зберегти віру, надію, хто має вникнути в їхні біди, кого вони обирали, за кого голосували, на кого покладали надію і хто... забув за них?

Як і в усіх фольклорних колективах, в ансамблі дримбарів також проблема з молодим поповненням. Одні кажуть, що дримби тепер не в моді, інші бояться труднощів, тим більше що треба купити за свій кошт

концертний гуцульський одяг, який, зауважу, коштує добру тисячу карбованців.

Отут якраз і допомогти б молодям. Переконаний, у виграші будуть і люди, і сама культура. І знову: що ще можна зробити для ентузіастів мистецтва?

Вже й не пам'ятаю, хто сумно і недбало махнув рукою:

— Аби дрямба в руках...

І раптом ніби за помахом чарівної палички, ніби від сну пробудились, ожили, повеселішали всі: «Даааайте!»

Погляд на Михайла Михайловича; що скаже «батько»?

Той поважно посунув руку до внутрішньої кишені пишно цяцькованого кептаря і дістав звідти маленьку скриньку із дримбами. Спробував кожну: справні! І аж тоді твердо: «Прошу брати яка кому до аподоби».

— Михайле Михайловичу! Ви не тільки керівник ансамблю...

— Дримба для артиста як зброя для солдата! — усміхнувся. — Коли дримба у мене, я спокійний. Може, це й дивно, зате вони ще жодного разу не підвели нас. Я їх час від часу прослуховую. При потребі й полагоджу...

Одна за одною зазвучали дрямби. Маленька кімната наповнилась їхнім стоголосим звучанням. Старовинні гуцульські мелодії змінювали сучасні весільні, новорічні... Куди й розвіявся сум, відступила втома — заспівали! Про Ничая заспівали!

Послухайте, люди добрі,
Що хочу сказати,
Та як це наш та й ансамбль
Почев си збирати.

Защебетав соловейко
В лузі на калині.
Дві жіночки стали з боків,
Ничай — всередині.

Тв ек в свої ті дримбочки
Зачели играти,
То почели усі люди
Із залу плескати.

Ой ковала зозулиця
На високім дубі,
Ніхто дримбочок не зроби
Так ек Ничай любий.

Ніхто дримбочку не зробе
Та неме робити,
Та ек Ничак не стане,
Будемо тужити.

Ой кували зозулиці
Сині та й голубі,
Ми би про вас не співали,
Михайлику любий.

Ми би про вас не складали,
В піснях не співали,
Тв ек би ви мижи нами
Славоньки не мали.

Цвіти, цвіти, весничанько,
Най си тобов тішу,
Зато тобі задримбарю
Ек можна файніше.

Аби того не забули,
Що дримбочкя роби,
Та най здоров проживає
І по груних ходи.

На здоров'є Михайлові
За ці файні звуки,
Колись за це в музиченьков
Гулялоси дуже.

Ек заграємо в дримбочки,
То нам си згадає,
Двадцять п'ятая річниця
Наша наступає.

Зашарілася Параска Василівна Мацуляк — це її пісня!

А тим часом захмарилось, гори вкрились таємничою темно-сірою пеленою, крізь яку всміхнувся до землі, шалдного Чорного Черемошу, зелених смерічок сонячний зайчик. Розходитись ніхто не думав.

«Про Довбуша! Про Довбуша заспіваймо! Хто не грає, най співає!»

У Карпатах кажуть, коли гуцул веселиться, то це надовго. У цьому я ще раз пересвідчився сьогодні. Ні в кого вже не викликав сумніву той факт, що негода затяглася. І, мабуть, надовго. А тому, щоб не затримувати людей, я вирішив перенести зйомки на наступну неділю. Отже, сьогодні всі вільні. Та не поспішали горяни розходитись. Одна за одною звучали співанки «Про талант», «За гуцула віддаюси», «Карпатська зима», «Про полонину», «Пісня про рідне село», а мені в цей час чомусь думалось про інше, про майбутнє дримби, майбутнє цього, без сумніву, унікального фольклорного колективу. Ставало сумно, коли згадував розказану Михайлом Михайловичем історію про долю дримби в Карпатах.

— Два роки тому мене запросили на виставку народних музичних інструментів Карпат, яка проводилася в краєзнавчому музеї міста Івано-Франківська. Там у кількох експозиційних залах були представлені найрізноманітніші музичні інструменти. Були й дримби. Мені дозволили оглянути їх ближче. На превелике здивування, жодна із них не відповідала як за якістю виконання, так і звучання дримбам роботи давніх майстрів. На них неможливо було навіть відтворити просту гуцульську мелодію. І я дійшов висновку, що справжні дримбарі перевелися. А ще недавно дримба була тут одним із головних музичних інструментів і зберігалася практично у кожній сім'ї.

Прикро, але інтерес до цього музичного інструмента помітно впав, зменшився, але не пропав зовсім. Своїм теперішнім життям, таким нелегким, тернистим, дримба завдячує перш за все єдиному на всю Україну, та, очевидно, й у цілому світі майстрові високоякісних концертних дримб, організаторові шкільного і сільського ансамблів дримбарів Михайлові Михайловичу Ничаю, людині, яка усе своє свідоме життя присвятила збереженню, пропаганді й удосконаленню цього давнього, таємничого, але завжди прекрасного музичного інструмента.

Дримба побутує в Карпатах з давніх-давен. Навіть важко сказати, звідки вона прийшла до нас. Характерно, що цей музичний інструмент знають і люблять й інші народи світу. М. Ничай ось уже сорок років вивчає і досліджує фольклорну спадщину свого краю і помітив, що у ній дуже багато

румунських мелодій, наспівів, а у румунському фольклорі є чимало наших, гуцульських мотивів. Добре знана дримба й у середньоазіатських народів.

Отже, коротко про дримбу...

Щоб виготовити дримбу, треба круглий залізний або стальний дріт розклепати на чотиригранник, потім зігнути його до форми черепа. Беремо пластинку і випилюємо її до овальної форми, а також відповідної товщини і запресовуємо один край у верхній частині черепа. Для цього випилюємо у черепі конусоподібний отвір розширенням досередини, вставляємо у нього стальну пластинку і легким ударом молоточка запресовуємо. Міндик при виході з черепа нагріваємо на вогні й згинаємо не менш як на 90—100 градусів у бік заклепаної частини вверх. Для відшліфування голосу звучання дримби нагріваємо кінчик стальної пластинки і трохи згинаємо у протилежний від черепа бік.

Ось і все: дримба готова.

На перший погляд, просто. Але це тільки на перший погляд. Насправді виготовити високоякісну концертну дримбу — музичний інструмент — не зможе навіть слюсар найвищої кваліфікації, оскільки тут потрібні особливе чуття рук, душі, тонкий музичний слух. Сам голос дримби нагадує спів, бо звук твориться ротовою порожниною і вібрацією язика.

М. Ничай дуже багато працює над удосконаленням дримби. Він створив новий вид музичного інструмента, який назвав «близнюці».

Така дримба дає змогу відтворити одночасно два різних за звучанням голоси: інструмент більше пасує до сольного виконання.

Обов'язків у нього немало: він і засідатель народного суду Верховинського району, і голова товариського суду села Верхній Ясенів, двадцять три роки був депутатом сільської Ради, вже тринадцять років працює громадським санітарним інспектором по Верховинському району Івано-Франківської області...

Вже зазначалося, що з усіх захоплень Михайла Михайловича найдорожчим є дримба. Як сказав сам Михайло Ничай: «...Дримба — це моя доля».

Гра на дримбі — то родинна справа. Батько, Михайло Юрійович Ничай, був знаним на всю Гуцульщину майстром з їх виготовлення. Батькове ремесло з успіхом перейняв і Михайло: спочатку приглядався, робив їх під його пильним оком, в коли той пішов на фронт, самостійно їх виготовляв — за щось треба було жити. Разом з братом і мамою на ярмарках або ж у святкові дні продавали дримби, а за вилучені гроші купляли продукти, одежину тощо. Отак і жили...

Швидко минав час. Михайло виріс, став парубком, відслужив армію, влаштувався на роботу у місцеву школу, але любов до дримби не полишала його. Він організував шкільний ансамбль дримбарів (до речі, Михайло Михайлович за роки роботи в школі підготував понад десяток випусків восьмикласників, прищепивши їм знання і любов до дримби), а згодом, у 1964 році, на основі випускників шкільного ансамблю був створений при сільському будинку культури у Верхньому Ясенові фольклорний ансамбль дримбарів, який нині відомий не тільки в нашій країні, а й за кордоном.

— Перші виступи у рідному селі додали нам чимало сил,— згадує Михайло Михайлович Ничай,— сповнили повірити в могутню силу музики, а необхідність збереження і пропаганди цього стародавнього музичного інструмента.

Були концерти у сусідніх селах: Криворівні, Білоберізці, Устеріках, Красноїллі, райцентрі Верховина, у 1965 році учасники ансамблю вперше взяли участь в обласному огляді колективів художньої самодіяльності. Відтак — Київ, Москва... Кожен концерт, великий чи малий,— це свого роду сторінка в історії ансамблю. Про успіхи й досягнення цього колективу, його широке визнання свідчать також численні цінні дарунки, дипломи, грамоти всесоюзного і республіканського рівня.

До речі, всесоюзна фірма грамплатівок «Мелодія» кілька років тому випустила чотири диски-гіганти «Українська троїста

музика». У їх створенні брав участь і Михайло Ничай із своїм ансамблем. До альбому ввійшли: «Старовинні гуцульські мелодії» (на дримбах) у виконанні М. Гаджука, І. Остафійчука та М. Ничая, а також «Весільні наспівні мелодії» (дримба), грає М. Ничай.

А хто з нас не знав позивних популярного радіоконкурсу «Золоті ключі». Переконаний, що багато з вас не раз заслуховувались чарівним голосом дримби, але мало кому відомо, що це звучить у авторському виконанні дримба роботи М. М. Ничая.

Цього року ансамбль святкує своє 25-річчя. Хоч як прикро, але, незважаючи на велику популярність цього колективу, фольклорний ансамбль дримбарів ще й досі не має звання, ну, бодай «народного». Правда, у грудні 1987 року з Києва приїжджав представник комісії, послухав виступ ансамблю дримбарів і дійшов висновку, що, оскільки до кожної дримби не був прикріплений мікрофон і через це у великому залі його було погано чути, відмовити фольклорному ансамблеві дримбарів у присвоєнні звання народного...

До речі, після закінчення виступу дримбарів київський, хормейстер за фахом, попросив Михайла Михайловича показати йому, як тримати дримбу і взагалі як вона виглядає, бо здалеку не розгледів, був дуже здивований, що така «закарлючка» ще й є улюбленим музичним інструментом горян.

Хіба міг він оцінити творчий рівень цього колективу, хіба не абсурд, що людина, яка, скажемо відверто, далека від розуміння дримби, волею долі змушена була судити цей без сумніву унікальний фольклорний ансамбль?!

Вірю, що така трагікомедія остання і що найближчим часом до Яснова все-таки завітають справжні фахівці — знавці фольклору і належно оцінять те, чим ось уже чверть віку так наполегливо, з любов'ю займаються сільські ентузіасти.

Михайло Михайлович Ничай уже не працює в школі, але улюбленій справі вірний і досі: так само веде гурток юних дримбарів у верхньо-ясенівській восьмирічній школі (на громадських засадах).

Титанічна праця, сила волі, духу, адже йдеться про найдорожче — збереження духовного багатства народу, його історії... Та судіть самі — ось уже двадцять п'ять років фольклорний ансамбль дримбарів представляє на різних оглядах, конкурсах, святах «Проводів на полонину» місцевий колгосп «Радянська Верховина» (голова правління Василь Ілліч Максим'юк), сільську художню самодіяльність, район, область, республіку, але ніхто й досі не спромігся бодай чимось допомогти ентузіастам,— маю на увазі перш за все придбати хоча б одяг, бо інструменти Михайло Михайлович робить власноруч, правда, могли б посприяти й у придбанні сировини тощо.

Колгосп закупив для колгоспного хору гуцульські костюми, а ансамбль дримбарів, хоч і значно менший (14 чоловік), стільки років перебуває на правах пасинка. Через це доводиться учасникам ансамблю самим, за свої гроші купувати концертний гуцульський національний одяг, а коштує він недешево...

І звідки тільки береться така неповага, зверхнє ставлення до ентузіастів?

— Може, тому, що керівники знають мою фанатичну любов до дримби і розуміють, що я не залишу цієї справи за будь-яких умов, адже в дримбі моє життя. Та попри все, я надіюсь на людську совість, сподіваюся, що колись усе зміниться. Розумію, що я не вічний, а тому хочу передати секрети своєї майстерності людям, щоб дримба не померла разом зі мною, щоб не одне ще покоління земляків могло милуватися її звучанням, ніжністю й голосистістю...

Михайла Михайловича знають не тільки як майстра високоякісних концертних дримб. Він виготовляє й інші народні музичні інструменти, зокрема традиційні сопілки і їх різновиди флоярки, телинки, денцівки, а також пишно інкрустовані фрілки з настроювачами під камертон. Відомий він і як мосяжник (інкрустація і сухе карбування металу)...

Є у Михайла Ничая ще одна мета в житті: «Я хотів би поєднати фольклор з народною медициною, а останню із сучасною. Зв'язок цей споконвічний, і таке поєднання дасть змогу по-новому поднятись на світ, до кінця розкрити призабуті секрети».

Зайшов якось у надвечірній недільний час до Ничая його давній знайомий односелець дід Дмитро Стефлюк. Посиділи. Поговорили. Згадали молоді роки, як парубкували. А яке парубоцтво без музики? Дістав із скрині господар кілька різних видів сопілок: денцівку, фрілку, дубельтівку та дримбочки... Заграли одну мелодію, другу, третю, а потім заспівали, та такої давньої-давньої...

Мало-помалу й слова почали призабуватись (час бере своє). Почали згадувати, а тут Михайло Михайлович: «Стривайте, хлопці! Я зараз...» Пішов у сусідню кімнату, а вже через хвильку повернувся з магнітофоном і добрим десятком касет у руках. Настроїв стареньку «Легенду-404», і... полинула музика. Ой, і яка музика. Правда, записано непрофесійно, з шумом, свистом, але це не біда. Головна цінність цих касет у тому, що на них записані мелодії, співанки, голос відомих гуцулів-виконавців, чимало з яких уже відійшли з життя. Разом з ними згинули б і значна кількість гуцульських співанок. Згинула б, якби не М. Ничай. Він зі своєю «Легендою-404» не дав їм пропасти — взяв і записав на магнітну плівку, та ще й в авторському виконанні. Уже давно немає на світі Палагни Сокол, Дмитра Мельничука, Юрія Дрислюка, Луки Олексюка, але ще й досі звучать крізь посвист магнітофона й шум старої плівки мелодії у їхньому виконанні.

За майже сорок років він записав добру сотню магнітофонних касет, а якщо перевести їх у співанки, колядки, щедрівки, веснянки, інструментальні мелодії, то їх набереться не одна тисяча — тисячі унікальних, напівзабутих або ж зовсім незнаних сучасних мелодій. А це величезний скарб, багатство, якому немає ціни.

Зібране М. М. Ничаєм не припадає порохом, не залежується в його скринях. Воно є надбанням цілого народу. Записами Михайло Михайлович щедро ділиться з науковцями, численними дослідниками-фольклористами.

Чимало матеріалів з архіву М. М. Ничая побачило світ в різних видавництвах країни, лягло в основу курсових, дипломних, канди-

датських, докторських робіт. Приміро, але мало хто з авторів цих видань ну хоча б словом десь у тексті, чи як, обмовився, що в його роботі використані матеріали дослідження простого гуцула.

Несправедливо!

А втім, Михайло Михайлович зла на таких не тримає. Для нього головне, щоб зібраний і з такою любов'ю збережений ним фольклорний скарб знаходив друге життя в серцях і душах сучасників. Він не претендує на славу, на визнання широких мас, наукові титули, звання, а просто чесно, добросовісно виконує свій обов'язок, обов'язок людини — творити добро на землі.

Творити добро... Бути доброзичливим, щирим, відвертим... Це не кожному до нагн. Достатньо лише глянути на людину і той, хто хоча б трохи знайомий з психологією, зможе охарактеризувати чоловіка чи жінку. От, скажімо, М. М. Нечай: простий гуцул, без інститутської освіти, худорлявий, з глибоко запалими щоками, сивоголовий, коротко стрижений, в окулярах, завжди зосереджений, ніби завше в глибокій задумі, а очі, погляд так і горять щирістю, добротою, душевністю.

Про людину чи не найкраще можна судити з її ставлення до живої природи.

— Для мене зело як живі люди. Я відчуваю себе в оточенні трав, квітів, дерев, звірини напрочуд легко, вільно, просто душа радіє в такому товаристві. Дехто каже: що там квітка?.. Зірвав одну — друга виросте. Було б чим перейматись. Мені, коли чую такі речі, стає невимовно боляче, соромно за такого чоловіка, а якщо відверто, то й шкода його. Він зірвав і розтоптав не просто квітку, він розтоптав у собі відчуття прекрасного, відчуття доброти. А людина без душевної доброти не людина.

Якось у розмові Михайло Михайлович сказав мені, що дуже шкодує, що не має крил, що не вміє літати. Надто вже прикро йому, що доводиться наступати на зелене вкривало землі. Справді, перш ніж ступити, він завжди гляне, що під ногою. М. М. Нечай, можливо, й тому так дбайливо ставиться до природи, бо добре знає її цілющі властивості. Тут усе має своє призначення — треба тільки знати. Приміром: оман лікує шлункові захворювання, артрити, поліартрити, валер'яна суходольна і болотна — серцеві нервові недуги, вір звичайний — нирки, шлунок, статеву слабість, полониська підойма прекрасно нормалізує розтягнення гладкої мускулатури, любисток допомагає позбутися лупи, себореї і т. д. Цей перелік можна було б продовжувати. Михайло Нечай не тільки добре знає цілющі властивості рослин, а й з успіхом використовує їх у своїй лікувальній практиці. Народну медицину вивчає усе свідоме життя.

«Лікує краще, ніж лікар», — так говорять про М. М. Нечая у народі. Він не лише використовує вже відомі лікувальні властивості рослин, а й веде велику дослідницьку роботу.

Справа, якій Михайло Нечай присвятив своє життя, успадкована від діда-прадіда. Маю на увазі не тільки знання народної медицини, численних ремесел, а й мольфарство, яке він сам називає невід'ємною складовою частиною своєї зцілительської практики.

У його сім'ї, хоч як прикро, особливих здібностей як до майстрування, так і до чаклунства ніхто не виявляє. Видно, багатовікова родинна династія Нечаїв замкнеться на Михайлові Михайловичу. Втім, ще росте онук Іванко, якому нещодавно виповнилося три роки.

— Сьогодні поширене лікування біополем. Я у своїй практиці користуюся як біополем, так і словом. Але з власного досвіду помітив, що слово звично сильніше діє від біополя. Слово — це не що інше, як думка, виражена звуком. Скажімо, всі ми чули розмови про різного роду домовиків, барабашок, які хуліганять у квартирах. Я, приміром, можу втихомирити, приборкати такого жартівника. Достатньо тільки ніч пробути у кімнаті, де, за свідченням очевидців, пустує таємничий непроханий гість (провести певний ритуал і т. д. і т. п.) — і гарантія, що в цій оселі запанує спокій.

Чотири рази виїжджав Михайло Нечай на, так би мовити, місце подій. І чотири рази «хуліган» відступав — у домі знову оселявся мир, злагода.

— А звідки ж беруться отакі «барабашки»?

— На мою думку, вони з'являються тільки в тих домівках, господарі яких втратили віру в добро, в бога... Сам «барабашка» — це не що інше, як згусток космічної

ної енергії, який у різних ситуаціях може перевтілюватись у фізичне тіло, хоча найчастіше залишається в стані невидимості.

— Михайле Михайловичу! Кажуть, для того, щоб дізнатися про долю людини (що було, є та що буде), досить лише глянути у воду — вона все розкаже?

— Вода. Вона для мене все. Це не тільки питво, а й величезне джерело інформації. Скажімо, приносить мені людина напочатку воду (взяту до схід сонця або набрану ввечері, але за умови, що вона вночі була біля людини, про котру хочемо дізнатись), я при замові, як у дзеркалі, бачу на ній всі недуги цього чоловіка чи жінки, наслані злими людьми чи з іншої причини, можу прочитати у воді всю потрібну мені інформацію з життя цієї людини. Тут нічого не приховаєш. Дехто дивується, звідки я це все знаю, висловлює догадки, що мені хтось це все розказав. Тут нічого особливого немає. Просто треба вміти бачити те, чого не бачать інші. Вода, як і мала дитина, є дзеркалом, від якого нічого не затаїш, та й чи варто?

Коли я чітко визначу причину тієї чи іншої недуги, тільки тоді берусь її лікувати. Лікую як з допомогою цілющого зілля, так і силою свого слова — замовою. Замову роблю на предметах одягу, цукрі, лікарських травах та виготовлених з них відварах, настоях, мазях (підсилюю їхню дію власним біополем), я найбільше на воді — вона є чи не найкращим провідником біоенергії.

Те, чим я займаюсь, наукою ще не доведено. Як і чим пояснити це явище, важко сказати, але факт є факт — мій метод допомагає позбутися багатьох недуг, часом важких, а то й невиліковних у переважній більшості випадків. А це головний результат, до якого прагне будь-який лікар. Одне скажу: ще в сиву давнину, коли селянинові несила було запросити лікаря до хворого, простий люд шукав порятунку у народній медицині. І знаходив.

Згодом людство захопилося іншою медициною — штучними таблетками, ін'єкціями, операціями... Та, як засвідчує багаторічний досвід, не така то вже й безневинна наша хімізована сучасна медицина.

Сьогодні, усвідомлюючи це, ми знову повертаємося до народної медицини. Вже зроблені перші несміливі кроки на шляху її відродження. Правда, даються вони надзвичайно важко — ще надто сильно тяжіють над нами сліди періоду, який тепер ми називаємо застійним.

Трохи легше стало працювати у галузі психотерапії — навіть телебачення, на свій страх і ризик, відводить дорогоцінний час для проведення сеансів ведучим лікарям-психотерапевтам. Результати, як бачимо, досить-таки обнадійливі. Значить, доцільно розумно ризикувати?!

А метод, яким лікує М. М. Нечай, поки що, хочеться вірити, невідомого ще залишиться невизнаним.

— У гіпнотичний стан можна ввести і вивести. Зовсім інша справа замова. Коли я роблю замову певної недуги, то це не на день-два, а на ціле життя. Наприклад, у кожної людини є своя доля, але навіть вона не є повністю захищена від зла. На її шляху чимало перешкод. Життя — це боротьба, це вічна боротьба добра і зла. Коли на шляху добра стає зло, навіть коли долею цього не передбачено, то стан такої людини помітно пригнічується. Вихід один — замова. Якщо цього не зробити, — і чим швидше, тим краще, вважає Михайло Михайлович, — то людина просто на очах в'яне, робиться нежиттєздатною. І чим далі, чим більший період проходить з моменту наслання недуги, пороблення і т. д., тим важче відвернути неминуче лихо. Звичайно, не всі хвороби наслані. Чимало є й набутих. Це, звісна річ, різне.

Ось, приміром, не раз доводилось чути: жили нормально, як усі, а раптом десь узялася біда. Людину мовби підмінили: стає злою, неприязною, грубою... І якщо поговорити з таким чоловіком чи жінкою в стані спокою, то виразно відчуваєш, що вона й сама глибоко переживає те, що зробила чи сказала.

— Чим це пояснити?

— Та тим, що мольфари впливають на психіку людини перш за все через підсвідомі органи, які тримають передану їм інформацію на постійному контролі й передають її в кору головного мозку для безпосереднього виконання. Так що сама людина мимоволі залишається осторонь від того, що підсвідомо коїть.

Хоч і прикро, але тепер надто багато розвелося різного роду шарлатанів — псевдоцілителів, котрі, використовуючи свої природні здібності, без вибору роблять добро і зло, аби тільки платили. Наслідки, як бачимо, кепські. Це щастя, що є такі люди, як М. М. Нечай, люди, котрі не торгують совістю, не йдуть на компроміс з нею, а цілком і повністю спрямовують свою діяльність, знання, сили, розум і енергію на подолання зла — до останку віддають себе творінню добра. І, що характерно, найбільшою винагородою для Михайла Михайловича є щирі слова вдячності за повернену радість буття, здоров'я, життєздатність, віру в торжество добра.

Якось я запитав Михайла Нечая, чи не боїться він паломництва, чи впорається з великою кількістю хворих, чи зможе всім їм порадити, допомогти, адже, звісна річ, публікація у журналі зробить йому неабияку рекламу.

— Коли людям потрібна моя допомога, то я готовий відмовитись від усього стороннього, другорядного, щоб тільки зарадити їхньому горю. Головне, щоб ніхто не заважав, а то надто вже багато розвелося у нас всякого роду інспекторів, перевіряючих та перепровіряючих, ревізорів, учителів, котрі тільки те й роблять, що вчать, не вміючи самі.

Може, врешті-решт досить навчати інших того, чого сам не вмієш, не знаєш. Краще даймо право вирішувати ці питання Раді народних цілителів, яку й пропонує створити М. М. Нечай з числа великої армії фітотерапевтів, знахарів, мольфарів. А народ сам вирішить, хто є хто.

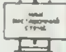

М. Тригуб. З матір'ю

БУЗКОВИЙ ЦВІТ МИКОЛИ ТРИГУБА

У київському Театральному клубі (вулиця Чкалова, 30) відбулася виставка Миколи Івановича Тригуба — українського художника, ще й досі мало кому відомого. Організував її творчий колектив клубу за участю друзів і приятелів митця: експозицію склали твори з приватних зібрань, а також листи, вірші, фотографії.

Виставку відвідало небагато людей, але ті, що потрапили до неї, ніколи не забудуть мистецтво Тригуба.

> Всі сплять! Кохані й необачні,
> Жорстокі й ті, хто все пробачить.
> Поснули пензлі, мов земля,
> Мені ще тільки сну нема.
>
> (Ганна Дубинська. Пам'яті художника Миколи Тригуба. IV.) 1984 р.

Микола народився 20 березня 1943 року у селі Михайлівка під Білою Церквою. Ще до його народження батько загинув на фронтах Великої Вітчизняної. Перше, майже підсвідоме враження: палає підпалена фашистами хата, і мати біжить до лісу з синком, загорнутим у ковдру... (Саме мати зберегла і підписала перші дитячі малюнки Миколки і в подальшому залишалась найпершою шанувальницею його творів. Духовний зв'язок між ними був дуже міцний, Миколина любов і пошана до матері безмежні).

Ще одне дитяче враження: розповіді родичів про голод 1933 року на Україні.

Після сільської семирічки вивчився на маляра-альфрейщика у Київському ремісничому училищі. Вчився у художній студії при будинку культури заводу «Більшовик», якою й донині керує Г. Я. Хусід.

Потім захоплювався старими майстрами, насамперед голландцями, створював нескінченні етюди на київських горах, цвинтарях, у ярах, зруйнованих цегельнях. (Якось пізніше його запитали: «Чи був день, коли ви не працювали?» Замислився, відповів не відразу: «Був, але ж я прокляв усе».)

Був одружений, залишив двох синів. Але подружнє життя не склалося.

Картини свої роздаровував друзям і знайомим, часом продавав їх — за три чи п'ять карбованців (за п'ять ті, на які «пішло багацько фарб»).

Кілька років працював вантажником кіностудії імені О. Довженка, а останні десять — художником в Інституті археології АН УРСР. Саме тут, у його улюблених Видубичах, які він змальовував без кінця й краю, 23 березня 1984 року трагічно обірвалося життя Миколи.

От і вся біографія, гірко коротка, як стрибок над безоднею.

Дорогоцінними для друзів і рідних Миколи є його дитячі малюнки. Це портретні зображення квіток, людей, тварин. Не зовнішня схожість, а духовна тотожність з моделями є головною в них,— тотожність, зумовлена побожним ставленням малого маляра до зображуваного. Звичайна світлотінь майже відсутня в цих малюночках — предмети й обличчя наче освітлюються внутрішньою істиною їхнього буття. Й у зрілих графічних портретах та сама пророча ясність і завершеність образу, якої часто бракувало самим моделям.

На жаль, графічних творів Тригуба збереглося мало — вони знищувалися художником в процесі створення колажів.

З дитячих років зберігся і один невеличкий живописний твір: ставок на лісовій галявині і два лебеді, шанобливо виліплені (саме виліплені!) олійними фарбами. Мотив, відтворений аматорами тисячі разів, але цього не помічаєш: зовнішнє трансформується внутрішнім вогнем. Саме ця лубочна за сюжетом картина свідчить, для Тригуба не властиве звичне, лубочне уявлення про

батьківщину. Його творчість надихалася насамперед пам'яттю прадідів і самої землі (землі, що починається від кінців них найглибших корінців і закінчується її поверхнею, пилом на чумацьких шляхах). Тому й був тяжким Миколин шлях у житті і мистецтві. Шлях Орфея, що занурюється у пекло власної підсвідомості, власної кровоточивої душі задля того, щоб визволити любов, істину і саме життя з-під влади смерті.

Національне у Тригуба виражене надзвичайно інтенсивно, але воно не обмежене реаліями очевидного. Можна сказати, що творчий шлях Миколи — то невпинний рух душі від суто національного до вселюдського і божественного. Рух, під час якого вона, душа, не відривається від джерел, від коріння, а розтягується в нескінченну мембрану, що безперервно реагує на безліч енергій та імпульсів.

Де блукав він тими дорогами,
Що очі йому осліплювали
Натхненням палаючого обрію,
Де знаходив біле страждання
І чорну муку катів своїх,
Які страхіття людства
Приймав на свої плечі —
Місячним сяєвом засланий
У пошуки краси безкінечні...

(V)

Органічною для творчого шляху Миколи була його праця в Інституті археології. У численних відрядженнях він торкався руками прадавніх культур, що існували на землях нашої батьківщини — трипільської, скіфської, сарматської.

Хліборобська матріархальна трипільська культура стала близькою колишньому селянському хлопцеві, допомогла втілити образ жінки-матері, осягнути космос хлібороба з його землею і небом, паростками і дощем.

М. Тригуб. Зона

Скіфо-сарматський патріархальний світ приніс у творчість Миколи кам'яних баб на дорогах і «звіриний стиль», осягнення тричленності будови Всесвіту: світ підземний, земний, небесний. Мабуть, саме у той період Микола переклав на українську мову «Смарагдову Скрижаль» легендарного давньоєгипетського мудреця Гермеса Трисмегіса, де йдеться про будову Всесвіту і закони, що панують у ньому. «Те, що наверху, а те саме, що внизу». Коріння і верхівки, царство підземне і царство надземне дзеркально відбивають і відтворюють одне одне. Щонайменші капіляри корінців тотожні наймогутнішим потокам космічних енергій, найменші частки матерії — велетенським сонцям. Коріння Світового дерева заглиблені у небо, а гілки його тягнуться до землі. Світ кочовиків, як і світ запорізького козацтва, уособлював для Тригуба, мабуть, також потяг до творчої свободи,— недарма окремі твори з циклу «Знамена диких кочовиків» присвячені пам'яті українських поетів М. Драй-Хмари та В. Симоненка.

Ці два кола образів не вичерпують усього багатства всесвіту художника. Зокрема, у його пізніших монументальних розписах з'являються давньоєгипетські й ассірійські мотиви.

Тригубова душа була відкрита і до музики — від українських пісень, що їх він співав разом з матір'ю,— до новітнього джазу. І дивно: у його живопису джазові ритми і пульсації органічно накладаються на мелодійну графічну лінію...

Улюбленим музикантом Миколи був Майлс Девіс, «квакаюча» труба якого всесвітньою жабою вплітався в космічну «музику потойбічних сфер» (Микола захоплювався грою на трубі з молодих років, грав відчайдушно і самобутньо. Мріяв зібрати колекцію музичних інструментів...).

Природним був вплив світового образотворчого мистецтва: від живопису старих голландців — до постімпресіонізму, сюрреалізму, абстракціонізму. Модернізм — і українське народне мистецтво?! Але хіба друге не є символічним, а мистецтво неоліту — абстрактним? Хіба не в сюрреалістичною дійсність, у якій людина, що знищує природу, знищує саму себе? Захоплення Миколині були зумовлені шуканнями нових, найточніших засобів відтворення дійсності. Сюрреалізм приваблював його насамперед тим, що він «заводить холодний розум у глухий кут» («Молитва», 1978 р.). Особливе, трохи містичне значення у Миколиному житті мав Вінсент Ван Гог, з яким він часом майже ототожнював себе. Про це, зокрема, свідчить твір «Тео, прощавай!» — чи то портрет славетного голландця, чи то автопортрет самого Тригуба.

Втім, попри всі впливи, він завжди залишався собою.

Живила Тригубів світ і українська народна поезія. «Був ще університет української поезії «захалявний». Книжечки С. Плужника, М. Зерова, М. Драй-Хмари, В. Симоненка носились завжди чи в пазусі, чи в кишені. Вболівав за них, збирав відомості у родичів, присвячував їхній світлій пам'яті цикли робіт... «Читав вірші годинами»,— згадує знайома художника.

І рядки віршів, вже невіддільні від його душі, переходили у картини, органічно

вплітались в зображуальний ряд, ставали назвами композицій.

Назву чудової роботи з «Бузкового циклу» — «Ти пам'ятаєш той шлях, де проходила наша Юність?» — взято з улюбленого Хвильового. (До речі, дві композиції з цього циклу присвячені поетам И. Мандельштаму і Б. Пастернаку). Композиція «Відшуковування потойбічних сфер» — то цитата з Є. Плужника. Назва однієї з останніх композицій — «Білі від скорботи мої дні, чорні від страждання мої ночі» з В. Симоненка. Цикл «Знамена диких кочівників» присвячено пам'яті Симоненка, Хвильового, Драй-Хмари... У останнього є рядки, написані ніначе про Миколу:

Я світ увесь сприймаю оком,
бо лінію і цвіт люблю,
бо рала промінні глибоко
урізались в мою ріллю.

Люблю слова ще повнодзвонні,
як мед, пахучі та п'янні,
слова, що в глибині бездонній
пролежали глухі віки.

На деяких Тригубових творах напис: «Писано в резиньяції Видубичого монастиря». Слово «резиньяція» («покора», «смиріння») — то прихована цитата з Миколи Зерова.

...Святий гетьмане,
Дивись — я підіймаю спис!
Се прах батьків, се вічна рана,
Вони встають як Божа кара —
Хай креше пензель світ палкий!

(VI)

Саме нерозривність покори і бунтарства, на мою думку, характерна для творчості Тригуба. (Втім, хіба не визначає це парадоксальне поєднання творчість усякого справжнього митця? На думку Альбера Камю, мистецтво — «водночас і відмова, і згода... Митець завжди перебуває у цьому двозначному становищі, неспроможний відмовитися від реальності і водночас зв'язаний клятвою боротися з нею в тім, що в ній вічно незаконне». Творчість Тригуба і була безкомпромісною смертельною боротьбою з усім «вічно незаконним» в реальності.

«Вічно незаконним» є знищення людиною природи — природи планети і природи людської душі. «Тужливо безнадійно на Україні убогій»,— писав Микола у листі, ніначе вторячи рядкам В. Симоненка:

Ви чуєте? На цвинтарі ілюзій
Уже немає місця для могил!
Уже народ — одна суцільна рана,
Уже від крові хижіє земля...

У багатьох творах Тригуба ми бачимо саме таку — спустошену, вкриту кривавими ранами землю...

Однією з провідних тем Миколиної творчості стала екологія (з давньогрецької дослівно — «поняття про батьківщину») — тобто процес розуміння він сприймав як зелену чудернацьку істоту у серці лісу («Здрастуйте, тов. Тригуб!»). Більш ніж за десять років до чорнобильської трагедії він створив картину «Зона» — зелений острівок життя у колі червоної смерті...

«Вічно незаконним» є знищення пам'яті — індивідуальної і пам'яті народу.

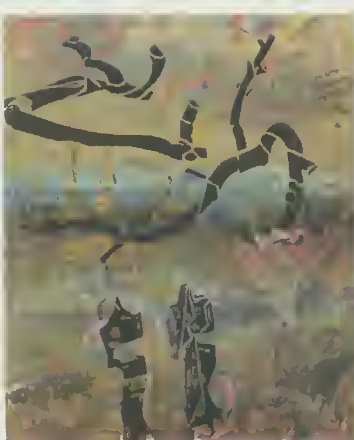

М. Тригуб. «Бузковий цикл» завершено

Боротьба з безпам'ятством, з небуттям взагалі — центральний нерв творчості Миколи Тригуба.

Гадаємо, саме звідси бере початок провідна у його живопису техніка колажування. Старі, часом чудові графічні листи художник шматував на безліч фрагментів і нашаровував їх на зразок пап'є-маше. Так з дерев, спресованих мільйонами років, створюються торфовища. І цей вибухонебезпечний матеріал, ця багатошарова графічна основа подекуди спалахувала фарбами, червоними блискавками, наповнювалась постатями і тінями... Так графічний твір перетворювався на твір живопису, а останній — на Всесвіт...

Мільярди вір зариті у чорнозем,
Мільярди щасть розвіяні у прах... —

писав В. Симоненко. Так і чудові образи, створені Тригубом, спочатку знищувались ним, свідомо і символічно. Але вони зустрічаються і відроджуються у новій дійсності — Тригубовім живопису. У фарбовий шар Микола вклеював також гілочки, солому, почорніле листя, грудочки нетрісканої землі... Ці речі, що були колись сповнені життя, здебільшого приховані (часом на звороті твору),— вони могли розкритися хіба що випадково і не кожному.

«Грунтую прахом батьків»,— казав Тригуб.

Приховане у Тригубових творах і Слово: численні тексти — поетичні і прозаїчні, власні й чужі — органічно вплітаються у тканину живопису, то зненацька спливаючи на його поверхню, то розчиняючись углибині...

Друзі згадують ставлення Тригуба до своїх творів, як до живих істот: «Виносив роботи на сонечко, до лісу — щоб подихали лісовим духом». Чи не завдяки тому роботи Миколи мають потужний, майже магічний вплив на глядача? Чи не віддають вони

М. Тригуб. Видубичі

людям енергію Сонця і творчого горіння художника?

Живописні твори Тригуба сприймаються як сакральні художні тексти, як Всесвіт, що в єдиній краплі завжди неосяжні світи підсвідомого і надсвідомого, в єдиній миті — світи минулого, сучасного і прийдешнього. Це майже магічна дія воскресіння «мільярдів вір і щасть», які поглинув Хронос, це безстрашний виклик йому.

«Найкоротшим шляхом до Бога являється Молитва»,— писав Тригуб. Поезія (і взагалі мистецтво), вважав він, «стоїть безкінечно нижче від молитви». Але мистецтво Тригуба само є молитвою. Воно пройняте християнською ідеєю жертовності людини і творця. Згадаємо Тригубову «Пієту», згадаємо й один з останніх циклів художника — «Бузковий цикл», де могили і людські тіні на цвинтарі проростають чудовим бузковим цвітом.

А ми все стояли поруч,
Прощались і тихо ховали.
І тиша з'їдала тишу.
Тіки калина горіла
І бунви на шапочці чорний.
І ЦЕРКВА НАД НИМ ЛЕТІЛА,
А півні на рушниках
Співали вічную славу. (X)

Незадовго до смерті Микола розписав квартиру, де він жив з матір'ю, мотивами з історії козацтва, з міфології стародавнього Єгипту та Ассірії. Кімнату матері він оздобив чудовими квітами і пташками у традиціях українського декоративного розпису (мати ненадовго пережила Миколу, вона так і не усвідомила факту його смерті. Квартира потрапила до чужих людей, і розписи були змиті).

Перед самогубством Микола знищив частину своїх творів, роздав усі борги.

Сьогодні кілька сотень його картин і малюнків (точне число їх назвати неможливо) розсіяні в приватних колекціях, у Миколиних друзів і знайомих, дещо зберігаються у запасниках Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника. Але, здається, за кордоном (зокрема у США) його мистецьку спадщину здатні оцінити краще, ніж на батьківщині. Розсіяння спадщини Тригуба по світу є майже неминучим.

За згадками друзів, Микола Тригуб завжди «дарував картини з вдоволенням, розставався з ними легко».

Невже так легко готові розлучитися з ними і ми?

ВОЛОДИМИР ЦИТОВИЧ

ДО УВАГИ АВТОРІВ:

Редакція не рецензує рукописи, а лише повідомляє про своє рішення.
Рукописи менше двох друкованих аркушів редакція не повертає.
Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ
Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

«Витчызна» («Отчизна») № 9. 1990.
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины. На украинском языке.
Издается с 1933 года.

Издательство «Радянський письменник», 252054,
Киев 54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216 25 92.

Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев 47,
проспект Победы, 50.

Здано до набору 19.06.90. Підписано до друку 14.08.90. Формат 70×108/.. Папір офсетний.
Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 26.25 умовн. фарбовідб. 22,74 обл.-вид. арк.
Тираж 52 793 прим. Зам. 033. Ціна 1 крб.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

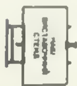

М. Тригуб. Настінні розписи